

हेतुषु' इत्यमरः । सः स्यः (२), मज्यात् (३) प्राक् मज्यानात् पूर्वम्, अनभिव्यक्ता(४) चट्टया रत्नोत्पत्तिः (५) यस्य सः अर्थवः (६) इव, चिरम् अतिष्ठत् (७) । सामग्राभावाद्दिलम्बो न तु बन्धात्वात् इति भावः ।

१ । प्रत्ययापेक्षसन्ततिः स मृप मज्यात् प्राक् अनभिव्यक्तरत्नोत्पत्ति अर्थव इव चिरम् अतिष्ठत् ।

२ । बाधग्रन्तरं, तत्र नृपेण प्रत्ययापेक्षसन्ततिना अनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिना अर्थवेन इव अप्यीयत ।

३ । यदा रत्नगर्भस्यापि सिन्धोः रवप्रकाशः पुरा देवादित्ततमज्यनक्षत्रं निमित्तम् अपेक्षत, तथा पुत्रभाग्यवतीऽपि राक्ष पुत्रजन्म क्षय्यमद्रादिज्ञतक्षत्रदप निमित्तम् अपेक्षते च । पुत्रेऽपि क्रियया राक्षः पुत्रप्रतिवन्धकीभूते दुरदृष्टे अपनीते पुत्रो जनिष्यतीति सूचितम् । अश्वतकीन्नुभादिरवसास्यात् भाविराजपुत्राणाम् अष्टौन्नक्षत्रं देवोपकारित्वं च, रवबाह्याच्च पुत्रबाहुशब्दापि धनितम् ।

७ । नैरे राज्ञा मृददद्विवेजे निमित्ताण्येको हरीशः, रघुनेत्र मूर्त्तौ याशान् वज्रात्-पति अक्षयं नात्र नाई उभून् मनुष्येभ्यः नात्र बहूनाम् अक्षिवाहितं करिष्यन् ।

3. Like the ocean, with its treasures concealed, before the churning, long remained the king, unconscious of the efficient cause (निमित्तकारण), upon which depended the issue of a son unto him.

इष्टप्यशृद्वाद्यसाय सन्तः सन्तानकाङ्क्षिणः ।

धारेभिरे जितात्मानः पुत्नीयामिष्टिभृत्विजः ॥२॥

४ । इष्टप्यशृद्वाद्यः इष्टप्यशृद्वाद्यो (१) नाम कश्चित् शयिः तदाद्यः, अतुन्तौ वा यजन्तीति अतिजः याञ्जिकाः ।

ज अर्त्ति (३) अज, अद् to अज्, अर्त्ति अर्त्ति । (४) अर्थव water, व अर्त्ति (वर्षाणि जलाणि अर्त्ति अर्त्तिम्) । (५) अजा to stay,—तिष्ठति । अतिष्ठत् । अज्यात् ।

७ । अतिष्ठत्, अतिष्ठत् । (भावे—अतिष्ठत् । अज्यापि । अज्यापि । अज्यापि, &c.) ।

१ । (१) इष्टप्यशृद्वाद्य इष्टप्यशृद्वाद्य इष्टप्यशृद्वाद्य । (२) अज्, अज् to spread,

अद्विगद्दृष्टित्यादिना ह्यिदन्तो निपातः । जितात्मानः जितान्त-
करयाः सन्तः, सन्तानकाङ्क्षिणः (२) पुत्रार्थिनः, तस्य दशरथस्य
पुत्रीयां पुत्रनिमित्तम् । पुत्राच्छ च इति प्रत्ययः । इष्टिं (३)
यामम्, चारेभिरे (४) प्रथमनिरे ।

४ । अथयद्वाद्य अत्रिज जितात्मान सन्त, सन्तानकाङ्क्षिण तस्य पुत्री-
याम् इष्टिम् चारेभिरे ।

५ । अथयद्वाद्य आदि येषां ते । जित आत्मा येषां ते । सन्तानं काङ्क्षन्तीति
तस्य । वाचान्तर—अथयद्वादिभिर्भद्रि जितात्माभि अत्रिभूमि पुत्रीया
इष्टि चारेभि ।

६ । अन्व स्वयमभिद कथं परान् माधयतीति विशेषणद्वये अथयद्वादीना
पराधंजनवीर्यत सञ्चितम् । आदिशब्दात् वसिष्ठ-वामदेव काश्यप-मुदगा चत्वे च
वृत्तने । अ क्लिप्त अथयद्वादी वसिष्ठादिर्गाइती राज्ञ पचार्ये प्रथमप्रथमैश्च पचात्
पुकेष्टिं चकार । काव्यमिच्छादि अथयद्वादीव सुकृतया उपवीर्यात् तन्नामनिद ग ।
अथयद्वाद्य तस्य राज्ञ सन्तानकाङ्क्षिण सन्त पुत्रम् इष्टुम् सन्त । इत्यन्
टीः;दि इष्टुम् ।

४ । अथयद्वाद्य इष्टिं निरेष्टिं इष्टिं न दृष्टुं न जरे पुत्रार्थी इष्टिं निरे - ३
पुत्रार्थि (पुत्रार्थः इष्टिं निरेष्टिं यत्न) इष्टिं इष्टिं ।

4 Rishyaśringa and other performers of sacrifice by whom
I had subdued their passions and were exacting commenced a
sacrifice, named *Puttreshta*, on account of the king, who was
desirous to obtain a son

तस्मिन्नवसरे देवाः पीलस्तापोपसृता हरिम् ।

अभिजन्मुनिदायात्तांश्यावाहृक्षनिवाध्वगाः ॥५॥

५ । तस्मिन्निरे । तस्मिन् अथयरे पुत्रकार्णनेष्टिप्ररत्तिरमये. देवा

एष ५० काङ्क्षितो वाचो, विदि ५० ई ५० तस्य तस्य ५० ।

(५) वा, इष्टिं तस्य—इष्टिं । अथयत् अथयत् इष्टिं । इष्टिं ५० ।

(५) (१) इष्टिं, अथ, ५०. (२) अथ इष्टिं तस्य, इष्टिं (३) इष्टिं ५० ।

पुत्राभ्यस्य गोत्रापत्यं पुमान् पौलस्त्यः (१) शयणः तेन उपसृताः (२)
पीडिताः सन्तः, निदाघान्तः (३) घर्मातुराः, अध्वानं गच्छन्तीति
अध्वगाः पात्र्याः । अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु ह इति उपगतयः ।
ह्यायाप्रधानं वृक्षं ह्यायावृक्षम् इव । शाक्तपार्थिवादित्वात् समासः ।
हरिं (४) विष्णुम्, अभिजग्मूः (५) ।

५ । तस्मिन् चरन्तरे, देवा पीलन्वीपसृताः (गताः), निदाघान्तः अध्वना
ह्यायावृक्षमिव, हरिम् अभिजग्मूः ।

५ । निदाघेन शान्तः । पात्र्याभर, — देवैः पीलन्वीपसृते निदाघान्तं
अध्वनौ ह्यायावृक्ष इव हरिं अभिजग्मूः ।

५ । यथा आतपतापिता पश्चिक्ता तापग्रस्तये ह्यायाप्रधानं इत्य भजन्ते
तथा शयणपीडिता देवा शयणभयग्रस्तये विष्णुं शरणं जग्मूः । तच्च भगवान्
शान्तपात्र्यानां ह्यायावृक्षमिव विपन्नदेवानां शरणमिति भावः ।

५ । शैतान्तर (शान्तं च पुत्रवैवाच) वेवण लोण्डा (शयन) कर्कुर उरुपिडिड
दहेण, यत्कण आठण्डापिडि पथिदण्ड प्रणख ह शान्तिगटे दुन्दर निकटे गमन कर,
नेहेकण हरिं निकटे गमन श्रियेण ।

5 In the mean time, the gods being persecuted by Poulastya (राक्षस), repaired to Hari, in the same way, as sun-
burnt travellers repair towards an umbrageous tree.

ते च प्राप्सुदन्वन्तं वुबुधे चादिपूरुषः ।

अध्याक्षेपो भविष्यन्त्याः काव्यसिद्धिर्हि लक्षणम् ॥६॥

६ । त इति । ते देवाश्च, उदन्वन्तं (१) समुद्रम् । उदन्वानुदधौ
चेति निपातः । प्राप्सु- (२), आदिपूरुषः विष्णुश्च वुबुधे यौगनिद्रां

दृष्ट to burn, चम् aff.), शान्तं (चा, च to go, ञ् aff.) (४) ह to take
रम् aff. (५) अभि. रम् to go, — गच्छति । अगच्छन् । अगच्छन् ।
। गत, &c.

(१) उदक् water, अनुप aff. (उदकानि उदक्, उदकस्य उदन्भावी

जहौ इत्यर्थः । गमनप्रतिबोधयोरविलम्बार्थं चकारौ । तथाहि, अद्याच्चेपः गम्यस्य अथासङ्गः अविलम्बः इति यावत्, भविष्यत्याः (३) कार्यसिद्धेः अक्षयं लिङ्गं हि । उक्तञ्च, 'अनन्यपरता चास्य कार्यसिद्धेस्तु साध्यम्' इति ।

६ । ते च उदयान् प्रापुः आदिपुरुषस्य बुद्धये, अद्याच्चेप भविष्यत्याः कार्यसिद्धेः लक्षणं हि ।

७ । आश्यागत्य,—ते च उदयान् प्रापे आदिपुरुषस्य च बुद्धये अद्यासंगेण लक्षणम् (भूयते) ।

८ । समुद्रपानिममकात्मनिव देवता विष्णुसंज्ञलाभे चतुरङ्गस्यो कार्यसिद्धिं कृषयामास । कार्यसिद्धिश्चात्र सावन्वयधरणा । जगतादित्यात् परमपुरुषसाह विना आदिपुरुष इत्युच्यते ।

९ । देवतासु नमस्तु इत्येवम इति एतत् यन्निर्गम्य (सिद्धुः) च अन्वयेन उदयान् (पारंगीतवदिति इति उदयान्) यन्निर्गम्य इत्येवम इति च अन्वयेन उदयान् ।

6 No sooner did they arrive at the sea than the King, Bang (Vishnu), awoke. Ready interview thus obtained a pure ultimate success.

भोगिभोगासनासीजं दृष्टशुक्तं द्विर्वीक्ष्यमः ।

तत्प्राणामराडलोर्चिसिगियोतितवियहम् ॥७॥

७ । भोगीति । सीं श्लोकं येषां ते दिव्यीकस्य देवाः । एषां देवादिवात् प्रापुः । यदा दिव्यभ्योऽरसोऽप्यलित । तथा च मुद्राचरिते, 'न ह्योभते तेन हि नो विना सुरं मरुत्पता ह्यस्यं यदा दिवम्' इति । तथा दिव्यीश्वरायति चातोऽप्युत्प्रेतश्च दिवम् श्लोकं येषाम् इति विग्रहः । भोगिभोगस्य भोग इत्यर्थः । 'भोगः सुखे एवमदिभ्यतावदेषु यदशापयो' इत्यमरः ।

मः एव आसनं सिंहासनं तत्र यासीमन् उपविष्टम् । आसेः
शानच्, ईदास इतीकारादेशः । तस्य भोगिनः फणामण्डले ये
उदर्चिषः मणयः तैः द्योतितविग्रहं तं विष्णुं ददृशुः ।

० । दिवोकस भोगिभोगासनासीन तत्फणामण्डलीदर्चिर्माषिद्योतितविग्रहं
त दृश्य ।

० । तस्य फणामण्डले ये उदर्चिष (उद्धता आर्चयो येषां ते) मणय, तै
द्योतितः विग्रह एव तम् । वाचशास्त्र,—दिवोकांभि भोगिभोगासनासीनः
तत्फणामण्डलीदर्चिर्माषिद्योतितविग्रह म, ददृशुः ।

० । तं देवा, शैपनामण्य कावदपे सिद्धामने उपविष्ट, तस्य फणामण्डल-
स्थितात् तपिमण्डलात् समुत्थिते प्रभात्रालैः उद्दामितदेह त विष्णु दृष्टवन् ।
अनुराधने श्रीकैरन्वदिव्यादात् कलकम् । अननारघोकिनिस्योक्तविशिष्टविशिष्ट
विद्यु दृष्टमारण्यव ।

१ । लोचन लेशिः १२,—दिनि लोचनलेश कावदपे आसने आसीन ब्रह्मदेव,
उत्तरे १२ तार इ फणामण्डलित तपिनामात् उद्दिष्टात् अत्रापुण्य अनीत ददृशुः ।

7 The gods found him (Vishnu, seated on the serpent
(S'ic-ha), and his body illumined by the ascending rays of the
circlet of gems on the serpent's group of hoods.

श्रियः पद्मनिपस्यायाः क्षीमान्तरितानेखले ।

अङ्गे निक्षिप्तचरणमात्तीर्णकरपद्मये ॥ ८ ॥

८ । श्रिय इति । कीदृशं विष्णुम् ? पद्मे निपस्यायाः (१) उप-
विष्टायाः श्रियः क्षीमान्तरिता (२) दुकूपव्यवहिता मेखला यस्य
तस्मिन्, आसीर्षो (३) करपद्मयो यस्मिन् । विशेषतश्च्येनापि चर-
णयोः शौक्यनासात् पट्टिगेचशास्त्रशास्त्रं सुच्यते । तस्मिन् अङ्गे
निक्षिप्ते (४) चरणौ येन तम् ।

[८] (१) सद् २. १० नि to sit, ५ अ. (२) क्षीम,—दमा, चच्, अ. ५, १२, २. २. ५, ५ अ. (३) नि, दिच् to throw, ५ अ.

८ । पद्मनिपद्यायाः दिवः सौमलरितमेषले चाक्षीर्षकरपवे च्छे निहित
चरणम् ।

निहितचरणः (मः दृश्ये) इति बाणभक्तम् ।

९ । पद्माक्षीना लक्ष्मीः कठिनमेषलास्त्रेण प्रभीदरणपीडा सा भृष्टित
कीनलदुकुलेन मेषला प्रस्थाप्य पतिचरणौ च्छे निधाय सदय मन्वाहयतिष्ठ
इति भाषार्थः ।

१० । लक्ष्मीः लक्ष्मी (परिवेशः) दृष्टव्यमने मेधनः दृष्टव्ये सा दृष्ट वदित्वा भद्रमने अनीना
आह्वयेन ; इति (विष्णु) उच्यते अक्षीर्षी करणमने हरेण दृष्टानि प्रापित कठिणाह्वयेन ।

8 The goddess Lakshmi, with her silken cloth drawn over the jewelled girdle round her waist, was found seated on a bed of lotuses, with Vishnu's feet on the leaf like palms of her hands kept open on her lap

प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकम् ।

दिवसं शारदमिव प्रारम्भमुखदर्शनम् ॥ ६ ॥ ।

६ । प्रबुद्धेति । पुन कीदृशम् ? प्रबुद्धे विकसिते पुण्डरीके
इव अक्षिणी यस्य तं (१), दिवसे तु पुण्डरीकम् एव अक्षि यस्य इति
वियद्दः, बालातपनिभम् अंशुकं यस्य तं धीताम्बरधरम् इत्यर्थः ।
अन्यथ बालातपव्याजांशुकम् इत्यर्थः । 'निमो व्याजसदृक्षयो'
इति विद्म । प्रहृष्ट आरम्भः योगः येषां ते प्रारम्भा योगिनः तेषां
सुखदर्शनम् । अन्यथ प्रारम्भे आरौ सुखदर्शनं शारदं (२) शरत्-
शाम्भ्विनं दिवसम् इव स्थितम् ।

६ । प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकं प्रारम्भमुखदर्शनं शारदं दिवस-
मिव (स्थितम्) । बाणभक्ते इदमप्युक्तं हि च्छे पदं पर्यायि ।

[६] (१) प्र, बुध् to awake, क् अर्धे पुण्डरीके 1000 अर्धे 100 एव
अर्धे. (प्रबुद्धपुण्डरीकाक्ष—प्रबुद्धोऽपि सुखस्थो नाश्रित एव). (२) इत्य-
नुक्तम्, अक्ष् अर्धे.

८। यदा हि भारतीयी दिवसः प्रफुल्लमलयदेन नवमूर्ध्यालीकित् च प्रमात
 जीताम्बरेण च योगिनघं रघुयामास । शरदि प्रमाते पद्मानि विकसन्ति मेष-

हिमाद्रावरणमुने च नग्ने मूर्धं समुच्चलं प्रकामते इति शारट दिवसमित्युक्तम् ।
 २। शरदकालेन जिवन वेदन आरम्भ दर्श २ अट्टते इति वनगीर इव, एव
 विकसित पुष्पविकरण नग्नेन ओ बलात्पकरण नग्नेन शोभा पाय ; द्विनि ७ देहैकप,
 बलात्परेन नागु अरुणदग्नेन शोभा पाईतेऽह्न ।

G. Like the day in autumn, which, at its Prárambha or
 opening (morning), is exceedingly charming, and which looks
 beautiful with its eyes of full-blown lotuses and its robe of early
 sunlight, Vishnu is charming to the Prárambhas or the Yogis
 (devotees), and looks beautiful with his lotus-like eyes and his
 garments which are of the colour of the morning sun

प्रभानुलिप्तश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम् ।
 कौस्तुभाख्यसपां सारं विश्वाणं बृहतोरसा ॥१०॥

१०। प्रभेति । गुणः किंविधम् ? प्रभया अगुलिप्तम् (१) अगु-
 रन्नितं श्रीवत्सं नाम लक्षणं येन तं, लक्ष्म्याः विभ्रमदर्पणं, कौस्तुभः
 (२) इति आख्या यस्य तम्, अयां रामुद्रायां सारं स्थिरांशं मयिम्
 इत्यर्थः । अहदा उरसा विग्राहम् (३) ।

१०। प्रभानुलिप्तश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदर्पणं कौस्तुभाख्यम् अयां सारं उच्यते-
 रसा विभाषम् ।
 [१०] (१) अगु, लिप् to smear, क aff. लिप, —निष्पत्ति । अलिप्तम् ।
 । लिम्ब । कर्मणि-लिप्ते । अलिप्ति, &c. (२) कृत्तुम् ocean, अगु aff.
 भूमि लुभाति आश्रिते कृत्तुमी अलधि, तत्र भव.) । (३) अ to hold
 क् aff. (सामर्थ्ये शानत्, अथवा विभम्)

१०। श्रीवक्त्री नाम विद्युवचस्मिती महत्त्वलक्षणा श्रेतरीमावर्धविशेष ।
 मनुपदचिह्नमेव श्रीवक्त्रः इति भागवते । कौमुभज्योतिरेव श्रीवक्त्र इत्यपि
 भागवते, यदा ;—'कौमुभज्यपदेशेन स्वाश्रय्योतिर्विभक्त्यञ्ज । तत्प्रभां व्यापिनौ
 घाघात् श्रीवक्त्रमुखा विभु ३' अर्थात् सार श्रीवक्त्रमुखात्तानां रत्नानां श्रेष्ठम् ।
 विभक्त्यर्पणं विद्यासमस्तनसाधनं मुक्तुरमित्थं, सज्यो कौमुभे संज्ञानं निजमुखा
 दृष्टा केशमन्तारमुखास्यनादिकं करोतीति भावः ।

१०। इति, लक्ष्मीश्रीवक्त्रं विद्यासमस्तनसाधनं महत्त्वलक्षणात्तु लोचनं नमि
 दिनात् सत्यःशून्यं वाचनं दक्षिणादेन, नैवे नदि लोचनं तपोश्च ईश्वरेश्वर्यं क्युर्दृष्टं
 दक्षिणात् ।

10. On his broad breast he wore the gem Kaustubha the
 essence of the oceanic waters, which served Lakshmi as her toi-
 let glass, and illumined the mark S'rivatsa by its lustre

वाहुभिर्विटपाकारैर्दिव्याभरणभूषितैः ।

आविर्भूतमर्पां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥११॥

११। बाहुभिरिति । विटपाकारैः, शाखाकारैः दिव्याभरण-
 भूषितैः (१) बाहुनिदपक्षचितम्, अतएव अर्पा सैन्यवीणा मध्ये
 आविर्भूतमर्पां द्वितीयं पारिजातमिव (२) स्थितम् ।

११। विटपाकारै दिव्याभरणभूषितै बाहुभि (उपपक्षचित) अर्पा मध्ये
 आविर्भूतम् अर्पा पारिजातमिव ।

११। विटपस्य आकार इव आकारी दिसा तीः दिव्यानि आभरणाणि
 तैः भूषिता, तैः ।

११। पारिजाती दृष्टा अर्पाविदमदिमुक्ताश्रयादिनववर्णा मतामि सुदीर्घं
 शाखाभि उपपक्षचित मन्थनान् शाक् समुद्रजलमर्थं दृष्टम्, तथा । अर्पाय दिव्य
 विदुर्पादिभूषणभूषितैः समुद्रजलमतिविभक्ते सुदीर्घं अर्पा उपपक्षचित दृष्टम्

[११] (१) भूष् to adorn, * ३१ (२) पारिजाताकारे दारी समुद्र, * १०
 पृष्ठे, * ३१.

११। इति न-पानम् (शुभे) एतः शिवा काष्ठः न कुर्वित न-पानम् न-पानम्
इदं न-पानम् वा विहृतं विहृतं न-पानम् न-पानम् न-पानम् ।

11. He, with his (four) arms, long as the branches (of a Párijáta tree in the waters (of the ocean)

दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः ।

हेतिभिश्चेतनावह्निरुदीरितजयस्वनम् ॥ १२ ॥

१२। दैत्येति । दैत्यस्त्रीगण्डलेखानाम् यद्यदाह न-पानम् स्त्रीनां यः
मदरागः तं विनुम्पन्ति चरन्तीति मदरागविलोपिनः (१) तैः, चेतना-
वह्निः सजीवैः, हेतिभिः २) सुदशनादिभिः शस्त्रैः, खेरशिख्य शस्त्र-
वह्निज्वाला च चेतयः इत्यमरः । उदीरितजयस्वनं (३) जयशब्द-
मुद्घोषयन्तीभिः मूर्च्छिमतीभिः अस्त्रदेवताभिरुपास्यमानम् इत्यर्थः ।

१२। दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः, चेतनावह्निः हेतिभिः चरो-
रितजयस्वनम् ।

१०। दैत्यानां श्लेषः तासां या गण्डलेखा तामाम् । उदीरितं जयस्वनः
यस्य तम् ।

१२। मदरागविलोपिभिः — 'पवर्षिणा चरन्तीपिपु' भर्तृवर्धन शील देव-
तैः इति दिनकरः । तस्य शस्त्रचक्रयदासिपभृतं दैत्यविलोपिभिः चरन्तीनां मूर्च्छि-
परिवृष्टा त प्रमथ्यैरुपास्ये च इति भावः । जयशब्दश्च 'जय विपु' 'जय व-
जयत्पते नारायण जयं इत्यादिभ्यः ।

११। अद्वराजनागणैः गण्डलङ्घितं न-पानम् वक्रिनां विलोपिकादी द-
मुदिमान् इदं न-पानम् उद्वरं च यथा कश्चित् ।

12. His arms, which take away the flush of excite
after assuming the forms of living beings

[१२](१) रज्जु to colour, चञ् aff. (राग), वि, लुप् to take off, वि
(२) इन् to kill, क्तिन् aff (निघातनात्), ३। ईर with उन् to utter

मुक्तशेषविरोधिन कुलिशत्रयलक्षणा ।

उपस्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गरुत्मता ॥१३॥

१३ । मुक्तोति । मुक्तः भगवत्सन्निधानात् त्यक्तः श्रेयस्य सह विरोधः सहजमपि वैरं येन तेन, कुलिशत्रयाः अमृताहरणशाले इन्द्र-दुष्टे ये वक्ष्यप्रहाराः ते एव लक्षणाणि यस्य स तेन. प्रबद्धः अञ्जलि-येन तेन प्राञ्जलिना प्रबद्धाञ्जलिना इत्यर्थः. विनीतेन अमुद्धतेन, गरु-त्मता (१) उपस्थितम् उपासितम् । पुरा किल तेन विष्णुना मातलि-प्राप्तितेन दुहितुर्गुणकेय्याः पत्युः कस्यचित् शर्मस्य गरुडादभयदाने कृते स्वविपद्यरक्षणदुभितं पक्षिराजं स्वदोषाह स्वप्तो बलात् इति गर्वितं स्वामतर्जनीभारेणैव भगवान् विनिनायेति महाभारतीयं कथां सूचयति विनीतेनेत्यनेन ।

१३ । मुक्तशेषविरोधिन कुलिशत्रयलक्षणा प्राञ्जलिना विनीतेन गरुत्मता उपस्थितम् ।

१३ । 'मुक्तशेषविरोधिन' इति बह्वचनकाल पाठः । 'प्राञ्जलिना' इति अचन-तयो विरोधः । अमुक्तशेषो विरोधिनोऽपि विनीता न वैरायतन इति बह्वचनः ।

१०३ । वीरस्य अत्र वृद्धशरासिद्धिः किं नाम, इति वीर इति अचन-तयो विरोधः । अमुक्तशेषो विरोधिनोऽपि विनीता न वैरायतन इति बह्वचनः ।

13 Garuda who bears (on his body) the mark of the wound of the Vajra, and whose pride had been cast down was praying to him with his palms joined together, showing an attitude of annuity to the serpent Naga.

योगनिद्रान्तविषदैः पावनैरवलोकनैः ।

भृगुवार्दाननुग्रहान्तं सौख्यशायनिकानृषीन् ॥१४॥

रघुवंशम् ।

१६। ऋगादिहपदेषु यथाक्रमं स्यात्परलक्ष्मणानां जगती सृष्टिस्यतिसंहार-
परिणामे तुभ्यं नमः । अथ, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि
जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसविशन्ति' इत्यादिश्रुतिः प्रमाणम् । 'तुभ्यम्, इति नमः-
शब्दयोगात् चतुर्थी,—'नमःस्त्वत्सिद्धाहास्यधालंबपड्योवाच' इति सूत्रात् ।

१७। छुनि अत्रे एहे विषेत् गृह्णि, उरुणवे पावन, यनउत्त नःशत्रु रुद्रिःउइ ;
एहेकले निज अकणके तिन डाले विडळ रुद्रिःग्राह ; डोनाके नमःशत्रु ।

16 Thou createst, preservest, and destroyest this universe
in succession, thus Thou hast divided Thy own essence into
three parts Obeisance to Thee.

रसान्तराख्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽप्नुते ।

देशे देशे गुणेष्विवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥ १७ ॥

१७। ननु कुटस्थस्य कथं वैहृष्यमित्याशङ्क्यौपाधिकमित्याह,
रसान्तराख्येति । एकरसं मधुरैकरसं, दिवि भवं दिव्यं, (१) पयः
शादीनि, यथा अप्नुते (२) प्राप्नोति, एवम् अविक्रियः निर्विकारः
एकरूप इत्यर्थः । त्वं, गुणेषु सत्त्वादिषु, अवस्थाः (३) सृष्ट्यादि-
रूपाः अप्नुषे ।

१७। एकरसं दिव्यं पयः देशे देशे रसान्तराख्यं यथा अप्नुते, एवम् अव-
क्रियं त्वं गुणेषु अवस्थाः (अप्नुषे)

१७। एकी रसी यद्यत्तु एकरसम् । नास्ति विक्रिया यथा म' अविक्रिय' ।
वाचाग्रतरम्,—एकरमेत दिव्येन पयसा अश्नते...अविक्रियेषु त्वया अश्नते ।

१७। मधुरैकरसमपि मेषजसं यथा समुद्रादिषु पतितं प्यानगुणैदान्
सत्त्वादिषुदभेदान् भजते, तथा एकरूपोऽपि सत्त्वादिगुणैदान् सृष्ट्यादि-
रूपान् उपाधिभेदान् भजते । तथाहि, रजोगुणैः सत्तन् स्रष्टेति, सत्त्वगु-
णैः सत्त्वगुणैः सत्त्वगुणैः सत्त्वगुणैः सत्त्वगुणैः सत्त्वगुणैः सत्त्वगुणैः सत्त्वगुणैः

[१७] (१) दिव् sky, यत् aff (१) अश् to pervade-अप्नुते । अश्
आश्रिट-आट । आश्रिते । अश् वात । (२) अश्, आ to stay, अश् aff.

पालयन् विष्णुरिति, तमोगुणेन च सद्दत्तं हर इति अभिधीयते । उक्तञ्च,—
 'तमो रजोगुणे सद्यो भिद्यती सत्त्वमयाय च । तमोदपाय महारे विष्णुपाय मय-
 भुवे' इति । अथ च ते रूपभेद औपाधिकी मनु तास्त्रिक इति भावः ।

११ । देवदत्त एकविंशतिभिः शरीराः देवदेव शाने शाने विविधं द्यावप
 रश्मिं यत्र, पूषि निर्दिष्टाव यत्र २ एव देव शरीराः उभयनि उभयतः अवशान्तेन
 यत्र च त्रिधा शकः ।

17. As the rain water, though of uniform taste, gains diver-
 sity of flavours from different receptacles on earth, so dost
 Thou, though of unchangeable, essence, manifest changes of state
 in diverse qualities

अमेयो मितलीकस्त्वमनमर्थी प्रार्थनावहः ।

अजितो जिष्णुरत्यन्तमव्यक्ती व्यक्तकारणम् ॥१८॥

१८ । अमेय इति । हे देव ! त्वम् अमेयः (१) लोकेन्द्रियतया
 परिच्छेद्यः, मितलीकः परिच्छिन्नलोकः, अनर्थी निस्पृहः ।
 अतीति आदहः, पथायत्, प्रार्थनानाम् ध्यावहः कामद,
 जितः अन्यैः न जितः, जिष्णुः (२) जयशीलः अत्यन्तम् अव्यक्ती
 तंस्त्रुद्धस्य, व्यक्तस्य (३) स्त्रुद्धस्य कारणम् ।

१८ । त्व अमेय मितलीक, अनर्थी प्रार्थनावह, अजित जिष्णु, अत्यन्त
 म् अव्यक्तकारणम् ।

१८ । त्व सर्वमिव विश्वम् अनादानेन परिभाषितं त्वं तु न कोऽपि इत्यन्तः ।
 त्वं तु समर्थं, सर्वेषां कामान् जययसि सद्यं तु न किंचित् कामदर्शं कर्तव्यं
 'दशोर्लो भवसि त्वं तु न कोऽपि शत्रुं समर्थं, शत्रुभाषययसि इत्याशयः
 अस्मि, सद्यं तु सर्वेषां निरवयवीऽसि । अनर्थी निस्पृहः — 'न मे' इत्यादि
 पशितं न मे कथं कर्म लहा' इति शीतारचनान् । जिष्णुश्चकारणम्, यदः

[१८] (१) Not of his to measure, यत् २१ । १२ जिष्णुः ११२, ११३
 २१३ (स्त्रुद्धस्य रश्मिं निर्दिष्टाव यत्र २) (२) जयशील इति, अत्यन्तं १०८, १०९
 १११

१' ज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।

सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ २० ॥

२० । सर्वंश्च इति । त्वं; जानातीति च; इगुपधेति कप्रत्ययः ।
सर्वस्य च; सर्वंश्च (१) । अविज्ञातः न केनापि विज्ञात इत्यर्थः । त्वं
सर्वस्य योनिः कारणं, त्वम्, ध्यात्मन एव भवतीति ध्यात्मभूः (२) न ते
किञ्चित् कारणमस्ति इत्यर्थः । त्वं सर्वस्य प्रभुः त्वम् अनीशः, त्वम्
एकः सर्वरूपभाक् त्वमेक एव सर्वात्मना वर्त्तसे ।

२० । त्वं सर्वंश्च; अविज्ञातः, त्वं सर्वयोनिः आत्मभूः, त्वं सर्वप्रभुः अनीशः,
त्वम् एकः सर्वरूपभाक् ।

२० । त्वं सर्वमेव जानासि, तत्त्वमप्यं तु ईदृक्तया इयत्तया वा कीदृपि अवि-
धारयितुं न शक्नोति । त्वमस्य विद्यम्य कारणमस्ति सद्य तु स्वप्नकामत्वात् अका-
रपकीदृमि, त्वं सर्वस्य नियन्तासि सद्य तु अनियन्तोऽसि, त्वं क्षेत्रलाक्षापि विद्य-
माना वर्त्तसे । आत्मभूः स्वयम्भूः, आत्मना आत्मानं सृजतीत्यर्थं, अथ मनु-
मुदभां । तस्य एकत्वे,—'मदेव सीख्येदमस्य आसीत् एकमेवाद्वितीयं' इति मी-
नेह नानास्मि किञ्चन' इत्यादि श्रुतिवचन प्रमाणम् । सर्वानि रूपाणि भव-
न्ति त्वं सर्वरूपभाक्, भजधाती शिप्रत्ययः ।

२० । त्वं नरुच्छ, किञ्च त्वोनाके देवुं खानिटे पात्रे ना, त्वं नरु
दावण, किञ्च त्वोनाके दावण देह माई
नाड . त्वं एक, किञ्च अयं नरु

सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् ।

सप्तार्चिर्मुखमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥ २१ ॥

२१ । सप्तैति । हे देव ! त्वां सप्तभिः सामभिः रथन्तरादिभिः उपगीतम् । तद्वितार्थेत्पुत्ररपदसमासः । सप्तानाम् अर्णवानां जलं सप्तार्णवजलम् । पूर्वेषु समास । तत्र ज्ञेते यः सः सप्तार्णव-जलेशयः (१) तम् । शयवासवासिष्यकालादित्यशुक् । सप्तार्चिं मुखं यस्य तम् । “अग्निमुखा वै देवाः” इति श्रुतेः । सप्तानां लोकानां भूर्भुवःस्वरादीनाम् एकसंश्रयम्, शयम्भूतम्, आचख्युः (२) ।

२१ । त्वां सप्तसामोपगीतं सप्तार्णवजलेशयं सप्तार्चिर्मुखं सप्तलोकैकसंश्रयम् आचख्युः ।

२१ । वाचान्तर,—त्वं सप्तसामोपगीतं, सप्तार्णवजलेशयं सप्तार्चिर्मुखं सप्तलोकैकसंश्रयम् आचख्युः ।

२१ । सप्तसामोपगीतं सामशब्दवाच्यं गानस्य ऋचादिभिः सप्तभिः स्वरेः उपगीतम् । ‘रदनर-इदतकाम-वामदेव-वेदप-पावमान-वैराज-चान्दमसामि-धानानि, तैरिदं विश्वरित्यादि विश्वरराट्किल्वन्वैवां उपगीतम्’ इति दिनकर । सप्तार्णवा यथा,—सप्तसीद, इक्षुसीद, सुरीद, हृत्सीद, दधिमख्योद, ज्वरीद, स्वादूद इति । सप्तार्चिर्भो यस्य सप्तार्चिं अग्नि, अर्चिं शिखा । अर्चिं सप्त-शिखा यथा,—काशी, कराशी, मनीजवा, मुक्षीद्विता, मुधूसवणां, उवा, प्रदीना इति । सप्तर्षीका यथा भू, भुव, स्व, मह, जन, तप, सत्य इति ।

२१ । नष्ट नाशरथे त्वुि शीत इदं वाक, नष्ट नमूत्रेण काले त्वुि ज्वन करिषा वाक, नष्टन्दिरिन्ष्टि अग्नि टोमार मूरववण, अत्र त्वुि नष्ट लोकेण अदमात्र यादत्र; टोमारक अद्वैतन बोधन करिषा वाक ।

21 Thou art hymned by the seven Sama, Thou lyest on the waters of the seven seas; the seven-flamed Fire is as Thy

[२१] (१) जलं in the waters, श्यो to sleep, अच् aff (२) आ, आ, to tell, अच्यन्-अच्यत; अच्यो-अच्यो । अच्यथि-अच्यते । अच्यथि, &c अच्यत, &c.

१ ज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।

सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ २० ॥

२० । सर्वं च इति । त्वं, जानातीति चः शृणुष्येति क्यप्रत्ययः । सर्वस्य चः सर्वं च- (१) । अविद्यातः न ज्ञेयादि विद्यात इत्यर्थः । त्वं सर्वं च योनिः कारकं, त्वम्, व्याकृत इय भवतीति व्याकृतम् (२) न ते किञ्चित् कारकमस्ति इत्यर्थः । त्वं सर्वं च प्रभुः त्वम् अनीशः, त्वम् एकः सर्वरूपभाक् त्वमेक इव सर्वात्मना यत्तं मे ।

२० । त्वं सर्वं चः अविद्यातः, त्वं सर्वं योनिः व्याकृतम्, त्वं सर्वं प्रभुः अनीशः, त्वम् एकः सर्वरूपभाक् ।

२० । त्वं सर्वं चः जानाति, त्वमेक इत्यं तु ईदृशया इयत्तया वा कीदृषि अविद्यात इत्यं न ज्ञेयं इति । त्वमेक इत्यं चकारकमित्यं इत्यं तु अविद्यात इत्यं चकारकमित्यं, त्वं सर्वं चः अविद्यात इत्यं तु अविद्यात इत्यं, त्वं अविद्यात इत्यं चकारकमित्यं । व्याकृतम् सर्वम्, व्याकृतम् व्याकृतम् अविद्यात इत्यं, अविद्यात- इत्यं व्याकृतमित्यं इत्यं चकारकमित्यं । सर्वं प्रभुः सर्वं प्रभुः सर्वं प्रभुः सर्वं प्रभुः । त्वम् एकः, — 'मदेव योऽपि त्वम् अनीशः एकः वा इत्यं मेति मेति मेति जानाति किञ्चित् इत्यादि श्रुतिवचन प्रमाणम् । सर्वं चः अविद्यात इति सर्वं चः अविद्यात इत्यं चकारकमित्यं ।

२० । त्वम् सर्वं चः, किञ्चित् अविद्यात इत्यं चकारकमित्यं, त्वम् सर्वं चः चकारकमित्यं, किञ्चित् अविद्यात इत्यं चकारकमित्यं, त्वम् सर्वं चः चकारकमित्यं, किञ्चित् अविद्यात इत्यं चकारकमित्यं ।

20 Thou knowest all, but none can know Thee, Thou art the cause of all, but Thou Thyself hast no cause (व्याकृतम् literally-self-born); Thou art ruler of all, but thou hast no ruler, Thou art One, still Thou art existing as the infinite universe.

{ [२०] (१) सर्वं all, चा to know, क aff. (२) व्याकृतम् self, भू to be, क्य aff.

सप्तसामीपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् ।

सप्तार्चिर्मुखमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥ २१ ॥

२१ । सप्तेति । हे देव ! त्वां सप्तभिः सामभिः स्थन्तरादिभिः उपगीतम् । तद्धितार्थेत्पुनरपदसमासः । सप्तानाम् अर्णवामां जलं सप्तार्णवजलम् । पूर्व्ववत् समासः । तत्र श्रुते यः सः सप्तार्णव-जलेशयः (१) तम् । शयवासवासिष्यकालादित्यशुक् । सप्तार्चिः मुखं यस्य तम् । “अग्निमुखा वै देवाः” इति श्रुतेः । सप्तानां लोकानां भूर्भुवःस्वरादीनाम् एकसंश्रयम्, यद्यम्भृतम्, आचख्युः २) ।

२१ । त्वा सप्तसामीपगीतं सप्तार्णवजलेशयं सप्तार्चिर्मुखं सप्तलोकैकसंश्रयम् आचख्युः ।

२१ । वाचान्तर,—त्वं सप्तसामीपगीतः सप्तार्णवजलेशयं सप्तार्चिर्मुखं सप्तलोकैकसंश्रयं आचख्यसे ।

२१ । सप्तसामीपगीतं सामशब्दवाच्यं गानस्य कृष्टादिभिः सप्तभिः स्वरे-उपगीतम् । ‘रदन्तर-ब्रह्मसाम-वामदेव्य-वेदप-पावमान-वैराज-वाग्देवसामि-धानामि, सैविद विष्टरिन्वादि विष्टीरराटमित्यन्तैर्वा उपगीतम्’ इति दिनकरः । सप्तार्णवा यथा,—सप्तसीत, इक्षुरसीद, सुरीद, पृतीद, दधिमसीद, ज्वीरीद, व्यादुद्वेति । सप्तार्चिर्भुवो यस्य सप्तार्चिर् अग्नि, अर्चिर् शिखा । अग्ने सप्त-शिखा यथा,—कासी,करासी, मनीजवा, सुसीहिता, सुधूमवर्णा, उषा, प्रदीना इति । सप्त लोका यथा भू, भुव, स्व, मह, जन, तप, सत्य इति ।

२१ । नष्ट नाशरत्ने पुरि शीत हरीश वाक, नष्ट मन्त्रैश्च कले पुरि न्यन वशिष्ठा वाक, नष्टनिदरिनिष्टे अग्नि टोपाय दूषयन्न, एतः पुरि नष्ट लोकेव एतनाज वाक, टोपायक एतैश्च शीर्षन वशिष्ठा वाक ।

21 Thou art hymned by the seven Sama, Thou liest on the waters of the seven seas, the seven-flamed Fire is as Thy

[२१] (१) जलं in the waters, शी to sleep, अच् all (२) आ, व्या, to tell, अच्यन्—अच्यत । अच्यी—अच्यी । अच्यि—अच्यि । अच्यि—अच्यि । अच्यि, &c अच्यत, &c.

अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।

ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥२३॥

२३। अभ्यासेति । अभ्यासेन (१) निगृहीतं विषयान्तरेभ्यः निवर्तितं तेन मनसा, योगिनः हृदयाश्रयं हृत्पद्मस्थं, ज्योतिर्मयं (२) त्वां विमुक्तये मोक्षार्थं, विचिन्वन्ति (३) अन्विष्यन्ति ध्यायन्ति इत्यर्थः ।

२३। योगिनः अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयं ज्योतिर्मयं त्वां विमुक्तये विचिन्वन्ति ।

२३। हृदयमेव आश्रयो यस्य स तम् । वाचाभ्यन्तर,—योगिभिः हृदया-श्रयं ज्योतिर्मयं त्वं विचोदसे ।

२३। सुमुक्तये योगिनः समाधिबध्नीकृतेन मनसा हृदयस्थं ज्योतीरूपं त्वां ध्यायन्ति । हृदयम् आश्रयो यस्य तम्, हृदयलक्षणं यथाह वा.सूत्र,—‘यतीं निर्दांति त्रिषथी यच्छिथैव प्रसीयते । हृदयं तद् विजानीयान्नस स्थिति-कारणम्’ इति । तस्मिन् हृदये अनाहताया हादश्रयस्य पद्मम् अस्ति, तत्र स्थितम् ओदारकपिण्डं परमेश्वर योगिनी ध्यायन्ति, यदुक्तं,—‘हृदयेनाहृतं अकृत्रियं प्रथमाहृते । पुत्राद्यान् तद्विष्णुमिति पुत्रं हादश्रयिर्दले ॥’ यथा ‘अनाहताया मद्य तत् मुनिभिः परिकीर्तितम् । आनन्दसदनं तत्तु पुरुषार्थघटितं परम् ॥’ इति । ज्योतिर्मयमिति,—‘तदीयं ज्योतिषा ज्योतिः’ इति श्रुतेः । योगीनाम मन्त्री विषयान्तरव्यापिनः, श्रीबाळपरमात्मनी सयोगी वा, तद्विष्णुतां योगिनः । अभ्यासयोगयुक्तानां मुक्तौ भगवदात्म्यं प्रमाद्य यथा,—‘अभ्यासयोगयुक्तेन चैतसा मान्ददांसिना । परमं पुरुषं दिव्यं याति पादानुचिन्तयन्’ इति ।

२३। योगिभ्यः ये अनाहताः कर्तान्तराः तिस्रःस्यम् करिणः, हृत्पद्मस्थः हृदये ज्योतिर्मयं त्वं विचोदसे ।

23 Controlling their minds by means of assiduous practice,

[२३] (१) अभि, अस to throw, अस् अस् (२) ज्योतिर् light, मद्य अस् (३) वि, वि,—विधीति विधुते । अविधीन् अविधुते । अविधीन्-अविध । अविधाय विधाय । &c कर्त्तव्य,—चोदते अचायि । &c चित्तं, &c

for the sake of final emancipation, the Yogis contemplate within their souls Thy form consisting of light.

अजस्य गृह्यतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।

स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥ २४ ॥

२४ । अजस्येति । न जायते इति अजः । अन्येष्वपि दृश्यत इति ह प्रत्ययः । तस्य अजस्य जन्मग्रन्थस्यापि जन्म गृह्यतः मतस्यादि-
व्येण जायमानस्य, निरीहस्य चेष्टारहितस्यापि हतद्विषः शत्रून्
हतवतः, जागरूकस्य(१) सर्वसाक्षितया नित्यप्रबुद्धस्यापि स्वपतः(२)
योगनिद्रामनुभवतः, इत्थं विरुद्धचेष्टस्य तव याथार्थ्यं (३) कः वेद
वेत्ति । विदो कटो वेति शलादेशः ।

२४ । अजस्य जन्म गृह्यतः, निरीहस्य हतद्विषः, जागरूकस्य स्वपतः तव
याथार्थ्यं कः वेद ।

२४ । नास्ति ईडा यस्य सः तस्य । तव याथार्थ्यं केन विद्यते इति
वाचान्तरम् ।

२४ । त्वं जन्मरहितोऽपि अवताररूपेण जायसे, चेष्टारहितोऽपि असुर-
सहाराय शिष्टसे, नित्यप्रबुद्धोऽपि योगनिद्रां भजसे, एवं तव चेष्टा, परस्परविरुद्धा,
अत कस्मै तत्त्वं निरूपयितुं समर्थः । तस्य अजस्ये प्रमाणं यथा,—‘जहि जातो
न जायेऽहं न जनिथे कदाचन । चेवञ्चः सध्वंभूतानां तयादहमजः श्रुतः ॥’
इति । तस्य जन्मदाहित्वं प्रमाणं यथा,—‘अज्ञोऽपि सप्रलययात्मा भूतानामीश्वरो-
ऽपि सन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्प्रभाम्यात्ममायया’ ॥ एवमन्यथापि गीता-
वचनमनुसन्धेयम् ।

२४ । तूनि अज्ञरहित, अथऽ (अवताररूपेण) अज्ञपरिवृत्त करिणो वाक, तूनि
चेष्टारहित, अथऽ विप्रसंहारे चेष्टित हईया वाक, तूनि (सर्वनाविरूपेण) जागरूक,
अथऽ योगनिद्रां भजना करिणो वाक, तौवार तव के जानिबे ।

[२४] (१) जाय to awake, ऊह aff. pos. (२) स्वप् to sleep, गृह aff.
(३) यथार्थं true, अज् aff.

24. Though self-existent, yet Thou art born (13 incarnations); though devoid of passion, Though destroyest the enemies (the demons); though in Thy deepest sleep, Thou art ever-awake, who then knows Thy true nature ?

शब्दादीन् विषयान् भोक्तुं चरितुं दुश्चरं तपः ।

पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्त्तितुम् ॥ २५ ॥

२५ । शब्दादीनिति । किञ्च, कृष्णादिरूपेण शब्दादीन् विषयान् भोक्तुं, नरनारायणादिरूपेण दुश्चरं तपः चरितुं तथा दैत्यमर्दनेन प्रजाः पातुम् औदासीन्येन । १) ताटस्येन वर्त्तितुञ्च(२), पर्याप्तः समर्थं पामि । भोगतपसो धातुनौदासीन्ययोश्च परस्परविरुद्धयो- राघरणे त्वदन्यः क समर्थं इत्यर्थं ।

२६ । शब्दादीन् विषयान् भोक्तुं, दुश्चरं तपः चरितुं प्रजा पातुं, औदासीन्येन वर्त्तितुं, पर्याप्तोऽसि । तथा पर्याप्तन भूयते इति बाध्यान्तरम् ।

२६ । त्व भोगतपसोऽभिहाय दुश्चरतपस्यप्रसन्नदुःखान् इन्द्रियाद्यान् निर्विद्वान्, नरनारायणादिरूपेण कठोरं तपश्च चरामि, प्रकृतियपेण विश्वं पामि, पुरुषपदेण उदासीनता च भजामि, इत्यं परस्परविरुद्धाचारैः त्वमेव समर्थं । साध्याम् प्रकृतिं कर्षीं पुरुषम् पुष्करपलाशवत निर्लेप इत्यादि वदन्ति, 'अनामर्षी क्षीद्वितपुष्कराणाम्' इत्यादिश्रुतिरव प्रसाद्यम् । मन्द आदिव्यस्य ते इत्यादय तान् ।

२७ । ननुऽपि विरहं लोभं वर्त्तितुं यत्तु पुष्कर उतःपलाशवत कश्चित्, अजापालनं वर्त्तितुं यत्तु उतःपलाशवत वै अरुणं कश्चित् इति च मर्षः ।

25. The enjoyments of sounds and other objects of sense and yet the performance of austere devotions, the government of created beings and yet existence like that of one apparently indifferent, these are (contradictions), of which Thou alone art capable.

[२५] (१) उदासीन, indifferent अन् अस्मि (२) इत्—वर्त्तते । चरन्ति । अरुणं । अरुणं-चरन्ति । वदन्ति । वर्त्तमान । इत् ।

बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।

त्वय्येव निपतन्त्योघाः जाङ्गवीया द्रुवार्णवे ॥ २६॥

२६ । बहुधेति । प्यागमैः (१) त्रयोसांख्यादिभिः दर्शनैः, बहुधा भिन्नाः अपि, सिद्धिहेतवः पुरुषार्थसाधकाः, पन्थानः उपायाः, जाङ्गत्याः इमे जाङ्गवीयाः गाङ्गाः । द्रुवाच्छ इति ह्यप्रत्ययः । योघाः (२) प्रवाहाः, ते अपि प्यागमैः व्यागतिभिः बहुधा भिन्नाः सिद्धिहेतवश्च, अर्थवद्भव त्वयि एव निपतन्ति (३) प्रविशन्ति येन केनापि रूपेण स्वामेवोपयान्ति इत्यर्थः । यथाहुराचार्याः "किं बहुना कारयोऽपि चिद्वरुर्म्मोक्षुपासते" ।

२६ । व्यागमैः बहुधा भिन्नाः सिद्धिहेतवः पन्थानः, जाङ्गवीया योघा अर्थवद्भव त्वयि एव निपतन्ति ।

२६ । सिद्धं हेतवः । वाच्यान्तरं,—भिन्नेः सिद्धिहेतुभिः पथिभिः जाङ्गवीयैः योघै इव निपतन्ते ।

२६ । 'जाङ्गवाद्या' द्विषि द्विषि विभिन्नान् मार्गान् अनुसृत्य प्रवृत्तयोऽपि यथा यथात् समुद्र एव निपतन्ति, तथा, पुरुषार्थसिद्धिरुपाया, 'विदा विभिन्नाः श्रुतयो विभिन्ना मार्गो मुनिर्वंश मत न भिन्नम्' इति ब्राह्मचार्याणां मतमिदं, विभिन्नदशा अपि, अहिनीये संशये त्वयि एव पर्यवस्यति । एवमेव ईश्वरं सा नामदयादिर्मर्देन सर्वे उपसन्ते इति भावः ।

२६ । प्रकृतं पन्थाः उपायः उपायः विभिन्न मार्गः अर्थवद्भव इहेता अर्थवद्भव समुद्राः निः पतन्ति इव, अहिनीये मुनिर्वंशः उपायः अर्थवद्भव नामदयादिभिर्मुनिर्वंशः अर्थवद्भव इहेताः अर्थवद्भव इव ।

26 As the streams of the Ganges, after pursuing different courses ultimately fall into the sea, so the ways, leading to enlightenment, though different according to the different Śāstras, ultimately terminate in Thee

(1) अ. १०. ११. १२. १३. १४. १५. (2) अ. १०. ११. १२. १३. १४. १५. (3) अ. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितदार्त्मणाम् ।
 गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयःसद्भिदृत्तये ॥२७॥

२७। तदीनि । त्वयि आवेशितं निवेशितं चित्तं ये तेषां,
 गुणं समर्पिताणि दार्त्मणि ये तेषाम्, "सम्पन्ना भव मद्गुणो
 मद्याजी मा नमस्कुरु । मामेषैष्यसि पौत्सेय । प्रतिजाने प्रियोऽसि
 मे ॥" इति भगवद्दशमोऽध्यायः । वीतरागाणां (१) विरक्तानाम्, अभूय-
 सद्भिदृत्तये (२) अयुनरादृत्तये मोक्षाय इत्यर्थः, त्वम् एव गतिः
 साधनम्, "तमेव विदित्वातिमुक्लिमेति नान्य पन्था विद्यतेऽय-
 नाय" इति श्रुते इत्यर्थः ॥ २७ ॥

२७। त्वया वै शतचित्तानां त्वत्समर्पितदार्त्मणाम् अभूय-
 सद्भिदृत्तये त्वं गतिः ।

२७। वीत राग येषां ते तेषाम् । भूय स'दृत्त त्सा न भवतीति अनय-
 सद्भिदृत्तये तस्मै । त्वया सत्या । भयतैः इति वाचान्तरम् ।

२७। ये त्वम् भवद्गुणं सत्त्वान् कामान् सत्त्वान् समदा विषययोः
 यदि समाहितवन्तः, सर्वानपि च कर्मान् त्वयि समन्तान् त्वं तेषां केवलम्
 दृष्टव्यम् । अथ भगवद्दशमोऽध्यायः समाप्तः । यथा,—'ये तु सर्वानपि कर्मान् त्वयि
 समन्तान् समदा । अमर्षेणैव योगिनः सा ध्यायन्त उपसन्तः । तेषामहं समुद्रता
 शब्दुससारसारान् । इति वीत विरक्त राग विषयानुगत येषां ते, तेषाम् ।

२७। वीतरागाणां तेषां तेषां चित्तानां त्वत्समर्पितदार्त्मणाम् ।
 गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयःसद्भिदृत्तये ॥२७॥

27. Thou art the only means by which the return to this
 world of those dispassionate (ascetics), who concentrate their
 souls in Thee, and consecrate all their actions to Thee, is stopped

[२७] (१) वि, इच् to go, ऋ aff. (वीत), रज्ज् to colour, घञ् aff
 (राग) (२) च neg. भूय, अगुण, सम्, नि, इत् to remain, क्तिञ् aff

28. Since the earth and Thine other glorious works, though objects of direct perception, are immeasurable, what can be said of Thee, who art knowable only through authoritative testimony (the Vedas) and inference.

केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः ।

अनेन वृत्तयः श्रेया निवेदितफलास्तुयि ॥२६॥

२६ । केवलमिति । स्मरणेन १) केवलं हात्कम् । “केवलः हात्क-
शक्य” इति शाश्वतः । पुरुषं स्मर्यां जनं, पुनासि (२) यत यत्
इत्यर्थः, अनेन एव स्मृतिकार्येण यव, त्वयि त्वद्विषये, यः; श्रेया-
श्वश्रेयाः वृत्तयः दर्शनस्पर्शनादयो व्यापाराः, ताः निवेदितफलाः
प्रापितकार्याः । तव स्मरणस्यैव एतत् फलं दर्शनादीनां नृ-
क्तिरिति भावधारयामः इति भावः ।

२६ । यत स्मरणेनैव केवलं पुरुषं पुनासि, अनेन त्वयि श्रेया वृत्तयः निवे-
दितफलाः ।

२६ । निवेदित फलं दासा ता निवेदित फलाः । वाच्यं स्मरणं — हेतु-
पुरुष (मदा) पुदरी, श्रेयाभि इति निवेदितफलाभि । अयम्

२६ । अतो ते मादिना, यत् तव स्मरणमात्रेणैव पुरुषं प्रत्यक्षं कुरुते
एतत् तव स्मरणस्यैव एतत् फलं तदा दर्शनस्पर्शनादीनाम् हात्कम् प्रापय-
क्तिरिति फलं तत् तव धारयितुं समया वदम् । अतएव स्मरणस्यैव एतत् फलं
पुनासि, — ‘वदित्वत्पुरुषं पुरुषकार्तिवदं ह्यदात् । इत्यादि क्लियं एतं नृत्तं
इत्यादिभ्यः ।’ इति ।

२६ । (२) अतो ते मादिना, यत् तव स्मरणमात्रेणैव पुरुषं प्रत्यक्षं कुरुते
एतत् तव स्मरणस्यैव एतत् फलं तदा दर्शनस्पर्शनादीनाम् हात्कम् प्रापय-
क्तिरिति फलं तत् तव धारयितुं समया वदम् । अतएव स्मरणस्यैव एतत् फलं
पुनासि, — ‘वदित्वत्पुरुषं पुरुषकार्तिवदं ह्यदात् । इत्यादि क्लियं एतं नृत्तं
इत्यादिभ्यः ।’ इति ।

[२६] (१) अतो ते मादिना, यत् तव स्मरणमात्रेणैव पुरुषं प्रत्यक्षं कुरुते
एतत् तव स्मरणस्यैव एतत् फलं तदा दर्शनस्पर्शनादीनाम् हात्कम् प्रापय-
क्तिरिति फलं तत् तव धारयितुं समया वदम् । अतएव स्मरणस्यैव एतत् फलं
पुनासि, — ‘वदित्वत्पुरुषं पुरुषकार्तिवदं ह्यदात् । इत्यादि क्लियं एतं नृत्तं
इत्यादिभ्यः ।’ इति ।

प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो मद्भादिर्महिमा तव ।

आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥२८॥

२८ । प्रत्यक्ष इति । प्रत्यक्षः (१) प्रत्यक्षप्रमायगम्यः अपि तव मद्भादिः पृथिव्यादिः, महिमा (२), ऐश्वर्यम्, अपरिच्छेद्यः (३) इत्यन्तया न व्यवधार्यः, आप्तवाक् वेदः “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिः श्रुतिः । अनुमानं (४) “क्षित्वादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवत् इत्यादिकम्, ताभ्यां साध्यं (५) गम्यं, त्वां प्रति का कथा, प्रत्यक्षमपि त्वत्प्रति जगत् अपरिच्छेद्यं तत्कारणमप्रत्यक्षस्यम् अपरिच्छेद्य इति किमु वक्तव्यम् इत्यर्थः ।

२८ । प्रत्यक्षोऽपि तव मद्भादिः, महिमा अपरिच्छेद्यः, आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ।

२८ । अर्चं प्रतिगतः प्रत्यक्षः । मदी आदिः यस्य सः । आप्तवाक् च अनुमानं च आप्तवागनुमाने दाभ्यःम् । प्रत्यक्षोऽपि मद्भादिना महिमा अपरिच्छेद्येन (भूयते), कथा कथया (भूयते) इति वाच्यान्तरम् ।

२८ । तव इच्छया प्रादुर्भूतः प्रत्यक्षतः, परिदृश्यमानमपि चित्वादिकं यदा इत्यन्तया न व्यवधारणीयं भवति, तदा वेदानुमानसाध्यं परीचक्षम् इत्यन्तया नैव व्यवधारणीयो भवति इति किमु वक्तव्यम् । आप्तवाक्,—‘यावामुमी जनयन् द्विरपक आक्षे विथस्य क्षर्मा भुवनस्य गीता’ इत्यादिदृष्या । अनुमानं कार्यादि-दंशनेन कारणादिनिश्चयः, यथा ;—यत् यत् जन्वं तत् तत् सकर्तृकं, यथा घटः ; चित्तः सकर्तृका कार्यात्वात् । न च तत् कर्तृत्वमददादीना सम्भवति इत्यतः तत्कर्तृत्वेन ईश्वरसिद्धिः ।

२८ । जोमात्र पूर्णो अदृष्टि वेदो सकल अज्ञानिक इहेलेण एवम तादात्र परिवान करा याद ना ; उचन जोमात्र निमेव परिवानेव कथाई नाई, कात्रन पुनि केवण वेव उ अशुनःन वाःका केव ।

[२८] (१) प्रति, अपि eye, अप् all (२) महत् great, इमनिष् all. (३) च neg. किं with परि to measure, अत् all (४) अनु, ना to measure, श्रुत् all. (५) वाच् to accomplish, अत् all.

20. Since Thou tenderest him perfectly pure, who truly thinks of Thee the greatness of the merit that accrues from connecting the remaining faculties with Thee, is declared by the merit which accrues from the same, the thinking of Thee

उद्धेरिव रत्नानि तेषांसीव विवस्वतः ।

श्रुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते दूराणि चरितानि ते ॥३०॥

३० । उद्धेरिति । उद्धेः रत्नानि इव, दिवसतः (१) तेषांसीव इव दूराणि व्ययाद्गणसमोपराणि ते चरितानि श्रुतिभ्यः व्यतिरिच्यन्ते (१) निःशेषं स्तोत्रं न शक्यन्ते इत्यर्थः ।

३० । उद्धे, रत्नाभिर, दिवसत तेषांसीव, दूराणि ते चरितानि श्रुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते ।

३० । यथा हि यत्ररत्नाकरस्य शिभो रत्नानि, यथा वा अकल्पितेर्षी-निधेः सूर्यस्य तेषांसीव निर्वस्तु न शक्यन्ते, तथा यत्रसमाद्यान्निधेः जगदीश्वरस्य ते चरितानि श्रुतिभिः निर्वस्तु न शक्यन्ते । त्वं श्रुतिपदसमतीतीतीति भावः । अथे यतो वाची निवर्तन्ती अथाप्य मममा उद्ध' इत्यादिश्रुति प्रमादम् । व्यतिरिच्यन्ती इति कर्मकर्मणि प्रयोगः । उद्धेकानि धीयन्ते अथ इति उद्धेः समुद्रः, कर्मण्यधिकरणे अ इति धा-धातोः क्प्रत्ययः ।

३० । तेषांसीव अवाङ्मनसगोचरं चरितानि, ननुद्धेरं इत्येवम् । तेषांसीव तेषां-रत्नानि न्यायं उद्धेकधेरं अटीठ ।

20. Like the treasures of the sea, and the fiery splendour of the sun, Thy actions, far beyond the reach of words and thought, exceed all our praises.

[३०] (१) वि वस् to cover, क्लिप्, विवस् here said to imply various covering, as a garment of light, i. e. the rays of the sun, and मनुष्य aff. (२) रिष्,—रिषति । अरिषत् । अरिषीत्-अरिषत् । रिषिष । रिषि, &c.

अनवाप्तमवाप्तव्यं न ते किञ्चन विद्यते ।

लोकानुग्रह एवैको हेतुस्ते जन्मकर्मणोः ॥३१॥

३१ । अनवाप्तमिति । अनवाप्तम् अवाप्तम् अवाप्तव्यं ते तव किञ्चन शिञ्चित् अपि न विद्यते (१) नित्यपरिपूर्णत्वात् इति भावः । तर्हि किंनिमित्तमेव जन्मकर्मणोः ? तत्राद्य, लोकेति । एक लोकानुग्रह एव ते जन्मकर्मणोः हेतुः, परमकारणत्वस्य ते परार्थैव प्रवृत्तिर्न स्वार्था इत्यर्थः ।

३१ । अनवाप्तम् अवाप्तव्यं ते किञ्चन न विद्यते एक लोकानुग्रह एव जन्मकर्मणोः हेतुः ।

३१ । सर्वेषु अनग्रह एव न कश्चिन्मन्त्रकर्मणोः तयोः । वाचान्तर — अनवाप्तम् अवाप्तव्यं न ते किञ्चन विद्यते एक लोकानुग्रह एवैको हेतुः ।

३१ । नित्यपरिपूर्णस्य ते न ह्य किञ्चिदापि अलभ्यम् अलभ्यं वा अस्ति । अपि नित्यपरिपूर्णात् इत्यर्थे अत्र, वेद-हरण-धराधारण-देवदलनादिक कर्मणोः हेतुत्वं विशुद्धितार्थमेव स्वीकरीषि । 'परमेश्वर ईशकर्मविधाकाशत्रेयपरा-वष्ट पुरुष ईश्वरा निर्मायकायम धराय लीलाक-वेदक-सम्पदाय-प्रपन्नक मन्त्राद्याहारे लयमानाना प्रायन्ताननुदाहकस्य इति इत्युक्त्वादिना साध्याना मत मनुष्यैः कथिता उक्तम् । भवती लोकानुग्रहायै जन्मकर्मस्वीकारे भगवद्वचन-मेव प्रमाणं, यथा,—'यदा यदा हि धर्मस्तथा न्यसिर्भवति भारत । अध्यात्म-मधर्मस्तदात्मानं यथात्यजम् । परिवापाय साधूना विनाशाय च दुष्कृतान्म् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि पुनः पुनः । अत्र कर्म च नै दिव्यमेव यी वर्ति मयतः । अहो ईह पुनर्जन्म मेति मामिति सीऽर्जुन' ॥ इति ।

३) । 'तान्मन्त्रान् अन्तः किञ्चिन् नै, इति ये अत्र ७ वर्षं शीघ्रं कथिता इति, ते केवल लोकोपकारायैव सन् ।

31. There is nothing that Thou hast not or mayest not

[३१] (१) विद्य, — विद्यते । अधिद्यतः । आवप । द्विदि । भावे — विद्यते । अर्थात् । d.c.

७३। अत्रिणाम् एवमन्व इति शब्दात्प्रोक्तं तत्र विष्णुः स्यात्तस्य कर्त्तव्यम्, एवम्
 ७४। अत्रिणाम् एवम् इति शब्दात्प्रोक्तं तत्र विष्णुः स्यात्तस्य कर्त्तव्यम्, एवम्
 ७५। अत्रिणाम् एवम् इति शब्दात्प्रोक्तं तत्र विष्णुः स्यात्तस्य कर्त्तव्यम्, एवम्

७३. In this way the only prominent idea, who can not be
 perceived by the senses, or what they said was not pure but
 strict truth in connection with this greatest God

तस्मै कुण्डलमंप्रमद्व्यञ्जितप्रीतये सुराः ।

भयमप्रलयोद्द्वेलादाचम्युर्नैर्धृत्तोद्धेः ॥३४॥

३४। तस्मा इति सुराः देवाः कुण्डलमंप्रमद्व्यञ्जितप्रीतये (१) तेन व्यञ्जिता (२)
 प्रकटीकृता प्रीतिः (३) यस्य तस्मै गदितप्रमादाय इत्यर्थः । अन्यथा
 अन्यवसरविश्रान्तुःखरागामिव निश्चया स्यात् इति भावः । तस्मै
 विष्णवे । व्यप्रभये प्रलयाभावे अयि उद्देशात् उन्मर्षादात् नैर्धृतं
 राक्षसः सः एव उद्धेः तस्मात्, भयम् व्याघर्युः कथितवन्तः ।

३४। सुराः कुण्डलमंप्रमद्व्यञ्जितप्रीतये तस्मै व्यप्रभयोद्द्वेलात् नैर्धृतोद्धेः
 भयम् व्याघर्युः ।

३४। वाचयान्तरं—सुरैः भयम् व्याघर्यु इति ।

३४। देवकृतमोक्षप्रदानकार विष्णुः आगतसम्भाषणेन प्रीतिचिह्नं प्रकटयामास, तत्र भयवन्तं तथा प्रमदं प्राप्त्वा, अयमेवावसरः एव भयवते प्रार्थना विज्ञापयितुम् इति निश्चय देवाः, अकाले सृष्टिनाशाय सुमितान् महासिन्धोरिव राश्यान् उपस्थित महाभयं तस्मै निवेदयामासुः । युज्यतएव प्रीतिचिह्नद्वयान्तरमेव प्रार्थना, तथा च ककारसम्भवे—‘कालप्रयुक्ता खलु कार्यविद्विर्द्विप्रापनाभर्षुषु सिद्धिमेति।’ उद्धतो बिलाम् उद्धेः, अत्यादय इति समासः । निघन्तेरप्य नैर्धृतं, तस्यापत्यम् इत्यण् ।

७३। विष्णुः कुण्डलमंप्रमद्व्यञ्जितप्रीतये (वेदनात्परं गति) जीवित्तिष्णुः अकाल कर्त्तव्यम्,

[३४] (१) सम्, प्रच्छ् to ask, मङ् aff. (२) वि, अनूज to mix, विष्, क aff. (३) प्री to please, कृष् aff.

नेशन, शान्तनयन मयूख विनाशनाश उदरन इहेना उर उरपावन कदिदाहे, हेरा
उाह'रु निवेदन करिणन ।

34. When Vishnu expressed his good feeling (towards the gods) by inquiring after their welfare, the gods represented to him that the Ilākaṣaya (राक्षस) like a sea swelling without a storm (प्लव lit. the destruction of the world after a Kalpa), was creating alarm.

अथ विलासमासन्नशैलरन्ध्रानुनादिना ।

स्वरणोवाच भगवान् परिभृताण्यवध्वनिः ॥ ३५ ॥

३५ । अथेति । अथ विलायाम् अद्विक्रूले समासन्नानां सन्नि-
ष्टायानां, शैलानां रन्ध्रेषु गङ्गरेषु, अनुनादिना प्रतिध्वनिमता, स्वरेण
परिभृताण्यवध्वनिः तिरस्कृतसमुद्रघोषः भगवान् उवाच (१) ।

३५ । अथ भगवान् विलासमासन्नशैलरन्ध्रानुनादिना स्वरेण परिभृताण्यव-
ध्वनि उवाच ।

३५ । परिभृताण्यवध्वनिना भगवता उच्ये इति वाच्यमन्वयम् ।

३५ । ईशविष्णु महावसानकर नारायण दक्षीणय कृष्णानघोषय समुद्रजल
वर्णिना तिरिषा कन्दराय् अदाययम् मिथो कर्णालकाकादलमपि अगयम्
कनाट । अतः एतद्व्यष्टकम् अण्वय इति भगवान् कल्प इत्ययं, कल्प ३ ।
एतद्व्यष्टकं ददा,—'एतद्व्यष्टकं समदण्य बीदंल दशमं इत्य । एतद्व्यष्टकं
वदा भग इतीदना' इत्यना वाध्या । परिभृत् एषोऽपरत्वात् तिरस्कृत अर्थात्
ध्वनि ईश स ।

३५ । अतस्तु इत्ययम् (नदी) वाह मयूखदुलरही तिरिकल ३ मयल अद्विक्रूले
दतिना एतद्व्यष्टकं ददा, क मयूखदुलरही वाह ३ इत्ययम् ।

35 After that, the Lord of all Riches began to speak in a

[३५] (१) अथ — अथ । अर्थात् । उवाच । उवाच — उवाच ।

अर्थात् । ३५ ३ ।

voice, which resounded in the caverns of the mountains near the sea shore, and subdued even the roar of the ocean.

पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्थानसमीरिता ।

वभूव कृतसंस्कारा चरितार्थैव भारती ॥३६॥

३६ । पुराणस्येति । पुराणस्य (१) चिरन्ततस्य, कवेः (२), तस्य भगवतः वर्णस्थानेषु उरःऋष्यादियु समीरिता सम्यक् उच्चारिता ध्यतएव कृतः सम्पादितः संस्कारः साधुत्वस्पर्शतादिप्रयत्नः यस्याः सा भारती (३) वाणी, चरितार्था कृतार्था वभूव एव । एवकारस्वसंभावनाविपरीतभावनायुदासार्थः ।

३६ । पुराणस्य कवेः तस्य वर्णस्थानसमीरिता (वतएव) कृतसंस्कारा भारती चरितार्था वभूव एव ।

३६ । चरितार्था प्राप्तः चर्तः प्रयोजनं यथा सा चरितार्था । वाचान्तरं, — वर्णस्थानसमीरितया कृतसंस्कारया भारत्या चरितार्थया वभूवै ।

३६ । तिन खम् भगवता वाद्ययमनेन नारायणेन प्रयत्नेन उच्चारिता वतएव सा वाणी कृतार्था जाता । वर्णस्थानानि यथा, — 'चटो स्थानानि वर्णानां सुरः कर्णं शिरसदा । जिह्वामूषघ ट्थाय नागिषीष्टौ च तानु च ।' इति त्रिष्टुप् । संस्कारः साधुत्वस्पर्शतादिप्रयत्नः । तस्य साधुत्वम् चतुस्रमर्त्यं, व्यत्यं च परिष्कृष्टेन भवेत् उच्चारितं, यदुक्तं — 'तव व्यक्तं श्रुतेः मरेः' इति । इदं च वाचान्तरं वाचान्तरं तस्यैव वाचान्तरं निपादनाय कृष्णादिवाचान्तरं, न च वाचान्तरं वाचान्तरं वाचान्तरं, तस्य वाचान्तरं वाचान्तरं वर्णस्थानैः वाचान्तरं, वाचान्तरं तस्यैव वाचान्तरं । चादी वेदवदस्य अन्तर्गतं ननु नाम् भगवतः पुराणकविस्त्वम्, यथा, — 'चर्तार्थिना निपादनायुदासं यदुक्तम् । चादी वेदवदो दिवा यथा कर्णं शिरसदा ।' इत्यत्र टीकायाम्, — 'कविः पुराणम् चतुस्रमर्त्याम् इति ।

[३६] १) पुराणस्य २) कवेः ३) वाणी (४) ३६ ॥
३६ । चरितार्था प्राप्तः चर्तः प्रयोजनं यथा सा चरितार्था । वाचान्तरं, — वर्णस्थानसमीरितया कृतसंस्कारया भारत्या चरितार्थया वभूवै ।

७५। वागी जेहे पुराण कविब दर्शन नरुन हरेउ उकारित हरेण वनिदा नरुना परिशुद्ध उ दृष्टार्थ हरेण ।

७६. Speech became in every respect pure and perfect when she was pronounced from the organs of speech of that Primeval Poet.

वभौ सदृशनज्योत्स्ना सा विभोर्वदनोद्गता ।

निर्यातशेषा चरणात् गङ्गेवीर्ह्वप्रवर्त्तिनी ॥३७॥

३७। वभाविति । विभोः विष्णो, वदनात् उद्गता निःसृता, सदृशनज्योत्स्ना दन्तकान्तिसहिता, रदश्च विशेष्यं धावल्याति-
शयार्थम्, अत एव सा भारती, चरणात् अङ्ग्रेः, निर्याता चासौ
शेषा च निर्यातशेषा निःसृतावशिष्टा इत्यर्थः । स्त्रियाः पुंवदित्यनु-
वाद्यं पुंवत् कर्मधारयेति पुंवद्भावः । निर्यातशब्दस्य घा निर्याता
सावशेषा सा गङ्गेवेति सामानाधिकरणनिर्वाहः, निर्यातायाः शेषेति
विग्रहे पुंवद्भावः दुर्घट एव । ऊर्द्धप्रवर्त्तिनी, ऊर्द्धवाहिनी गङ्गा इव
वभौ (१) इत्युत्प्रेक्षा ।

३७। विभोः वदनीद्गता सदृशनज्योत्स्ना सा (भारती) चरणात् निर्यात-
शेषा ऊर्द्धप्रवर्त्तिनी गङ्गा इव वभौ ।

३७। वदनात् उद्गता दन्तकान्तिसहिता प्रभया अर्द्ध वभते इति सदृशनज्योत्स्ना,
मुल्यादीये वदनीदि । ऊर्द्धप्रवर्त्तिनी इति ऊर्द्धप्रवर्त्तिनी । चाणान्तरम्—विभो
वदनीद्गता सदृशनज्योत्स्ना तया चरणात् निर्यातशेषा ऊर्द्धप्रवर्त्तिनी गङ्गा
इव वभे ।

३७। दन्तकान्तिसहितात् चरणात् कृत्वि परिशुद्ध वदा सा वापी भववती
वदनात् उद्गताद्गता, तदा कर्त्वे कर्त्तव्ये अ, अत एव पादाङ्गान् निर्गताया
गङ्गाया चरणात् एव अङ्ग्रेः ऊर्द्धवाही भवतीति । गङ्गाया इति चरणात्कथं

[३७] (१) भा लो shine,—वाति । वभान् । वभासीत् वभौ । भात.,
&c भावे—भायते । वभायि । &c

त्रिचपुराणं—'एवमेतत् पदं विधीयतेयममसात्मकम् । आधारभूतं सीकानं
 यथाया इन्द्रिकारथं । ततः प्रवर्तते ब्रह्मन् सर्वपापहरा हरित् ।... वामपादा-
 ब्जुजाट्टनसंक्षीपीविनिर्गता' । इति । वाण्या गङ्गासाम्यं पुनस्तपविधत्तादिदुष-
 वीयात् । अत्र उपमेयभूताया वाण्याः उपमानभूतया गङ्गया सह अभेदेन
 सम्भावना, ततश्च उत्प्रेक्षाखण्डारः, स च इवप्रयोगात् वाच्यः । यथा दर्पणे ;—
 'भवत् सम्भावनीतप्रेक्षा, प्रकृतस्य परात्मना । वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं विविधा
 मता । वाच्येवादिप्रेक्ष्ये स्थात्' इति । ज्योतिरन्वयः ज्योत्स्ना, ज्योत्स्नातमसि
 त्यादिना ज्योतिष उपधालीपी न-प्रत्ययस्य निपात्यते । सञ्कृति प्रवाहरूपेण वदति
 इति गङ्गा, गमधातोः सन्प्रत्ययः ।

७१ । मन्मथोऽत्र आनोविड इहेडा'नेहे राशि एवम् अङ्गुल वपन इहेडे विनिर्गु
 इहेत, उदन वोर इहेत, उरोर उरुग इहेडे पूर्णे ये मन्म विनिर्गुन कवित्राहिते ताहा
 इहे अचरिहे उग एदये उरुके अवाहित इहेतेहे ।

37. When that speech, illumined by the lustre of the teeth,
 issued from the mouth of the Lord, it seemed as if what re-
 mained of the stream of the Ganges, which had previously
 flowed from his foot, was now flowing upward.

जाने वो रक्षसाक्रान्तावनुभावपराक्रमौ ।

अङ्गिनां तमसेवोभौ गुणौ प्रथममध्यमौ ॥३८॥

३८ । यदाह भगवान् तदाह, जान इति । हे देवोः । वः युक्ता-
 कम्, अनुभाव-(१)-पराक्रमौ महिमपुरुषकारौ, रक्षसा (२) राव-
 येन, अङ्गिनां शरीरिणां प्रथममध्यमौ उभौ गुणौ सत्वरजसी तमसा
 इव तमोगुणेन इव, आक्रान्तौ जाने (३) । वाक्यार्थः कर्म ।

३८ । वः अनुभावपराक्रमौ रक्षसा अङ्गिनां प्रथममध्यमौ उभौ गुणौ तमसा
 इव आक्रान्तौ जाने ।

[३८] (१) अनु, म् to be, चच् aff. (२) रक्ष to protect, वच्च् aff.
 (३) जा to know,—आक्रान्ति-आभोते; अक्रान्ता-अक्रान्ति; अक्रान्ती-
 अक्रान्ति-अक्रान्ति, &c.

३८। अनुभावय परिक्रमय ती अनुभावेपरिक्रमो । प्रथमश्च मध्यमश्च तौ
अममध्यमौ । वाचान्तरं—तम इव एव' चाकानवत, प्रायते (मया) ।

३८। यदा हि तमोगुणो देहिना संवेरजसौ अभिभूय तान् घोरं अज्ञानम-
कारि निमज्जयति, तथा शैवयो युष्मार्क तेज वीरुषे अभिभूय युष्मान् घोरं शोकाभ-
कारिं अमममयत, इत्यहं वेदि ।

३८। तमेवैतन् वेदकण (देहिनां) मय उ वरणावृणक्त अतिवृत्त कान्त, (सेवेका
वचन (इति) उदाहरितेन उक्त उ पदजन अतिवृत्त कविदाह, तादा यानि उक्त
यदि ।

38 As the quality of darkness (तमस्) overcomes the qualities
of activity (एजस) and goodness (मये) in corporeal beings, so the
demon (शैवश्च) has overcome your majesty and might I know
that

विदितं तप्यमानसु तेन मे भुवनत्रयम् ।

अकामोपनतेजोऽसाधोऽहं दयमेनसा ॥३९॥

३९। विदितमिति । किञ्च, अकामेन अनिच्छया उपनतेन
प्रसादात् आगतेन, दयसा पादेन, साधोः सङ्घनस्य, हृदयम् इव,
तेज रक्षसा तप्यमानं (१) शक्तप्यमानम् । तपेर्भाषादिकान् कर्मणि
शानप् । भुवनत्रयं, मे विदितं मया प्रायते इत्यर्थः । मति-
बुद्धीत्यादिना वर्त्तमाने ज्ञः, ज्ञस्य च वर्त्तमान इति यथी ।

३९। अ (किञ्च), अकामोपनतेन एनसा साधो इदमभिव, तेन (एजस)
तप्यमानं भुवनत्रयं मे विदितम् ।

३९। अहं विदितवान् इति वाचान्तरम् ।

३९। प्रसादवदान् मय इमं पातञ्ज दया चादिं वरा इदमे अदृष्टा दीवान्
अत्यावदति, तथा वराका न वाचसा भुवनत्रयं अदृष्टा दीवान् अत्यावदति, अ-

[३९] (१) इप्—तपति । अतपन् । अतापहीन । इनाप । एव &
अर्चं व,—तपते । अर्चापि । &c

इत्यपि अत्र ज्ञानमि । एति मन्वति वापचितेन, इति एव, इव वापि इव
 सुत् शुद्धिमप ।

७२ । देवम अनिच्छन्तु नानुभव्यं नानुभव्य इत्यत्र ननु निष्ठ वान्, त्वीयं,
 त्वे इत्यत्र विदुषु ननु निष्ठ वान्, इति वापि वाः इति ।

39. An sin involuntarily committed, afflict the heads of
 the virtuous, so that demon is afflicting the three worlds I
 know that also.

कार्येषु चैककार्यत्वात् अभ्यर्च्योऽग्निं न वञ्चिणा ।
 स्वयमेव हि वातोऽग्निः सारथ्यं प्रतिपद्यते ॥४०॥

४० । कार्येऽपि । किञ्च, एककार्यत्वात् श्रावयोः एक-
 कार्यकरत्वात् हेतोः, कार्येषु कर्तव्यार्थेषु विषये, यस्मिन् इन्द्र-
 ष्यभ्यर्थः इदं कुर्वन्ति प्रार्थनीयः, न अग्निः तथादि, वातः (१)
 स्वयमेव श्रेयः (२) सारथ्यं (३) सारथ्यं, प्रतिपद्यते (४) प्राप्नोति,
 न तु वञ्चिप्रार्थनया इत्येवकारार्थः । प्रेक्षावतां श्राव्येषु स्वयमेव
 प्रवृत्तिः न तु परप्रार्थनया, श्राव्येषु ममापि इत्यर्थः ।

४० । अ (किञ्च), एककार्यत्वात् कार्येषु वञ्चिणा अभ्यर्थः न अग्निः, इ-
 (तथादि), वातः स्वयमेव श्रेयः सारथ्यं प्रतिपद्यते ।

४० । एकं कार्यं ययो ती एककार्यो तयोः भावः एककार्यत्वं तज्ज्ञात् ।
 वचम् अस्मास्तीति वचो नैन । वाचान्तर-अभ्यर्थेन (मया) न मुद्यते, वातेन
 सारथ्यं प्रतिपद्यते ।

४० । दुकृता विनाशेन लोकतरपथं यथा इन्द्रस्य तथा ममापि कार्येन,
 तदेव इन्द्रस्य प्रार्थनया चलम् । यथादि पवनः स्वतः प्रवृत्तएव पावकस्य सहायो
 भवति, तथा अहमेपि स्वतः प्रवृत्तएव रावणवधरूपे लोकाहिते इन्द्रस्य सहायो

— [४०] (१) वा to blow, क aff. (२) चम (इ) to go, नि aff. (३) श्राव्ये
 helper, यञ् aff. (४) प्रति, पद to go,—पद्यते । अपद्यत । अपादि । विदुः ।
 पत्रः, &c.

भविष्यामि । 'समीरणी भोदयिता भवेति व्यादिशते केन कृताग्रमण्य' इति कुमारसम्भवे । विश्वहिते विश्वोत्प्रेरणापत्तम् अग्निदेहिषि उक्तम्, यथा,— 'विष्णोः कर्माणि पश्यत धर्तो प्रतानि पश्यन्ते, इन्द्रस्य पुत्र्य' इत्या' इति (बृ०, म०, १, म०, १६) ।

१० । कर्तव्य विषये आद्य हेतुक आचार्य विद्वत् आर्षना करिष्ठ इहेवे ना, कादम आनरा कृतः इहे एक कारो निरूढ . वायु षठःमयुह इहेइहे अग्निर नराइता करिषा वाकः ।

10 It is not necessary for Indra (ब्रह्म, lit. holding the thunderbolt, an epithet of Indra) to address prayers to me (concerning what should be done in this matter), for both of us are engaged in the same work Vāta (wind), of his own motion, helps Agni (fire)

स्वामिधारापरिहृतः कामं चक्रस्य तेन मे ।

स्थापितो दशमो मूर्द्धा लभ्यांश्च इव रक्षसा ॥४१॥

४१ । सुरा विम त्रिपुरारिभीयनाय अशिरांसि च्छिन्दता दशबन्धनेय यदशमं द्विरोऽवमेधितं तन्मधश्चार्थमिव्याह मेति । स्वामिधाराया अखड्गधारया, परिहृतं अश्विद्वं इत्यर्थः दशम (१) मूर्द्धा, मे जम चक्रस्य कामं धर्याप्तः लभ्यांश्च प्राप्त्यभागे इव, तेन रक्षसा म्हापितः (२) । तत् सर्वथा तन्मधं इच्छियामि इत्यर्थः ।

४१ । स्वामिधारापरिहृत दशम मूर्द्धा लभ्यांश्च कामं इव इव तन् रक्षसा म्हापितः ।

४१ । अण्य अहि तस्य धारा तदा परिहृतः । लभ्य इव लभ्यांश्च . वाचस्पत्यकर—तन् (रक्ष) स्वामिधारापरिहृत दशम मूर्द्धा लभ्यांश्च इव म्हापितम् ।

[४१] १ दशम (१) इव इति (तस्य पुरेण इव म्हापितम् इत्यर्थः)

(२) इव (रक्ष), इव इति, इ इति—स्वामिधारा . म्हापितम् इत्यर्थः . वाचस्पत्यकर, &c

४१ । पुरा किल अमरलंघमुक्तामी दशमनी दशवर्षमकरादि दुर्करं तद-
 यचार । ततश्च क्रमिष आत्मनः नव शिराणि द्विष्या अघो मुदाव । अथ दश
 शिरः क्षेप्तुं प्रहते तस्मिन्, तदा समागत्य वरदानेन तं दशमशिरस्क्षेदान् निर्वर्ण-
 नाम इति पूर्व्युक्तानाम् अभिसम्भाय विष्णुदवाथ, अस्मिन् अक्रधारया क्षेप्यानि
 इति स तदा आत्मनी दशम शिरी न न्ययं चिच्छेद, इत्यहं सम्भाषयामि । 'सने-
 इमे रावणस्य विनाशो विधाता विद्धिव', इति भावः ।

४१ । সেই রাবণ নিজ অঙ্গুষ্ঠধারায় অসীম বলের সহায়তায় দশটি ছেদন না করিয়া তাঁর
 বৃদ্ধি মনোর চক্রধারায় লড়া অংশ বলিয়া রাখিয়াছিল ।

41. The demon (रावण) kept his tenth head unsevered by the
 sharp edge of his own sword, as it were, the portion due to my
 discus (चक्र).

सष्टवरातिसर्गात्, तु मया, तस्य-दुरात्मनः ।

अत्यारूढं रिपोः-चन्दनेनैव भोगिनः ॥४२॥

४२ । तर्हि किं प्रागुपेक्षितमत्र आह, सष्टुरिति । किन्तु सष्टुः
 ब्रह्मणः, वरातिसर्गात् वरदानात् हेतोः, मया तस्य-दुरात्मनः रिपो-
 रावणस्य, अत्यारूढम् अत्यारोहणम् अतिवृद्धिः इत्यर्थः । ननुसर्के
 भावे ज्ञाः । भोगिनः-सर्पस्य, अत्यारूढं चन्दनेन(१) इव, सोढुम्(२) ।
 चन्दनस्यापि तथा सङ्घनं सष्टुर्निघतेरिति द्रष्टव्यम् ।

४२ । तु सष्टुः वरातिसर्गात्, मया तस्य, दुरात्मनः रिपोः अत्यारूढं
 भोगिनः (अत्यारूढं) चन्दनेन इव सोढुम् ।

४२ । वरस्य अतिसर्गं, तस्मात् । सष्टुः आत्मा यस्य स-तस्य दुरात्मन
 वापराभर-चन्दनः भोगिन इव अहं तस्य अत्यारूढ सोढवान् ।

४२ । यथा हि चन्दनतरुः विधिविधानादेव भीषणभुजमवेष्टनं सङ्घते, तद-
 अहं विघातेवरदानादेव विभुवनमवी, रावणस्य अत्याचारम् एतावन् कालं सोढ-

[४२] (१) अदि to please, (विष), सष्टुः, (चन्दनस्य आद्यादयसि इति
 चन्दन). (२) सङ्घ to bear, क अर्ध.—सङ्घते । असङ्घत । असङ्घट । सेवे । &c

वान् । किं करोमि 'विधिरही बलवान् इति मे मति' इति भावः । अनाकट , रावणपक्षे लोकस्थितिलङ्घनं, अश्वपक्षे क्लेशाद्यपर्याकारोद्यमम् ।

४२ । हृन्ननहर देहेण सर्पेण गौडन महा बल्ल, सेहेवण कामि ये सेहे ह्वःडा पञ्च वड्डाहार महा कडिइ हि से केवल विधाता (तादात्म्य) वर विहायेन दमिइहे ।

42. I have endured the arrogant excesses of that wicked monster, in the same way as the sandal tree endures the mischievous pranks of serpent, because the Creator (ब्रह्मा) has granted him boons (special favours)

धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्षसः ।

दैवात् सर्गादिवध्यत्वं मर्त्येज्वास्यापराङ्मुखः ॥४३॥

४३ । सम्प्रति वरमह्यमाह, धातारमिति । स राक्षसः, तपसा प्रीतं वन्तुष्टं, धातारं (१) ब्रह्माणं, मर्त्येषु (२) विषये, ज्वास्यापराङ्मुखः आदरविमुखः सन् मर्त्यान्नाहत्य इत्यर्थः, दैवात् (३) सर्गात् (४) अष्टविधायाः देवैरुष्टे, अवध्यत्वं ययाचे (५) हि ।

४३ । स राक्षस, तपसा प्रीतं धातारं मर्त्येषु ज्वास्यापराङ्मुख (सन्) देवान् सर्गान् अवध्यत्वं ययाचे हि ।

४३ । वधमहतीति वाच्यं, वधी म भवतीति अहम् मर्त्येण वधजन्तुः । पराङ्मुख इत्यस्य स, ज्वास्यापराङ्मुख ज्वास्यापराङ्मुख । वाच्यं - सः सः राक्षसः ज्वास्यापराङ्मुख इति तपसा प्रीतं धातारं अवध्यत्वं ययाचे ।

४३ । इति किल रावणो ब्रह्मदेवाणां कथञ्च देवताऽहं देवराजस्य स विद्वान् इत्येव अहंविषये अवध्यत्वं वरं तदेव अविद्यमानं देवात् सः विधातु इति मतिमाद्यं व्याचष्ट । एत एव सः, ब्रह्मदेवाणां देवराजस्य सः तपसाः । एतेषु देवेषु तपसा न मुदात्तं मे पराङ्मुखः, इति । तदाच कावचम् - 'दैवमपराङ्मुखी विषया विहायैव' । ब्रह्मदेवाणां देवाः एतेषु सः

(४३) (१) धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्षसः । (२) दैवात् सर्गादिवध्यत्वं मर्त्येज्वास्यापराङ्मुखः ॥४३॥ (३) धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्षसः । (४) दैवात् सर्गादिवध्यत्वं मर्त्येज्वास्यापराङ्मुखः ॥४३॥ (५) धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्षसः । (६) दैवात् सर्गादिवध्यत्वं मर्त्येज्वास्यापराङ्मुखः ॥४३॥

चारुणाः । भृतप्रेतपिशाचाय विद्याभाः किन्नरादयः । इति । (१)—विष्णुः, (२)—पितरः, (३)—असुराः, (४)—गन्धर्वाश्चरसः, (५)—यक्षराक्षसि, (६)—भृतप्रेतपिशाचाः, (७)—सिद्धचारुषविद्याधराः, (८)—किन्नरादयः, इति भागवतटीकायां श्रीधरन्नामो । स मर्त्यं दृष्टे मरिष्यतीति नियतिवशादेव तदा अवग्रथा मर्त्यांदवध्वज न याचितवान्, 'विधाद्विदित्यं भागे न कश्चिदतिवर्तते' इति भावः ।

४० । नेहे शकन, निज तपोवले अनादि विधातार निकटे, मर्त्यागणके यज्ञा करिष्य केवन देवदृष्टिव अवधाता आर्षना करिष्याहिल ।

43. That demon (रावण) prayed to the Creator, propitiated by his penance, for his being invulnerable to the heavenly beings, regardless of mortals.

सोऽहं दशरथिर्भूत्वा रणभूमेर्बलिद्धमम् ।

करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैः तच्छिरःकमलोच्चयम् ॥४४॥

४४ । तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य मनुष्यावतारेण हनिष्यामीत्याह, सोऽहमिति । सः अहं, दशरथस्य अपत्यं पुमान् दशरथिः । अत इञ् इति इञ्प्रत्ययः । रामः, भूत्वा, तीक्ष्णैः शरैः (१) तस्य रावणस्य, शिरांसि एव कमलानि तेषाम् उच्चयं (२) राशिं, रणभूमेः बलिद्धमं पूजाहं करिष्यामि । पुष्पनिष्पाद्या हि पूजा इति भावः ।

४४ । सः अहं दशरथिः भूत्वा तीक्ष्णैः शरैः तच्छिरःकमलोच्चयं रणभूमेः बलिद्धमं करिष्यामि ।

४४ । वाच्यार्थ—तेन मया दशरथिना भूत्वा तच्छिरःकमलोच्चयं बलिद्धमं करिष्यते ।

४४ । यथा कश्चित् धर्मोपे स्वकरकलितानि पद्मानि इष्टदेवतायै उपहरति तथा अहं रामरूपेणावतीर्णं शोकहितार्थं स्वशरनिर्गमानि रावणशिरांसि रणभूमौ उपहरामि । मर्त्यांदृष्टे तन्मरणं नियतमिति अहमेव मर्त्यं दृष्टं तद्वधाय शीकरिष्ये इति भावः ।

४३ । आनि वानिदधिकाने पराडीर्न हरेवा शूडीङ्ग नडनिकदवारा उवीर मणुक
उडडन दनमकल'नःक इणहूनिङ्ग डेणडार मादन कडिव ।

43. By being born as the son of Das'aratha, I shall with my sharp arrows, render his lotus-like heads as fit offerings to the field of battle.

अचिराद्दयञ्चभिर्भागं कल्पितं विधिवत् पुनः ।
मायाविभिरनालीढमादास्यध्वे निशाचरैः॥४५॥

४५ । अचिरादिति । हे देवाः ! यज्वभिः याञ्चिकैः, विधिवत् कल्पितम् उपहृतं, भागं एविभागं, मायाविभिः मायावद्भिः । अस्नायामेधासजो विनिरिति विनिप्रत्ययः । निशाचरैः रक्षोभिः, अनालीढम् (१) अनास्तादितं यथा तथा, अचिरात् पुन, आदास्यध्वे (२) यधीष्यथ ।

४५ । (यू०) यज्वभिः विधिवत् कल्पित भागं मायाविभिः अनालीढ (यथा तथा) अचिरात् पुन आदास्यध्वे ।

४६ । आद्यान्तर—यज्वभिः कल्पित भाग पुन (युष्माभिः) आदास्यते ।

४६ । विविधमायाधारिणी राक्षसा देवभाग यज्ञिय इति अयभीजनादिना दूययानि, अचिरात् मया इति राक्षसकुर्वे, देवा अदूयित यज्ञभाग सुखेन स्वादशिय-
कीति भूय । अनालीढम् 'अनास्तादितम्' इति टिलकर । 'अनुच्छिद्यम्' इति रङ्गभ । विधिवत् वेदीङ्गविधिना । यज्वभिः—'यज्ञा तु विधिनेटवान्' इत्यमरः, 'सुश्रुती' अत्रनिप्' इति भृते अत्रनिप् प्रकथ ।

४७ । अचिराद्देवते'मरा, वाञ्छियन्मणुकडूक वय'रिदि अत्रक यञ्चिङ्ग इविडीगनकन
न'ड'री विनाडइनिनेर अणुकिङ्गे अयवूड माड कडिडे नडिडे ।

45. Soon shall you be able to enjoy the sacrificial remains

[४५] (१) अ neg. वा, लिङ्ग to lick, क् अर्ध—लिटि । अलिट्-अनेङ् । अलिट्-अनेङ् । अलिट् । &c. (२) दा with वा to take,—आदत्ते । आदत्त । आदित । आददे । आत्तः &c.

duly offered by the officiating priests, undefiled by the illausterous night-walkers (demons).

वैमानिकाः पुण्यकृतस्त्यजन्तु मरुतां यधि ।

पुष्यकालोक्तसंज्ञोभं मेघावरणतत्पराः ॥४६॥

४६ । वैमानिका इति । मरुतां देवानां यधि योषि, वैमानिकाः विमानैश्चरन्ति इति । 'चरतीति' ठक्प्रत्ययः । मेघावरणतत्पराः रावणभयात् मेघेषु चरन्तीति तत्पराः, पुण्यकृतः (१) पुण्यकृतः, पुण्यकारणेन यदृष्ट्या रावणविमानदर्शनेन यः संज्ञोभः (२) मरुत्पत्तिः, संज्ञोभः । 'संज्ञोभो भयपत्तितम्' इति शब्दात् ।

४६ । मरुतां यधि वैमानिकाः मेघावरणतत्पराः पुण्यकृतः पुण्यकारणेन यदृष्ट्या ।

४६ । एतेषु परं प्रथमं यथा मेघा इति तत्परा, मेघे, चारणं तद्विन् तत्पराः पुण्य कृतस्त्यजन्तु इति पुण्यकृतः, 'पुण्यकारणतत्पराः' इति मूलं पुण्यकृतं यदृष्ट्या इति तत्पराः । वाचान्तरं—वैमानिके, पुण्यकृति, मेघावरणतत्पराः, पुण्यकारणतत्पराः ।

४६ । 'मरुतां यधि' इति मरुतां यधि योषि, मरुतां वायुना यधि योषि इति मरुतां यधि योषि, वैमानिकाः, पुण्यकृतः, मरुतां यधि योषि, पुण्यकृतः, मरुतां यधि योषि । मरुतां यधि योषि, मरुतां यधि योषि, मरुतां यधि योषि । मरुतां यधि योषि, मरुतां यधि योषि । मरुतां यधि योषि, मरुतां यधि योषि ।

४६ । मरुतां यधि योषि, मरुतां यधि योषि, मरुतां यधि योषि । मरुतां यधि योषि, मरुतां यधि योषि । मरुतां यधि योषि, मरुतां यधि योषि ।

४६ । मरुतां यधि योषि, मरुतां यधि योषि, मरुतां यधि योषि । मरुतां यधि योषि, मरुतां यधि योषि । मरुतां यधि योषि, मरुतां यधि योषि ।

४६ । मरुतां यधि योषि, मरुतां यधि योषि, मरुतां यधि योषि । मरुतां यधि योषि, मरुतां यधि योषि । मरुतां यधि योषि, मरुतां यधि योषि ।

cease to feel that awe which they betray at the sight of Push-paka in the sky, by hiding themselves behind the clouds.

मोक्षध्वे स्वर्गवन्दीनां वेषीवन्धानद्रूपितान् ।

शापयन्विततपौलस्त्यबलात्कारकचयहैः ॥ ४७ ॥

४७ । मोक्षध्वे इति । हे देवाः ! यूयं शापेन मलकूबरशापेन यन्विताः प्रतिबद्धाः पौलस्त्यस्य रावणस्य वशात्कारेण ये ऋषयश्च । केशाकर्षाः तैः, अद्रूपितान् अनुपहृताग्, स्वर्गवन्दीनां एतस्माद्ग-नानां, वेषीवन्धान् मोक्षध्वे १) । पुरा किल मलकूबरेण आत्मानम् अभिसरन्त्या रम्भाया वशात्कारेण सम्भोगात् क्रुद्धेन दुरात्मा रावणः प्रतः श्लोकां वशात्प्रहये मृद्धां ते शतधा भविष्यतीति भारतीया अद्यानुमन्येया ।

४७ । (शुभ) शापयन्विततपौलस्त्यबलानकारकचयहै अद्रूपितान् स्वर्गवन्दीनां वेषीवन्धान् मोक्षध्वे ।

४७ । वाच्यान्तर—अद्रूपिता स्वर्गवन्दीनां वेषीवन्धा (युद्धाभि) मोक्षध्वे ।

४७ । मया निहते रावणे, तदप्यहं वन्द्यभूता सुरादृणा अपि अचिरमन् विद्विधीरदीर्घं मरुत्तम्, मलकूबरशापपरादृती रावणो ज तां वलात्कारेण अर्षयिणुं सदाकः । वेषीवन्धन् मोक्षितमर्षकालक्षणे,—'म मोक्षिते न मरुत्तं न ईदौ च मसीचक्रेण' इति शरीरतः । मलकूबरशापे) मया भारते,—'दति कदा कानासिरेण् अियममामपि पृथक् । शतधाश्य फसिकुदां इत्युक् वीरध्वम् पुरा' । इति ।

४७ । दशमः सर्गः । ४७ । मया निहते रावणे, तदप्यहं वन्द्यभूता सुरादृणा अपि अचिरमन् विद्विधीरदीर्घं मरुत्तम्, मलकूबरशापपरादृती रावणो ज तां वलात्कारेण अर्षयिणुं सदाकः । वेषीवन्धन् मोक्षितमर्षकालक्षणे,—'म मोक्षिते न मरुत्तं न ईदौ च मसीचक्रेण' इति शरीरतः । मलकूबरशापे) मया भारते,—'दति कदा कानासिरेण् अियममामपि पृथक् । शतधाश्य फसिकुदां इत्युक् वीरध्वम् पुरा' । इति ।

47. You will be able to unloose the braided hair of the

[४७] (१) वृत् to let loose वृद्धं-वृद्धे । अद्रूपित-अद्रुषित । अद्रुषण-वृद्ध । वृद्धि-मृद्धि । अट-मोक्षितः । ३३ पाठः—मोक्षध्वे मोक्षध्वे मोक्षध्वे । &c वृद्ध, &c

रायणावयवकालम् इति वागमूलेन नः ।
 अभिषिष्य ममपुत्रस्यं ह्यप्यमंगलित्तिरोदधे ॥४८॥

रायणावयवकालम् इति वागमूलेन नः ।

अभिषिष्य ममपुत्रस्यं ह्यप्यमंगलित्तिरोदधे ॥४८॥

४८। रायणेति । न इत्यः विष्णुः इ- इव देवः श्रीः इत्येव
 विष्णवः अत्र च सुमात् इति विग्रहे रायनः । विष्णवश्च
 दिवादिनादिति विद्वन्मी विष्णवस्त्वयाविद्वान्नेऽगुणेति विद्वाः
 इत्यस्य अभिषिष्ये स्वमादेते रायय इति गिरम् । राः इव पत्न्यः
 ययंप्रतिबन्धः तेन स्थातां (१) धामं, सुप्यमायं, मरुतः ईराः वा
 शस्यं (२) तत् इति ययंप्रियेय वागमूलेन वाच्यमिति हेतुः । "इत्यं
 ययंप्रिये स्यात् धीदूये सनिधेः मृतम्" इति विश्वः । अभिषिष्ये
 अभिषिष्य, तिरोदधे अन्तर्दधे ।

४८। राः इत्ययः रायणावयवकालं ममपुत्रस्य इति वागमूलेन
 इत्य तिरोदधे ।

४८। वाच् एव अगत तेन वाच्यतेन । वाच्यत्वं—तेन इत्ययं
 तिरोदधे ।

४८। यथा ग्रामी नवमिषः अनाडिदिव्यं ममजातम् धाराव्यतिः
 सञ्जीवितं जला विधीमी भवति, तथा नवमीरदमग्रामी, विष्णुः रायवदीवितं
 देववन्दं पुञ्जोः आश्रायवायोः शास्त्रविला तिरोदधती वभूव । अब जलस्य ही
 लादीये वागादीनाम् अद्यतत्वावादीयितं । इदं समसवस्तुविषयं वाचं इत्यत्रम् ।

४८। तेनैव प्रकारेण येष, रायणरूपे अनावृष्टि अत्रावे विनीर्षे येषरूपे नानाके एव
 रूपे वाकारेण अत्रुते अतिविष्ट कविषा तिरोदधित इहेतेन ।

[४८] (१) जम् to be weary, ज aff. (२) मम्, to hurt, यत् aff
 (३) अभि, इय to rain,—वर्षति । अवर्षत् । अवर्षीत् । वर्षः । इटः, &c.

49 As flowers (which are the parts) of trees follow the direction of the wind, so the parts of Indra and the other gods followed Vishnu now engaged in the works of the gods.

अथ तस्य विशाम् पत्युरन्ते काम्यस्य कर्मणः ।
पुरुषः प्रवभूवान्निः विस्मयेन सहर्त्विजाम् ॥५०॥

५० । अथेति । अथ तस्य विशाम् पत्युः दशरथस्य सन्निहितः काम्यस्य (१) कर्मणः पुत्रकामेष्टेः अन्ते व्यवसाने, अन्तेः पावकात् पुरुषः कश्चित् दिव्यः पुमान् ऋत्विजां विस्मयेन (२) सह प्रवभूव प्रादुर्बभूव, तदाविभवात् तेषामपि विस्मयोऽभूत् इत्यर्थः ।

५० । अथ तस्य विशाम् पत्युः कात्यायन कर्मणः अन्ते अष्टे पुरुष ऋत्विजां विस्मयेन सह प्रवभूव ।

५० । पुरुषेण प्रवभूवे इति वाचान्तरम् ।

५० । ततश्च महाब्रह्मदशरथस्य पृथीययन्नावसाने, कश्चित् दिव्यपुरुष यज्ञपावकात् उदतिष्ठत्, तस्य अपूर्वदर्पं पुरुषं दृष्ट्वा याप्रिकाः सर्वे विस्मिताः बभूवुः । विस्मयेन सह इत्यत्र सङ्गप्रदी योगपदावाचकः, पुरुषप्रादुर्भावश्च वैश्वानरुजो इत्यन्तरः । पदव्यथेतत्, अन्तुक्समासेन एकपदत्वे 'विशाम्यते' इति रूपं स्यात् । 'ततो वै यज्ञमानस्य पावकादनुत्पन्नम् । प्रादुर्भूतं महदभूतं महावीर्यम् महाबलम्' इत्यादिरामायणकथानुसन्धेया ।

६० । अन्तरं महाब्रह्म दशरथेन पुण्ड्रिगनापनकाले अग्निमया इत्यत्र अग्निमया अग्निः इत्येतेन, अशङ्कणं अग्निमये अग्निः इत्येतेन नागिनेन ।

50. After that, at the time of conclusion of the Mahārāja's *Putreshta* sacrifice, a (divine) being issued out of the (sac-
ficial) fire, amidst the gaze of the sacrificing priests

[५०] (१) कर्म to desire, यत् aff. (२) विस्, with वि to wander
यत् aff.

पतिसम्बन्धिना पुरुषेण, उपनीतं, नतु वशितेन, “प्राजापत्यं न विद्धि मामिहाभ्यागतं वृष” इति रामायणात् । तदन्नं पायसाद्यः उदन्वता उदधिना, चाविष्कृतं प्रकाशितं, पयसां सारम् अमृतं वृषा (२) वासवः इव । “वासवो वृषहा वृषा” इत्यमरः । प्रत्ययहीत् स्त्रीचकार ।

५२ । वृषः प्राजापत्योपनीतं तदन्नम्, उदन्वता चाविष्कृतं पयसा वा इवैव प्रत्ययहीत् ।

५२ । उदकानि सन्ति अन्न इति उदन्वान्, उदन्वानुदधी चेति उदन्व उदन्वभावी निपातितो मनुषि । वाचशान्तरं,—वृषेण प्राजापत्योपनीतं इत्य उदन्वता चाविष्कृतं, पयसा सारः वृषा इव प्रत्ययाहि ।

५२ । असुरसाम्यात् पायसस्य अलौकिकगुणत्वं, इन्द्रसाम्यात् च राज्ञी लौकीकरसौभाग्यं सूचितम् । ‘प्राजापतिर्ब्रह्मा तस्यापत्यं प्राजापत्यः वशितः, तेष उपनीतम्’ इति दिनकरी व्याचष्टे, तत्र समीचीनं रामायणविरोधान् । ‘प्राजापत्यं प्राजापतिना प्रेषितम् । अथवा, प्राजापतेः प्राजापालकात् विश्वोः सम्भूतं तदूपरि अर्थे’ । इत्यादि रामायणटीकाया रामानुजः ।

५२ । ईक्ष वेदेषु नमूयकर्तृक आविष्कृत अमृत ग्रहण कत्रिग्राहितेन, ब्रोजा परैरुप प्राजापता पुरुषकर्तृक उपनीत मेहे पात्रनात्र ग्रहण कवितेन ।

-52. The king took the divine *Páyasa* brought to him by the being belonging to Parjápati, as Indrá took the nectar presented by the sea

अनेन कथिता राज्ञः गुणास्तस्यान्यदुर्लभाः ।

प्रसूतिं चवाने तस्मिन् वैलोक्यप्रभवोऽपि यत् ॥५३॥

५३ । अनेनेति । तस्य राज्ञ दशरथस्य, अन्यै दुर्लभाः कसाधारणाः, गुणाः अनेन कथिताः आख्याताः, यत् यस्मात् अयः लोकाः वैलोक्यम्, घातुवंग्रादित्वात् सार्धं व्यञ् । तस्य प्रभवः कारणं, विष्णु

रपि तस्मिन् राक्षि प्रकृतिम् उत्पत्तिं, चक्रमे १) कामितवान् । द्विभु-
वनकारणस्यापि कारणमिति परमावधिगुणसमाश्रय इत्यर्थः ।

५१ तस्य राक्ष चन्दुसंभा मुखा चमेन कदिता, यत् वैलीकप्रभवीऽपि
तस्मिन् प्रकृतिं चक्रमे ।

५२ । वाचगान्धर्व—इदम् चन्दुसंभान् मुखात् कदितात्, वैलीकप्रभवे-
णापि प्रकृतिं चक्रमे ।

५३ । जगद्गुरोरपि मुहल्लभामात कीऽपि लीलीचरी मुखातिप्रथीऽप्य राक्ष
मुचितः । यथा भट्टिहारा—‘गुणैर्वर भुवनहितकृत्वेन य समातम पितरमुपा-
जमत स्वयम्’ इति । प्रभवत्यकार्णिति प्रभव कारणम्, अदीरप् ।

६० । इति—कीदृकनवशु दीहाक कनवडाग कामना कवितेन, (नेहे वा'वा'द ए'
रनी (दे कलोकिवी टा'डा हे'ग'उडे अटीठ इहेल ।

53 This made it clear, that the merits of that king were
of superhuman excellence, whom Vishnu though first cause
of the three spheres, desired to have as his father

स तेजो वैशावं पत्न्योः विभेजे चरुसंज्ञितम् ।

द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रम् अहर्षतिरिवातपम् ॥५४॥

५४ । स इति । स एव चरुसंज्ञितस्य सज्जाता चरुसंज्ञितः ।
वैशावं (१) तेजः, पत्न्यो कौसल्याकैकेयोः । चौश एदिवी च द्यावा
एधियो । दिवगश्च एधियामिति चकारादिवशब्दस्य द्यावादेश
तयोः द्यावाएधियोः, अहर्ष पति अहर्षतिः । अहरादीनां पत्यादिषु
वा रेषः इत्युपसंख्यानार्थैकल्पिको रेषादेशो विभक्त्यापवादः ।
प्रत्यग्रम् अ्यातपं बालातपम् इव, विभेजे (२) विभज्य ददौ इत्यर्थः ।

[५३] (१) काम to desire.—कामयते । चक्रामयत । चलीकप्रभ-चक्र-
मत । कामयान्चभुव, &c चक्रमे । कामित । काम &c

[५४] (१) विष्ट. चच् & (२) भञ् with वि, to divide.—अजति
अजते । अजन्-अजतः । अभाषीन्-अभाषः । अभाज-भेजे &c इत्यर्थः
अजते । अभाजि । &c

१४ । स चरुमदितं वेपथुं तैजः पद्मी, वावाशुदिव्योः चरुपतिः प्रपन्न
 चातपमिव विभेजे ।

१४ । सोऽपु दिव्यो च इति विदुः वावाशुदिव्यो पथे वावाशुदिव्यो, दिव्यो-
 दमपथे तु दिव्यदिव्यो इति । चरु पति चरुपतिः, पथे चरुपतिः । वावा-
 लर—तेन चरुमदितं वेपथुं तैजः चरुपतिना प्रपन्न चातप इव विभेजे ।

१५ । वावातपस्यकेशं मुक्कन्दयमिव विद्वतेजस्यकेशं तत् राजपथेन
 समिव प्रभावातिशयं सिधे, इति, चाभीको भीष्मात्यकारमिव तत् विद्वतेजी लो-
 कप्रदुःख इतिवति इति च, उपमावनेन व्यज्यते । चरुपतिवाप्यात् राट्टक को-
 प्रभावातिशय, कृषितः ।

१६ । विराड्वर वेपथुं इत्येवञ्च तं पूज्येव चानात्रणं विधानं कश्चिन्नेव, इत्य-
 लोकेण लोके प्रकृतौ विद्वत्क इहे गरीक विधानं कश्चिन्नेव ।

५४. As the sun distributes his first rays to the heavens
 and the earth, so the king divided between his two wives the
 suqit of Volpa in the form of Charu

अञ्जिता तस्य कौसल्या प्रिया कैफयवंगजा ।

पराः सग्भायितां ताभ्यां सुमिवामैच्छद्दीश्वरः ॥५५

५५ । पत्नीपथे गति दयोरेव विभागे चारुमाह, अञ्जिता-
 तस्य माह, कौ दिव्यः कर्मणि मञ्जनीति कोमला । सत्तु कौ-
 मलात्, कुटुम्बस्य पथोररादिवाङ्मयः । कोमलस्य वायोःपथे
 कौ कौमलः । पथेण कोमलाजाराण्, आट्ट इति आट्ट, सट्टा-
 विदिः पथः । अथप्यथे शिंशान् कोमलपथे दम्पसाकारमध्यम ।
 दम्पसा लोकेऽऽत्त्या विद्वदवयवमा कैफरी, दिव्या (१) इत्या, सत्तु
 कौ, ईश्वरः वा इतीत्यर्थः । कौमला ताभ्यां कौमलाकौटुम्बिकी-
 कौमलीत्यर्थः । अथप्यथे कौमला कौमला (२) इत्यादिषु । अथप्य-
 थे कौमला कौमला इत्यादिषु । अथप्यथे कौमला कौमला इत्यादिषु । अथप्य-
 थे कौमला कौमला इत्यादिषु । अथप्यथे कौमला कौमला इत्यादिषु ।

मामान्यं तिष्ठत्याश्च भागप्रापणमिति राक्षि उचितश्रुता कौशल्या
 षभाते ।

५५ । तस्य, कौशल्या अर्चिता, कैकयवशजा प्रिया, अत, ईश्वर सुमित्रा
 ताभ्यां सम्भाविताम् ऐच्छत् ।

५५ । कैकयवशे जायत इति कैकयवशजा । प्रीयति इति प्रिया, 'अर्चिता'
 इति क्लृप्तीनात् 'तस्य' इति कर्त्तरि षष्ठी । वाचान्तरं—ईश्वरेण सुमित्रा ताभ्यां
 सम्भाविता ऐच्छत ।

५६ । कौशल्याम् अन्वापेक्षया ज्येष्ठत्वात् मात्याम् अवेक्ष्य, तथा केकेयीं
 प्रियतमाम् अवेक्ष्य, राजा स्वयं ताभ्यामिदं अहं विभज्य दत्तवाम् इत्येष अ यत्
 कौशल्याकेकेयी स्वभद्रिभौ सुमित्रा पायसांशदानेन सम्मानिता कुर्वताम् इति ।
 रामायणे तु राजा अहं विभज्य अयमेव तिसृषु पत्नीषु प्रादात्, इति उक्तम् ।
 काश्चिदासीत्तौ तु राज्यं उचितश्रुता न प्राप्तभाति, यत् 'प्रिया कैकयवशजा' इति
 तस्यै अयं अहं दत्तवता सुमित्रायै अ अयम् अपतिपादयता राज्ञा वल्लभायां
 पश्यतात प्रकटीकृत । वल्लभाया सम्भोगकर्मोप पश्यताती न दीषाय, अन्वा-
 विभाजकश्चापि तु दीषाय एव ।

५६ । कोशला (कोशला लक्ष्मी वदिता) श्रीराम मन्त्रमिता एव देवकी उ ५.७
 त्रिदशमोऽध्यायः, अहं क्वना इति (उ ५ नि १०६ ३५ विद्या) वने वने द्वे इच्छा करि-
 त्वा, वे उ ५.७ (उ ५.७ अ-म विद्या) अत्रिणांके मन्त्रमिड वक्त्र ।

55 'The king respected Kausalya, and was exceedingly
 fond of Kaikeyi' For this reason, (having given them the
 Charu) he wished, that they might honour Sumitrā (by giving
 her a portion thereof)

ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः ।

चरीरर्द्धाईभागाभ्यां तामयोजयतामुभि ॥ ५६ ॥

५६ । ते इति । बहुज्ञस्य (१) सर्वज्ञस्य उचितज्ञस्य इत्यर्थः ।
 पत्न्याः महीक्षित (२) द्वितीयस्य । विशेषतश्च देव राज्ञोऽनुसर
 दीयतामाह । चित्तज्ञे अभिप्रायज्ञे, ते उभे पत्न्यौ कौशल्याईकेयी

‘कौसल्यायै नरपतिं पायसाहं ददौ तदा । चटां दहे ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः । कैकेये चावशिष्टाहं ददौ पुत्रायैकारणात् । प्रददौ चावशिष्टाहं पायससाधतोपमम् । अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरैव नराधिपः’ ॥ इति रामायण-
 श्लोकानां रामानुजकृतेन व्याख्यानेन प्रतीयते यत् कौसल्या चर्माशं, सुमित्रा चतु-
 र्दश, कैकेयी चटमाश, पुनरपि सुमित्रा चटमाशं लेभे । नायमपि क्षिमायै
 रामायणमवादीति मन्वामहे । वस्तुतस्तु कौसल्या चर्माशं, कैकेयी चतुर्दश,
 सुमित्रा च द्विधा विभक्तं चतुर्दश प्राश इत्येव वाच्योक्तिरभिप्राय । अत्र च तेन
 व्याख्यानम्,—‘कौसल्याऽजनदशमं दिव्यवचनमुत्तमम् । विश्वोरहं महाभाग
 पुत्रमैवाकुलन्दनम् ॥ भरतो नाम कैकेयां जज्ञं मन्वपराकम । सात्वाद विश्वो-
 चतुर्भांश्च सभैः समृद्धिती गृभे’ ॥ इत्यादि । अत्राप्यनुचितेन चर्माशप्राशना
 दैव कौसल्या विश्वोरहं रामं जनयामास, कैकेयी च चतुर्दशप्राशनादैव विश्वो-
 चतुर्भांश्च भरतं जनयामास, इत्युक्तं प्रतीयते । रामायणस्य पाठान्तरमपि
 इममेवायं सङ्गच्छतीकरीति, यथा—‘इच्छा प्रददौ तस्यै कौसल्यायै चरिषी
 ऽहं नराधिप । भयमेव समं कृत्वा भयं धावन्तौ वरः । चटां दहे ददौ
 चापि कैकेये नू नराधिप । अनुभागे द्विधा कृत्वा सुमित्रायै ददौ तदा’ ॥ इति ।

५० । जेहे इहे दासपुत्री एतिका चिडिगटि लटिउ लटिगार बुदिउ निव निव
 चहे इहेउर दहेउर इचिउरए निवए न इरिउर एहम इरिउर ॥

50 Both the queens knowing the heart of their experienced
 and royal husband, gave each of them, a part to Sumitra for
 her own half share of the Charu

सा हि प्रणयवत्यासीत् सपत्न्योरुभयोरपि ।
 भ्रमरी धारणस्थैव मद्गनिम्यन्तरक्षयोः ॥ ५० ॥

५० । मदीयं मत्पत्न्यां ग्यादि जाह सा हीति । सा एतिका
 उभयोरपि, नामान् एव एति यद्यो तद्यो मपत्न्योः । नित्य
 मपत्न्यादिभिति दीप् नवारादेश्च । भ्रमरी भ्रमराङ्गा, धारणश्च ॥

(५०) (१) इ, विच, &c.] ॥ ५० ॥ ५०

चरोः ये षड् समभागौ, तयोः यो षड् तौ च तौ भागौ
 च इत्यर्द्धभागौ एकदेशौ, ताभागम् षड्ऽर्द्धभागभागम् । “पुं-
 ङ्ङोऽर्द्धं समेऽंशके” इत्यमरः । तां सुमित्राम् अयोजयती (१)
 युक्तां चक्रतुः । अथच विभागो न रामायणसंवादी । तत्र चरोऽर्द्धं
 कौसल्यायै अथशिश्यार्द्धं केकेय्यै शिष्टं पुनः सुमित्रायै इत्यभिधा-
 नात् । किन्तु पुराणान्तरसंवादो द्रष्टव्यः । उक्तञ्च गारुडि-
 “ते पिण्डप्राशने काशे सुमित्रायै मदीपतेः । पिण्डाभ्यामल्पमल्प-
 क्षमभिन्नै प्रयच्छतः ॥” इति । एवमन्यत्रापि विरोधे पुराणान्तर-
 समाधातव्यम् ।

५६ । बहुवच्य पत्युः मधीचित, चितसे ते उभे पद्यौ चरोः षड्ऽर्द्धभाग-
 ताम् अयोजयताम् ।

५६ । बहु जानाति इति बहुश्च तस्य । चितं जानीत इति चितसे
 महीं पृथिवीं अयति शक्ति, चि अयेऽर्थव्यथोः, क्विप्, तस्य । वाचान्तर—वि-
 प्राभ्या ताभ्याम् उभाभ्यां सा अयोजयत ।

५६ । ‘चरोः ये षड् समभागौ, तयोः यो षड् तौ च तौ भागौ च इत्य-
 भागौ एकदेशौ’ इत्यादि मद्रिनायव्याख्यानं केषांचित् प्रिचावतां न सकत-
 यदनेन कौसल्यादीनां मध्ये का कियन्तमश प्राप्त पायमाश्रजातानां रामादीनां
 क कियती विश्वितेजसी जये तत् न अवगम्यते । तेषां मते, ‘चरो’ स्वस्वसम्प-
 सादेष्य, ‘षड्ऽर्द्धभागभावा’ अतुषोऽर्द्धाभ्याम् इति कान्दिदासस्य अमिप्राय । तथा
 कौसल्या केकेयो च प्रत्येकं पायसादेष्य अतुषोऽर्द्धं (संपूर्णपायसस्य अष्टमांशं, $\frac{1}{8}$
 $\frac{1}{8} = \frac{1}{4}$) सुमित्रायै ददौ । तेन हि कौसल्या केकेयो च प्रत्येकं संपूर्णपाय-
 ($\frac{1}{4} - \frac{1}{4}$) = $\frac{1}{2}$ अंशं प्राय । सुमित्रा तु कौसल्यादत्तं $\frac{1}{4}$ अंशं, पुनरपि केकेयोऽ-
 अंशं अद्रित्वा पुनश्च सुपुत्रे । अद्यमपि विभागो न रामायणसंवादी । अपिच

[५६] (१) बहु much, ज्ञा to know, क aff. (२) मही earth, चि
 rule, क्विप् aff (३) युञ् (चित्),—योजयति । अयोजयत् । अयुजयत् । यी-
 योजितः । &c.

'कौसल्यायै नरपतिं पादसार्धं ददौ तदा । अर्हादहं ददौ चापि सुमित्रायै
नराधिपः । कैकेयै चारमिटाहं ददौ पुत्रार्थकारणात् । प्रददौ चारमिटाहं
पादसंस्वाश्रुतीपमम् । अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव नराधिपः ' । इति रामायण-
श्रीकाना रामानुजकृतैक व्याख्यानेन पतीयते यत् कौसल्या अर्हाश, सुमित्रा अनु-
शेष, कैकेयी अटमांश. पुनरपि सुमित्रा अटमांशं लभे । नारायण विभागी
रामायणमवादीति मथामहे । वस्तुतस्तु कौसल्या अर्हाशं, कैकेयी अनुशेष,
सुमित्रा च विद्या विभक्त अर्हाशं प्राप्त इत्येव वाच्योक्तिरामायणः । उक्तञ्च तेन
व्याख्यानरे,—'कौसल्याऽजनघटानं दिव्यखचयमपुत्रम् । विष्णोरहं महाभाग
पुत्रमेस्ताकुलन्दनम् ॥ ..भरती काम कैकेया कर्तुं मरुपरानहम् । साचाद विष्णो-
चतुर्भागं सर्वं समुदितो वृष्टे ' । इत्यादि । अहदप'वस्तुतेजस अर्हाशपात्रमा
देव कौसल्या विष्णोरहं रामं जनयाभास, कैकेयी च अर्हाशपात्रमादेव विष्णो-
चतुर्भागं भरतं जनयाभास, इत्युक्तञ्च पतीयते । रामायणस्य पाठान्तरमपि
इत्थनीदृश्यं स्यात्क क्टीकरोति, यथा—'इत्युक्त्वा प्रददौ तस्यै कौसल्यायै अर्हाश
इहं नराधिपः । अयमेव सप्त कृत्वा भागं प्राकृतानं नरः । अर्हादहं ददौ
चापि कैकेये च नराधिपः । अतुभागं विद्या कृत्वा सुमित्रायै ददौ तदा' । इति ।

५० । अर्हादहं ददौ चारमिटाहं ददौ पुत्रार्थकारणात् इति । अर्हादहं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः । अतुभागं विद्या कृत्वा सुमित्रायै ददौ तदा' । इति ।

56 Both the queens knowing the heart of their experienced and royal husband, gave each of them, a part to Sumitra for her own half share of the Chara

सा हि प्रणयवत्यासीत् सपत्नीकभयोरपि ।

भ्रमरी वारणस्यैव मद्निस्स्यन्तरेखुयोः ॥ ५० ॥

५० । नदीवै नदीपीठ्यां स्नाति जाह सा हीति । सा सुमित्रा
उभयोरपि, शमाम एक पति ददौ तदौ सपत्नीक
शयनगतिधिति हीप् नकारादेश्च । भ्रमरी भ्रमराङ्गा, वारणस्य ॥

गजस्य, मदनिस्यन्दरेखयोरिव, गण्डद्वयगतयोः इति भावः । प्रथय-
वती प्रेमवती ध्यासीत् । सपत्नोरित्यत्र समाशान्तर्गतस्य पत्युश्चप-
मानं वारण्येति ।

५७। सा (सुमित्रा) सपत्नोरपि सपत्नीः, समरी वारण्य मदनिस्यन्दरेखयो-
रिव प्रथयवती चासीत् ।

५७। मदस्य निखन्द तस्य रेखे तयो । प्रथस्य प्रथयः पति चत्या इति
प्रथस्यार्थे मनुष्य । वाचान्तरं—तथा हि समर्या इव प्रथयवत्या चमूयत ।

५७। ममदन्तिनः दक्षिणगण्डगलितमदधारायां वामगण्डगलितमदधारायाः
यथा समरी तुल्यमेव अतुराग प्रदर्शयति, तथा सुमित्रा सपत्नी कौसल्याया
कैकेत्याश्च पितरं तुल्यमेव भगिनीप्रेम प्रदर्शयामास । अतएव कौसल्याकैकेयी
तुल्यातुरागेण सुमित्रायै पायसाद्य ददतुः ।

५९। नमरो वेषरुप हृत्वीर इहेति मन्मथरुपरेखार नमान अतुराग अदर्शन करे,
सुमित्रा नेहेरुप उतय नपत्नीर अतिरे तुमरुप अश्रुनिनी हिनन ।

57. As the bee displays equal inclination for the two streams of *Mada* (the juice that flows from an elephant's temples when in rut) on the elephant's temple, so she (सुमित्रा) used to show equal attachment to her two co-wives.

ताभिर्गर्भः प्रजाभूत्यै दधे देवांशसम्भवः ।

सौरीभिरिव नाडीभिरमृताग्न्याभिरम्भयः ॥५८॥

५८। ताभिरिति । ताभिः कौसल्यादिभिः, प्रजानां भूत्यै
अभ्युदधाय, देवस्य विष्णोः अंशः सम्भवः कारयं यस्य सः गर्भः,
सूर्यस्य इमाः सौर्यः ताभिः सौरीभिः (१) । सूर्यं तियेत्युपधायकारस्य
शोषः । अमृता इत्याख्या यासां ताभिः जलवहनसाम्यात् नाडी-
भिरिव नाडीभिः सृष्टिविसर्जनीभिः दीधितिभिः, अयां विकारः
अम्भयः (२) जलमयः, गर्भं इव, दधे (३) धृतः, जातावेकवधनं,
मभाः दधिरे इत्यर्थः । अत्र यादवः, “तासां शतानि चत्वारि

राप्तीनां वृष्टिसर्जने । शतत्रयं हिमोत्सर्गं तावद्गर्भस्य सर्जने ।
 धानन्दाश्च हि मेधाश्च भूतना' पूतना इति । अतु.शतं वृष्टिवाद्वा
 ताः सर्वा अमृताः स्त्रियः ॥" इति ।

५८ । ताभि प्रजाभूत्वे देवाश्मश्वर गर्भं , सौरीभि अमृताप्याभि नाडीभि
 अमृयः (गर्भं.) इव दधे ।

५८ । वायान्तर—ता देवाश्मश्वर गर्भम् अमृताप्या सौर्य नाद्य अमृय
 गर्भम् इव दधु ।

५८ । सूर्यमरीचयो यथा समुद्रादिरसेन वारिमयमीषव्यगर्भे दधति, काले
 च विश्वद्विता इति जनयति, तथा ता राजपत्न्या नारायणाग्नीन गर्भं दधु, काले
 च विश्वद्विता सकृति जनयिष्यति । मरीचोनां गर्भपथे प्रजाभूत जगतप्राच-
 कारवमृयप्रसवः, उत्तम इदृत्सद्विताया,—‘अत्र जगत प्राणो प्राणकालस्य
 वाहमाद्यगम्' इति । राजपत्नीगर्भपथे प्रजाभूति जगत्प्राचकारवराणादि
 प्रसव ।

५९ । अद्वैतान्दी (इष्टिवाहिनी) श्वावन्निमाला वेकन वारिमय गर्भं धारण करे,
 सैद्ध्यन नैहे श्वावन्निमाला लोकिद्वित्यर्थे वेवाः अमृत् ७ गर्भं धारण कहिलेन ।

७९ As the rays of the sun, called Amrita, hold a watery
 womb, so the queens bore wombs inspired with parts of the
 Divine Being, for the benefit of the world

सममापन्नसत्वास्ताः रंजुरापाण्डुरत्वियः ।

अन्तर्गतफत्वारम्भाः शस्यानामिव सम्पदः ॥५९॥

५९ । सममिति । समं युगपत्, व्यापन्ना गृहीताः सत्वा
 धाभिः ताः व्यापन्नसत्वाः गर्भिण्यः । “व्यापन्नसत्वा स्याद्गर्विष्यन्त-
 रंजी च गर्भिणी” इत्यमरः । अतएव व्यापाण्डुर (१)-त्विय पाण्डुर

[५८] (१) धृ or हृय sun, अमृ and डीव aff- (२) अमृ water, मृद
 aff (३) धृ to hold,—धरति-धरते ; अधरत्-अधरते । अहारीत्-अधर
 रधार-दधे । &c.

६० । मूर्त्तौ मध्येषु कलजासिग्दामार्द्रचक्रखान्दितमूर्त्तिभिः वामने युग्मं
प्राप्तानं ददधुः ।

६० । कलजस्य चक्षिष्य गदा च मार्द्रं च चक्रस्य तानि कलजासिग्दामार्द्र-
चक्राणि ते खान्दिता मूर्त्तयो धिवा ते । बाष्पाक्षर—सम्भाभिः कलजासिग्दा-
मार्द्रचक्रखान्दितमूर्त्तिभिः वामने युग्मं प्राप्ता ददधे ।

६० । तासां शभे नारायणधारिमांशान् मध्येषु तासां नारायणसुलभानि
होनाभ्यानि युग्मनिष्ठादिद्रीकचतुष्टयेन वशिंतानि । मध्यचक्रादिधारिषो वामना
विष्णुमूर्त्तिभेदाः ।

७० । ईशाना मन्त्रेण यद्ये वेत्तिजन, ये मन्त्रं ह्युक्त्वा यानि उक्त्वा वदन्
एतेषु मन्त्रमूर्त्तिभेदाः ईशानिके इत्यादि इत्येव ।

60. In dreams they all began to find that they were being
guarded by dwarfish figures adorned with conch shells, swords,
clubs, bows, and discs

हेमपद्मप्रभाजालं गगने च वितन्वता ।

उच्चन्ते स्म सुपर्णेन विगाह्यष्टपयोमुखा ॥ ६१ ॥

६१ । हेमेति । किञ्चेति चार्थं । हेम सुपर्णस्य पक्षाणां
प्रभाजालं खान्तिपुञ्जं वितन्वता (१) विस्तारयता, वेगेन व्याहृष्टा
पयोमुख (२) मेघा येन तेन, सुपर्णेन मरुत्कता मरुते ता
उच्चन्ते (३) स्म उच्चाः ।

६१ । च (विद्य), हेमपद्मप्रभाजालं वितन्वता विगाह्यष्टपयोमुखा उच्चन्ते
उच्चन्ते स्म उच्चन्ते स्म ।

६१ । बाष्पाक्षर—हेमपद्मप्रभाजालं वितन्वन् विगाह्यष्टपयोमुखा उच्चन्ते
उच्चन्ते (स्म) उच्चन्ते स्म ।

[६१] (१) वि, तन्व to spread, उच्चन्ते (ins) -२ उच्चन् water, उच्चन्
to let go, उच्चन् (ins) (३) उच्चन् to carry उच्चन्, -उच्चन् उच्चन्
उच्चन् &c

॥ ६१ ॥ ददहः सुरर्षपसन्निभैः प्रभापुष्टैः मधमन्म लहामन्म् । इतिरेते
 च वादिदण्ड्य कर्षन्, ता रात्रपयोः मभानि वदति य, इति ताः मां
 ददहरिति विददाहः ।

७१। ददह, दहनरत्नी शरनिने ददरागाह मड दृढ रिताः कतिउ कतिउ
 एतः इतिरानेन वेनवतन वादहण कतिउ कतिउ तीःरात्रिपदक वरन कतिउवरा ।

61. That Garuda, spreading the lustre of golden wings,
 and drawing the clouds (towards him) by the velocity of his
 flight, was bearing them onward through the sky :

विभ्रत्या कौस्तुभन्यासं स्तनान्तरविलम्बिनम् ।

पर्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया ॥ ६२ ॥

६२। विभ्रत्येति । विभ्र, स्तनयो. चन्तरे मध्ये विभ्रतिरं
 लम्बमानं, न्यस्यते इति न्यासः कौस्तुभः एव न्यासः (१) तं, यदा
 कौस्तुभात् न्यस्यं कौस्तुभम् इत्यर्थः, विभ्रत्या, पद्ममेव व्यजनं (२) इति
 यस्याः तया लक्ष्म्या, पर्युपास्यन्त (३) उपासिताः ।

६२। च (किसं), स्तनान्तरविलम्बिनं 'कौस्तुभन्यासं' विभ्रत्या पद्मव्यज
 हस्तया लक्ष्म्या पर्युपास्यन्त ।

६२। वाचान्तरं—स्तनान्तरविलम्बिनं कौस्तुभन्यासं विभ्रती पद्मव्यजनह
 स्तयाः (ता) पर्युपास्यन्त ।

६२। प्रिया प्रियतमिन स्थापितं कौस्तुभ मणि इति चारयन्ती भगवती वरु
 कमलव्यजनेन साः पर्युपास्ये य, इति ता स्वप्रेतु ददहरिति विददाहः । 'इतरे
 रन्तरे मध्ये विभ्रतिरं अप कौस्तुभन्यासं विभ्रतीरालङ्कनवशात् कौस्तु
 भमिस्तुदां धारयन्त्या' इति दिनकरः ।

७२। लक्ष्मीदेवी जनवदनेन प्रभापुष्टेन गतिनास कोतुत्रपि धारण करिदाः वा
 कनकवाग्रन लक्षण मूर्त्तिक तीहामिनेर उपासना कतिउउचन ।

[६२] (१) चम् with नि to pledge, चम् aff. (२) वि, चम् to
 लुट् aff. (३) चम् with परि and उप to serve, &c. कर्षन्, — पर्युपास्ये ।
 पर्युपास्ये । पर्युपासाचक्रे &c कर्षन्, — पर्युपास्ये । पर्युपास्ये । पर्युपास्ये ।
 पर्युपासाचक्रे, &c.

ताभ्यस्तथाविधान् खप्रान् श्रुत्वा प्रीतो हि पार्थिवः ।
मेने पराङ्घात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ॥ ६४ ॥

६४ । ताभ्य इति । पार्थिवः (१) दशरथः, ताभ्यः पत्नीभ्यः ।
प्याग्यातीप्रयोग इत्ययादानात्प्रात् पद्यमी । तथाविधान् उाप्रकारान्
खप्रान् श्रुत्वा, प्रीतः यन्, प्याग्यात्, जगद्गुरोः विष्णोः अग्नि-
गुरुत्वेन हेतुना, पराङ्घा (२) मर्त्यात्प्रात्, मेने (३) हि ।

६४ । पार्थिवः, ताभ्यः तथाविधान् खप्रान् श्रुत्वा प्रीतः यन् प्याग्यात् परा-
गुरोः गुरुत्वेन पराङ्घा मेने हि ।

६४ । तथा पूर्वोक्ता विद्या प्रकारो येषां ते तान् तथाविधान् । जगद्ग-
गुरोः यस्य जगद्गुरोः । बाह्यानरं—पार्थिवेन ह्येतेन आत्मा पराङ्घाः मेने ।

६४ । राजा तादृशस्वप्नान्क निश्चय, मूर्ध्नि विन्दुरेव मे पत्नीनां स्वप्न-
आविर्भूत इति निश्चिन्नाय, मन्दते अथ च अहो मे गज्जित्तमं ह्योभाय ! यदा
विश्वपितृनां रायणस्यापि पितामि सङ्ग, इति । मामनन्तदङ्गमलाराप्रधिभि-
विश्वरेव आराध्यते, अती मर्त्येषु राज्ञी विश्ववप्रतीतिः ।

७४ । राजा उाशविषेण निकटे तावन् वपुगुवात् शयन करिषा लीड हरेत्, एव-
एव अगपितार निज्जनिवचन आपवाके सर्वाणाम् लौक्यावन् रजिडावन्
करिषे मागिलेन ।

64. The monarch felt delighted on hearing of these
dreams from them (the queens), and deemed himself the luckiest
of all as being the father of the Father of the universe.

विभक्तात्मा विभुस्तासाम् एकः कुचिष्वनेकधा ।
उवास प्रतिमाचन्द्रः प्रसन्नानामपासिव ॥ ६५ ॥

[६४] (१) पार्थिवो earth, अथ aff. (पृथिव्या ईश्वरः). (२) परा best, १st
part, यन् aff. (३) मन् to mind,—मन्दते । अमन्दत । अमन्त । मेने । &c.
अमन्दि,—मन्दते । अमानि । &c.

६५। विभक्तिति । एकः एकारूपः, विभुः विष्णुः, तासां राज-
पत्नीनां कुक्षियु (१) गर्भेषु, प्रसन्नानां निमंजानाम्, अर्थां कुक्षियु,
प्रतिमाचन्द्रः प्रतिविम्बचन्द्रः इव, अनेकधा (२) विभक्तात्मा सन्,
उवास (३) ।

६६। एक विभु तासां कुक्षियु प्रसन्नानाम् अर्थां (कुक्षियु) प्रतिमाचन्द्र
इव, अनेकधा विभक्तात्मा सन् उवास ।

६७। प्रतिमा एव प्रतिविम्बरूपी एव चन्द्र प्रतिमाचन्द्रः । विभक्तः आत्मा
एव सः विभक्तात्मा । भाष्याकारं—एकेन विभुना विभक्तात्माना (एता) प्रतिमा-
चन्द्रेण इव उवे ।

६८। यदा एकमपि चन्द्रस्वरूपं बहुषु विमलवारितमेषु बहुधा प्रतिबिम्बित
शीमते तदा एकमपि दिव्यो स्वरूपं तासां राजपत्नीनां गर्भेषु बहुधा विभक्त
इत्यर्थः ।

६९। लघु (नारदः) एक इति शब्दं अनेक रूपेण (इति शब्दं) विभक्तं इति
उ. शब्दोक्तं (इति शब्दोक्तं) गते, विभक्तं इति शब्दं अनेक रूपेण उचितविधेः शब्दं
एव अनेक रूपेण उचितं न विद्यते ।

65. The Lord (Vishnu) though one but divided in many
parts, in the wombs of the queens like the image of the moon
in different sheets of transparent water

अथायामहिषी राज्ञः प्रसृतिसमये सती ।

पुत्रं तमोपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधिः ॥६६॥

६६। अथेति । अथ राज्ञे इत्यर्थेण सती प्रतिवृत्ता अथम
आसीत् महिषी च अथमहिषी यौगल्या प्रवृत्तिः (१) - तमये प्रसव-
कारे, औषधि, नक्तं रात्रिसमये तम अन्तरङ्गीति तमोपहम् ।

[६६] (१) क्वि to extract, क्वि अस्ति (२) अनेक रूपेण, अनेक रूपेण
(३) सन् to live,—इति । अथत् । अथासीत् । अथासः । ६६, —एवम् ।
अथासः । &c.

अप्ये क्रीशतमसौरिति ह्यप्रत्ययः । ज्योतिः (२) इव. तमोपहं तमो-
नाशकरं पुत्रं (३) लेभे प्राप ।

६६ । अथ रामः सती अयमादिषो प्रभृतिप्रसभे, श्रीपथि नक्तं तमोपहं
ज्योतिरिव, पुत्रं लेभे ।

६६ । वाच्यकारं—सत्या अयमादिष्या, श्रीपथा तमोपहं ज्योतिरिव तमोपहं
पुत्रः लेभे ।

६६ । प्रभृतिप्रसभे दशमी नामि इत्यपे., 'दशमि नासि जायते' इति युते ।
सदिषो अमिपिता दशो । मरु पुत्राय, 'अविमन्नी. टिवच्' इति टिवचप्रत्यय,
मिषा डीप् च । श्रीपथि. ह्यज्योतिराख्या अता. सा हि रामी ज्योतीति
प्रसिद्धिः । श्रीप. दीशि धीयने अत इति श्रीपथिः, श्रीपथपदान् धाधाती
'अर्थप्रधिकरणे च' इति कि प्रत्ययः । तमोपहं ज्योतिःपत्ते ध्यान्विष्वं हं,
पुत्रपत्ते अत्राननाशक श्रीकाशकारनाशक वा, स खलु रामद्वी भगवान् लोकानां
श्रीकाशकारं नाशयतीति, श्रीकमवः प्रकाशकार इति इति वा । 'अप्ये क्रीश-
तमयो.' क्रीशप्रदान् तम प्रदान् च परत अपपूर्वात् हन्ते ङः स्यात्, यथा,
क्रीशपहं पुत्रं, तमोपहं मृत्ये ।

७० । अन्तर पतिव्रता घोटी राजमहिषी (क्रीशला), उष्वि देवपुत्र निशाकर
तनोहर गोति नाड करे, जेईकण अन्तराजे (योशकारशरी) पुत्र नाड
करिजेन ।

66. Afterwards, the king's eldest and faithful queen
became blessed with a son, at the time of delivery, like the
Oshadhi which acquires during the night a lustre that dispels
darkness

राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः ।

नानधेवं गुणसूक्ते जगत्प्रथममङ्गलम् ॥ ६७ ॥

६७ । राम इति । अभिरामन्ते अत्र इति अभिरामं (२)

[१८] (१) अ, ए to beget, क्तिच् aff. (२) अ, ए to shine, इतिच् aff.
पुत्रेणिवत्, वादिद नाः. (३) पुन् the lull, वे to protect, क्तिच् aff.

मनोहरम् । अधिकरणार्थे घञ् । तेन वपुषा, चोदितः (२) प्रेरित-
गुरुः पिता दशरथः, तस्य मुत्तस्य, जगतां प्रथमं मङ्गलं सुभक्षणं,
राम इति नामधेयं चक्रे । अभिरामत्वमेव रामशब्दप्रयत्तिनिमि-
त्तम् इत्यर्थः ।

६० । अभिरामिष वपुषा चोदितो गुरुः तस्य जगत्प्रथममङ्गलं राम इति
नामधेयं चक्रे ।

६० । आत्मानरं—अभिरामिष वपुषा चोदितेन गुरुषा जगत्प्रथममङ्गलं
राम इति नामधेयं चक्रे ।

६० । पिता नवजातस्य सुतस्य परमरमणीयं टीक्ष्णविलोकात् चन्द्रेण राम इति
नाम कृतवान् । ततः खिलं रामनाम सकलकलुषनाशकतया परमपुण्यावर्जनकतया
च श्रीकृष्णस्य निरतिशयमद्भुताम्बुद जातम् । रमणीयत्वादीनाञ्च राम इति
मन्त्रा, तथाहि, रमणे लोदा अस्मिन् इति राम . रमधाती अधिकरणे उज-
प्रत्ययः । रामनाम निहन्ति फलश्रुतियं धया पद्मपुराणे,—‘शिव कसन
वादिना रमणीयं यती हरि । तच्छान् श्रीराम इत्यस्य नाम शिष्टं परातनम् ।
रङ्गनामसदृशं करणात् सुनिदं नृपान्’ ० इति । नाम एव नामधेयं ‘दय
नामधेयिणी धेय’ इति बहुवचसुवात् स्यादभिधेयं धेयप्रत्ययः ।

६१ । पिता श्रीराम अतिरमणं तेषाम्पुत्रात् तेषाम्पुत्रं इति नामधेयं चक्रे
वत्सवत्सव इति नाम धारितम् ।

67. The father moved by the charming form of his child,
bestowed on him the name of Rama, the most auspicious in
the world.

रघुवंशप्रदीपेन तेनाप्रतिमतेजसा ।

रघागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टा द्रुवाभवन् ॥६८॥

६८ । रघुति । रघुवंशस्य प्रदीपेन प्रकाशकेन, अप्रतिमतेजसा

[६८] (१) अभि, रम् to please, घञ् अङ् (२) धृष्ट to send to अङ्—
चोदयति । चोदयन् । चक्षुष्यन् । चोदयाम्यन्, &c

तेन रामेण, रक्षा-(१)-प्रदग्ताः सृष्टिकायदग्ताः, दीमाः, प्रदा-
दिष्टाः (२) प्रतिपदाः इव अभयम् । गदादीपगर्भादि शब्दाः
स्तु रन्ति इति भावः ।

६८ । रघुसुतदीपेण अपतिमतेजसा तेन (रामेण) रक्षायदग्ताः दीमाः
प्रदादिष्टा इव अभयम् ।

६८ । अपतिमं तेज यस्य स अपतिमतेजा, तेन । रक्षायदं क्ता रघु-
सुतदग्ता, दितोषा दिग्गादिभिरिति क्ताः । बाधायक—रक्षायदग्ते, दीमाः
प्रदादिष्टैरेव अभयत ।

६८ । रघुसुतादीपकस्य अपतिमतेजःशान्तिम्, तस्य मिथीः दीपदीपेण
सृष्टिकायदग्ताः प्रदीपाः शीघ्रकामयो क्ताः । प्रदादिष्टाः निराकृता इव
'प्रदादीपो निराकृतिः' इत्यमरः । निराकृतं निरयम्, दीपा, पराभूता इव
प्रत्यभामल इत्युत्प्रेक्षा ।

७० । इन्द्रसुतस्यैव अपतिमतेजःशान्तिं लेहे इव कर्षुं सृष्टिकायदग्ताः शान्ति-
मदन येन निराकृत (रक्तकृत) इति ।

69 Rāma, the glory of Raghu's family, and of match-
less majesty, repelled (outshone i. e. surpassed in lustre), as it
were, the light of the lamps in the lying-in-chamber.

शय्यागतेन रामेण माता शातोदरी वभौ ।

सैकताम्भोजवलिना जाङ्गवीव शरत्कृशा ॥६९॥

६९ । शय्येति । शातोदरी (१) गर्भमोषनात् कृशोदरी माता
शय्यागतेन रामेण, सैकते (२) पुलिने, यः शम्भोजवलिः पद्मोप-
हारः, तेन, शरदि कृशा जाङ्गवी (३) मङ्गा इव, वभौ ।

[६८] (१) रक्ष् to protect, च & टाप् affs. (२) दिग् with प्रति and
या to repel, ऋ aff.

[६९] (१) शी to reduce, or diminish, ऋ aff.—(मयि । चम्पू
चम्पान्-चम्पानीम् । यमौ &c) and शरद् womb, ङीप् aff. (२) विकृता
sand, एप् aff. (३) मङ्गा a saint, चष् aff. ङीप् fem. aff.

६८ । मातीदरी माता शय्यादतेन रामेण, सैकताभोजवसिना मरुत्प्रया जाह्नवीव बभौ ।

६९ । शय्यांगतः शय्यागतः तेन । मातम् सदरं यथा, सा मातीदरी । वाचापारं—मातीदर्या माता मरुत्प्रया जाह्नव्या इव बभौ ।

७० । यथा हि वर्षावसाने शीघ्रतुलित्वाया गङ्गाया पुलिने पूजार्थं पक्षीप-
हारं शोभते, तथा प्रसवावसाने शीघ्रीदर्या रामजनकाः कौसल्याया पार्श्वगव्याया
ग्रयात् राम. पश्यथे । प्रफुल्लेन्द्वीवरसन्दरी रामो जननीमतितरामलक्ष्मी इति
भावः इति पूजोपहारः, अश्वीजनीव इति, तेन, दूरीदृशिन दत्तं पद्ममिच्छं,
तस्मान्मातु रामस्यापि देवकार्योद्देशेन जन्म सूचितम् । सैकत पुलिनं, 'तीवी-
दित्तं तत् पुलिनं सैकतं मिक्ततामयम्' इत्यमरः ।

७१ । लक्ष्म्याश्च जन्मादरी जननीव न र्भवत्तु तं प्र ज्ञानं दत्तं तं वेध उद्देशेन,
येन नरस्य शीघ्रजिना जाह्नवीव पुलिने पादर उपाय उ लोभा नाहेच्छेत् ।

60 The mother with her diminished womb, and with Rama
by her side looked like the narrow stream of the Ganges in
autumn with the oblation of lotus on her sandy margin.

कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् ।

जनयित्रीमलक्ष्मिणी यः प्रथय इव श्रियम् ॥ ७० ॥

७० । कैकेय्या इति । कैकेयस्य राज्ञः अपत्यं स्त्री कैकेयी ।
तस्यापत्यमित्यसि ह्यते 'कैकेयमिषयुप्रसदानां यादेरियः' इतीयादेशः ।
तस्याः, भरतः (१) नाम, शीलवान् तनयः, जज्ञे (२) जातः, यः
तस्य, प्रथय. दिययः, श्रियम् इव. जनयित्री (३) मातरम्,
अलक्ष्मिणी ।

[७०] (१) ध to nourish, यत् अि । (२) जन् to take birth, —
जादते । अजादतः । अजनि-अजनिष्टः । जज्ञे । &c. जातः &c. (३) जन्.
(इव) to give birth, यत् अि शीर् सेम अि

७० । वैश्याः भरतो नाम श्रीकृष्णम् तनयी जयैः । इति इत्येव
 लक्ष्मिणीम् चण्डिकां ।

७१ । प्रथमं शौचं विदते चण्ड इति श्रीकृष्णम् । वाचाभर—इत्येव
 वाचा श्रीकृष्णता तनयिन जयैः । येन प्रथमं शौचं कृतं तयो चण्डिका ।

७२ । यथा हि राजकुली. विनयप्रदोऽपि विनयिणी इति जयैः, इति
 राजपत्नी केकेषी आदिभ्यश्च विनयप्रदो भवति इति जयैः इति
 विनयः, विनयी हि आभाविद्येन्दुवलयः, त विना राजकुली-ः श्रीभरते, इत्येव
 वाचस्पतः,—‘परां विनीतः सुपुंति विनयतां मदीपतीनां विनयी विनयप्रदा ।
 प्रथमदानो सुदमप्रवृत्तः करोव मदी विनयिन श्रीभरते’ ।

७३ । देवदेवीव उन्नत उन्नत उन्नत उन्नत उन्नत उन्नत । इति, इति इत्येव
 लक्ष्मीः उन्नत उन्नत उन्नत । (मदीः इत्येव उन्नत उन्नत उन्नत) ।

70. A child of excellent disposition named Dharata, was
 born of Kaakeya, who adorned his mother as modesty adorned
 the goddess of fortune.

सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रा सुपुत्रे यमौ ।

सम्यगाराधिता विद्या प्रबोधविनयाविव ॥७१॥

७१ । सुतोविति । सुमित्रा, लक्ष्मण- (१)-शत्रुघ्नौ नाम. इतौ
 सुमन्जातौ, सुतौ सुपुत्रौ, सम्यगाराधिता सन्धस्ता विद्या (२),
 प्रबोधविनयौ तत्त्वज्ञानेन्द्रियजयौ इव, सुपुत्रे (३) ।

७२ । सुमित्रा, लक्ष्मणशत्रुघ्नौ (नाम) यमौ सुतौ, सत्यं चाराधिता विद्या
 प्रबोधविनयौ इव, सुपुत्रे ।

७३ । लक्ष्मणशत्रुघ्नौ प्रथमौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ । प्रबोध विनयौ तौ प्रबोध-
 विनयौ । वाचाभर—सुमित्रया लक्ष्मणशत्रुघ्नौ नाम यमौ सुतौ सत्यं चाराधि-
 तया विद्यायां प्रबोधविनयौ इव सुपुत्राते ।

[७१] (१) लक्ष् to mark, न aff. सुट् augment. (२) विद to know,
 इ. (३) सु to beget,—इति : अद्यत १ चण्डिका-चण्डिका । &c.

- ७१। यथा हि अध्यासादिभिर्द्वयार्थैः अधिगता आत्मविद्या युगपत् परमार्थ-
ज्ञान इन्द्रियविजयश्च जनयति, तथा सुमित्रा लक्ष्मण ब्रह्मप्रथ युगजात पुत्रद्वय
जनयामास। आत्मविद्यायाः प्रदीपविनयजनकत्वं यदाह कामन्दक,—‘आत्मी-
विक्रान्तविद्या आदौ चत्वार्यु सुषुप्तु धयोः। ईदमाद्यक्षया तत्त्वं इदंभीक्षी व्युद्-
सति’ इति।

- ७२। वेदज्ञान इत्यादिभिः आरादिभिः विद्या एतेषां उ निरयत्के अस्य कवेः, इति।
सैवेदज्ञानं तत्त्वं उ तत्त्वं इति उच्यते इत्यत्र उच्यते अस्य कवेः इति।

71. Sumitrā gave birth to the twins Lakshmana and
S'atrughna, as spiritual science, when properly cultivated, gives
birth to true knowledge and self-control

निर्दोषमभवत् सर्व्वम् आविष्कृतगुणं जगत् ।

अन्वगाद्विः हि स्वर्गो गां गतं पुरुषोत्तमम् ॥७२॥

७२। निर्दोषमिति। सर्व्वं जगत् (१) भूलोकः, निर्दोषं
दुर्भिक्षादिदोषरहितम्, आविष्कृतगुणं प्रकटीयतायोग्यादिगुणं च,
अभवत्। अन्वोश्चैत्ये, गां सुधं, गतम् अत्यतीत्यं, पुरुषोत्तमं विष्णुं,
स्वर्गः अपि अत्यगात् (२) इव, स्वर्गो हि सुखवान् निर्दोषयेत्यागतः,
सर्व्वं सुखमभूत् इत्यर्थः।

७३। कवे जगत् निर्दोषम् आविष्कृतगुणं चभवत्, ना गतं पुरुषोत्तमं
स्वर्गं हि अत्यगात् इव।

७४। आविष्कृता गुणा अस्मिन् जगत् आविष्कृतगुणम्। पुरुषोत्तमं लक्ष्मण
पुरुषोत्तमम् इति। वाक्यान्तर—स्वर्गो जगता निर्दोषं आविष्कृतगुणं च
अभवत्, स्वर्गो हि गतं पुरुषोत्तमं अत्यगात् इव।

७५। श्रीकामन्दकैः आत्मादिद्विषयैः सुखमभूत् इति जगत्स्वर्गं लक्ष्मणवान्

[७१] (१) इत्यु १० to १०, अति शी. अतिप्रसङ्गात् नित्यम्. इति उच्यते. (२) इ with अनु to follow, इ—एति. एत. अत्यगात् इत्यु. &c. इति &c. अत्यगात्—इत्यु. अत्यगात्. इति &c

तत्पथं तिर्यग्गतानि भ्रमणमनाया मन्त्रानुष्ठानानि, कर्मणाः चार्थदुर्लभं च
मन्त्रादि एतद्विधानि, किं च यथा, मन्त्रादीनामनुष्ठानं च धुर्भीरु एव भवेत्
तत्पथं प्रादुर्भूत इति धर्मो व्यवर्त्तते । न चानि रीत्या देवतापुत्रादिवचनानि
एव तन्, देवतापुत्रादि दुर्भिक्षादीनि, श्रीरादिमन्त्रानि च भाव्यानि ।

१२। अथिज वरुणस्य धरतल रितादिश्च च उच्यते उच्यते उच्यते
इति । एव इति, एव गुरुः एव उच्यते उच्यते उच्यते इति । एव
श्रीरादि मन्त्रानि उच्यते ।

72. All the world, freed from troubles, manifested surpi-
cious signs ; as if heaven itself came down on earth with the
Supreme Being.

तस्योदये चतुर्मुर्त्तिः पौलस्त्यचक्रितेश्वराः ।

विरजस्वैर्नभस्त्रिभिः दिशं उच्छ्वसिता इव ॥ ७३ ॥

७३। तस्येति । चतुर्मुर्त्तिः रामादिरूपेण चतुर्मुखस्य एव
तस्य हृदये, उदये सति, पौलस्त्यात् रायणात् चक्रिताः (१) भीता
ईश्वराः नाद्याः इन्द्रादयः यासां ताः दिशः पतसः, विरजस्वैः नभ
धूमिभिः, नभस्त्रिभिः (२) वायुभिः मियेयः उच्छ्वसिताः, (३) इ
इत्युत्प्रेक्षा । असेः कर्त्तरि क्तः । शनाथशरदयनामसन्तुष्टान्
दिशामुच्छ्वासवाता इव घाता घवुः इत्यर्थः । चतुर्दिगीश्वरश्च
मुर्त्तिचतुष्टयप्रयोजनम् इति भावः ।

७३। चतुर्मुर्त्तिः तस्य उदये पौलस्त्यचक्रितेश्वराः दिशः विरजस्वैः नभसा
उच्छ्वसिता इव ।

७३। चतस्रः मुर्त्तयः यस्य सः चतुर्मुर्त्तिः, तस्य । विगतं रजो येषः ते
विरजस्वाः ते, शेषात् विभाषा इति कप् । नाद्यान्तरं—पौलस्त्यचक्रितेश्वराभि
दिग्भिः उच्छ्वसितम् इव ।

[७३] (१) चक्र to repeal, क्त aff. (२) नभस् sky, मनुष् aff. (३) च
उत् to exhale, क्त aff.

७३ । - यदा अमु पतिप्रता नायैः विपन्नानां पतीनां विपदुद्धारकारणे जाते
 आनन्दमन्त्रित निम्बेलं निद्रास मुच्चलि, तदा रावपपीडितासाम् इन्द्रवक्रिण-
 मीनां दिक्षुपतीनां विपदुद्धारकारणे नारायणे रामादिद्वयेषु अवतीर्णे सत्या द्विद्यः
 निद्रात्ममः रवश्चनेत्र आनन्दनिद्रासमिव मुच्चलि च । तदा च समजात् यम-
 चमिनः सुखा मुनिष्मना वाता वतु, इतिभाषः ।

७३ । रावणद्वये निम्बलिका अटिवाय डीट्ट डिनेन, नारायण चारि वृद्धिः
 यवतीर्ण इष्टेन, निद्रा सकल निर्वल वायुकले देन आनन्द-निद्रास मोडम कथिल ।

73. At the birth of the four-fold incarnation, the quarters
 of the universe whose guardian deities, guarded by the son
 of Pulastya, began, as it were, to breathe out delight in the
 shape of सुखानुभूतिः । इत्येव ।

सुखानुरपधूमत्वात् प्रसन्नत्वात् प्रभाकरः ।

रक्षोनिप्रकृतावास्ताम् अपविदुश्नुत्राविव ॥ ७४ ॥

७४ । सुखानुभूतिः । इत्येव । रावणोऽपि । विपन्नत्वोऽपि प्रीतिर्वा इत्यर्थः ।
 सुखानुभूतिः (१) अस्मिन्, प्रभाकरः (२) सुख्यं च, यदासीत् अपधूमत्वात्
 प्रसन्नत्वात् अपविदुश्नुत्राविव इति । आनाम् अभवताम् ।

७४ । इत्याहुः प्रभाकरश्च रक्षोविपन्नो (पती), (यदासत्त्वम्) अपधूमत्वात्
 प्रसन्नत्वात् च अपविदुश्नुत्राविव इति । आनाम् ।

७४ । इत्यस्ति इन्द्रोक्ति इति इत्याहुः । इत्येव इन्द्रोक्तिः । आनुरपधूमः ।
 अपधूमत्वात् यदासत्त्वम् अपधूमत्वात् प्रसन्नत्वात् प्रभाकरः इत्येव । इत्येव इत्येव ।
 अपविदुश्नुत्राविव इति । आनाम् ।

७४ । यदा हि रावणद्वये निम्बलीकरी कवी विद्यातन्त्रिणा राजा भवते
 रक्षोकारणैश्च अपविदुश्नुत्राविव इति । आनाम् ।

[७४] (१) इत्येव, to make thin, वायुश्च इति (२) इत्येव इत्येव, & so on, ७३ ३३

75. At the very moment (of Rāma's birth), the guardian goddess of the demons shed tears of sorrow, in the shape of the jewels which fell on the ground from the ten-headed demon's crowns.

पुत्रजन्मप्रवेश्यानां तूर्याणां तस्य पुत्रिणः ।

आरम्भं प्रथमं चक्षुर्देवदुन्दुभयो दिवि ॥ ७६ ॥

७६ । पुत्रेति । पुत्रिणः जातपुत्रस्य, तस्य दशरथस्य, पुत्र-
जन्मनि प्रवेश्यानां प्रवेशयितव्यानां वादनीयानाम् इत्यर्थः, तूर्याणां (१)
वादानाम् आरम्भम् (२) उपक्रमं, प्रथमं दिवि देवदुन्दुभय चक्षुः ।
पितुर्दशरथादपि देवा अधिकं घृष्टा इत्यर्थः ।

७६ । पुत्रिणः तस्य पुत्रजन्मप्रवेश्यानां तूर्याणाम् आरम्भं प्रथमं दिवि देव-
दुन्दुभय चक्षुः ।

७६ । पुत्रा मन्वन्त इति पुत्री तस्य । देवानां दुन्दुभय । देवदुन्दुभिर्भि
आरम्भं चक्षुः इति वाच्यकारम् ।

७६ । तस्मिन् पुत्रजन्मप्रवेश्यानां देवा दशरथस्य मन्वन्तवादीनाम् । देव
दुन्दुभिर्देवदुन्दुभयो नेदुः । देवलोकोपकारात्तत्र वादनीयानाम् आरम्भं प्रथमं
पितुर्दशरथादपि देवानामधिकतरं चक्षुः जात इति भावः ।

७६ । पुत्रजन्मप्रवेश्यानां तूर्याणां आरम्भं प्रथमं दिवि देवदुन्दुभय
चक्षुः ।

76 The beating of celestial drums commenced a few
even before the king caused music to sound on account of the
birth of his sons

सन्तानकामयी दृष्टिर्भवने चास्य पितृपी ।

मन्मङ्गलोपघाराणां सैवादिरचनाऽभवत् ॥ ७७ ॥

[७६] (१) चक्षुः four, चक्षुः ३६. (विदातनाम्), (२) आ, रम्भ to comm. ६.
दशरथः.

७७। सन्तानकेति । अथ राक्ष भवने (१), सन्तानिकानी
कल्पदत्तकुसुमानां विकारः सन्तानकमयी, दृष्टिः (२) च, पेतुषी
पमात् । कसुचेति कसुप्रत्ययः, उमितचेति डीप् । सा दृष्टिः स्व,
सन्तः पुत्रजन्तनि-आवश्यत्वात्, ये-मङ्गलोपधारा-तेषाम्, आदिरचना
प्रथमकिया, अभवत् ।

७७। च (किञ्च), अथ भवने सन्तानकमयी दृष्टिः पेतुषी, सा एव मन्त्रवती-
पचारापाम् आदिरचना अभवत् ।

७७। - आदौ प्रारम्भे करणीया या-रचना-चतुष्टान्, तदुपरि । तथा-एव
आदिरचना-अभ्यत इति-वाञ्छान्तरम् ।

७७। तदा च सुरलीलात् राजभवने निपतित-सुरकुसुमवर्षणमेव रूप
करणीयाना मङ्गलकार्याणा प्रारम्भमूचकम् चतुष्टानमिव बभूव । राक्षी मन्त्र-
धरणात् प्रागेव देवाः कुसुमवर्षणं मङ्गलाधरणं चक्रुरिति भावः । 'अथ
कलय गन्धर्वा नदन्तुशासरीयणा । देवदुन्द मयी नेदुः पुष्यदृष्टय खात् पतन्ते'
इति रामायणकथा पूर्वश्लोके अत्र च प्रमाद्यम् ।

७७। उद्धतवने नखानकपुष्पत्र वृष्टि निपठित इहेन, नेहे पुष्पवृष्टिहे (उर
कालातिठ) मन्त्रकारिणकल्पेव, अथम श्रुतना चक्रण इहेन ।

77. The shower of Santánaka flowers that fell upon the
palace became like the beginning of the auspicious ceremonies
(which were appropriate to that occasion).

कुमाराः कृतसंस्काराः ते धात्रीस्तन्यपायिनः ।

आनन्देनायनेनैव समं बह्वधिरे पितुः ॥ ७८ ॥

७८। कुमार इति । कृताः संस्काराः (१) जातकसमारंभः
येषां ते, धात्रीणाम् (२) उपमातृणां स्तन्यानि, (३) पर्यासि पित-
न्तीति तद्योगाः, ते, कुमाराः, अग्रे जातेन अयनेन लयेडेन, स्व

[७७] (१) य to be, क्त्वा aff. (२) इव to rain, क्तृ aff. . .
[७८] (१) मन्, कृ to do, चच् aff. कृत् augment. (२) धा to nurse.

स्मितेन, पितुः चानन्देन समं, वदधिरे (४) । कुमारदृष्ट्या पिता
महान्तमानन्दमवाप इत्यर्थः । कुमारजन्मनः प्रागेव जातत्वा-
दयजत्वोक्तिरामन्दस्य ।

७८ । इतमेवारा धापीलवपायिन. ते कुमाराः, अयजेन इव पितुः
चानन्देन सम वदधिरे ।

७९ । अये जायत इति अयजः, ममसां जनेत्रं । इतमेवारे धापी-
लवपायिभि तेः कुमारे, वदधे इति वाच्यलरम् ।

८० । वापससत्ता पत्नी इहा अचिरादह पुत्रमीमांशं लपस्ये इति दृग-
रदस्य इटये पुत्रजन्मन प्रायेऽय चानन्दी जात, अयुना तत्पुत्रा इतजात
अर्थादिमन्वारा उपमादसलनधीरेण टिने दिने परिवर्तमाना पितुस्तमेव इटया-
नस्यं परिवर्तयामासुः ।

७५ । काटवर्कविमलःप्रसन्नः, दाढीकलेर सुवर्णादी लोहे कृमिदहन (टीका)
दृष्टिह ईराड आरहे निरुध लवत्र काठ. अट इव टीकावेर) अन्तःकरणे मत्र निरुध
अन्तःकरणे मत्रिठ वरिठ ईरेट लनिगलन ।

76 The princes, who underwent their natal ceremonies and
who were receiving suck from their nurses, began to grow with
the growth of that delight of their father which (in consequence
of its having filled their father's breast) soon before their birth
was like their eldest brother

स्वाभाविकं विनीतत्यं तेषां विनयवार्त्तना ।

मुमुक्षुं नहलं तेजः हृदियेय हृदिर्भुजाम् ॥ ७६ ॥

७६ । स्वाभाविकमिति । तेषां कुमाराणां गाम्भिर्य, स्वाभा-
विकं (१) वाहजं विनीतस्यं, विनयवार्त्तना हिसुया, हृदिर्भुजाम् (२)

इत् अलि लीव् लोम अी (४) लन breast. एत् अलि (४) इत् to इत्.
वरेते । अरतेत । अरत्तु-अरतिट । वरध अ.

[७६] (१) स्वाभाव nature इव अि (२) हृदिर्भुजाम् अत् to eat 'ec
अी (३) इत् to increase,—मुश्च तत् । अरत्तुम् । अरत्तुम् । अरत्तुम्
अत् इत्. अत्

००। सन्नामकेति । अथ राज्ञः भवने (१), शकान्तवा
 कल्पेत्सुकुसुमाती विचारः शकान्तपगधी, यष्टि (२) च, देव्यं
 पपात । कस्येति कस्यपत्यः, उमित्येति यीम् । एत यष्टिः स
 सन्तः सुभ्रजन्ति आयाग्न्याः ये मङ्गलोपचाराः जेषाम्, आदिरथ
 मृधमक्षिया, अभवत् ।

००। च (कियं), अथ भवने शकान्तमदी इष्टि. देव्यं, मा एव कस्यप
 पपात्पाम् आदिरथना अभवत् ।

००। चांदी प्राग्ने करवीया या रचना चतुष्टानं तद्वत् । तदा च
 आदिरथनया प्रभुयत इति वाच्यम् ।

००। तदा च सुरलीलात् राजभवने निपतितं सुरकुसुमवर्षदमेव च
 करवीयाना मङ्गलकार्याणां प्रारम्भेषुकम् चतुष्टानमिव बभूव । चांदी मङ्ग
 लरथात् प्राग्ने देवाः कुसुमवर्षद्वं मङ्गलाचरणं चक्रुरिति भावः ।
 कलय गन्धर्वा ननुतुधासरीरवाः । द्विदुन्दु मधी नेदुः पुष्पवृष्टयं वात् पतते
 इति रामायणमथा पूर्वश्लोके अत्र च प्रमाद्यम् ।

११। आकलवत् नखानकपुष्पात् इष्टे निपतितं इहेन, जेहे पुष्पवृष्टे (उ
 कावोडित) नखलकः शीतकण्ठे, अथन शुकना चक्रु इहेन ।

77. The shower of Santānaka flowers that fell upon the
 palace became like the beginning of the suspicious ceremony
 (which were appropriate to that occasion).

कुमाराः कृतसंस्काराः ते धात्रीस्तन्यपायिनः ।

आनन्देनायजेनेव समं वृष्टधिरे पितुः ॥ ७८ ॥

७८। कुमारा इति । कृताः संस्काराः (१) जातकर्मोदयः
 येषां ते, धात्रीणाम् (२) उपमातृणां स्तन्यानि (३) येषां पितृ-
 ण्योति तथोज्ञाः, ते, कुमाराः, अग्ने जातेन अयजेन ज्योतेन, इव

[७७] (१) मृ. to be, क्युट् aff. (२) इव to rain; क्तिन् aff. ।
 [७८] (१) अथ, कृ to do, घञ् aff. इट् augment (२) या to nurse

प्यमीमां, सवर्जं तेजः, इविद्या व्याख्यादिकेन इयं, गुणुच्छेः (१) इत्ये,
निसर्गसंस्ताराभ्यां विनीता इत्यर्थः ।

०८ । तेषां साभाविकं विनीतत्वं विनयकर्मणा, इविमुंजां वदन्तं तत्र
इविद्या इव गुणुच्छे ।

०९ । विनीताणां भावः विनीतत्वम् । विनय एव अर्थे तेन । साक्षात्पु
—तेषां साभाविकेन विनीतत्वेन इविमुंजां उच्यते च तेजसा इव गुणुच्छे ।

०९ । यदा हि इविमपोत्तेन वदं । साभाविकं तेजः प्रकृत्यै च भाविते,
तथा सुविद्यायोगेन कर्मोत्पत्त्यस्य साभाविको विनयादिदयः सुदयव वदं ।
सावकसायात् सायाद्येनां इविपदि (असायत् इति) सायात् च विनीतत्वव परमे
कारित्वं भावितम् ।

१० । अत्रिंशत् शब्दादिभ्योः उच्यते इत्यत्र उच्यते इति अत्रिंशत् शब्दादिभ्योः
विशेषः अत्रिंशत् विनयवृत्तं उच्यते इति अत्रिंशत् शब्दादिभ्योः उच्यते इति ।

79 As the natural fury of fire is increased by contact with
Glce, so the natural humility of their disposition was increased
by influence of edification.

परस्परचिरुतास्ते तद्गघोरनघं कुलम् ।

अलमुद्योतयामासुः देवारण्यामिवर्त्तवः ॥ ८० ॥

८० । परस्परं इति । परस्परम् अविद्ययाः (१) अविद्ययाः
सौभ्रातृसुयवन्तः इत्यर्थः, ते कुमाराः, सत् प्रसिद्धम्, यत्तर्ष, निष्कार्य,
रघोः कुलम्, इत्यर्थः, वसन्तादयः, देवारण्यां गन्दगम् इव । अथ जविरो
धिमागमि अद्गुनां सद्यः स्यात्सम्भावनायं देवविशेषयम् । अथम्
चात्तन्तम् उद्योतयामासुः (२) प्रणययामासुः । सौभ्रातृवन्तः कुल-
भूषणायन्ते इति भावः ।

[८०] (१) च neg. वि, इत्युत्त oppose, च aff. (२) अत् up, यत् to
(विद्य) to 'adorn,' द्योतयति । द्योतयति । अद्युत्तम् । द्योतय-

८० । परस्परविद्वहाः ते, रघोः तन् चनघं कुलम्, अतएव-दिवारण्यमिव, अलम् उद्यीतयामासु ।

८१ । न विद्यते अयं पादं यस्य तन् चनघम् । दिवानी परणम् । प्राच्या-भरम्—परस्परविद्वहै ते रघो तत चनघं कुलं अगुभि दिवारण्यम् इव उद्यीतयामासे ।

८० । यथा हि वसुधाद्य सर्व एव कालेन अतिरीचिभावेन दृढतया सम-दिता, सर्वप्रकारणप्रपादोनां समृद्धाः पत्रिषु दीवीद्यान नितरां विभूषयन्ति, तथा रामादयोऽपि भ्रातरः सर्वेषु युगपत् भाद्रुर्देन मिलिता मध्यकाराणां सुदानाम् परस्परविद्वेष पत्रिषु तत्र रघुकुलं विभूषयामासु । सर्वानुपादुभावेन मन्दवस्त्रमिव रामादिप्रादुर्भावश्च रघुकुलं किमपि कीरव शिभे, इति मयेव ।

८१ । वेदग मन्त्रं बहु मन्त्रित इहेवा वेवक मनके निरतिनर लोडिउ ५२ नेईरुग मन्त्रमशुद्रक नेई दुमःदरवा मन्त्रित इहेवा नेई पवित्र दपुःलःक इति मन्त्र उद्भूतं वरिर्जन ।

80. As the garden of the gods is rendered ever so longly charming by the conjoint influence of, all the sermons—so these princes friendly to each other, shed transcendent lustre on the stainless house of Raghu

समानेऽपि हि सौभाते ययोभौ रामलक्ष्मणौ ।

तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या हन्दुं बभूवतुः ॥ ८१ ॥

८१ । समान इति । शोभनाः छिन्वाः भ्रातरः येषां ते सुख्या तरा । अद्यतयेति अप् न भवति पद्भित्ते भ्रातुरिति निषेधात् । तेषां भावः सौम्यार्थम् । दुर्वादित्वाद्दृ । तस्मिन् समाने चतुर्णां तुल्येऽपि, यथा उभौ रामलक्ष्मणौ प्रीत्या (१) हन्दुं (२) बभूवतु तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या हन्दुं तौ तौ साहचर्येऽप्यभिप्रात्यौ बभूवतु ।

[८१] (१) श्री to please, तन् all (ant), (२) हि two, रघु heat formation irregular.

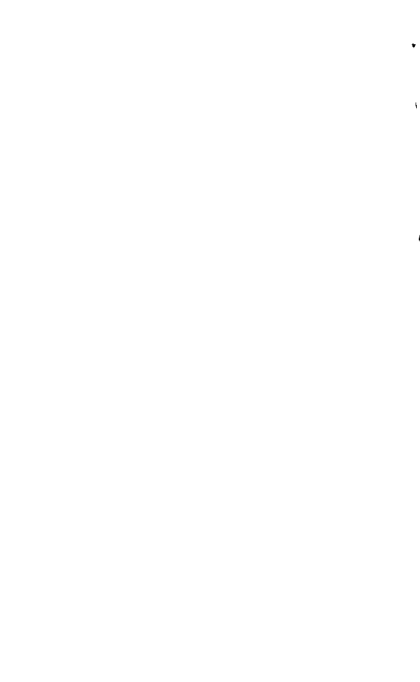
दम्भुं रघुस्यमर्ष्यादावपनव्यताक्रमस्ययथायाधप्रयोगानिव्यक्तिविति
व्यक्तार्थे निपातः । कश्चित् कस्यचित् स्त्री षोडशित्दिष्यते इति भावः ।

८१ । श्रीभाने समानेऽपि दद्यात्तभी रामलक्ष्मणौ तदा भरतश्चतुर्विंश
इत्य भूवतुः ।

८१ । श्रीभानाः भातरी देवाम् इति बहुव्रीहौ सुभातर इति शक्तिः ।
सुभादेकाः इति, अत्र 'वदित्ते भातः' इति सूत्रेण निदेशान् कपय्यती न सा
पुजिते चर्षे धी भादेऽशब्दः तदनात् कप न श्यात्, यथा,—प्रमत्ती भाता इत्ये ।
प्रशन्नाभाता, श्रीभनी भाता यच्च घ. सुभाता । पूजितादीन् चत्वरु इत्युक्तौ
कप श्यात्, यथा,—सुधौ भाता यच्च सः सुधेभादेकः । ही धी सुधमिदौ
इति चभिष्यत्तय 'इत्तम्' इति परं निपात्यते । अत्र अभिष्यत्ति सङ्घटनेन ही
प्रसिद्धिः, रामलक्ष्मणौ भरतमत्रु धी च सङ्घटनेन लौकिके प्रसिद्धौ इत्यर्थः । ही
इति दिग्दर्शक विवेचनं, पूर्वपदस्य अभावः, उत्तरपदस्य अत्र अनुसङ्गः
अभिष्यत्तये निपात्यते इति त्रिपुम् । 'प्र,त्वा' इति प्रकृत्यादिभ्यः, उत्तरकत्व
इति लतीया । 'इत्तम्' इति परं रामलक्ष्मणौ इत्यस्य भरतश्चतुर्विंश इत्यत्र
विधेयविशेषणम् । वाचान्तरम्—यथा उभाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां तदा वा
अत्रुभाभ्यां इत्येन भभूये इति ।

८१ । यद्यपि चतुर्णामेव कुरारारणी मूर्ध्नि तुल्यमेव भादिप्रेम चोत्थितं, तत्र
वानरिण्येनापि हितना कस्यचित् कश्चित् प्रेमातिशयो जायते, इति ता
प्रेमातिशयेनेव रामलक्ष्मणयोः भरतश्चतुर्विंशत् युक्तचारित्वम् जातम् इति
रामिप्रायः, तथाचः उत्तरवचने,—व्यतिसर्जति । पर्यायान्तरं कीदृशे हि
पत्रु वदित्पदाधीत् प्रीतयः मययन् । इत्यत्र—भूयसाः कीदृशं एव ।
मयो कस्यचित् कश्चित् प्रवृत्तिः इति । इदं साष्टवृत्तं पाठसामान्यम्
केचिदाहुः । तथाहि कीदृश्यापायशेषिन लक्ष्मणस्य जातत्वात् रामस्य
इत्यर्थे, कीदृशीपायशेषिन च अत्र प्रत्य जातत्वात् भरतश्चतुर्विंश च इत्ये

यथा पदपुराणे,—युगेन भभूवतुस्तत्र सुखिन्वी रामलक्ष्मणौ । तदा
[८०] (१) 'यात् मतः' इति ।
(२) to
गिति, द्वारि अऽऽद्य मवान तदाव चार्कितगतं देवम इत्ये च

82. As the connection between wind and fire and between the moon and the sea is never severed, so the tie between the two brothers in each of those pairs, was never broken.

ते प्रजानां प्रजानायाः तेजसा प्रश्रयेण च ।
मनो जङ्घुर्निदाघान्ते श्यामाश्चा दिवसा इव ॥२॥

२३ । त इति । प्रजानायाः ते कुमारः । तेजसा प्रश्रयेण प्रश्रयेण (१) विनयेन च, निदाघान्ते यीघान्ते, श्यामानि कर्माणि मेघाः-येषां ते श्यामाश्चाः-मातिशीतोष्णाः-इत्यर्थः, दिवसाः स प्रजानां मनः-जङ्घु- (२) ।

२४ । प्रजानायाः ते (कुमाराः) तेजसा प्रश्रयेण च निदाघान्ते श्यामा इव प्रजानां मनः जङ्घुः ।

२५ । प्रजानां नोदाः प्रजानायाः । निदाघस्य चतः तद्विन् । श्यामा-तेः प्रजानायाः श्यामायाः दिवसः इव प्रजानां मनः जङ्घु इति ।

२६ । यदा हि यीघावसाने मधुनीरदसिन्धोः दिवसाः मातिशीतोष्णः स संकल्लोकाद्दद्यानि शान्दयेनि, तथा चिन्धमधुरदसिन्धी राजतुवः इव विनदादिभिः भीमकान्ते गुणेः निचिनप्रजाजनदद्यानि चतुरप्रयामाष्टः ।
येदरेमन्देते तेषां दुर्जिते जनः । तेषां च मृदुदेवं प्रजानां स च हृदय इति कामन्दकः ।

२७ । 'दीर्घवर्षेण' 'मौसमैरानुचित' 'विरत' 'नेकरत' 'छात्र' 'उपारा' 'त' 'विराट' 'मरुता' 'न' 'अन्वय' 'न' 'व' 'न' 'क' 'रि' 'त' 'न' 'म' 'न' 'न' ।

83. 'Like the close of the warm summer days' softened by (exulting in their disposition) a harmonious mixture of irritableness and humility.

मनोः चिन्धम-चिन्धम । चिन्धो-चिन्ध । विमिद-विमिद । &c. विद
[२३] (१) च, वि, to take shelter, चन् अण् (२) च to take and
हृदय-हृदय । चदरन्-चदरन् । चदरान्-चदरन् । जङ्घु-जङ्घु । &c. इ

८६। पयस्येन व्यक्त धीम येवा ते तैः । बाध्याग्नरम्—सुररज
नदेन इव हरिया द्रुव अविपतीना पत्या अकाशे, इति ।

८६। रामादीना दैत्यसंहारचमल, राज्यमाप्तनाहंल विभूतनापदी
कर्मण उपमावयात् लभ्यते, रात्रय नाहमगुणवत्सुतजनकनया कोवि मं
तिशयो अज्यते । अतुमिरिति सर्व्वेव अनुष्यते । ऐरावत, किन् अतुदल,
भारते,—‘श्वेतीदंन अतुमिस्तु मङ्गाकायकतः परम् । ऐरावती मङ्गानादी
वसधना इत, ॥’ इति । सामदानमिदविषयकस्याः ‘राज्याप्यायवहार, ।

८७। बाहाते—(वेकिडा) अश्वरूपेण असिपारां तत्र इव कान्ठ ८७। ८७।
गण (इन्द्रावत) देवेषु शोभा पाय, यमनिश्चिबर्णे सुहार् प्रदोष अशुभित इव
चारि ठीगरे राशिनी ह देवेषु शोभा पाय, इणसुवुल सुधीयं चारि बाह बाया
इति शोभा पान, सेइरुप सेइ चारि पुत्रे कृपालकृपनायक वपश्य शोभा
न शिखरान्

86 As the elephant of the gods (ऐरावत) looks beautiful with the four tasks at whose touch the swords of the de-
(दैत्य) are broken, as kingly policy is rendered beautiful by
four different expedients (means of success) whose adoption
inferred from an observation of effects, as Hari looks beautiful
with his four arms long like yokes: so Dasaratha the king
looked beautiful with those four sons,

NOTES.

CANTO X

St 3—'घाट मयान' & Refers to the churning of the ocean of milk by the gods and demons. The following are the gods said to have been produced at the churning—वन्द्य, सखी, महा-द्वी, लक्ष्मणा, कौमुदी, पारिजात, सुरास, धन्वनि, अमृतम्, पद्मपत्र, &c. (see महाभारत, आदिपर्व, XIV अर्थात्)

St 4—'अश्वत्थ' &c. Rishyasringa or the deer horned hermit, the son of Vihāṅdaka (विभाण्डक), descended from Kāśya-apa (कश्यप). He was born of a doe and had a small horn on his forehead. He was brought up in the forest by his father, and saw no other human being till he was verging upon manhood. There was great draught in the country of Anga (अङ्ग), and the king Lomapāda (लोमपाद) was advised by his Brahmans to send for the youth अश्वत्थ, who should marry his daughter Sāntā (सन्ता), and be the means of obtaining rain. A number of fair damsels were sent to bring him. He accompanied them back to the city, the desired rain fell and he married Santa. Thus Santa was the adopted daughter of Lomapāda. Her real father was Daśaratha (दशरथ), and it was अश्वत्थ who performed that sacrifice for Daśaratha which brought about the birth of राम लक्ष्मण, भरत, &c.

अश्वत्थ—'इ'तं श्रेष्ठं करिष्यामि पुत्रीया पुत्रकारणम् । अदर्शं शिवं हि ईशं च
 शिवा विवाहम् । ततः प्राणमदिति ता पुत्रीया पुत्रकारणम् । जुह्वान्तो च
 शिवो भवति न अश्वत्थ' &c. See रामायण, भाष्यकार, XV अर्थात् 1) &
 पूजा consists simply of पुष्येण or rice flour bound together in
 of earthen vessels (अश्वत्थम्) given as an oblation to Agni अर्घ्य,
 with the Mantra, इति न सुते जातयेत् तं लोकमपि हवन्वितम् ।
 अर्घ्यं च पुष्येण दीयन्तु इति न अतः अर्घ्यम्' &c.

St. 5.—'पोलस्य' is a patronymic name of Rāvapa, for the sage पुलस्य is said to be the progenitor, 'not only of Ra'vana' but of the whole race of Ra'kshasas. Ra'vapa' was the son of Vi-ravas (विशवाः) by his wife Nakasha' (नक्षत्रा) the daughter of the Ra'kshasa Suma'li (सुमालि).

St. 7—'भोगिभीमासनादीनम्'. Here 'भीमो' means इंद्र, the celebrated thousand-headed serpent regarded as the emblem of eternity, whence he is also called चक्रम्, 'the infinite.' The thousand-headed शेष is represented, as forming the couch and canopy of Vishnu (विष्णु) whilst sleeping during the intervals of creation.

St. 10.—'कौस्तुभाख्यमयां सारम्'. कौस्तुभ is a celebrated jewel obtained at the churning of the ocean, and suspended on the breast of Vishn'u 'कौस्तुभस्तु सर्वादेव्य उत्पत्तौ हृतसम्पत्ः । मरुतीरिषिष्य श्रीमान् नारायण-उदीयत' । (महाभारत) 'प्रभाशुचित्रश्रीवत्सम्'. श्रीवत्स is a peculiar mark, said to be a curl of hair on the breast of Vishnu. 'The Bhāgavata (भागवतपुराण) explains that श्रीवत्स is in reality the lustre of the कौस्तुभ.—'कौस्तुभोऽप्यपदीयेन स्वात्मश्रीतिर्विभक्तः । त्नी मनां व्यापिनो साक्षात् श्रीवत्ससुरसा विश्व' । (See भागवत, XII. अध्याय, XI).

St. 11—'पारिजातमिन्दारम्'. पारिजात is one of the five trees of paradise (Indra's garden), which was produced at the churning of the ocean, and came into the possession of Indra. It is said to be the delight of the nymphs of heaven, and the pride of S'achi (इषि), perfuming the world with its blossoms.

St. 12—'द्वैतमिन्देनारदः' &c. The arms of Vishn'u are personified, and represented as attending on Vishn'u as his servants. See the note of St. 60

St. 13—'कुलिशवचनवदा', &c. Garuda, (गरुड), to release Vinatā his mother from her servitude to Kadru, his step-mother, and took a journey to the moon to procure nectar (अमृत). On his return with the nectar after overcoming all the difficulties, he was struck by Indra with his Vajra, that left a scar on his body.—'तं वचनं चक्रुर्ददं वदो वदोऽप्यतावदम् । इत्यमममम रोषान् गरुडं पतितम् ।

St. 14.—'योगनिद्रा' or the 'sleep of meditation' is the personified delusion. It is the great illusory energy of Vishn'u — 'ब्रह्माय मनकालश्च काली नयनमालिनी । उपतस्थे महात्मानं निद्रा तं काष्ठद्वारिणी । &c. (हरिवंश). 'भर्गवादीन्' &c.,—भृगु a Vaidic sage is one of the Prajāpatis and Brahmarshis, and is regarded as the founder of the race of the Bhārgavas, in which was born Parāśurāma (पराशर) Vishn'u while in his sleep of meditation is hymned by the gods and the Brahmarshis. 'तं शयानं महात्मानं भवाय जयतः शुभ्राः उपाहासकिरे विश्वं देवाः सर्षपिण्योस्तथा &c. विश्वं निद्रामयं योगं प्रसिद्धं त्वया इतम् । ते तु ब्रह्मर्षयः सर्वे पितामहपुरोगमाः । न विदुस्तं क्वचित् शुभं इव दासोत्तमानने' । &c (हरिवंश).

St. 16 & 17.—'जमी विश्वरुज्जे' &c. 'गुणोद्देशम्' &c. When the universal and infinite Being Brahma, the only really existing entity, wholly without form and unbound and unaffected by the three Gunas or by qualities of any kind, wished to create the phenomena of the universe, he assumed the quality of activity (रजस) and became a male person as Brahma the Creator. Next in the progress of still further self-evolution, he willed to invest himself with the second quality of goodness (सत्त्व) as Vishn'u the Preserver, and with the third quality of darkness (तमस) as Śiva the Destroyer.

St. 21.—'सप्तशङ्ख' or 'seven-flamed' is an epithet of Agni or Fire. The names of the seven flames vary according to the particular site in which fire is used. Hymādra thus enumerates the seven शङ्खाः,—'सप्तशङ्खाः सप्तशङ्खाः सप्तशङ्खाः सप्तशङ्खाः सप्तशङ्खाः सप्तशङ्खाः सप्तशङ्खाः'—The seven higher worlds are mentioned as follows,—(1.) पृथिवी, the earth; (2.) मन्वन्ता, the space between the earth and the sun, the region of the 27 Nakshatras, &c. (3.) सप्तशङ्खा, the heaven of the sun or between the sun and the polar star, the region of the 27 Nakshatras, and the abode of Bhṛigū (Bṛigū) the destruction of the three worlds, the destruction of these lower worlds.

the saints ascend to (5.) अमर्त्यलोक, which is described as the abode of Brahmá's sons सनत्कुमार, &c (6.) तपलोक, where the deified Vairáginis reside; (7.) सद्मलोक or ब्रह्मलोक or the abode of Brahmá a translation to which world exempts beings from further birth. The all-pervading Brahma' or the universal spirit is the holder of all these regions, that is, the whole universe, and therefore, He is described by the poet as 'महलं लोकमथयम्'.

St. 25 — 'चरितुं दुष्टर तप' ('नरनारायणादिद्वैक' &c माह्वनाथः) In epic poetry तप and नारायण are the two sons of Dharma (धर्म) by Murti (मूर्ति) or Ahimsa (अहिंसा) the daughter of Daksha (दक्षप्रजापति), and are emanations of Vishnú. They are said to be the primal sages, that practised austere penances in the hermitage called चरितका.

St. 28 — 'प्रत्यक्ष', 'साक्षात्' and 'अनुमानः' According to the Sankhya system the Pramanas or means of obtaining the correct measure of existing things are three, viz. (1) प्रत्यक्ष, i. e. the perception by the senses, (2) अनुमान, inference, and (3) साक्षात् or साक्षात्कथन, creditable assertion or trustworthy testimony including Vedic revelation.

St. 30 — 'गुरवस्तु कवे' Kavi in Vedic Sanskrit means a poet and is an epithet applied to most of the gods especially Agni. The meaning 'poet' belongs to latter Sanskrit.

St. 37 — 'निघातश्रेयाः कव्याय' &c Ganga is said to have been produced at first from the body of Vishnú, she being created by the melody of Siva's song. Vishnú and Ganga united by their mutual beauties, became enamoured of each other, which excited jealousy in Lakshmi and she tried to get a protection anywhere from Lakshmi, but at length hid herself into the foot of Venu for safety. As the gods united, began to pray Lakshmi and Narayana for the restoration of Ganga on which Vishnú allowed her to rest on the great toe of his left foot. Thus Ganga is said to spring from the foot of Vishnú, and styled त्रिपदा &c.

राज परम प्रेमसागरः । यस्य श्वशुरमावेष्ट, विश्वराजं तरोऽभवत् । तेनैव गन्ना
 सञ्ज्ञता जगत्तयता रिचोः । &c. (नारदमहिता ; भागवत &c.)

Sts 38 & 39.—The tyranny of Ra'vana over the worlds is thus described :—He was a breaker of all laws, and a ravisher of other men's wives. He defeated his elder brother Kuvera, and carried off his self-moving car Pushpaka. He discomfited the gods and demigods, devastated their gardens, and carried off their females as captives. He slaughtered the ascetics wherever found, and with them the religious rites became almost extinct. He stopped with his arms the sun and moon in their course, and prevented their rising. Through fear of him, the sun did not give out its heat, the winds did not blow, the fire ceased to burn, and the ocean, crowned with rolling billows, became motionless. In short, the three worlds were threatened to destruction. 'उर्व-
 जद्वि मंत्रास्वीकृतान् ब्रह्मि दुष्कृतान् ।...नेन भुवं, प्रतपति पापे वाति न
 माहत । असीधे मानी तं दया समुदोऽपि न कथ्यते ।...स हि ईषान् मन्थ-
 शोन् विहीष चावमलमान् । राक्षसो राक्षसीं सुखीं श्रीर्द्योतिक्ष्व वापते । ३८
 (शामाध्व, कामवाण्ट, १२ मर्म, and वादण्टवाण्ट, १६ मर्म, &c &c)

Sts. 41 & 42 & 43—Ra'vana underwent severe austerities in the forest of Guazrula for ten thousand years, in the midst of five trees, with his feet in the air. Afterwards, he sacrificed in succession his nine heads to the fire at the expiration of every thousand years and thus when he was going to cut off his tenth head, Brahma appeared and forbade him from the act. Ra'vana obtained from the God the remarkable boon,—that a being of any religion, doctrine, name, caste, &c. should be able to kill him. As, however, it is a privilege to be allowed to walk away from an animal's jaws and to be able to walk in the air, quarter, if any mortal would be so able capable of coping with him. The God (Brahma) was not content with his boon, and gave a boon to him, that he should be able to kill any mortal being. —'दुष्कृतान् कृत्वा त्रिपुरांशुं
 ददामास । दुष्के त्रिपुरांशुं कृत्वा त्रिपुरांशुं । ३९ इति वदन्तः प्रथमः

तिचक्रतुः । शिरांसि नव चाप्यत्र प्रविष्टानि कृताशनम् । यत् वर्षमहमे
 एमे द्यमे मिरः । द्विगुणानि दग्धीषे प्राप्तं तव पितामह । पितामहम्
 त. चाहं द्वेदेवस्थित. । तव तावत् दग्धीषे ! प्रीतीः, कीदृशभाषत । शीघ्र
 धमेऽ । वरी यमेऽभिवाहित । क ते काम करोम्यत्र न इत्या ते परित्यज ।
 इतीत् दग्धीषे' महत्तनालरात्मना । प्रथम्य शिरसा द्विं दग्धीषेदद्या मिरा ।
 रम् । प्राचिनां निव्य नागत मरणाद् भयम् । नास्ति मृत्युमम शत्रुमरव
 हमे । एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा दग्धीषेमुवाच ह । नास्ति सर्वामरत ते वरमन्य
 यो मे । एवमुक्ते तदा राम । ब्रह्मणा लोकाकर्तृणा । दग्धीषे उवाचैतं
 प्राचिरदादतः । सुपुत्रं ज्ञानददायां देवदत्तमववर्णयाम् । यद्यधीः प्रजा-
 तं द्विवासां च प्राचत । न हि चिता ममान्येषु प्राचिष्यमवपुञ्जित । तव-
 ता हि ते मन्ये प्राचिनी मानुवादय । एवमुक्त्वन्नु यथात्मा दग्धीषेण वचना ।
 प्राच वचनं द्विं गृह्ये द्विं पितामह । भविष्यन्नेवमिते वयो वाचमपुत्रव
 : &c (समापन. सुभक्तान्, दग्धीषेणः)

St 47 — 'दापयन्त' &c ('पुरा किल नलकुर्वरेण' &c See मङ्गलः) —
 once on a time, Ra'van'a, whilst leading an army against the
 ods, pitched his tents on his way on Mount Kailasa. At night
 and in clear moon light, Rambha, the chief of the beauti-
 ful Apsara's, adorned with celestial ornaments, was passing by
 that place. The sight of her charms inflamed Ra'van'a's lust,
 he addressed various entreaties to that damsel for the purpose
 of gratifying his lust. The damsel said — "My name is Rambha,
 I am the wife of the celebrated Nalakuvara, the favourite son
 of your eldest brother Kuevera. I am related to you as a daugh-
 ter-in-law, and you are unto me venerable as a father. Having
 performed my toilette for the sake of my husband, I am going
 to meet him. That virtuous husband is anxiously waiting for
 me. So let me go." Without paying the least attention to what
 she said, Ra'van'a for a day deepoiled her of her virtue. Transl. of

(1) Husband does not mean here a wedded one, but according to the
 trust on the Apsaras observed, a jatakat was supposed for the purpose was known as a
 husband for the time.

राज्यं तत्रैव भवति । एतन्महामुनिः । (महाभारतम्) । २३३ वरु
 पृथुना महाभयवर्धनः । Ac. (महाभारतम्) । २३३ वरु ।

Sts. 39 & 40. The tyranny of Ra'vana over the world is thus described:—He was a breaker of all laws, and a ravisher of other men's wives. He defeated his elder brother Kumbha, and carried off his self-moving car Pushpaka. He despoiled the gods and demigods, devastated their gardens, and carried off their females as captives. He slaughtered the animals wherever found, and with them the religious rites became almost extinct. He stopped with his arms the sun and moon in their course, and prevented their rising. Through fear of him, the sun did not give out its heat, the winds did not blow, the fire ceased to burn, and the ocean, crowned with rolling billows, became motionless. In short, the three worlds were threatened to destruction. 'उद्वि-
 क्यते भूतलानि सुखानि च ह्येव दुःखानि ।... येन युवः प्रवर्तते पापे वाति न माहते । असीदंतीति तं ददा सनुदीःपि न कथ्यते ।... स हि ईशान् मह्यम् ।
 श्रीमद्भागवतम् । ११ स्कन्धे । १३३ अर्धे । १३३ अर्धे । १३३ अर्धे ।

Sts. 41 & 42 & 43 —Ra'vana underwent severe austerities in the forest of Gokarn'a for ten thousand years, in the midst of five fires, with his feet in the air. Afterwards, he sacrificed in succession his nine heads to the fire at the expiration of every thousand years, and thus when he was going to cut off his tenth head, Brahma' appeared and dissuaded him from the act. Ra'yana obtained from the God this remarkable boon,—that neither gods, genu, demon, nor giants should be able to kill him. As, however, in his pride, he scorned to ask security from man also, he remained vulnerable from this one quarter, if any mortal could be found capable of coping with him. The God (Brahma') also restored to him his former nine heads, and favoured him with the power to assume any shape he liked. 'दशवदंशसु सु निराह्वयौ दशाननः । पूर्वे वदंशसु सु शिरसादी सुपाक सः । 'दशवदंशसु सु निराह्वयौ

दशाननः । पूर्वे वदंशसु सु शिरसादी सुपाक सः । 'दशवदंशसु सु निराह्वयौ

तस्मात्तिसक्तम् । शिरसि नव चाप्यस्य प्रविष्टानि कृताशनम् । अथ वर्षमदन्ने
 तु दशमे दशमं शिर । वैशुकामि दशयोधे प्राप्तस्तव पितामहः । पितामहम्
 सुधीत, शार्ङ्गं देवैरुपस्थित, । तव तावत् दशयोध । प्रीतोऽश्रोत्रभ्यभापत । शीघ्र
 वरय चक्षुःप्र । वरी यस्मैऽभिकाङ्क्षित । क ते खाम करोम्यद्य न इत्या ते परियमः ।
 अथाश्रवीत् दशयोधः प्रहृष्टेनाकारात्मना । प्रथम्य शिरसा देवं वर्षमददद्या गिरा ।
 भक्तवत् । प्राणितो मित्य नागत्य मरणाद् भयम् । नास्ति मृत्युमम शत्रुरमरत्व
 मद् इहे । एवमुक्तसदा ब्रह्मा दशयोधमुवाच ह । नास्ति संज्ञामरत्व ते वरमर्थ
 इथोच मे । एवमुक्ते तदा राम । ब्रह्मणा भीष्मकर्तृणा । दशयोध उवाचैतं
 कृताश्रितरथादत । सुपर्शनादपद्याषां देवदानवरत्नसाम् । अथधीऽह प्रजा
 अच । दिवतानां च शान्तत । । न हि विना समानेषु प्राणिव्यमरपुञ्जित । तस्य-
 भृता हि ते मन्वे प्राणितो भानुषादय । एवमुक्तम् चक्षुःश्या दशयोधेण रत्नमा ।
 उवाच वचनं देव सह देवै पितामह । भविष्यन्निवसितो वषो वाचमप्यह्वव ।
 &c. &c (रामायण, उत्तरकाण्ड, दशमस्कन्धे)

St 47 — 'आपदाश्वित' &c ('पुत्रा किल नमःसूचरेण' &c See मङ्गलान्त) —
 Once on a time, Ra'van'a, whilst leading an army against the
 gods, pitched his tents, on his way, on Mount Kailasa. At night,
 and in clear moon light, Rambha' (रम्भा), the chief of the beauti-
 ful Apsara's, adorned with celestial ornaments was passing by
 that place. The sight of her charms inflamed Ra'van'a's lust.
 He addressed various entreaties to that damsel for the purpose
 of gratifying his lust. The damsel said — "My name is Rambha.
 I am the wife of the celebrated Nalaku'vara, the favourite son
 of your eldest brother Kuvera. I am related to you as a daugh-
 ter-in-law, and you are unto me venerable as a father. Having
 performed my toilette for the sake of my husband, I am going
 to meet him. That virtuous husband is anxiously waiting for
 me. So let me go." Without paying the least attention to what
 she said, Ra'van'a forcibly despoiled her of her virtue. Trembling

(1) Husband does not mean here a wedded one, but according to the
 custom the Apsaras observed, a paramour engaged for the night was held as a
 husband for the time.

in anger, and abhama, 'Rambha' went and fell at his foot

... against your will destroyed your 'chastity,' he shall be from this day unable for that very reason, to gratify his lust upon any young woman who is unwilling to receive his embraces; and that his head shall burst in seven fragments, whenever inflamed with lust he commits violence upon a woman who is herself unmoved by a similar desire.—'मदीत्या मलिनं मन्तुपसृष्टं यथाविधि । अकर्म तदा याव राउसीकाय दारुणम् । अकामा तेन यज्जातु ल कलाद भद्रं प्रथर्षिता । जज्जातु स पुवतीमत्या नाकामाहुपदास्तति । यदा अकामा कामापो धर्षयिष्यति योविदम् । मूर्धा तु सप्तधा तस्य शकनी-मभिता तदा ॥ &c. (रासायण, उचरत्काण्ड, ११ सर्ग) A brief account of this curse is given in the Maha'bhā'rata, and Mallinā'tha refers to that in his commentary.—'वधावनात्मनो न हता सीता दुरात्मना । नलहृवरायिन वधा आम्बाः कृता मया ॥ यदि अकामामासेवेत् स्त्रियमन्यामपि धुरम् । यतथास्य फलित्पूर्वा इत्युक्तः सीऽभवत् पुरा ॥ &c. (महाभारत, वनपर्व रामायणान्).

St. 48.—'विश्वस, अपत्यं पुमान् इति विश्वे, रावच' इति माह्वराच'. According to Itā'ma'yāna, 'रावच' means, 'one who causes weeping', the word being formed from the root र (Lat. rancus rumor) from which too comes the English word 'raven.' 'And saw the ravens with their horned beaks,' &c. (Paradise Regained).

Sts. 50 & 51 & 52.—When Rishyaśringa was performing the rite of व्रत (for the progeny of Daśaratha, there came out of the sacrificial fire a vast form of awful might and matchless splendour; he was robed in red and adorned with divina ornaments, he was bright like sun and glorious like a burning fire, &c. He held in his hand a large golden vessel full of nectar. He thus the king,—'know me to be a messenger' of Brahmā, s divine nectar (अमृत) and administer to your queens, &c.

will give you sons, health and wealth.' &c — "ततो वै राजमानस्य
 पावकादंशु-लभम् । चादुर्भूतं महदुर्भूतं महावीर्यं महाबलम् ॥... दिवाकर-
 ममाकार दीनानेलच्छिपीमम् । तदज्ञान्मदुर्भयौ राजतानपरिच्छदाम् ॥
 दिव्यपाशमहर्ष्युषीं पाशौ पशोनिव प्रियाम् ॥ प्रच्छेद्य विपला दीर्घा स्वर्ध
 मायामधोनिव ॥ समवेद्यामवीदवांशुनिद दशरथ शृणुम् । प्राजापत्य नर
 विदि मामिह्याभ्यासत शृणु ॥... इदं तु शृणुमार्दूल पादस्य देवनिधिंतम् ।
 प्रजाकर गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्द्धनम् ॥ भाष्यायामनुष्पायामश्रीतेति
 प्रवक्ष्य वै । तामु त्वं लयन्से पुत्रान् यदयं यज्ञस्य शृणु ॥ &c (रामायण, बाल-
 काण्ड, १६ सर्ग)

St 60 — 'वामनैः' श्लो. The Vāmanas are the inferior manifesta-
 tions of Vishnu, all adorned with the arms of the superior deity
 The arms of the superior deity (Vishnu) are — पाशजम्, a Sankha
 or conch shell, सुदशन, a Chakra or quoit weapon कौपीटकौ, a
 Gadā or club, a पद्म or lotus, a शार्ङ्ग or bow, and नन्दक a Asi
 or sword

St 63 — 'ब्रह्मिणः ब्रह्मर्षिभिः' श्लो. The seven Brahmarshis or ins-
 pired sages are the mind-born sons of Brahmā, in the S'atātapa
 Brāhmana (शातातपब्राह्मण) their names are given as गौतम, भरद्वाज,
 विश्वामित्र, जमदग्नि, बशिष्ठ, कश्यप, and ऋषि The Mahābhā rata gives
 them as नरोत्ति, ऋषि, ऋषिरा, पुलह, ऋगु, पुलस्त्य, and बशिष्ठ The Va'yū
 Pura'na adds भृगु to the list, making eight, although it still calls
 them 'seven'. The Vishnu Pur'ana, more consistently adds भृगु
 and दक्ष, and calls them the nine ब्रह्मर्षि Rishi is derived from
 ऋच् to go to, or approach. The Brahmarshis are so called for
 their approaching to Brahma 'अर्चन्ति दक्षनाद यजान् ब्रजा राजर्षि-
 क्षतः । ब्रह्मलोकवतिहासु अन्ता ब्रह्मर्षीःमला ॥ यजान् अर्चन्ति ब्रह्मात्
 इव ब्रह्मर्षे अन्ता &c (वायुपुराण).

St. 73 — 'देवत'—The regents or guardians of the different
 quarters of the world. They are — दक्ष, of the East, दक्षिण, of the
 South, वरुण of the West, इन्द्र, of the North, अग्नि, of the South

रघुदंशम् ।

—:—

एकादश ११ ।

शौशिकेन स किन् चित्तीन्द्रः

राममध्यरविघातज्ञानाय ।

काकपक्षधरमेव याचितः

तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥ १ ॥

रामपक्षधरकारविन्द्योरनामरूपधरभृशीत्या ।

तत्र शान्ति हि रमाद्यभुविंधानाम् यथादधि शदीव निर्विह ।

१ । शौशिकेनेति । शौशिकेन (१) कुशिकापक्षेन विन्दासिपेन

एव चध्यागत्य, सः चित्तीन्द्रः दशरथः, मध्यरविघातज्ञानाय (२)

यद्यविष्टविध्वंसाय, काकपक्षधरं (३) बालकोचितशिलाधरम् ।

“ बालानाम् शिला मोहा काकपक्षः शिलयुक्तः ” इति चलायुध ।

रामं, याचितः किन् प्रापितः क्व । याचेद्विकर्मकादप्रधाने

कर्मणि क्तः, यप्रधाने दुहादीनामिति वचनात् । नायं बालाधिकार-

इत्याशङ्क्याह, तेजसां तेजसिनां, वयः (४) बाध्यादि, न समी-

[१] (१) कुशिक a sage, चक् aff. (२) चक्ष्न् path, दा to give, क aff. (चक्ष्न् चक्ष्न् राति ददाति) & वि, च्क् to kill, चक् aff & वच् to be pacified, क्त् aff (३) काक crow, पक्ष wing, resembling a crow's wing. (४) वच् to go, चक्त् aff (वीभाव) (५) वच्, ईच् to see, कर्मणि,—

दशमसर्गे बर्हिता उपात्ता यथा ;—नतेऽपि बहुतिथे काले पुनरवमला
 दशरथस्य पुत्रजनने अथमहादिकृता पुत्रेति । तदा च रावणपीडित
 देवानां शेषशायिनी नारायणस्य समीपे मननम् । तेषाम् आगमनमकालः
 कुर्यादिति निद्रापरिहारः । निद्रावसाने, लज्जा चक्षुर्देवतानां गच्छत्य भृगुप्रस
 तोनाथ भगवदाराधनम् । अथ देवानां नारायणस्युक्तिः । सप्तप्रोतेन मयस्ता
 कृमलप्रप्रे कृते, देवानामाकाङ्क्षनिर्वन्दनम् । प्रप्रेथो वरेण मत्प्रेतेरियाम् अवध्यस्य
 रावणस्य वधाय अहमचिरात् दाशरथिभूत्वा अवतरिष्यामि इति नारायणवाक्यम् ।
 अथ रात्री यथावसाने हीमाग्रिमध्यात् दिव्यपायसद्वृत्तस्य प्राजापत्यपुरुषस्य समु-
 त्थानम् । विष्णुतेजस पायसस्य प्रायनात् राजपत्नीनां गर्भाधानम् । आपन्न
 सत्त्वानां तासां स्वर्गेषु वामनपुरुष-गच्छ कर्मसा-प्रद्वर्षि-कृतसेवालाम् । कावे
 कौमल्याया रामस्य, कैकेयीं भरतस्य, सुमित्रायाश्च यमजयोर्लज्जयन्तु द्वयी क-
 चीत्यपिः । जातेषु तेषु, जगति सर्व्वसुलक्ष्णप्रकाशः, देवलीके राजपुरे च महत्त
 मद्योकावः । दिने दिने लम्बोदयान् तनयान् विलोक्य भृपते, आनन्द । तुल्य
 सौन्दर्यानामपि भाग्यां रामलज्जयंती भरतयन्तु द्वयीश्च अर्भक्यं सादृश्यम् ।
 सगुणैस्तेषां प्रजापुरञ्जनम्, जनकाराधनच ।

रघुयंशम् ।

— :

एकादशः सर्गः ।

कौशिकेन स किल द्वितीयवरः

रामसध्वरविघातशान्तये ।

काकपक्षधरमेत्य याचितः

तेजसां हि न वयः समीच्यते ॥ १ ॥

रामध्वरघरणारविन्दयोरन्तरङ्गधरमृषीशया ।

तत्र यन्ति हि रसाद्यनुब्धिंघास्तान् यथारुचि सदैव निर्विश ।

१ । कौशिकेनेति । कौशिकेन (१) कुशिकापत्येन विश्वामित्रेण,
य अभागत्य, सः द्वितीयवरः दशरथः, अध्वरविघातशान्तये (२)
अविष्टुविध्वंसाय, काकपक्षधर (३) बालकोपेतशिखाधरम् ।
‘बालानान्तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः’ इति हलायुध ।
‘मं, याचितः किल प्राधितः खलु । याचेदिकर्मकादप्रधाने
‘मंशिक्तः, अधप्रधाने दुहादीनामिति वधनात् । नार्यं बालाधिकारः
‘त्याग्रह्याह, तेजसां तेजस्विनां, वयः (४) बाल्यादि, न समी-

[१] (१) कुशिक a sage, चञ् aff. (२) अध्वन् path, रा to give, क
aff (अभान सत्पथ राति ददाति) & वि, हन् to kill, चञ् aff & शन् to be
pacified, शिन् aff. (३) काक crow, पक्ष wing, resembling a crow's
wing (४) अग्न to go, चञ् aff (बीभाष.). (५) शन्, ईच to see, कर्त्वाचि,—

इन्द्रं गम् ।

— — — :

इत्यादि इति ।

श्रीशिवेन स दिन द्वितीयाक्षरः

राममध्यरविद्यातमान्ये ।

वाक्यपद्यधरमेव याचित

तेजसां हि न ययः समीक्ष्यते ॥ १ ॥

रामपद्यधरणादिभ्योऽक्षरवृत्तस्युत्पत्तौ

तत्र शान्ति हि इत्याद्यनुसंधानान्न स्यात्तत्र शब्देन निश्चितः ।

१ । श्रीशिवेनेति । श्रीशिवेन (१) पुत्रिवापदेन विद्यासिनेन

एव च भ्यास्य, श. द्वितीयाक्षर इत्यर्थ, अक्षरविद्यातमान्ये (२)

यद्यपि विध्युत्पत्तौ, वाक्यपद्यधर (३) वाक्योचितिगता, इति ।

“वाक्यानाम् हिना प्रोक्ता वाक्यपद्य इत्यन्वयः” इति द्वादशः ।

रामं, याचित. दिनं प्राधितः सन् । याचेद्विकर्मचारप्रधाने

कर्मणि क्तः, यप्रधाने दुष्चारीनामिति वचनात् । कार्यं वाक्याधिकार

इत्यादिवाच्यं, तेजसां तेजसिनां, ययः (४) वाक्यादि, न समी-

[१] (१) पुत्रिवापदे a sage, यय aff (२) अक्षरम् path, श to give व aff (अक्षरान् सन्पद्य राति इत्यति) & वि, वृत् to kill, यय् aff & यय् to be pacified, शिव् aff (३) वाक्य crow, पद्य wing, resembling a crow's wing. (४) यय to go, वय्य् aff (वीभाव) (५) वय्, ईय to see, वय्येवि,—

दशमसर्गे शबिता इत्याना यथा :—नतैऽपि बहुतिष्ठे कानि पुनरुत्तमस
 दशरथस्य पुत्रजन्मने चाप्ययद्वादिहता पुष्टिः । तदा च रावणवीरि
 दीशानां शिवशायिनी नारायणस्य समीपे गमनम् । तेषाम् आगमनसमका
 करेयांगनिद्रापरिहारः । निद्रावसाने, सप्या अस्त्रदीवतानां यदृक्ष्य भद्र
 तोनाथ भगवदारोधनम् । अथ दीशानां नारायणस्युक्तिः । अथमोतेन भव
 क्रमसमये कृते, दीशानामात्मदुःखनिवेदनम् । अथस्यो वरेण मध्येतरिवान् अथस्य
 रावणस्य वधाय अहमश्चिरान् दामरघुभूत्वा अथतरिष्यामि इति नारायणवाक्यम् ।
 अथ राघो यथावसाने श्रीमार्धमध्यात् दिव्यपायसहस्तस्य प्राजापत्यपुत्रवत्सः
 त्यागम् । विश्वतेजस्य पायसस्य प्राशनान् राजपत्नीनां गर्भाधानम् । अथ
 सत्वानां तासां स्त्रियुषु वामनपुरुष-गुरुक कमला-मन्मथि-कृतस्यैवालाभः । अथ
 कौमल्याया रामस्य, कैकेयी भरतस्य, सुमित्रायाश्च यमजयोर्लज्जयश्च प्रथी कर्त
 वीर्यसिः । आतेषु तेषु, जगति सर्वसुखस्यप्रकाश, देवलोके राजपुरी-च मह
 मचीकवः । दिने दिने लभोदयान् तनयान् विलीक्य भूपते, आनन्दः । तुम्ह
 सोडदानामपि भातृणां रामलक्ष्मणयोः भरतमनुप्रवीच्य अर्भयं सादृश्यम् ।
 सगुणैस्तेषां प्रजापुत्रजनम्, जनकारोधनम् ।

रघुदंशम् ।

—:

एकादशः सर्गः ।

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरः

राममध्वरविघातशान्तये ।

काकपक्षधरमेत्य याचितः

तेजसां हि न वयः समीच्यते ॥ १ ॥

राममध्वरविलारविन्दयोरन्तरङ्गधरम्बुक्षीणया ।

तत्र सन्ति हि रसाद्यनुष्विंधाभान् यथावधि सदैव निविंशः ।

१ । कौशिकेनेति । कौशिकेन (१) कुशिकापत्येन विन्वामिषेण,

एतत् अभ्यागत्य, सः क्षितीश्वरः दशरथः, अध्वरविघातशान्तये (२)

यश्च विघ्नविध्वंसाय, काकपक्षधरं (३) बाणकोचितशिखाधरम् ।

“बाणानान्तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः” इति ह्युलायुध ।

रामं, याचितः किल प्रार्थितः खलु । याचेद्विकर्मकादप्रधाने

कर्मणि क्तः, अधप्रधाने दुहादीनामिति घघनात् । नायं बाणाधिकारः

इत्याशङ्क्याह, तेजसां तेजस्विनां, वयः (४) बाह्यादि, न समी-

[१] (१) कुशिक a sage, चच् aff (२) अध्वन् path, दा to give, क aff (अध्वान् सन्पथ राति ददाति) & वि, हन् to kill, चच् aff & ग्रन् to be pacified, क्तिन् aff. (३) काक crow, पक्ष wing, resembling a crow's wing. (४) वज to go, चच् aff (बोभाष). (५) वृत्, ईच to see, कर्कषि,—

क्षते (५) हि, अग्रयोनयन् इत्यर्थः । अत्र सर्गे रथोद्धता व
उक्ताश्च. "रात्ररात्रिश्च रथोद्धता लग्नौ" इति ।

- १। कौशिकेन एव म धितोश्चर अधरविघातश्चापि काकपक्षधरः
याचितं किञ्च तेजसां वयं न समीत्यते हि ।
- १। सिते ईश्वर' धितोश्चर' । अधरस्य विघातः, तस्य ज्ञानि, तस्य
धरति इति धर, धृधावी पचाद्यच्. काकपक्षस्य धर । अथ 'धितोश्चर' इति
अप्रधान कर्म, शौचे कर्मणि 'दुष्कारे प्रधाने नीदक्युक्त्याम्' इति नियमान् ।
दुष्कारेण दुष्टियाच्चिप्रभृतयः, दादुम द्विकण्ठका भातव । बाष्पात्पर-—कौः
त धितोश्चर काकपक्षधर रामं याचितवान् । जना । तेजसां वयं न समीत्यः
इति ।
- १। कृशिकसुतो विश्वामित्र दशरथमुपैत्य शिष्यमपि रामं दक्षविघातकारं
राक्षसानां विनाशाय याचितवान् । काकपक्षधरो हि धरसौ कदम्बर दुर्ज्ञानम् ।
राक्षसान् धनियति इत्याशयः चाप, तेजसामिति । वयं बाष्पादिका वयसा
समीत्यते न दद्याते । कदम्बरपि तेजसां समीपस्थां च । रघुम् निराकण्ठे प्रभवतो
मात्र । 'दक्षे पिदमनीपमापके दादुमज्जामिव कृष्णवर्णामि' इति दृष्टान्ति ।
- १। इन्द्रिदमन्त्र विष'विज. सिटीश्चर वनरक्षेत्र निकटे धारयन्तुम्, र-
मः' इति च कः कण्ठधर (निज) धारयन् (इति) धारयन्तुम् । उः'र्षना इति
कारणं च इन्द्रोऽपि चतुर्दशवारं कण्ठकां कथयति ।

L. - Kausika (शिवामित्र) came to the king, and for the sake
removing the obstructions to his sacrifice, asked for (the sick
Jidna, who) has I was still adorned with the locks of childhood
as a boy in of no consequence when (divine) energy exerts

ह्यष्टुनवमपि लब्धवर्गभाक्
तं दिद्वेग मुनये मलज्जगम् ।

इत्यर्थः । वयसा । ईश्वर । इन्द्र । कर्मणः, — इत्यत्र । ईश्वर । ईश्वर । ईश्वर ।
इन्द्रोऽपि चतुर्दशवारं कण्ठकां कथयति ।

अप्यसुप्रणयिनां रघोः कुले
न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता ॥ २ ॥

२ । हाङ्कुलत्वमिति । लब्धाः वशां. प्रसिद्धयः यैः ते लब्ध-
वर्षाः विचक्षणाः । “लब्धवर्षा विचक्षणा” इत्यमरः । तान् भजते
इति लब्धवर्षाभाक् (१) विद्वत्सेवी इत्यर्थः. अतएव विवेकी स राजा,
हाङ्कुलत्वम् अपि सलक्षणं तं रामं. मुनये दिदेश २) अतिच्छेद्यान् ।
तथाहि, असुप्रणयिनां प्राणार्थिनाम् अपि. अर्थिता याध्वना, रघोः
कुले, कदाचित् न व्यहन्यत (३) न विहता, अविप्रलीलता इत्यर्थः ।
यैरर्थिभ्यः प्राणा अपि समर्प्यन्ते तेषां पुत्रादित्यागो न विस्मयावह-
इति भावः ।

१ । लब्धवर्षाभाक् स (राजा) लब्धवर्षास्यपि सलक्षणं तं रामं मुनये
दिदेश । (तथाहि) असुप्रणयिनामपि अर्थिता रघो कुले कदाचित् न व्यहन्यत ।

२ । हाङ्कुलत्वम् तम् । लब्धवर्षा सलक्षणं इति सलक्षणं तम्, मुन्य-
येन वदन्तीति । अर्थिना भावः अर्पिता । वाणानर—लब्धवर्षाभाक् राजा दश-
रथेन लब्धवर्षा सलक्षणं स (राम) मुनये दिदिशे । (रघुकुलजा राजान्)
अर्थिता न अप्यम् । इति ।

३ । स किल राजा सुधिरम् अनपत्यतादु लम् अनुभूय पुत्रार्थे प्रतीपवासः
दिहताम् अर्थिनाम् लोभान् विषयं च, अनुभूयपुत्रार्थार्थमिरसाथैः सुपाथैः राम
लब्धवान्, अतएव सल ‘लब्धवर्षा’ इति । तदाच रामादथे,—‘वदि वदंसदथाचि
जानन् मम कौशिक । दु धिनीपादितपाठ न रामं नेतुमर्हसि’ इति । योदि
इत्यतपीविद्यादिभिर्विदुत स लब्धवर्षा, ‘वर्षा’ इत्यसि’ इति दीरभ्यामी ।

[१] (१) लब्धवर्षा learned, भक्त to serve, स्मि all (२) दिशु to order,—
दिशति—दिशते. अदिशन्—अदिशत । अदिसन्—अदिसत । दिदेश—दिदिदि । &c
अदिदि,—दिशत । अदिदि । &c दिशु & (३) वदन् to kill, अदन्ति,—वदन्ते,
अदिदि—अदिति । अदिदि, &c अदिति,—वदि । अदन् । अदन्ति । अदिति &c

अप्यसुप्रणयिनां रघोः कुले न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता ॥ २ ॥

२ । कृष्णलब्धमिति । लब्धाः वर्णाः प्रतिद्वयः यैः ते लब्ध-
वर्णाः विचक्षणाः । “लब्धवर्णा विचक्षणा” इत्यमरः । तान् भजते
इति लब्धवर्णाभाक् (१) विदत्तमेवी इत्यर्थः, अतएव विवेकी स राजा,
कृष्णलब्धम् अपि सलक्षणं तं रामं, मुनये दिदेश (२) अतिदृष्टवान् ।
तथाहि, असुप्रणयिनां प्राणार्थिनाम् अपि, अर्थिता याच्ञा, रघोः
कुले, कदाचित् न व्यहन्यत (३) न विहता, अविप्लवीकृता इत्यर्थः ।
यैरर्थिभ्यः प्राणा अपि समर्प्यन्ते तेषां पुत्रादित्यागो न विस्मयावह-
इति भावः ।

१ । लब्धवर्णाभाक् स (राजा) कृष्णलब्धमपि सलक्षणं तं रामं मुनये
दिदेश । (तथाहि) असुप्रणयिनामपि प्राणार्थिता रघोः कुले कदाचित् न व्यहन्यत ।

२ । कृष्णेण लब्धं तम् । लब्धवर्णं रुद्रं वन्दते इति सलक्षणं तम्, मुन्य-
योनिं बहुव्रीहिः । अर्थिता भावः अर्थिता । याच्ञानर—लब्धवर्णाभाक् टश-
रुदेन कृष्णलब्धं सलक्षणं स (रामं) मुनये दिदिशि । (रघुकुलजा राजानं)
अर्थिता न व्यहन्यत् । इति ।

३ । स किल राजा सुचिरम् अनपत्यतादु खम् अनुभूय पुवार्ये वतीपवासा-
दिहताम् अनेवान् क्रियाम् विवक्ष्य च, अनुमीधपूर्ववशादभिरसाधे उपाये राम
लब्धवान्, अतएव सः ‘कृष्णलब्धम्’ इति । तदाच रामाद्यर्थे,—‘वष्टि वषंसहस्राणि
जातस्य मम क्रीडिक । दु क्षिमीत्यादितथाय न रामं नेतुमर्हसि’ ॥ इति । यीहि
अज्ञसतपीविद्यादिभिर्विदुत स लब्धवर्णः, ‘वचं’ इत्यसि’ इति दीरस्वामी ।

[२] (१) लब्धवर्णं learned, भज् to serve, अति all (२) दिश् to order,—
दिशति—दिशते । अदिशत्—अदिशत । अदिशत—अदिशत । दिदेश—दिदिशि । &c
कर्मणि,—दिशते । अदिश । &c दिष्ट, &c । (३) इत् to kill, कर्मणि,—इत्यते ।
अवधि—अवधानि । अष्टि, &c कर्त्तव्ये,—इति । अइत् । अइतीत् । अघान &c

इति शिव लोचिद्यादिप्रतिष्ठा इतिहासः । अथर्ववेदोक्तं अथर्ववेदे इति अथर्व
 वेदोक्तम् । एतेन अथर्ववेदोक्तं अथर्ववेदे इति अथर्ववेदोक्तम् । एतेन अथर्ववेदोक्तं
 अथर्ववेदे इति अथर्ववेदोक्तम् । एतेन अथर्ववेदोक्तं अथर्ववेदे इति अथर्ववेदोक्तम् ।
 एतेन अथर्ववेदोक्तं अथर्ववेदे इति अथर्ववेदोक्तम् । एतेन अथर्ववेदोक्तं अथर्ववेदे
 इति अथर्ववेदोक्तम् । एतेन अथर्ववेदोक्तं अथर्ववेदे इति अथर्ववेदोक्तम् ।

१। अथर्ववेदे (पौरोहित्ये) अथर्ववेदे अथर्ववेदे अथर्ववेदे अथर्ववेदे अथर्ववेदे
 अथर्ववेदे अथर्ववेदे अथर्ववेदे अथर्ववेदे अथर्ववेदे अथर्ववेदे अथर्ववेदे अथर्ववेदे
 अथर्ववेदे अथर्ववेदे अथर्ववेदे अथर्ववेदे अथर्ववेदे अथर्ववेदे अथर्ववेदे अथर्ववेदे
 अथर्ववेदे अथर्ववेदे अथर्ववेदे अथर्ववेदे अथर्ववेदे अथर्ववेदे अथर्ववेदे अथर्ववेदे

२ The King of the Kingdom of the Kingdom, and the King of the Kingdom of the Kingdom
 and the King of the Kingdom of the Kingdom, and the King of the Kingdom of the Kingdom
 and the King of the Kingdom of the Kingdom, and the King of the Kingdom of the Kingdom
 and the King of the Kingdom of the Kingdom, and the King of the Kingdom of the Kingdom

यावद्वादिगति पायिषन्तयोः

निर्गमाय परमार्गं नंस्त्रियान् ।

तावदाग्रे विदधे मन्मथैः

सा मनुष्यजनप्रियिभिर्धनैः ॥ ३ ॥

१। पादिं तर्ही निर्देशाय पुत्राणां कर्तुः। तावत् पादिं न तावत्
मन्त्रेण कर्तव्यमिति। इति वा पादि विदुषः ।

२। पुत्राणां कर्म, तेषां न कर्तुः, ताम् । कर्तुः कर्तव्यं कर्तव्यं न
पुत्रे नरु कर्तव्यमिति कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं न
पादिं तर्ही पुत्राणां कर्तव्यं वा कर्तव्यं । कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं
विदुषः । इति ।

३। 'साधनं तावत्' इति कर्तव्यं वाजादिनां कर्तव्यं कर्तव्यं
यति । तावत्, भुवनेषां कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं
कर्ममात्रं, मीमांसु कर्तव्यं कर्तव्यं 'वदन्त वाजादिनां कर्तव्यं
कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं
'वाजादिनां कर्तव्यं कर्तव्यं इति कर्तव्यं ।

७। इति कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं
कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं
कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं

3 No sooner the king ordered the clearance of the royal
road for the departure of the princes than the winds in conjunc-
tion with the clouds performed the task by blowing rain
with flowers.

तौ निदेशकरयोद्यतौ पितुः

धन्विनौ चरययोर्निपेततुः ।

भृपर्तरपि तयोः प्रवत्स्यतोः

गन्धयोसपरि वाप्पविन्दवः ॥ ४ ॥

४। ताविति । निदेशकरयोद्यतौ पिशाचाकरयोद्यतौ ।
धन्विनौ (१) धन्वन्तौ, तौ कुमारौ, पितु चरययोः निपेततु

[४] (१) धन् bow, इति aff (धनुषायोऽथास्तीति, व्रीह्यादिनात इति)
(२) च, वत् to live, एव aff pos (३) ऊर्ध्वं up, तिष्ठ aff । ऊर्ध्वं एवपदीय,
रिष्ट प्रत्ययः) ।

प्रवर्तौ इत्यर्थः । भूपतेः अपि वाय्विन्दवः, प्रवत्स्यतोः (२) प्रवाप्तं
करिष्यतोः, अतएव नमयोः प्रवत्तयोः । ननिष्कमीति रघुव्ययः ।
तयोः उपरि (३), निषेतुं पतिताः ।

१ । निदीनहरषोद्यतो धन्विनो तौ पितुं चरन्तौ निषेतु । भूपतेः अपि
वाय्विन्दवः प्रवत्स्यतो नमयो तयोः उपरि (निषेतु) ।

२ । निदीनक करण, तावन् उद्यतो । वायाया विन्दव । वायाया
निदीनहरषोद्यताया ताया धन्विना निषेते । भूपते वाय्विन्दुभि निषेते । इति

३ । पित्रनिदीनपासनीयं चो राचसपचाय पद्मीतत्रराजभुं कुमारो इत्यान
नमये वावरीव पित्रपादयो इत्येतत् तावरीव पिता । अथमथमनयोऽप्येवं अथिथे
इति वस्तुस्थितिसंज्ञादेव चतुनि तुमीच । यदा एवमिदम् पथे पुत्रयोः पित्रभक्ति
करीयसी, तथा एवमालरे पितुं पुत्रयोः होऽपि करीयान् इति 'अपि'-इत्यत्र तात्
पर्यम् पुत्रयोः इतिवाचकाल एव पितुं श्रीकारेणैव वस्तुस्थितमान् पुत्रान एव
नदीनपरि वाय्विन्दुनिपातः ।

४ । निदीनहरषोद्यतोः उपासनीयं चो राचसपचाय पद्मीतत्रराजभुं कुमारो इत्यान
नमये वावरीव पित्रपादयो इत्येतत् तावरीव पिता । अथमथमनयोऽप्येवं अथिथे
इति वस्तुस्थितिसंज्ञादेव चतुनि तुमीच । यदा एवमिदम् पथे पुत्रयोः पित्रभक्ति
करीयसी, तथा एवमालरे पितुं पुत्रयोः होऽपि करीयान् इति 'अपि'-इत्यत्र तात्
पर्यम् पुत्रयोः इतिवाचकाल एव पितुं श्रीकारेणैव वस्तुस्थितमान् पुत्रान एव
नदीनपरि वाय्विन्दुनिपातः ।

४ The two brothers, ready to carry out the paternal or
lowest of the feet of the king, who shed tears of affection
them, who were about to go away from home, and who be
down before him

तौ पितुर्नयनजैर्न वारिषा
क्षिरिदुधितगिम्पण्डकापुभौ ।
धन्विनौ तम्यपिमन्दगच्छतां
पौरुदष्टिहृतमार्गगोर्ली ॥ ५ ॥

१ । तौ पितुः । पितुः नयनजैर्न वारिषा । क्षिरिदुधितगि (१)
क्षिरिदुधितगि, इत्यत्रिन्दुधितगि, इतिवा पुत्रा इत्यत्र कात् ।

इत्यमरः । श्रेयादिभाषेति कदप्रत्ययः । धन्विनौ तौ उभौ, पौर-
दृष्टिभिः छनानि मार्गंतोरथाः (२) कुबलय्यादिकम्पादानि ययो
तौ तयोस्तौ, संप्रसो निरीक्ष्यमाणौ इत्यर्थः, तम् अथिम् अन्वगच्छ-
ताम् (३) ।

४ । पितृ मयनश्रेण वाशिष्ठा क्विदचित्तत्रिषण्णको धन्विनौ तौ उभौ
पौरदृष्टिभिरुत्तमार्गंतोरथाः (सन्तौ) तम् अथिम् अन्वगच्छताम् ।

५ । क्विदचित्तौ त्रिषण्णः यथौ तौ क्विदचित्तत्रिषण्णको 'श्रेयात्
विभाषा' इति रूपः अत्रुत्तमामात्मना श्रेयाधिकारण्यात् षड्प्रोच्चे कथं वा स्यात्,
एते क्विदचित्तत्रिषण्णौ । नाशान्तर—क्विदचित्तत्रिषण्णकाभ्यां पौरदृष्टि-
भिरुत्तमार्गंतोरथाभां ताभ्यां अ अथि अन्वगच्छत । इति ।

६ । प्रथमकाले तदीहपरि निपतता पौरशतानां तणादौत्रा 'श्रेया
निदरदृष्टय तदा मार्गंतीभाषे सत्यादा इफुत्तकृत्तलपौरशयैष्य इव सत्यसिद्ध ।
तदा ससं एव समनेव तौ मत्तय दृष्टयस्ति भावः ।

७ । एते द्वौ वसुधेव पितामहे नैजहते विदिं आत्तदेव इरेद्य महन्नि वगु-
नन कश्चिन्म । शौद्राव उद विदेशे अति (कुबलय्यालार नाश) नश्मनत्ति निवक
वशिवा मार्गंतोरथाः इत्येतां मन्वावन कश्चिन्म ।

8 The two princes with their locks of hair partially wetted
by the tears of their father followed the sage, through the triam-
phal arches formed as it were with the eyes of the (gazing)
citizens.

लक्ष्मणानुचरमेव राघवं
नेतुमैच्छदपिरित्यसौ नृपः ।

[४] (१) अथ to wet, क् अि—अथति, अथीन्, अथीन्, अथाम-
सुव, &c (२) गुरु to hasten, अ्युट् अि (तोरथा), by which people pass or
go (३) अत्रु after, अम् to go, अथति, अथन्, अथन्, अथाम, &c
अथि,—अथते, अथामि, अथीम्, &c

आशिषं प्रयुयुजे न वाहिनीं
सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा ॥ ६ ॥

६ । लक्ष्मणेति । षट्पिः लक्ष्मणानुचरम् एव लक्ष्मणमात्रानु-
चरं, तं राघवं, नेतुम् ऐच्छत्, इति हेतोः, असौ षट्पिः, आशिषं (१)
प्रयुयुजे (२) प्रयुक्तवान्, वाहिनीं (३) सेनां, न प्रयुयुजे न प्रेषित-
वान्, हि यस्मात्, सा आशीः एव, तयोः कुमारयोः, रक्षणविधौ
क्षमा शक्ता ।

६ । अपि लक्ष्मणानुचरम् एव राघव नेतुम् ऐच्छत्, इति षट्पि षट्पिः आशिष
प्रयुयुजे, वाहिनीं न (प्रयुयुजे), सा हि तयोः रक्षणविधौ क्षमा ।

६ । लक्ष्मणः अनुचरी यस्य सः तम् । रक्षणम् एव विधिं तच्छिन् । वाचा-
नरम्—अपि लक्ष्मणानुचरमेव राघव नेतुम् ऐच्छत्, अतुना नृपेव आशीः प्रयु-
युजे, वाहिनीं न (प्रयुयुजे), तथा रक्षणविधौ क्षमया (भूयते) इति ।

६ । सुमेरिश्चामनुवर्तमानो राजा पुत्रद्वयरक्षाद्यैर्धैर्यं न प्राद्विषीत्, केवलम्
प्राप्तीर्लक्ष्मण प्रयुक्तवान् । अतएव किं तयोः धैर्येण, महाप्रभावस्य तस्य राज-
पितृ प्राप्तीर्लक्ष्मणमेव तौ सम्यक् रक्षितुमशक्नुम् । लौकिक हि साधनं धैर्यं कैव-
लानुपलब्धमेवैवै रक्षति, अलौकिक तु साधनं पितुराप्तीर्लक्ष्मणो देवमातृषादिष्वर्थ-
प्रकारव्यसनेभ्यो रक्षति इति भावः ।

७ । इति वक्तव्यं लक्ष्मणं त्रिंशत् शतकं महेशा पाहेंते रेष्ठा कत्रः, राजा
नः तैनाः मिलन ना, केवलं प्राप्तीर्लक्ष्मणं असाध कश्चित्तन, केशव तदे प्राप्तीर्लक्ष्मणं
देवः तदे वक्तव्यं तदर्थं ।

0. As the sage wanted to have Rāma followed only by
Lakshmana, the king gave them no army but only his benedic-
tions, which alone were sufficient for their protection.

[६] (१) वा, शाक to rule, शिर् अ. (उपधाया इत्यम्). इ, दुम् to
join,—दुम्नि-दुम्ने । अनुचर-अनुचरः । अनुचर-अनुचरी-अनुचर । प्रयुज-
दुम्ने । &c. वक्तव्यं,—दुम्ने । अशक्ति । &c. (१) वाच a vehicle, &c. इति
अ. इति अ. अ.

मातृवर्गचरणस्पृशौ मुनेः

तौ प्रपद्य पदवीं महौजसः ।

रेजतुर्गतिवशात् प्रवर्त्तिनी

भास्करस्य मधुमाधवाविव ॥ ७ ॥

० । मातृवर्गेति । मातृवर्गस्य चरणान् स्पृशत इति मातृवर्ग-
चरणस्पृशौ एतन्मातृवर्गमन्वकारौ इत्यर्थं । स्पृशोऽनुदके द्विप्रिति
हिनप्रत्ययः । तौ, महौजसः मुनेः, पदवीं (१) प्रपद्य, महौजसः
भास्करस्य गतिवशात् मेघादिराशिसंक्रान्त्यनुसारात्, प्रवर्त्तिनी
मधुमाधवौ इव चैत्रवैशाखौ इव, रेजतु (२) । यथाच सामाना-
मिति वैकल्पिकावेत्वाभ्यासलोपी । “स्याचैत्रे चैत्रको मधुः” इति,
“वैशाखे माधवो राधः” इति च अमरः ।

० । मातृवर्गचरणयो तौ, महौजस मुने पदवीं प्रपद्य भास्करस्य गति
वशात् प्रवर्त्तिनी मधुमाधवौ इव रेजतु ।

० । मधुत् शीज यस्य स तस्य महौजसः । चरणस्पृशौ इत्यत्र 'स्पृशोऽनुदके
हिन' इति हिनप्रत्ययः । अनुदके सुवर्त्ति उपपत्तिं स्पृशधातो हिन् स्यात्, उदके
उपपत्तिं तु 'उदकल्पयं' इति स्यात् न तु उदकसकः । 'रेजतु' इत्यत्र एत्वस्य
चलासलोपस्य च अभासपसि 'राजतु' इति स्यात् । वाचान्तर—मातृवर्गचरण
स्पृशौ ताभ्यां भास्करस्य गतिवशात् प्रवर्त्तिभ्या मधुमाधवाभ्याम् इव रेजि । इति ।

० । तैजसिनी मुने अनुसरत्यक्रमेण प्रवर्त्तिनी रामनन्द्यायां तैजोनिध
सूर्यस्य मन्तुसारिण्य प्रवर्त्ति चैत्रवैशाखौ इव सुप्रभाते । चैत्रवैशाखात्मकौ इव
वसुधकाण, स यथा कौमल्यकिसलदमुकुलाटशोभया कौकिल्यालविक्रान्ते मलय-
निष्ठादिमाधुव्येष च सकल्पनीकामन्दन, तथा तत कमारद्वयमपि सुकुमारद्विद्व

[७] (१) पद to go, चरि & दीप शिन् (२) राज to shine,—
राजति-राजते । चराजत-चराजत । चराजोत-चराजत । राज-वर्त्ति, &c
राजित, &c भावे,—राजते । चराजि । १००

कान्था अपतापमानवचनैः विनयात्तृणमाधुर्येण च सुकृत्स्नोकागन्दनम्
उपमावन्नेन सुश्रुते । तेनमित्वात् सुने मृगसाय, पवित्रत्वान् सुनिपदम्
मृग्यगतिमायम् । द्वादश तादा भानी द्वादशसु राशु क्रमण महमण
प्रवर्तने ।

१ । उाशरा मातृगणेर उदणवन्ता वरिशा वधन महाउेवा गेहे मुनिर पुनरोर
अशुनवणे प्रवृत्त हरेलेन, तवन उाशरा उाशरेव गठिर अशुनारे अवर्तमान हेउ उ
देवशाणव नार लोभा पाहेठे लापिलेन ।

7 The brothers after bowing at the feet of their mothers,
followed in the steps of the illustrious sage, and shone like the
months of Madhu and Mādihava (चैत्र, वैशाख) in the course
of the sun

वीचिलो लभुजयोस्तयोर्गतं
शैशवाच्चपलमप्यशोभत ।
तोयदागम इवोद्भाभिययोः
नामधेयसदृशं विचेष्टितम् ॥ ८ ॥

८ । वीचीति । वीचिलोलभुजयोः तरङ्गचञ्चलवाङ्मोः । इदं
विशेषणं नरोपमानसिद्ध्यर्थं वेदितव्यम् । तयोः चपलं चञ्चलम् अपि,
गतं गतिः, शैशवात् (१) हेतोः व्यशोभत (२) । किमिव ? तोयदागमे
वर्षासमये, उज्जति उदकम् इति उच्च, भिनत्ति झूलम् इति भिद्यः,
भिद्योद्भौ नदे इति वचन्तौ निपात्यौ । उद्भाभिययोः नदविशेषयोः
नामधेयसदृशं नामानुरूपं, विचेष्टितम् (३) इव उदकोज्जानझूलभेदन-
रूपथापार इव । ममयोत्तन्न चापकमपि शोभते इति भावः ।

[८] (१) शिशु child, चञ्चल all (२) चम् to shine.—शोभते । व्यशोभत ।
व्यशोभत—व्यशोभित । चपलं । भारे,—चपलं । व्यशोभति । &c. (३) वि, चेष्ट, to
च, च अति.

८। बौद्धिकीभर्तृव्यो तयोः अपमन्त्रेऽपि गतेऽपि बौद्धिकीः तयोर्वागमे । अहो-
 भिद्यो नामधेयसङ्घट्टं विवेचितम् इव, अयोमत । त्रिभुवनं त्रिभुवनं त्रिभुवनं
 १, ८। यथा हि उद्याभिद्यो नाम नदी वयांसु अपत्यतरङ्गमङ्गीविकारितदभेद-
 नादिभिः स्वनामानुरूपे व्यापारैः शोभते, तथा तौ कुमारौ मिथुभावात् सुतः
 तरङ्गवपला भुजभङ्गीम् अनेकविधय गतिषापत्य प्रकाशयन्तौ युयुभाते । आप्ल-
 सेत्र मिथुजनामां शोभते ननु नामधेयम् । 'अर्थे प्रियं सन्तु भवत्युदपचेत्'
 इति भावः । 'उद्याभिद्यो'—'भिद्योऽपी नदी' इति सूत्रेण भिद्ये उद्भिद्य
 वपुः । उद्भिद्ये इत्यर्थः । नदी किम्, —भङ्गा, उद्भिद्यः ।

८ बौद्धिकी भौली भुजो ययो तौ तयो । मिथो भावः श्रेयस तद्यात् ।
 तीयादानाम् आत्म यम अतो स तीयादानम्, त अन् । नाम एव नामधेय
 (व्याधे धेयप्रत्यय) तस्य सदृशम् । वाच्यत्वेन तयोः अपत्येन अपि गतेन नाम
 धेयसङ्घट्टेन विवेचितेन इव अयुभूतः । इति ।

९। वशात् त एवमहोऽपि त्रिभुवनं नामकं द्रष्टुं ननु (उत्तरकाले एकल वाह विस्तार
 करिदा) विषयि नाम द्रष्टुं (उत्तरकालेन उ वृत्ततेन) 'दृष्ट' इत्यादि लोकात् पाठ,
 तस्यै द्रष्टुं निमित्तं तस्यैकल नैव ननुः उत्तरकाले नानु द्रष्टुं वाह विवेकेन वशिष्ठ
 विविध गतिषाकला इत्यादि लोकात् पाठेऽपि लक्षणम् ।

8 Although the deportment of the boys as they walked on
 with their arms (playing restlessly about them) like the waves
 (of a river), was frolicsome still it appeared beautiful on account
 of their tender age like the courses of the rivers Uddhya and
 Bhidya, which during the rains answer to the ideas which are
 conveyed in those names

तौ यत्नातिवलयोः प्रभावतो

विद्ययोः पथि मुनिप्रदिष्टयोः ।

मन्त्रतुर्न मणिकुट्टिमोचितौ

मातृपाश्वर्षपरिवर्तिनाविव ॥ ८ ॥

८। साहित । मणिकुट्टिमो-(१)-चितौ मणिकुट्टिमणिसहायो-

उद्यमान इव वाहनीचितः

पादचारमपि न व्यभावयत् ॥ १० ॥

१० । पूर्व्वेति । वाहनीचितः सानुजः राघवः (१) पुरा-
विदः (२) पूर्व्वं वृत्ताभिः पितृसखस्य मुनेः, पूर्व्वं वृत्तकथितैः
पुरावृत्तकथाभिः, उद्यमानः (३) इव वाहनेन प्राप्यमाणः इव ।
वहेधातोः कर्मणि शानच् । पादचारमपि न व्यभावयत् (४) न
ज्ञातवान् ।

१० । वाहनीचितः सानुजः राघवः पुराविदः पितृसखस्य (मुनेः) पूर्व्वं वृत्त-
कथितैः उद्यमान इव पादचारमपि न व्यभावयत् ।

१० । पूर्व्वेति वृत्ताभिः, विधा कथितानि, तैः । पुरा (पूर्व्वं वृत्ताम्नाम्)
वेति इति पुराविदः, तस्य । सानुजेन सह वर्तते इति सानुजः, तुल्ययोगे कर्म-
णीच् । पितुः सखा पितृसखः तस्य, राजाहः काङ्क्षितस्य । रघोः गीवापस्य
पुमान् राघवः । वाहने चरितः वाहनीचितः । पादाभ्यां चारः, तम् । वाह्या-
न्वयम्—वाहनीचनेन सानुजेन सह वर्तते पितृसखस्य इव पादचारः न व्यभा-
ष्यत् । इति ।

१० । एताः कथितः एताः पुरावृत्तान् पादचारकृतं न व्यभति
नदा गी वृत्ताभिः पुरावृत्तान् । पुरावृत्तान् कथा
सकौतुके इत्यर्थः । पुरावृत्ततया पादचारैश्च दूरतः । वाहनीचितः
'पितृसखस्य' इत्यनेन मुनेः कुमारयोश्चपरि चरितानिर्दिष्टेषु ग्रामे भुवि तम्, अत्रुर्व-
न्विव सखिपुत्रेषु तुल्यं सिद्धानि जनानां वृत्तानि । 'वाहनीचितः' अनभ्यासपाद-
चारः इति भावः । सुनिर्दिष्टता पुरावृत्तकथा वाहनीचितः ही उवाह इति संश्लेषः ।

[१०] (१) एव चर्, अति (२) पुरा, past, विद to know, द्विषु अति
acquainted with the past (३) एव to carry, चर्, चर्,—उद्यमानः
चर्, अति । कर्, &c. (४) भु will वि to know, (विच्),—भावरुत्-भावरुत्,
व्यभावयत्-व्यभावयत् । अतिव्यवृत्-अतिव्यवृत् । अतिव्यवृत्, &c.

२० । रामश्च तदा राघवस्य गतमेव विदित्वा भावयन्, जने इदमन्वयं च धीरा
 पूताविदं पित्रुविद्यं विधाविद्यश्च विविधं पूतादुर्दके साद्यतमे येन शारङ्गमपि
 कद्रिच्छेद्यमिति, तत्र इदं गमयेन कश्चिच्छेद्यं साधं कश्चिच्छेद्यं कश्चिच्छेद्यं ।
 10. Rāghava (राम) and his younger, accustomed to travel
 only in vehicles, being beguiled by the legendary lore related by
 the learned (पुराहित) lit. knowing the events of former times, sagely
 the friend of their father, seemed to be wasted over the road, and
 felt not that they were on foot.

तौ सरासि रसवद्भिरभ्युभिः
 कूजितैः श्रुतिसुखैः पतत्त्रिणाः ।
 वायवः सुरभिपुष्परेणुभिः

छायया च जलदाः सिधेविरे ॥ ११ ॥

११ । ताविति । तौ राघवौ कम्मभृतौ, सरासि कर्तृदि.
 रसवद्भिः मधुरैः, अभ्युभिः, सिधेविरे (१). पतत्त्रिणः, (२) पतच्छिष्य.
 सुखयन्तीति सुखानि । पचाद्यच् । श्रुतीनां सुखानि तैः, कूजितैः (३),
 वायवः सुरभिपुष्परेणुभिः, जलदाः (४) छायाया च, सिधेविरे, इति
 सर्वत्र सम्बध्यते ।

११ । सरासि रसवद्भिः अभ्युभिः, पतत्त्रिणः श्रुतिसुखैः कूजितैः, वायवः
 सुरभिपुष्परेणुभिः, जलदाः छायाया च तौ सिधेविरे ।
 पचाद्यच् । पच एवाम् चसीति । पतत्त्रिणः, तैः । पतत्त्रिणः पच एवाम् चसीति
 पतत्त्रिणः सुरभिपुष्परेणुभिः, तेषां रसवद्भिः, तैः । जलदाः ददतीति जलदाः ।

1. = [(१)] (२) सेव्. to ; servo. — सेवते, । चसीति । चसीति । सिधेविरे । &c.
 अर्थे, — सीयते । चसीति । &c. । सेवितः, &c. (१) पतत्त्रिणः पच एवाम् चसीति
 अर्थे, रसि अर्थे (२) कूज् to sound, अर्थे (३) जलदाः जलदाः, दा to

पातोनुवेति कप्रत्यय । 'वाप्यान्तरम्—सरोभिः' पतन्निभिः वायुभिः जलद्वैः तौ सिवेवाते । इति ।

११ । तौ हि देवानुकृत्यात् सर्वत्रैव राजभवनोचितं सुसप्तानां लभन्तौ । तथाहि,—यथा राजभवं परिचरा विन्धवाभोयदानेन तौ सिवने तथा पयि सरोवरा. सुरसमञ्जलदानेन तौ सिवने च, यथा च वैतालिका मधुरसङ्गीते. आराधयन्ति तथा कलकण्ठा पत्तिय न्युतिहारिभिः कृत्रमैः आराधयन्ति च, यथा च आमरदला परिचरा गन्धसुन्दरासितैः अजन्तवायुभिः सिवने तथा गन्ध-बद्धा परिमलोद्धारिकसुमपरागैः सिवने च यथा च क्वथधारिण शिरशि मनोज्ञायामण्डल विस्तारयन्ति तथा जलदराज्य उपरि विन्धवायामण्डल विस्तारयन्ति च । सुरस सरोवारे पिवन्तौ मधुर विजयतीत अमृतौ विविधकुसुम-सौरभं चाजिह्वन्तौ जलद्वारायं शिवमानौ च तौ सुखेन लभन्तु, इति मत्तये ।

१२ । मन्दोदर मन्थनं शृङ्ग लामोदरात्, विष्णुकूल लटिप्रवृत्त वृक्षेन, वायुमन्थनं कर्त्तुं नृणां प्रवृत्तवृत्तने, एवम लभन्तौ ह्यत्र प्रथमे उक्तानि तदेव सेवा करिं कं कान्ति ।

11 The lakes with delicious waters the feathered tribes with melodious notes, the winds with the pollen of fragrant flowers, and the clouds with their shades served them on the road

नाग्भसां तमलशोभिनां तथा

शाखिनाञ्च न परिश्रमच्छिदाम् ।

दर्शनेन लघुना यथा तयोः

प्रीतिमायुरुभयोस्तपस्विनः ॥ १२ ॥

१२ । इति । तपः श्यामकीति तपस्विनः । तपःसदृशाभ्या विनिमीति विनिप्रत्यय । लघुना (१) इत्येन । "विमिश्रित्येपि लघुः"

[१२] (१) लघुना to 'lap, & aff. (नलोपच). (२) परिश्रम fatigues हिट to cut, हिट् aff

इत्यमरः । तयोः उभयोः कर्मभूतयोः दर्शनेन, यदा धीतिम् च
तदा कर्मलक्ष्मीभित्तम् चाम्भतां दर्शनेन न व्यापुः, परिश्रमश्चित् ।
श्रीलिङ्गा दर्शनेन च न व्यापुः ।

११ । तपश्चिन तथीः कर्मयोः मनुष्या दर्शनेन यदा धीतिम् चात्, तदा
कर्मलक्ष्मीभित्तम् चाम्भतां परिश्रमः श्रद्धाः प्राप्तिना च (दर्शनेन) न (चात्) ।

१२ । कर्मनेः शोभने इति कर्मलक्ष्मीभित्तम्, शेषाम् । प्राप्ता, एषां शोभने-
प्राप्तिसः, शेषाम् । परिश्रमश्चित् इति परिश्रमश्चित्, शेषाम् । तप इत्या-
चक्षीति तपश्चिन, विनिश्चलय, 'तप मद्यथा विनीतो,' तप इत्यादि वि-
मदय, उद्धयश्चिदाय इतिवन्वयः श्याम्, यदा तपशी, मद्यथी । वाचान्मन्-
तपश्चिभिः यदा शीतिः चापि तदा शीति न चापि । इति ।

१३ । अपूर्वमपुत्राकृती अपूर्वमभावे तौ कुमारौ इहा तपोधना, क्व
यादयं चातन्दम् चतुभबलि च, वममममभित्तम् कर्मलक्ष्मीभित्तम्, मन्वापइत्याम् ।
पुष्यतपोवमपादपात् वा इहा न कदाचित्पि ते तादयम् चातन्दम् चतुभूषम् ।
गुणवन्तौ हि विषय म्दुःखीतकषेप पुर्णविषयानुरागं मधुकरोति इति भावः ।

२२ । उपविष्य तदे कौटुम्बर मधुर्गुर्गि वर्णने ये चानप्य नात् कश्चित्, इहा
कौटुम्बर, कर्मलक्ष्मीभित्तम् तपोधनेन वा इत्यदौ उपविष्य तपोधना वर्णने नात् क-
मादेन नाहे ।

12. The delight which the ascetics felt at the agreeable
sight of the brothers, was not to be compared with what they
felt on seeing sheets of water adorned with lotuses, or trees that
take away fatigue;

स्थाणुद्गध्वं पुपस्तपोवनं
प्राप्य दोशरथिरात्तकार्मुकः ।
वियंहेण मदनस्य चारुणा
सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्मण्या ॥ १३ ॥

१३ । स्याण्विति । सः आत्तकाम्भुक्तः (१) दशरथस्यापत्यं युमान् दाशरथिः रामः । अत इजिति इष्प्रत्ययः । स्याणुः (२) हरः । “स्याणुः कीले हरे स्थिरे” इति विश्वः । तेन दग्धवपुषः, मदनस्य, तपोवनं प्राप्य, चाख्या विग्रहेण कायेन । “विग्रहः समरे काये” इति विश्वः । प्रतिनिधिः (३) प्रतिक्षति रादृश, अभवत् काम्भुक्ता न युनः । देहेन मदनसुन्दरः इति भावः ।

१३ । स आत्तकाम्भुक्त दाशरथिः, स्याणुदग्धवपुष मदनस्य तपोवनं प्राप्य चाख्या विग्रहेण प्रतिनिधिः अभवत् काम्भुक्ता (प्रतिनिधिः) न अभवत् ।

१३ । स्याणुना दग्धं वपु दृश्य स स्याणुदग्धवपु, तस्य । आत्त काम्भुक्तो न सः । आत्तानर—आत्तकाम्भुक्तेय तेन दाशरथिना प्रतिनिधिना अभवत् इति ।

१३ । कामादम इति प्ररामनहृष्टो राम साक्षात् कुसुमजापहृत काम इव लल्यते च । अल्पे लभयो, आकृतिशायं प्रकृतिगतं न सुखदं वैशग्यम् । तदादि, कामोदये प्रकृति कोदपि शैतोविकार रामदग्धे तु निरक्षयः कसपि प्रमादमापद्यते शैत । पुत्रा किन् तपस्वला स्यात् अर्चयन् कामं कुपि-तेन तेन भगवता मद्दृष्टार शीघ्रत एव भक्तता यात इति पौराणिको कथा । स एव कामो दग्धदेव स कामादम इति प्रसिद्धमन्त्रम ।

१० । दग्धे देह दग्धकामनेन एव दग्ध, अल्पानि मनस्युत्तमत् (अथै कामदेवेन अत्यन्तं दग्धे देहे, दग्धे वा दग्धे, अल्पे देहे कामे अल्पे दग्धे, अल्पे) ।

13. The son of Dasāratha (राम), with bow in his hand, on entering the hermitage of Kāma whose body was reduced to ashes by (the anger of) Shbān'u मद्दृष्टार), seduced by his enticing appearance, but not by the nature of his acts, the very image of Madana.

[१३] (१) आत्त taken (दा, दा to give, व aff.), आत्तं क - कृतं act, अत्त aff. (कर्मणे प्रकृति, कर्मण लभ्य) (२) स्या to stay, व अ (सिद्धौ, वुः कान्) (३) आ to hold, with इति and वि, वि aff

तौ सुकेतुसुतया खिलीकृते
 कौशिकाद् विदितशापया पथि ।
 निन्यतुः स्थलनिवेशिताटनी
 लीलयाैव धनुषी अधिज्यताम् ॥ १४ ॥

१४ । ताविति । अत्र रामायणवचनम्, “अगस्त्यः परमः क्रुद्धः
 ताडकामपि शप्तवान् । पुरुषादी महायज्ञी विहता विहतानना ।
 इदं रूपं विद्यायाश्च दारुणं रूपमस्तु ते ॥” इति । तदेतदाह, विदित-
 शापयेति । कौशिकात् आख्यातुः । आख्यातोपयोग इत्यपादात् ।
 पद्मनी । विदितशापया, सुकेतुसुतया ताडकया, खिलीकृते । (१)
 पथि । “खिलमप्रहृतं स्थानम्” इति छलाद्युधः । तौ रामकर्मण्यौ
 स्थले निवेशिते व्यटनी (२) धनुःकोटी याभ्यां तौ तथोक्तौ
 “कोटिरस्याटनि” इत्यमरः । लीलया एव, धनुषी, अधिज्यते
 मौर्वीगं गयोः ते अधिज्ये । “व्या मौर्वीं माटभूमियु” इति, विश्वः ।
 तयोर्भावः तन्नाम् अधिज्यता, निन्यतुः (३) नीतवतौ । नयतिर्दि-
 कर्मकः ।

१४ । कौशिकात् विदितशापया सुकेतुसुतया खिलीकृते पथि, तौ स्थल-
 निवेशिताटनी (सल्लौ) लीलया एव धनुषी अधिज्यता निन्यतुः ।

१५ । मुकेतो, सुता, तथा । अखिलं खिलं कृतं, खिलीकृतं, तज्जन् ।
 अमृततद्भावे धिप्रत्ययः ।, कौशिकस्य गोपापत्यम् इति, कौशिकः, तस्मात्, आस्ता-
 तीपयोने’ इति पद्मनी, नियमपूर्वकविद्यास्त्रीकारे वक्ता अपदानमथ, ‘सात्

(१४). (१) खिल waste land, कृ to do, क aff. (पुत्रव्युत्पादे विप्रत्यये)
 (२) व्यट to go, अनि aff and कोय. (३) की to carry, —नयति-नयते ।
 अनयत्-अनयत । अनेयीत्-अनेयत् । निनाय-निये &c अर्थोप, —नीयते ।
 अनायि । निये । &c नीतः, &c

यती । श्रीष्ठादिभ्योतीनि । कालिका (१) इव घनावनी इ
“कालिका योगिनीभेदे कार्ये गौरीं घनावनी” इति विश्वः । प्राडु
रास प्राडुर्भव्य ।

११ । अथ तथी । आनिनादं गृह्णती बहुलपदाच्छविः अलक्षणात्पुण्या
तादृशा, निविद्या बलाकिनी कालिका इव प्राडुक्षाम ।

११ । अथाया निनाद, तम् । बहुलपदा (अथपदा) दा अया (अथि
बहुलपदाया अथिरथ अथि ययाः मा । अनाया. (अथपदा) अथि
अथाम् इति बलाकिनी । आयाभ्यम्—आनिनादं गृह्णती बहुलपदाया
अलक्षणात्पुण्या तादृशया निविद्या बलाकिन्या कालिकया इव मा,
रासे । इति ।

११ । तथी टटारनिर्घंषि युत्वेव तादृशा पुरतः प्राडुर्भव्य । दगार्णि
गाटलक्षणां घनघटा उत्पतता बभानां सुभया पञ्जका श्रीभते, तथा घीधत्वाया
लक्ष्यपरजनीव गाटलक्षणां सा रासती कर्पूरये दोषायनामिन सुभेव
कपालकुण्डलद्वयेन शोभते च । अथ सुभतात् गतिवेगवाच्यत्वात् अ कुण
बलाकथी, गाटलक्षणात् अ तादृशकालिकथी परस्परसाध्यं अदम् ।

११ । ताशान्तरं आनिनादं अथपदाच्छविः आनिनादं टटारिष्ठ इहेव । अथि
अथिपुण्यतीया ब्रह्मनीव ना. य प्राडु कर्ण, आशान्तरं अथिपुण्यतीया ब्रह्मनीव
यान, ताशान्तरं नलावगािनी निविद्ये न्येयनात्तन्नात्र न्याशान्तरं आनिनादं ।

15 On hearing the twang of their bow-strings, Tádaká,
(तादृका) the very picture of the dark night of the new moon, with
ear-rings of human skulls dangling from her ears, thus resem-
bling thick black clouds with lines of cranes flying in their
midst, made her appearance.

तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षया
प्रेतचीवरवसा स्वनोयया ।

अथपदीत । अथपदीत्-अथपदीत् । कयाप-अथपदी । &c. कर्णेषु, अथपदीत् ।
अथपदीत् । &c. अथपदीत्, &c. (१) कुडि to preserve, कलक्ष् aff. (१) आथ
black, उन् aff.

अभ्यभावि भरतायजस्तया

वात्ययेव पितृकाननीत्यया ॥ १६ ॥

१६ । तीव्रेति । तीव्रवेगेन धृताः (१) कम्पिताः, मार्गच्छलाः प्रया सथोक्तया, प्रेतचीवरश्चि वस्ते इति प्रेतचीवरवः तया प्रेतचीवर-वसा (२) । वसतेराष्ठादनाथात् क्विप् । सनेन सिंघनाटेन उग्रया तया ताडयथा, पितृकानने श्वाशने उत्था उत्पन्ना । श्वात्थोपसर्गे इति उत्पूर्व्यात् तिष्ठते कर्त्तरि कप्रत्ययः । तया वात्यया (३) इव वातसमूहेन इव । याद्यादिभ्यो य इति यः । भरतायज रामः, अभ्यभावि चभिभूतः । कर्म्मणि लुट् । तीव्रवेगेत्यादिक्रिषेयानि वात्यायामपि योज्यानि ।

१६ । तीव्रवेगधृतमार्गच्छलाः प्रेतचीवरवसा वनीयया तया ताडयथा वितृकाननीत्यया वात्यया इव भरतायज अभ्यभावि ।

१६ । पितृयाः (श्वतामि पिशाटीनाः) कानन (टाडयान) तस्मिन् कथा तया, उत्तिष्ठतीति उक्त्वा । वाताना समूह वात्या, तया याज्ञाटभ्य समुदाये च, यथा पाशाना समूह पाश्या, वाताना समूह वात्या भरतस्य अपन भरतायजः । वाद्यालर—तीव्रवेगधृतमार्गच्छलाः प्रेतचीवरव कर्म्मणाः साः पितृकाननीत्या वात्या इव भरतायजम् चभिभूत इति ।

१६ । यथा अग्निवा श्वाशानवातावली श्ववधस्यल्लान् नु नदुत्याना प्रवर्तन्ति वेगेन पथपादपान् विभीक्ष्यन्ती महाशय्ये च उत्पाटयन्ती सन्निहित कर्म्म वाद्ये तया अग्निवद्वंशे सा वाद्ये श्ववधस्यल्लान् परिदधाना प्रवर्तन्तीति वन

[१६] (१) वृ to shake, क् क् अि—पूर्वगत-धृताः । अप्रयत्न-अपुष्टत-अशीलोन्-अधानोन्-अधुतः । दुधाव-दुधुवैः । & धृत & (२) व, इव, to go, क् अि. (वेत) and वृ to collect, भरत, यानादींश्च, चीवर add इव to wear, क्विप् अि. (३) वात wind, य अि in poly.ing quantity.

१०। राघवः, उद्यतेकर्मप्रतिम् आद्यतो मीषिनमिपुहयास्मिधना तां
विश्रीश वनितावधे वृथा परिषा सद् सुमीष । राघवेण वनितावधे घृथा सुमुषे
इति वाचान्तरम् ।

१०। नरदैर्हमिष्पिसे चनैः विरचित कटिभक्ष्य दधानां शिघ्रानया एकं
वाह्यम् उद्यते वेगेन आद्यतन्ती ता राघवो वृथा राम स्त्रीवधे कथया परिश्र-
वान्, तत्कथय तदधाय हर षष्ठीप । 'घृथा'—'अरध्याश्च सितय वाह्यार्थ्यय-
यो-नगतास्त्रपि' इति शास्त्रात् निषिद्धस्त्रीवधे स्त्रीकनिष्ठा, 'अथवा प्रति करणीया
कथयावधि' वा । स्त्रीवाद्दध्याया अपि, 'अथवा कथयाह्याया च'पि, वधीयताया,
तस्या वधे न कथिन स्त्रीषः, इति तदधाय रामिष्य हरषिप क्त, इति भाव ।
घृथामीषनवाद्यपातनधी दौमदय 'सुहृ'—शब्दबलात् गण्यते ।

११। इति वेधिलेन, ताभार कटिबले नरवेधेर अत्र सकल (श्रोत्रि) मेघला-
कारे लभवान्, से इह ह्युत्तिगा अटिभूषे आनिदृष्टे, देविदा टिनि नात्रोवधे
कथना (अथवा निष्क सद्, परिठान्प करिलेन, एव उरकवां नरकप करिलेन ।

17. Rāghava, seeing her with the intestines of man round
her waist as her naval ornament, rushing upon him with an arm
raised like a club, shook off his scruple to kill a female and at
the same time darted his arrow

यच्चकार विवरं शिलाघने

ताङ्कोरसि स रामसायकः ।

अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां

हारतामगमदन्तकस्य तत् ॥ १८ ॥

१८। यदिति । सः रामसायकः (१), शिलावत् घने सान्धे,
ताङ्कोरसि, यत् विवरं (२) रन्ध्रं, चकार, तत् विवरं रक्षसाम्

अर्ध (१) सुच, —सुचति-सुचते । अन्धत्-अन्धत् अन्धत्-अन्धत् । सुमीष-
सुमीष । अर्धत्, —सुचति । अमीष &c

[१८] (१) सी to kill, लु. अर्ध. (२) वि, इ to cover, अर्ध. अर्ध.

अमरविद्यविद्यया अमरविद्ययाऽपि इत्यर्थः । सादेवतीति
समाह्वयान्न समासाः । 'विषयः स्याद्विद्ययापि' इति अत्रयद्विवेक
इति शिष्य । असादृश (२) इत्यत्र, ह्यारताम् अत्रमत् । इयं ह्यत्र
रसोम्यतिः इति भाष्य ।

१८ । न रामसायक विद्यापत्ने तादृशोऽपि यत् विवरं चकार, त
(विषयः) एवमात् अ-विद्य-व्ययत्ता एवमात्ता अत्रमत् ।

१९ । रामस्य सायकः । तादृशकथा- अत्र, तच्छिष्यः । 'अमरविद्ययाः
रसनाम्' अत्र रसनाम् इति पदं विषय इति पदस्य (न तु अमरविद्यविषयः)
सादेवत्य (अत्रय), अत्रयस्य समामि प्राञ्च विषय इति पदस्य पदान् अत्र
इति पदस्य लयादान् युज्यते, शिष्यु अत्र तदा वीज्यापदं विषयं विद्यापि रसना
मिथ्यनेन विषय इत्यत्र अत्रयः अत्र शिष्येण वीज्यते, अत्रयस्य तदा वीज्यापदं विद्यापि
समामि न दोषावच्छा, अत्रयस्य अत्र 'सादेवत्येति अत्रमत्ताम् समाम', इत्यत्र
लात् अत्र शिष्य अत्रयस्य वीज्यतात् इत्यर्थः । सायकान्तरम्—तेन रामसायकेन
विवरं अत्र, तेन ह्यारता अत्रमत् इति ।

२० । इत्तं पुञ्जे ज्ञातान्त, अत्रया सायसाधिकारे प्रवेष्टु न अत्रमत्, अत्र
यायायकठिने तादृशान्तरमि रामसायकत विद्यमिव ज्ञातान्तया सायसाधिकां
प्रयत्नं प्रवेष्टुमत्र ज्ञातम् । 'तादृशान्तरमत्र सायसायनस्य अस्मिन्सायनसि ज्ञातम्,
अत्र-परम् अत्ररीतय सायसमत्रय अत्र-शीभरिच्यति, 'अत्र-परमया अत्र-शीभरिच्यति'
इति भाष्य ।

२१ । रामेण वायु, शिष्येण ह्यार अत्रमत् तादृशकारे अत्र वे हिद्य करित, तेन
हिद्ये वृत्तादेर अत्रसायिकारे अत्रवेणेर अत्रयस्य अत्रयस्य इत्यर्थः ।

-18. The hole made by Rāma's arrow on the stony breast
of Tūlakā became (as it were) an entrance for Death, who had
not till then penetrated the country of the demons.

(२) अत्र (विषय) to end, अत्र लु अत्र. (अत्र करीति अत्रयति, तन् करीतीति
अत्रान् अत्र लु).

वाणभिन्नहृदया निपेतुषी

मा स्वकाननभुवं न केवलाम् ।

विष्टपत्रयपराजयस्त्रिरां

रावणश्रियमपि व्यकम्पयत् ॥ १६ ॥

१६ । वाणेति । वाणभिन्नहृदया, निपेतुषी निपतिता मती । कसुचेति कसुपत्रय, उगितषेति शीष् । मा, केवलाम् एकाम “निर्णते केवलमिति त्रिलिङ्गं स्वैकहृतपद्यो.” इत्यमरः । स्वकानन भुवं न व्यकम्पयत् (१) किन्तु विष्टपत्रयस्य लोकत्रयस्य पराजयेन (२) स्त्रिरां, रावणश्रियम् अपि, व्यकम्पयत् । ताडकाबधश्रवणेन रावण स्यापि भयमुत्पन्नम् इति भावः ।

१६ । वाणभिन्नहृदया निपेतुषी मा केवलां स्वकाननभुवं न व्यकम्पयत् (किन्तु) विष्टपत्रयपराजयस्त्रिरां रावणश्रियम् अपि (व्यकम्पयत्) ।

१६ । वाणेन भिन्न हृदय यस्या सा । स्वयं कानन, तस्य मं नाम । रावणस्य शी ताम् । वाणान्तरम्—वाणभिन्नहृदयया निपेतुष्या तदा केवला स्वकाननम् न व्यकम्पयत्, विष्टपत्रयपराजयस्त्रिरां रावणश्रीरपि (व्यकम्पयत्) इति ।

१६ । रामवाणहृतायां ताडकाया घतनेन तदा सा वनगुभिरेव न चकम्प्यं त्रिभुवनजयिनी चकम्पा रावणराजलज्जोरपि चकम्प्ये । यथा कम्पयित्वा सृष्टेः मिलिमूलस्य मन्दिरस्य चम्रे स्थां कृति सर्व्वसैव मन्दिर पतनशब्दात्पद जायते, तथा सर्व्वत्र दृढमूलस्य रावणोधिपत्यस्य ताडकानिपातद्वये चकम्पयत्ने जाते सकलसैव रावणोधिपत्य पतनशब्दात्पद जातम् इति भावः ।

१०६ । महापादक एतस्य रूपं विभीर्ष इति, जे सृष्टेने पठित हरेया केव

[१६] (१) वि, कम्प to tremble, (विधि),—कम्पयति । व्यकम्पयत् । चकम्पयत् । कम्पयाम्भुव, &c कम्पित, &c कम्पते । चकम्पयत् । अकम्पयत् । चकम्प्ये । &c. (२) परा, जि to conquer, चक्त् aff.

२० । यदा मनीषरकामगरस्य अमुष्महारेण निषीडिता क्षीयित निशा
 भिसारिका मुग्धशुक्रुद्मचन्दनागुलिना प्राप्तिशरस्य भवत्तं प्रधाति, तदा राम
 शरस्य अमुष्महारेण निषीडिता सा निशाचरी ताडका दुर्गाश्रीषितदिग्द्वि
 हतानस्य भवत्तं प्रधात् । लीवितेश यम', पत्ने प्राप्तिशरी नायक, 'जीवितेशी यम
 पु मि विषु स्यात् जीवितेशरे' इति मैदिनी । अमिसारिकालक्षणं यदत्र दर्पण
 कारे,—'अमिसारदते काल या मन्मथशरदा । अथ वाभिसरन्धिया धीरे
 इनाभिसारिका' इ । अमिसारिकायाः अन्दनानुनिषर्णं यदुक्त,—'मल्लिकामाल्य
 धारिणः मर्गाद्विनाश'चन्दना । श्रीमश्री न सत्यनि ज्योतिषायाःमभिसारिका '०
 इति । 'अथ अद्वाररमस्य अमुष्मको द्वितीयादयं प्रहतरमशरीधिलात अनिष्ट'
 अतएव श्रीकोऽय अमत्तपरार्थवादीषदुष्ट इति साङ्ख्यदर्पणे ।

२० । अतिरान दग्धेण अमशा शरे शरस्य आहता निशाचरिणी अतिमशिव
 वेदप इति वृद्धं उ हम्बने अगुलिना इहेया अरुशरस्य अन्तिरे यमन वः ।
 वेदेष, अन्ते अन्तः शरे शरस्य अहता सेठि निशाचरी ताडका दुर्गाक शोभि
 विनिष्कमेवा इहेया वृष्ट'शर उरने अहान वरिल ।

20 A woman smitten by the arrow of Cupid goes at night smeared with the scented ointment of saffron and red sandal, to the place of her lover so that the evil walking demon wounded to the heart by the arrow of Rama, and smeared with blood of offensive smell, went to the house of Death

नैषटं तघ्नमघ भन्ववन्तानिः

प्रापद्गामवदानतोपितात् ।

ज्योतिरिन्धननिपाति भास्करात्

सूर्यकान्त इव ताडकान्तकाः ॥ २१ ॥

२१ । नैषटंतेति । अथ अन्तरं ताडकान्तक राम यः
 राम (१) पराङ्म । 'पराङ्गोऽपराङ्ग इत्यम्' इति भागुरि । अत्र
 तोपितात् मुने, नैषटंताम् (२) राक्षसात् एतीति नैषटंतघ्नम

२० । यथा मनीषरकामशरस्य अमहाप्रहारेण निषीडिता काचित् निशा-
भिसारिका सुमन्त्रिबुद्धमन्थनातुलिता घालेश्वरस्य भवम् प्रयाति, तथा राम-
शरस्य अमहाप्रहारेण निषीडिता सा निशाचरी ताडका दुर्गन्धिशीघ्रतद्विभ्रदीडा
कृतानस्य भवम् प्रायात् । जीवितेशः यमः, पथे घालेश्वरी नायकः, 'जीवितेशो यमं
पुमि विपु स्यात् जीवितेश्वरं' इति मीढिनी । 'अभिसारिकालक्षणे यदुक्तं दर्पण-
कारे,—'अभिसारयति कालं या मन्मथप्रशंभवा । सद्यः वाभिसरन्त्या धीरे
ह्यनाभिसारिका' । 'अभिसारिकायाः अन्धनातुनिषणं यदुक्तं,—'मल्लिकामाल्य
धारिण्यः मन्त्राङ्गनाट'अन्धना । सीमन्थो न स्युस्तन्ने ज्योतिषाद्यामभिसारिका' ।
इति । 'अथ यद्वासररमस्य अञ्जको द्वितीयोऽहं प्रहतरसाविरोधिवात् अनिष्ट'
अतएव श्रीकौण्डेयः अनतपरार्थतादीषदुष्ट इति साङ्ख्यदर्पणे ।

२० । अतिराम मन्मथेण अमहा शर कषये आहता निशाचरिणी अठिसारिक
येषुण सुगकि वृषुन उ चन्ममे अमृतिता हईदा आणेश्वरेण मन्त्रिरे पयन दया
सेईरुण, रामेण अमहा शरे कषये आहता सेई निशाचरी ताडका दुर्गकि मोणि
विपिदनेरा हईदा वृता'हेर उरने अहान करिल ।

20 A woman smitten by the arrow of Cupid goes, at night smeared with the scented ointment of saffron and red sandal, to the place of her lover so the night walking demon-
wounded to the heart by the arrow of Rama, and smeared with blood of offensive smell, went to the house of Death

नैर्ऋतं तद्वमघ मन्त्रवन्धुनिः

प्रापदग्धमवदानतोपितात् ।

ज्योतिरिन्धननिपाति भास्करात्

सूर्य्यकान्त इव ताडकान्तकाः ॥ २१ ॥

२१ । नैर्ऋतेति । अथ अमन्तरं ताडकान्तकः रामः । पञ्च
राम (१) पराशमः । "पराशमोऽवदानं स्यात्" इति भागुरि । तत्र
तोपितात् सुमे, नैर्ऋतात् (२) ताडकान् इतीति नैर्ऋतधुमः ।

वामनमुत्तमं चैवेति टक् । मन्वरात् मनामुत्तमं चैवं
 गदियिज्ञेयः, भास्वरात्, इत्यनानि (४) निपातयति इति ष
 निपाति काण्डदायकं, टयोतिः इय, प्रापत् प्राप्तवान् ।

२१ । अट ताडकालकः, अटकालतोऽवतात् मुने नैवैतत् इत्यत्र
 एवैतान् भास्वरात् इत्यमनिपाति टयोतिरिह, प्रापत् ।

२१ । अमथतीति अमथः, ताडकायाः अमथः ताडकालकः ।
 शानि अथ इति मन्वरात् । निष्पत्तिः अपथानि पुमांस इति नैवैतत् ।
 अमथ इति अथ, नैवैतान् इतीति नैवैतत्प्रम्, 'अमनुयङ्ङुके नैवैतत्'
 मनुष्यभिन्न पदार्थं कर्ता तथ अर्थेण उपपत्ते इत्येः टक म्नात् ; अथ इति

२१ । अथा मूर्धकालमथ प्रमाकाकरात् आश्रयं तेजो वसति इति
 ताडकावशीतस्य विद्यामिवस्य सकाशात् राक्षसमङ्गारकं मरुदम् इति

नैवे । 'ताडकालक' इत्यनेन निजापराक्रमस्य ताडकावधेन परेश्वर'
 पारमृतीत्य राम सर्वथा ताडकास्त्रानाम् अहंतीति सूचितम् । अथ
 तीपितान्' इत्यनेन च मुने गुणदाहिल सूचितम् । उक्तञ्च—'किंवा किंवा'
 द्विता प्रसीदति' इति । अस्याथा मन्वरात्तात् 'मन्वरात्' इति उक्तम् ।

सुनिभास्वरयोः, राममूर्धकालयोः, नैवैतित्यनयो, अस्त्रयोतिर्धेय परेश्वरः'
 मीथीपमादत्वं प्रियम् । मूर्धकाली नाम 'वागुधी' इति ध्याती मन्विरिहः'
 हि सीरकरसम्पत्कान्त अयिमर्थं तेजो वसति । 'मुने' 'भास्वरात्' इति इत्यत्र
 'यत्तथाप्राप्तार्थांता तत् स्थानम्' इति अयादान्त्वात् पञ्चमी ।

२१ । मूर्धकालमथ (वाङ्मनि) येनन मूर्धा हृदये कर्तव्याहक उत्र (अपि) इ
 कये, ग्राम तेननि, पत्राकत्र वर्णने परिब्रूते नहविह निकट हृदये प्राप्नवन्त्यत्र मा
 अत्रान्नात् करिजेन ।

21. The destroyer of Tāḍakā (राम), obtained from the m-
 -ho was pleased with his act of valour, the weapons with the
 [म्नात् (secrets of discharge and dissolution) destructive of the
 to ā (t) अथ, ही to cut, or हेव to purify, म्नात् aff (t) निष्पत्ति
 to ā (t) अथ, अत् aff. (४) इत् to kindle, म्नात् aff.

Vāmana, and hearing its account from the sage, he felt perplexed, though he could not recollect the actions performed by him in his previous birth.

आससाद् मुनिरात्मनस्ततः

शिष्यवर्गपरिकल्पितार्हणम् ।

बह्वपन्नवपुटाञ्जलिद्रुमं

दर्शनीन्मुखसृगं तपोवनम् ॥ २३ ॥

२३। आससादेति । ततः मुनिः शिष्य (१)-वर्गेण परि-
कल्पिता सञ्जिता अर्हणा (२) पूजासामग्री यस्मिन् तत् तथोक्त
बह्वः पन्नवपुटा एव अञ्जलयः (३) वै ते तथाभूता मुसाः यस्मिन्
तत् तथोक्तं, दर्शनेन मुनिदर्शनेन उन्मुखा मृगा यस्मिन् तत्, आत्मन
तपोवनम्, आससाद (४) । एतेन विष्णोः प्रथमेऽतिथिस्त्वार
ताच्छील्दविनयान्तयः सृष्टिणाः ।

२३। तत मुनिः, शिष्यवर्गपरिकल्पितार्हणं बह्वपन्नवपुटाञ्जलिद्रुमं दर्शनी
न्मुखसृगं आत्मन तपोवनम् आससाद सतिना च सिद्धे इति वाच्यम् ।

२३। ततश्च विद्वांसिन्धो निजतपोवनं प्रवेष्टि, तत्र तटीयः चतुर्वर्गस्य प्रजा-
वृत्तस्य साराचरणं मुनी-जनकाराद्यं विचिन्तयन् पूजासामग्रीः कल्पितानि तटागमनम्
कल्पितानि च, कर्मोपा मृगा अपि दरपीया मुनिदर्शनीन्मुखा अञ्जलयः च
कल्पितानि अपि तत्रैव पन्नवपुटाञ्जलि अर्हणं बह्वः अञ्जलयः प्रकटयन् च
दर्शनीन्मुखावो मुखे । यस्मिन् इतिना अज्ञाना अर्हणमात्रं लक्ष्यं चतुर्वर्गस्य
इति भावः ।

[२३] (१) मुनि to order, क.प. अर्हि (२) अर्हं to worship; पुत्र and
दाप् अर्हि, (३) अञ्जल to manifest, अर्हणं अर्हि (४) मृद with वा १,
reach, &c. सद्,—सीदति । असीदन् । असीदन् सन् । &c. सद्, &c
अर्हणं,—सदति । अर्हादि, &c

म्, यदा दीक्षयाती कृतव्यय । वायानाम्—दशरथात्मजाया दीक्षित वृद्धि
मीडितायाः जग्निदिवाकरायाः शोक इव वरचे, इति ।

२४ । यथा हि अग्नादीं रात्रौ दिवसे च पर्यायेण अग्निदितौ किरणाली-
नम् भुवनस्य गाढाश्वकारहरणे प्रवर्तते, तथा राममन्त्रयो पर्यायेण तत्र मन्त्रि-
दितौ शरवतेजसा महर्षे यथाऽप्यहरणे प्रवर्तते च । तेजोघ्नत्वात् राममन्त्रयो
जग्निदिवाकरमाहम् । यथा अश्वतमस्य दग्धनीय वल्गु अवरुण इति तथा विद्योऽपि
हरणीय कर्षे अवरुण इति ब्रह्माश्वतमस्यो सादृश्यम् । 'दी'घतम्—सं-
दानवति यागे यदाविधि नियुक्तम् । 'अश्वतमसम्,—अश्वयति, अश्व इत्युपघाते
पुरादिः, अश्वप्रत्ययः । अश्व च तत्र तमस्य, अश्वतमसम्, तस्मात् । अश्व, सम्,
अश्व, एतेष्व परत तम शब्दात् समासान् अथ स्यात्, यथा अश्वतमसम्, सन्त-
मसम्, अश्वतमसम्, इति ।

२५ । इति उवाच यत्कर्मैर्भीकृतं दृष्टेन । येनैव हस्त उ वृत्तं पयः प्रकृतम्
हेनितं दृष्टेया किरणालीकै विषटके चोत्र कर्षकार इति उ वृत्ता कवे, उभयनि, जेहे
द्वे पश्यन्तं नर पश्यन्तं नरदिकै विषु इति उ वृत्ता कश्चित् मागिलेन ।

21 There, the sons of Dasaratha, protected with their ar-
rows, the sage, solemnly devoted to the sacrifice, from harm, as
the moon and the sun, rising alternately, protect the world from
profound darkness.

वीक्ष्य वेदिमथ रक्तविन्दुभिः

बन्धुजीवपृथुभिः प्रदूषिताम् ।

सम्भ्रमोऽभवदपोढकर्मणाम्

वृष्टत्विजां च्युतविकल्बतस्तु चाम् ॥ २५ ॥

२५ । वीक्षेति । अथ बन्धुजीवपृथुभिः बन्धुजीवसुसमसृलीः ।
"रक्तवल्गु बन्धुषो बन्धुजीवकः" इत्यमरः । रक्तविन्दुभिः, प्रदूषि-
ताम् उपहता, वेदिं (१) वीक्ष्य, अपोढ-(२)-कर्मणां व्यसृज्यापारायां,

यताः विकृतप्रज्ञः (३) येभ्यः तेषाम् प्रजिजां याजकानां, सम्भ्रम-
 व्यभवत् । विकृतप्रज्ञं खदिराद्युपलक्षणं खुगादीनां खदिरादि-
 प्रकृतिकात्वात् ख गादिपात्रस्यैव विकृतप्रकृतिकात्वात् । “विकृत-
 ख, चो ह्यः” इत्यमरः । यदा खुगाद्यस्य विकृतप्रकृतिकत्वमसु,
 उभयत्रापि शास्त्रममवात् । यथाह भगवानापस्तम्बः, “खादिरखु, ध-
 पर्गमयोजुं ह्रियात् वैकृत्यतीः खु, चो वा” इति ।

२५ । अथ वन्मृजीवशृणाभ. रक्तविन्दुभिः वेदि प्रदूषितां धीव्य षपीटकडंषं
 घृतविकृततसु चाम् चालिजा सम्भ्रम पश्यत् । सम्भ्रमेष अमयत, इति शब्दा-
 करम् ।

२५ । अथ राक्षसे वन्मृजीवस्य लानां हृदिरविन्दुमां पश्येन पवितां २
 वेदिकाम् उपहतां दृष्ट्वैव याजकाः सर्वे भयोद्भानाः सञ्जाताः, आवेगवत्
 खलतानि च तेषां करतलीभ्यः विकृतनिर्मितानि हवि वेपपापाणि । ऋषी-
 टानि चासात् परित्यक्तानि कर्थाणि यज्ञव्यापारा ये, तेषाम् । वन्मृजीवनि-
 ह्न पृथक् तैः, वन्मृजीवस्य रक्तवर्णत्वात् रक्तोपमानत्वम् । सम्भ्रमः भयजनित-
 चावेगः । विकृततः ‘वन्मृ’ इति ख्याती ह्यः । यज्ञाधी हविदानस्य पाव-
 षुमित्युच्यते । अत रासायणकया यथा,—‘चागस्य भीसमताया हविरीषाव-
 वासजन् । तां तेन हविरीषेष वेदि शीत्य मसुचिताम् । सहसाभिद्रुती राम-
 क्षानपश्यत् ततो दिशि’ इति ।

२६ । अनन्तर, वन्मृक पुष्पेण नाशं हुन पौष्टिकविन्मृ नकल पठित इदंश वक्र-
 वेदिके वृषित कद्रिण, सेवित्रायाजिकगणयोः शान् आतङ्क उपस्थित इहेन, विकृत-
 निर्दिष्ट वानपात्र नकल आवेगे ह्य ह्येते अनित तहेन, तांशारा कर्त्ताप कवि
 उद्दिशतः ।

25. On Seeing the sacrificial alter defiled by drops of
 blood as large as Baudhujiva flowers (वन्मृजीव—*Pentapetes*
Phanicea), the priests struck with terror, kept aloof from the
 परिश्रुता मूमिः). (१) अथ, वन् to bear, न aff. (२) खु to go न aff
 (घृत), and वि a bird, कवि to go, अतच् aff. (on which the birds
 roost), and खु to drop, ह्रिप् aff. and विट् final augment.

ceremony, while the laddles made of Vikankata wood (used for pouring clarified butter on a sacrificial fire) dropped down from their hands

उन्मुखः सपदि लक्ष्मणाग्रजः

वाणमाश्रयमुखात् समुद्धरन् ।

रक्षसां बलमपश्यदम्बरे

गृध्रपक्षपवनेरितध्वजम् ॥ २६ ॥

२६। उन्मुख इति । सपदि, लक्ष्मणाग्रजः रामः, वाणम्
वाश्रयमुखात् लक्ष्मीरमुखात् समुद्धरन् (१), उन्मुखः ऊर्ध्वमुखः,
अम्बरे (२) गृध्रपक्षपवनेः ईरिताः (३) कम्पिताः ध्वजाः यस्य तत्
तथोक्तम् । रक्षसा दुर्निमित्तसूचनमेतत् । तदुक्तं शकुनाग्रे,
“आसद्भ्रम्योर्गिकटे चरन्ति गृध्रादयो मूर्द्धि गृध्रोर्धभागे ।”
इति । रक्षसां बलम् अपश्यत् ।

२६। लक्ष्मणाग्रजः सपदि वाणमुखात् वाणं समुद्धरन् उन्मुख अम्बरे
गृध्रपक्षपवनेरितध्वज रक्षसां बलम् अपश्यत् ।

२६। अर्धे जात इति अर्थः, सुप्रसिद्धो कवि इ, लक्ष्मणाग्रजः लक्ष्मणा-
ग्रजः । एतं कविं मूर्ध्वमुखं न उन्मुखं । वाणमुखात् (वाणाधारस्य मूर्धं,
तथात् । वाणाम्बरे — वाणं समुद्धरता उन्मुखं लक्ष्मणाग्रजिनः अर्थः, इति ।

२६। रामलक्ष्मणाग्रजो लक्ष्मीराम्बरे नि सारयन् उन्मुखात् इति दिग्दर्शनात्
उन्मुख इति वाच्यं तदा तत्र उन्मुखोऽयमात्मानं गृध्राणां पक्षपाते वायुतध्वज
पटा वायव्योर्धभागे अपश्यत् । मूर्द्धि गृध्रमसारिणः रक्षसां भद्रदमस्तम्बं चक्षत् ।

२६। इत्येव एवमपि एतेषु श्लोकेषु कविः कविः इति एतेषु श्लोकेषु

[२६] १) V with लम् and सम् to extract, उन् अर्धे (२) अम्बरे (३) रक्षसां, वाणम् अर्धे (४) ईरितं to send, क अर्धे — ईरितं । ईरितम् । ईरितम् । ईरितम् । ईरितम् । ईरितम्, &c

यदा हि मरुतो जलध्यालादीन् उपेत्य महामर्षेणैव अतिक्रमं दशंप्रति, तदा राम इतरान् राक्षसान् उपेत्य अतिक्रमयित्वाद्ये बलनायकौ युवाङ्गमारीषी उबलस्यं हतवान् । बलवत्प्रतिद्वन्द्विरोधिनी हि मरुतो न जाल दुर्बलान् रिपुन् बाधने, इत्यर्थः । 'मदान् मरुत्स्येव करोति विज्रमम्' इति भावः । 'अनुदुदुदते घनध्वनिं मदि गोमावुहतामि कीदरी' इति भाषे ।

२१ । সেই সৈন্যদলো যে ছুটে জন যজ্ঞবিধাতৃকগণের অধিপতি, রাম তাহাদিগকেই মল্লা করিলেন, অপর রাক্ষসগণকে লক্ষ্য করিলেন না ; অথবা মহানর্পের উপরে দাঁহার বিক্রম প্রকাশ, সেই গুরুত্ব কি চলবাগকে (অপভ্রংশী স্রীগবে) আক্রমণ করে ?

27. He pointed his arrow only at the two leaders of the demons (মর্দাহি লি enemies of sacrifices), and not at others, Garuda, who displays his power against mighty serpents, never attacks a Rájila (a snake,— *Amphisbana*)

सोऽस्त्रमुज्ज्वमस्त्रकोविदः X

सन्धे धनुषि वायुदैवतम् ।

तेन शैलगुरुमप्यपातयत्

पाण्डुपत्रमिव ताडकासुतम् ॥ २८ ॥

२८ । य इति । अस्त्रकोविदः (१) अस्त्रज्ञः, स' रामः, उज्ज्वम उज्ज्वलम्, वायुदैवतं वायुः दैवतं (२) यस्य तत् वायव्यम्, अस्त्रं, धनुषि, (३) सन्धे संहितवान् । कर्त्तरि क्तिट् । तेन अस्त्रेण शैलवत् गुरुम् अपि ताडकासुतं मारीचं, पाण्डुपत्रम् इव परिश्रुत-पटंगिव इत्यर्थः, अपातयत् पातितवान् ।

२८ । अस्त्रकोविद सः (राम), उज्ज्वलं वायुदैवतम् अस्त्रं धनुषि सन्धे, तेन शैलवत् गुरुम् अपि ताडकासुतं पाण्डुपत्रमिव अपातयत् ।

[२८] (१) who sounds or teaches (कौति उपदिशति, कृष्णं विच, म्), and विद derive knowledge, from विद to know, व अट् (१) दैवता deity, चम् अट्. (१) चम् to kill, एति अट्.

शकलीकृतं खड्गीकृतं, तं सुबाहुं, कृती (४) कुशल. रामः । 'कृती च कुशलः समौ' इत्यमरः । आश्रमात् बहिः पश्चिमां पश्चिमाम् । "पश्चिमी शरपक्षिणी" इत्यमरः । अभजत् विभज्य दत्तवान् इत्यर्थः ।

१८ । सुबाहुः इति यः अपरः राक्षसः तत्र तत्र मायया विभजयं, कृती (राम) सुरप्रकलीकृतं त (सुबाहु) आश्रमात् बहिः पश्चिमां अभजत् । बाष्पानर— सुबाहु इति येन अपरस्य राक्षसेन विभजये, कृतिना रामस्य सुरप्रकलीकृतं म अभजत्, इति ।

१९ । यत्र सुबाहुनामा राक्षसनायकः विविधमायाबलम् आश्रित्य इतस्त- मसरितुमारभे, अस्तकृशरी राम त सुरराक्षसे खण्डयः कृत्वा तपोवनबहिर्भावे पश्चिमी विभज्य दत्तवान् । राम त तथा विश्वेद यथा तदीयदीदृच्छेदा सुदामाश्रितां पश्चिमामपि दामभृता मुच्छाताः । 'आश्रमात्' इत्यत्र 'अपपरि- बहिरिति समामविधानान् प्रापक्यात्' बहिर्येति पश्चिमी । अशकल प्रकल मन्दमानः कृतः शकलीकृतः, तम्, अभृततद्भावे विप्रत्यय । सुरप्रित्तर रामायणे 'आश्रयम्' उक्तं यथा,—'विश्वेदा सुमहेश्वरमार्षयं रघुनन्दन । सुबाहुवमि चित्तेप म विह्व- प्रापतदभुवि' इति ।

२० । सुररक्षसः ये अपरः राक्षसगणः हिम, ते माद्वान्ते तेह तेहे वाने विद्वान् करिते मागित, दान् कुद्वान् आह्वे ताह्वः तेह देव देव करिता आश्रयगति- ईद्वान् लकिगद्वान् आश्रयगते विकीर्ण करितेन ।

20 The other demon named Subāhu who by his magical powers hovered here and there, was cut to pieces by the K-hurasra (a kind of arrow, one with a horse shoe head of the skilful archer (राम), and dispersed out of the hermitage in order to become food for the feathered tribes.

इत्यपास्तमश्वविघ्नयोस्तयोः

सांयुगीनमभिनन्दा विक्रमम् ।

to do.—सपतिः असपत्नः । अद्याप्सीन्-अमाप्सीन्-असपत्नः, समपः, &c. अश्ववि, —इत्यने । असपतिः, &c समः, &c. (१) दुर a razor, इ to cut, अ अर्षि (२) कृत done (कृ to do अ), इति अर्षि

ऋत्विजः कुलपतेर्यथाक्रमं
वाग्यतस्य निरवर्त्तयन् क्रियाः ॥ ३०

३० । इतीति । इति अपास्तमखविष्णयोः तयोः राघव
संयुगे रगे साधुः सांयुगीनः तस्य । प्रतिजनादिभ्यः एजिति र
प्रत्ययः । "सायुगीन रगे साधुः" इत्यमरः । विक्रमम् अभिगच्छति
ऋत्विज याजकाः वाचि यत वाग्यतः मौनी तस्याः कुलपतेः सति
कुलेश्वरस्य । क्रियाः क्रतुक्रिया, यथाक्रमं, निरवर्त्तयन् (२) क्रियाः
दितवन्तः ।

३० । ऋत्विज इति अपास्तमखविष्णो तयोः सायुगीन विक्रमम्
वाग्यतस्य कुलपते क्रिया यथाक्रम निरवर्त्तयन्

३० । यथाया निराश्रया मय यथा यथा यथाया राघवा इति
यथा मयः । क्रमम् क्रमः तत्र यथा क्रमम् यथायथा । 'सयुगे र
सायुगीनः' इत्यमरः । यथा—विक्रमम् । तस्य साधुः इ
वदे मयः । यथा, यथा —प्रतिजनादिभ्यः । सयुगे सायु
गे, इत्यमरः । यथा, यथा—विक्रमम्, यथायथा, यथायथा
यथायथा, यथायथा, यथायथा, यथायथा, यथायथा इति । यथायथा
—विक्रमम् । यथायथा, यथायथा, यथायथा, यथायथा

स ईयम्, यथा रामायणे,—‘अद्य प्रवृत्तिं चन्द्राय रक्षतां राघवो युवाम् ।
मौनि रतां ह्येष मुनिभोजितस्य मामभ्यात’ इति ।

दीक्षा । अहोरात्र उपासनां यज्ञविशु निराकृतं करिणः, शक्तिरक्षणं उपासनात् अन्तः
द्वेषेण अहितनयनं पुरुषं भोजयती कृतपतिं विशासिद्वेषेण यज्ञविशु यथाविश्राम
न करिणः ।

0 On congratulating the martial prowess of the heroes,
3 had removed the obstacles to the sacrifice, the priests per-
who ed regularly the ceremonies of the Kulapati (विश्वामित्र
form: ति lit lord of the clan), who had taken the vow of silence
कुलपः ।

तो प्रणामचलकाकपन्नको
भातराववभृथाप्तुतो मुनिः ।
आशियामनुपदं समस्पृशत्
दर्भपाटिततलेन पाणिना ॥ ३१ ॥

३१ । ताविति । अक्षय्ये (१) दीक्षान्ते, आश्रुतः (२) स्नातः,

मुनिः । “दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः” इत्यमरः । प्रणामेन चलकाक-
पन्नको चक्षुषुः, तौ भातरौ आशियाम् अनुपदम् अन्वक्,
पाटिततलेन कुशक्षतान्त प्रदेशेन पवित्रेण इत्यर्थः, पाणिना,
दभं प
प्रशत् (३) संस्पृशदान्, सन्तोषात् इति भावः ।

समस्पृ-
१ । अक्षय्यात्तौ मुनिः, प्रणामचलकाकपन्नको तौ भातरौ आशियाम्
२ । दर्भपाटिततलेन पाणिना समस्पृशत् ।

अनुपद-
१ । विश्वामित्र अथो काकपन्नो यथो, तौ । दर्भेषु पाटित तले यज्ञ तले ।
२ । अक्षय्यात्तौ मुनिः तौ समस्पृशेताम्, इति ।

पाणिना
१ । मुने दीक्षान्तानामन्तरम् अक्षय्यात्तौ रामलक्ष्मणौ त मुनि साटाडुपात
३१

— ३१] (१) अथ, अ to nourish, कृत्वा अर्हि । (२) आ, ड्र, to plunge in,
(३) अथ, अथ to touch,—स्पृशति । अस्पृशत् । अक्षय्यात्तौ, &c पक्षः ।
अर्हि अर्हि,—स्पृशते । अथ अर्हि &c अथ, &c,
&c. क

वाचक, तथा च पाद्य—'लक्ष्म्युत्पन्नानां तस्यै प्रापान्तं प्रादु गौतम' । तस्मात्
 ते पाटाजस्यगतं शुद्धाभवत् प्रभो' इति ।

३० । (उर्ध्वगणे) निगमश्री (शौठमपत्रे) (महला) तत्र कावेरि पत्र ये निव
 हत तेऽप्युत्पन्नं लोड करि-न, ते केवल इति तापत्रश्री शमन्तरेणुः अर्धशर
 ३१ It was through the favour of the redeeming dust
 Ra'ma's feet, that the wife of Gautama, transformed into sto-
 regained her former charming form after a long time. ।

राघवान्वितमुपस्थितं मुनिं
 तं निशम्य जनको जनेश्वरः ।

अर्थकामसहितं सपर्यया
 देहवद्वमिव धर्ममभ्यगात् ॥ ३५ ॥

३५ । राघवेति । राघवाभ्याम् अन्वितं (१) युक्तम् उपस्थितं
 आगतं, तं मुनि, जनक जनेश्वरः, निशम्य (२), अर्थकामाभ्यां सहितम्
 देहवद्वं वददेहं मूर्तिमन्तम् इत्यर्थः । वाहिताभ्यादित्वात् साधुं ।
 धर्मम् इव, सपर्यया (३) अभ्यगात् प्रत्यङ्गतवान् ।

३६ । जनेश्वरो जनकः, राघवान्वितं मुनिम् उपस्थितं निशम्य, दर्शयाम
 सति देहवद्वं धर्ममिव तं सपर्यया अभ्यगात् ।

३७ । राघवश्च राघवश्च राघवौ इति एकशेष, ताभ्याम् अन्वितं तद्
 जनानाम् ईश्वरः । अर्थं च कामश्च अर्थकामौ ताभ्यां सहितं तम् । वदं ईश
 धर्मं स देहवद्वं तम्, 'वाहिताभ्यादित्वात् साधुं'—वाहिताभ्यादित्वात् समस्त
 निहानिषयानां पुर्णोपात्तं वा श्यात्, यथा,—वाहिताभिः—अभ्याहितं, वा
 सृष्टं मुच्यते, एवम् अत्र 'देहवद्वं' इति इत्यर्थे श्यात् । वाचात्—

[३६] (१) अन्वितं with, इत्यं १० ५०, अ ३५। (२) अन्वितं with नि, १० ६५
 (विष्णु),—अन्वितं-अन्वितं। अन्वितं-अन्वितं। अन्वितं-अन्वितं। अन्वितं-अन्वितं।
 अन्वितं-अन्वितं, ३। (३) अन्वितं अन्वितं-अन्वितं, १० ५०, अ ३५।

—उनेश्वरेण जनकेन राघवान्वित उपस्थितः सः मुनिः दीदृशुध धर्मैव चभ्य-
माशि, इति ।

३३ । प्रजानाद्यो जनक' रामलक्ष्मणद्वितं मङ्गवि कौशिक समागतं सुखेण
चर्षकामाभ्यां महितं मुनिंमन्तं धर्ममित्र त शोतेन विधिना सत्कृत्ये परिकल्पित-
सन्धारः स्वयं दृशान् प्रदुःखयो । धर्मार्थकामादय कौशिकरामलक्ष्मणास्तदा
जनकस्य आराधनीयता ययुरिति भावः । 'सपथ्या' अर्था, 'सपथ्यार्था'र्था, उमा'
इत्यमरः ।

३४ । अर्ष ७ रामेन मरिचि मुर्धियान् रर्षेर छार, वीज ७ लक्ष्मणेन मरिचि मुनिके
सुनापठ अर्ष करिण, अजानाथ जनक पूजानामश्री महेन्द्रा अङ्गुलप्रम करिणेन ।

35 On hearing of the arrival of the sage with the Rāghavas,
like Virtue incarnate accompanied by Wealth and Desire, the
king Janaka went to him with offerings of reception

तो विदेहनगरीनिवासिनां

गां गताविव दिवः पुनर्बसू ।

मन्यते स्म पिवतां विलीचनैः

पद्मपातमपि वञ्चनां मनः ॥ ३६ ॥

३६ । ताविति । दिवः सुरवर्गमः आकाशात् । "सौ खगंसुर-
वर्गमोः" इति विश्व । गा सुवं गतौ । "सर्गेण्युपशुवास्वच्छदिह्नेच-
ष्टिभृजसे । कस्यदृष्ट्या स्त्रियां मुंति गौ ।" इत्यमरः । पुनर्बसू इव
तन्नामकनक्षत्राधिदेवते इव शिवायै, सौ राजवौ, विलोचनं पिवता
अन्दाश्रया परमताम्, इत्यर्थः, विदेहनगरी मिदिना तद्विवासिनां,
मनः कर्तुं, पद्मपातं निमेषम् अपि, तद्वहंनपतिवन्द्यकत्वात् वदना १)
विदुष्वना, मन्यते (०) स्म भेने । लट् लृट् इति भुतार्ते लट् ।

[३६] (१) कर्तुं to cheat, दुष्य aff. (२) कर्तुं to insult, — कर्तुं ।
कर्मन्तः कर्मन्तः इति । &c कर्मन्तः, — कर्मन्तः कर्मन्तः । &c

नम् । 'दुहितृपुत्रकम्' वरपत्न्यात् कन्यापदेनैव दान्तं धर्मं, तस्य चैव वरपुत्रसंज्ञ-
कपम् । शीघ्रं वरपुत्रसंज्ञात् न एव कान्तौ परिषेव्यति इत्यभिप्रायः । यद्य-
प्याह,—'याप शब्धः संघाटनं कन्यापुत्रोक्तं मया' इति । रामायणे च,—
'शीघ्रपुत्रकैः सि कन्या व्यापिते प्रमत्तो मित्रा' इति ।

७० । राजा, मया कन्यापुत्रकम् इत्येव ज्ञेयं पुत्रकं इति धर्मं कन्यायां दानेन शीघ्र-
दानेन चैव विशदं व्यतिरेकेण, एतन्न, कन्यायां निमित्तं (वशुत्तं) एव दादिद्वारात् दानं
इति न ददेत् ।

39 The king looking at the tender form of the boy born of a renowned family, and considering the stiffness of his bow, repented in his mind of the vow he had made in regard to the marriage of his daughter

अत्रवीच भगवन् मतङ्गजैः
यदृष्टद्विरपि कर्म दुष्करम् ।
तत्र नाहमनुमन्तुमुत्सहे
मोघवृत्ति कलभस्य चेष्टितम् ॥ ३६ ॥

३६ । अत्रवीचि । अत्रवीच मुनिम् इति शेषः । किमिति ?
हे भगवन् मुने, यदृष्टिं मतङ्गजैः (१) मत्तङ्गजैः, अपि दुष्करं यत्
कर्म, तत्र कर्मसि, कलभस्य (२) बालगजस्य । "कलभः करिष्यावकः"
इत्यमरः । मोघवृत्ति व्यर्थयापारं, चेष्टितं साहसम्, अनुमन्तुम् (३)
अहं न उन्सहे ।

३६ । अत्रवीच,—हे भगवन् ! यदृष्टिं मतङ्गजैरपि दुष्करं यत् कर्म तत्र
कलभस्य मोघवृत्ति चेष्टितम् अनुमन्तुम् अहं न उन्सहे ।

३६ । दुष्टिं क्रियते यत् तत् दुष्करम्, 'इषद्दु सुष्ठु कञ्जाकञ्जाद्येषु अल्'

[३६] (१) मतङ्ग the saint, कम् to be born द aff (२) कल् to
cast, कम् अल् (३) मन् to mind, with अनु to allow,—मन्वते । चमन्वते ।
चमन्वते । मने । &c.

इति दुःकार्ये उपपद्ये लक्ष्मीः कर्मणि धम् । भीषा (अर्था) इति इत्यत्र
 -भीषरति । बाध्याभरं—(जलकेन मुनिः) श्रीभ्यत च, धन कर्षसा ।
 (भूयते)... न (मया) उत्तमच्छने, इति ।

१८ । यथा करोत्येवमि नमपिनुममनाय विटपादेः भङ्गे प्रउत्तल करिणेः
 प्रयासी विडम्बनेन, तथा वीरेत्येवमि रावपादिभिः दुरानमस्य धनुषी भङ्गे इत्यत्र
 रामस्य प्रयासोऽपि विडम्बना, नाहमोहस्य उपहसनीये कर्मणि सञ्जाति इत्यत्र
 चर्चामि, इति विशदार्थः । पञ्चमपरंपर्यन्त करिणात्क कलभः इति सुभूतिः ।
 ७२ । इति मुनिके कहिलेन, उपवन् । ये दाया अकांठ इत्यत्र
 असाधा, से कार्ये भूत् नाउत्रनि उर देहे विरक्त, अ नि हेमत्र अशुभानन कवि
 गात्रि ना ।

39 And said, O Venerable, I can not consent to the
 king of a futile attempt by the young of an elephant, where
 largest of the kind have failed.

हे पिता हि वहवो नरेश्वराः
 तेन तात धनुषा धनुर्भृतः ।
 ज्यानिघातकठिनत्वचो भुजान्
 खान् विधूय धिगिति प्रतस्थिरे ॥ ४० ॥

४० । क्रोपिता इति । हे तात 'तेन धनुषा, वहवः धनुर्भृत'
 नरेश्वराः, हे पिताः (१) क्रियं प्रापिता हि । जिह्रतेर्धातोर्ष्वन्तात्
 कर्मणि क्तः । अर्चिंश्रीत्यादिना युगागमः । ते नरेश्वराः, स्या-
 निघातैः (२) कठिनत्वचः, खान् भुजान्, धिक् इति विधूय (३)
 अथवाय, प्रतस्थिरे प्रस्थिताः ।

[४०] (१) क्रो to f. I shame (विष्), क्त्वात् प्रपयति । अर्चिपदम् ।
 अर्चिपदम् । अर्चयाम्भूय &c. (पांश्व) — जिह्रति । अर्चिपदम् । अर्चयाम्भूय &c — जिह्राय । &c क्रोष, &c. (२) नि, हन् to kill, वन्
 aff. (३) वि, धू to shake, अय् aff.

४० । हे तात ! तेन धनुषा बद्धः धनुर्भूतः नरेश्वरः प्रीतिना 'स' (ते नरेश्वरा) ज्ञानिघातकनिवन्धन, ज्ञान् भुजान् विक्रवन्तं विदुषु प्रतस्थिरे ।

४० । धनुषि विभक्तिं ये ते, धनुर्भूतं, धनुष्यपटान् अधातो, क्रियः । नराणाम् ईश्वराः नरेश्वराः । ज्ञाना निघाते कठिनाः तर्था दंपाम् ते तां । वाचान्तर—तत धनु बद्धन् धनुर्भूतः नरेश्वरान् प्रीतिवत्, (ते) प्रतस्थिरे, इति ।

४० । इदेषाकाभि सुनिर धनुर्गुणकर्मणोः कठिनोक्तं भुजवर्षे यदस्य धनुषो लसन्मपि न शक्यते कर्तुम् इति वीरिन्द्रा अपि नरिन्द्रा कर्मो यदास्य बद्धोर्कृतभुजमारा, लज्जिता श्वरर्षल, तत कथमधिकं यमाजमाधने शिष्टमितम् धनुमथी, इति समुदिताय । हे तात 'हे पश्य' । पिठवाची तातशब्द धनुकथ्ये पश्ये च प्रयुज्यते । 'प्रीतिना' इत्यथ 'अर्त्तदुर्वीरोक्ष्योऽप्याप्याता एक शी' इति नरेश्व क्रीधातो विधि वृत्तात्म । 'प्रतस्थिरे' इत्यथ प्रपूर्वकृष्ठाधातो आक्रमे पटनिघमान् आक्रमेपटम्, 'समवप्रविध्य स्य'—सम्, अव, प्र, वि, उनेभ्य परत स्याधातो आक्रमेवद स्यात् ।

४० । हे तात 'अनेकानेक धनुर्वर नरपतिना सेते यथा' उक्त्वा पारिव्रहेन, उद्गारात् कथितकर्मिन् निर निर बद्धके विक्रवन्ति प्रकान कठिनेन ।

40. For many a king, O father well skilled in archery, being put to shame by this bow, have gone away, crying he unto those arms of their's which had been hardened by constant friction with the bow-string.

प्रत्युवाच तमृषिर्निशम्यतां
 सारतोऽयमथवा गिरा कृतम् ।
 चाप एव भवतो भविष्यति
 व्यक्तशक्तिरगनिर्गिराविव ॥ ४१ ॥

४१ । प्रतीति । ऋषिः तं प्रत्युवाच । किमिति ? ध्ययं रामः सारतः बलेन, निशम्यतां श्रूयताम्, बद्धवा गिरा सारवर्षेणया, कृतम्

बलं, गीर्नं वरुण्या इत्यर्थः । “युगपर्याप्तयोः कृतम्” इत्यमर-
 व्ययस्य चैतत् । “कृतं निवारणनिषेधयोः” इति गणयाख्यां
 गिरेति करणे ढतीया, निषेधक्रिया प्रति करणत्वात् । किन्तु
 अशनिः (१) वधः, गिरौ इव, चापे (२) धनुषि इव, भवतः तत्र,
 व्यक्तशक्तिः (३) दृष्टसारः, भविष्यति ।

४१ । अपि न प्रवृत्तश्च, अथ (रामः) सारतः निश्चयताम्, अथवा विरा-
 जतम्, अशनि गिरौ इव, चापे एव भवतः व्यक्तशक्ति भविष्यति ।

४१ । व्यक्ता शक्ति यस्य स व्यक्तशक्तिः । वाच्यकारम्—सविष्या स प्रत्युपे-
 दम सारत निग्रामश्च, गिरौ अशनिना इव अतुना चापे व्यक्तशक्तिना भविष्यति,
 इति ।

४१ । शूयता मिथोरपि कौहगस्य पीहधम्, अथवा किमस्य परिषद्यदानेन
 यथाहि वश पञ्चेतमैतेन स्वशक्ति प्रमाणीकरोति, तथायमपि हरकौदम्भजन
 स्वशक्ति प्रमाणाकरिष्यात् । ‘फलित परिषोयते’ इति भाष्य ।

४१ । अशनि इदंलन, स गनि इडोत्र कननर कथा लवण कनन, अथवा उत्रा
 कात्र ननिात्र : एवदन नने वेन नो तःसुव शक्ति वेनन नकीठे लकाण पात्र, हेरीव
 न उठे एवेन वशु-उडे अत्र न पादेव ।

४१ To which the sage replied,—hear of his strength, or
 why should I say anything about it? As the strength of the
 thunderbolt is tried against the mountain, so will his strength
 be on your bow.

एवमाप्तवचनात् स पौरुषं
 वारुपघकधरेऽपि राघवे ।

श्रद्धे विदग्गोपमावकै
 दाहगतिमिव ह्यपावर्तनि ॥ ४२ ॥

[४२] (१) अम् to eat, अन् affix ; what eats or consumes
 राघवः (१) अम् to eat (arrows), अम् aff (२) अम् with fe,
 to make eat, अ aff and अम् to be able, किम् aff (अशनिः) ।

४२ । एवमिति । एवम् ध्यातस्य मुनेः, वचनात् सः जनकः, काकपक्षकधरे बाले अपि राघवे, पुरुषस्य कर्मणोऽर्थं पराक्रमम् । दायनान्तयुवादिभ्योऽयिति युवादित्वादय् । “पौरुषं पुरुषस्योक्तं भावे कर्मणि तेजसि” इति विश्वः । त्रिदशगोपः इन्द्रगोपकीटः प्रमाणात् त्रिदशगोपमात्रः । प्रमाणे ह्यसजित्यादिना मात्रषु-
ष्यत्यः, ततः स्वार्थे क् । तस्मिन् ह्यण्वत्संनि (१) वस्त्रौ, दाह-
शक्तिम् इव, अन्त्ये (२) विश्वस्तदान् ।

४१ । सः (जनक) एवम् आश्रयनात् काकपक्षकधरेऽपि राघवे पौरुषं, त्रिदशगोपभावके रूपवत्संनि दाहशक्तिम् इव शब्धे ।

४१ । धरतीति धरः, काकपक्षाणां धर तस्मिन् । दाहस्य भक्षीकरणस्य शक्तिः दाहशक्तिः । रूपो धूमो वस्त्रं चरा इति रूपवत्संनि वक्ति तस्मिन् । वाचान्तरं—तेन दाहशक्तिरिव.....पौरुष शब्धे, इति ।

४२ । यथा अस्मीन् नदि पावक मद्योयमौ दाहिका शक्ति प्रकटीकरोति तथा सुद्रीऽपि जियरमो राम अनुर्भङ्गस्य मङ्गलर पौरुष प्रकटीकरिवाति इति जनक अहं दमुनिवचनान् प्रतीयाय । ‘तेजसां हि न वय समीप्यते’ इति भाव । ‘आश्रयनात्’, अहं दमुनिवाक्यात्, विश्वामित्रमद्रुमी मन्त्रार्थं न कदाचिदपि विदुतो वाच आहरतीति तदाक्ये ऐकान्तिकविश्वामित्रशब्दात् । यदा ‘आश्रयनात्’ वेदवाक्यं, विश्वामित्रवाक्यं वेदवाक्यनिव अहं श्रमिति भावः । त्रिदशगोपो नाम दशमधी रत्नवत् कीटभेदः, अथ वस्त्रवत्संनि सुदृढात् वस्त्रकण्ठमाश्रयम् ।

४२ । अग्नि वेदन ईशानोपक्रमान् इहेनेत् ३-४-४०० नारिका लक्षि चक्रे, राम तेजनि कावचकथां (निष्ठ) इहेनेत् ४-४-४०० पत्राक्रम आह, ईशानि (३-४-४००) आह्वर महति वक्त्रे विवस करिनेन ।

42. On the faith of the sage's words, he believed that there was strength in Rāma, though wearing the locks of childhood (काकपक्ष), just as there is the power of burning in a spark of fire no bigger than the insect Indragopa.

[४१] (१) रूप black वर्त्तन् was, whose way is darkness (smoke) (२) अन् a particle implying belief, वा to hold, लक्ष्

व्यादिदेशं गणशोऽथ पार्श्वगान्
कार्मुकाभिहरणाय मैथिलः ।

तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये

तोयदानिव सहस्रलोचनः ॥ ४३ ॥

४३ । व्यादिदेशेति । अथ मैथिलः, पार्श्वगान् (१) पु-
कार्मुकाभिहरणाय कार्मुकमानेतुम् । तुमुर्थोऽङ्गेति चतुर्थो । र-
लोचनः इन्द्रः, तैजसस्य (२) तेजोमयस्य, धनुषः, प्रवृत्तये ध्या-
वाय, तोयदान् (३) मेघान् इव, गणान् गणान् गणशः । सह-
वचनाच्च वीष्णाधामिति शसप्रत्ययः । व्यादिदेश (४) प्रजिघाय

४३ । अथ मैथिल, गणशः पार्श्वगान् कार्मुकाभिहरणाय, सहस्रं
तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये तोयदान् इव, व्यादिदेश ।

४३ । सहस्रं लोचनानि यस्य स सहस्रलोचनः । कार्मुकस्य चमि-
तस्ये । 'गणान् गणान् गणश' मण्ड्यावाचकस्य परिभाषायां एकवचनान्
कारकान् शोभाया । शोभाया प्रयुक्तस्य पदस्य द्विर्भावः स्यात् । योऽप्यायं शस स
यथा—ह्रीं ह्रीं ददाति द्विर्भा ददाति, माप मापं ददाति मापमी ददाति
वाचान्तरं—सहस्रलोचनेन तोयदा इव मैथिलेन पार्श्वगः गणशः व्यादि-
शिरः इति ।

४३ । यथा हि पुनपत्न्यं यतमी मिवचनं सौरनेतेजोमयम् अजायतम् इ-
धनुः प्रकाशयति, तथा जनहादिषाः शतशः पार्श्वगराः पुनपत्न्यं सहताः अजाय-
तम् हरकार्यं च वदन्ति च । 'अथय' मध्यम्, वदन् भुवमवहानिभ्यश्च, राजाव
योऽदिशा नृणां पञ्चात्रत् प्रतापिन वचने, तथा,—'यथा' प्रतापिन पञ्चात्रत् कार-

[४३] (१) पार्श्व side, इव to go, च all. (२) तेजस light, च च all

(३) तोय water, दा to give, च all (४) वि, धा, दित् to order,—द्विर्भाति ।
चदितम् । चदितम् । द्विर्भा । &c चदित्, —दिश्यते । चदितम् । द्विर्भा ।
&c. द्विर्भा, &c.

ताना महाकामम् । मधुधामल्लका तां समृद्धिं कथयन् । अनेन धनुषी
दुर्घलादि दशितम् ।

४० । अनन्तर महामोहन (इन्द्र) निज देहोपर्य धनु अकान्ठि करिते येवन
दाशिनदुन्दके आवेष करेन, निरिमानाथ सेहेरुण सेहं एषु आनयन करिते घने
घने पार्श्वदरुणके आवेष करिसेन ।

43 Then, the king of Mithilā ordered his many companies
of attendants to fetch the bow, as the thousand-eyed Indra
orders masses of clouds to produce the brilliant bow

तत् प्रसुप्तभुजगेन्द्रभीषणं

वीक्ष्य दाशरथिराददे धनुः ।

विद्रुतक्रान्तुमृगानुसारिणं

येन वागाममृजत् ह्यध्वजः ॥ ४४ ॥

४४ । तदिति । दाशरथिः राम, प्रसुप्तभुजगेन्द्र इव भीषणं (१)
भयङ्करं, तत् धनुः, वीक्ष्य, आददे (२) अयाच । ह्य अध्वजः चिह्न
दस्य स शिव, येन धनुषा, क्रान्तुरेव मृग विद्रुतं (३) प्रकाशितं
क्रान्तुमृगम् अनुसरति । ताच्छील्ये गिति । तं विद्रुतक्रान्तुमृगानु-
सारिणं, वागम्, अमृजत् (४) सुमीष ।

४४ । दाशरथिं प्रसुप्तभुजगेन्द्रभाष्ये तत् एव वीक्ष्य आददे, ह्यध्वज येन
(धनुषा) विद्रुतक्रान्तुमृगानुसारिणं वागम् अमृजत् । वागानुसर—दाशरथिना
तत् एव आददे, ह्यध्वजेन येन (धनुषा) विद्रुतक्रान्तुमृगानुसारी वाच अमृजत्,
इति ।

[४४] (१) भी to fear (विष्, णु अी) (२) दा to give, with वा, to
take,—आददे । आदत्त । आदत्त । आददे & आद, & (३) वि
द्रु to fly, क्रीडति (४) अज्ज to quit.—समीष । अमृजत् । अमृजत्
इति । & अमृजत्,—इति । अमृजत् । &

४१ । पुरा खिल मद्गादेव, गतव्यमाणाश्च पभापमान दक्षयश्च प्रति २१
 धनुषा शर विधेय, निद्रित मद्गाकाय सयोमिव भीमदहनं तत् धनुः दशा रात
 लोमया तदाह । यथा कायस्य मद्गासर्पे मिटाकान् चर्द्धिमद्यपि शान्मुदर-
 यति, तथा तस्य बटकादेकम् इदानीं मद्गारव्यं चि अशुक्रमपि मद्गामयमुदार-
 यतिष्य, इत्युपमाबलंन रमते । पुरा एकस्य दसो नाम प्रजापतिर्दुर्मैवमादिभे, न
 तस्य मद्गादेवश्च यज्ञभाग भाकल्पयत् । तयोर्वनिमानिता तान् शुद्धं देवाः यज्ञमत
 यज्ञयाय । अद्यात्मानमवधृत मन्मानो भूत्राटपंश्याताय मादात् । यज्ञमनि-
 मानाय च रोषात तत्र प्रलयमदट प्रावर्षयत् । प्राटवन् ममगतो विवक्षा सर्वे
 द्वा ऋषयश्च, अजायत च तत्पञ्च कामरात्रिकुलपरोतमिर्षे सुर्वतो विवश्च । अत्र
 मगदपमाण्याय नभसि पलायमाने यज्ञे त क्लिब मगवान् शोणमभावेष्टं च
 दाप कौपादनुममार, इति भारतीया कथा, यथा,—‘तवः स ययो वृपते वा
 मानः ममभत । आस्याय मृगदप वै चमेवाभ्यतनत् तदा ४, तं तु यज्ञं तथाका
 गच्छन्तसुपलुभ्य स । धनुरादाय चाशेन तदात्ससरत प्रभु’ । इय कदा भारी
 पुराणेषु च बहूधा वर्णिता ।

४२ । द्रुवक्षत्र (मराठव) ये एषु तद्वैशा भलाश्रयान् द्रुवक्षणी सञ्चरे पृथ-
 च्छेन्न करिष्वशिलेन, निद्रित दशार्णव नाश लीरन जेहे एषु पर्वन करिषा श्रव
 ग्रहन करिलेन ।

44. The son of Dasaratha on seeing the bow, which I
 like a huge sleeping serpent, the bow by which Vishadhwaj
 lit. having a bull for a sign, an epithet of Siva) had
 shot his arrow at the Sacrifice fleeing away in the form of a
 deer, lifted it up.

आततज्यमकरोत् स संसदा
 विस्मयस्तिमितनेत्रमौजितः ।
 शैलसारमपि नातियत्नतः
 पुष्यचापमिव पेशलं स्मरः ॥ ४५ ॥
 आततेति । स. राम, संसदा (१) सभया, विस्मयेन

लिमितं (२) नेत्रं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा स्यात् तथा, ईक्षितः
 सन्, शैलस्यैव सारः यस्य तत् शैलसारम् अग्नि, धनुः, सारः
 पेशलं (३) मृदु, पुष्पघापम् इव, नातिघ्नतः नातियत्नात् ।
 नजयंस्य नशन्दस्य सुपसुपेति समासः । आततज्यम् अधिच्यम्,
 अकरोत् ।

४१ । स, समटा रिक्कयलिमित्नेतम् ईक्षित' सन्, शैलसारमपि धनु,
 सार, पेशल पशुघापमिव, नातियत्नत आततज्यम् अकरोत् ।

४२ । आतता ज्या यस्मिन् तत आततज्यम् । आयागतर—तेन ईक्षितेन
 ... अक्षियत इति ।

४३ । तथा हि सटन' अतिकीमले कसुमगरासने लीलया मुग्धसारीपयति
 तथा स राम, मित्रिमारकठिनेऽपि तस्मिन् दूरशरामने लीलया एव मुग्धसारी
 पयामास । मित्रोत्सव्य तादृशम् अत्यदमृतं कर्म तत्र समीताः सर्वे जना विक्षयेन
 निषन्दन्ति वा ददृशुः । रामकरम्यग्रंभाभिश्च शिलाघनमपि तत् रौद्र धनु कौसुम
 धनुरिव ननास, इति मत्स्ये । एतेन रामबाहो कौऽपि मज्जतिरिक्त सार
 दूक्षित । अत्र रामायणम्,—'अश्रुता वृषदद्यावा बहला रघुनन्दन । आरोपयत
 स धर्मोऽन्ना सलीलमिव तदनु' ॥

४४ । कामदेव वेदन कोनल वृष्टमहाले एगबोझनी करेन, उत्रनि, ऐनलेन
 नाह मृदुत्वेन हईलेतु लेई नदामने इनि अबनीनाङ्गने सुगवे जना अशिलेन,
 सताह समस्त लोक विप्रेरे निष्कल नदने वेदिउठ नाशिलेन ।

45. Amidst the gaze of the assembly fixed in wonder, he
 fastened the string to the bow, though hard as rock, with the
 ease of Cupid (सारः) in befitting his tender flowery bow

भज्यमानमतिमावर्षणात्

तेन वज्रपरुषस्त्रनं धनुः ।

[४५] (१) सन् सट to go, डिप् aff (२) सिम् to be moist, ष aff.

(३) रिक् to be a component part, चञच् aff.

चवताराणु सत्स्वभावस्य लक्ष्मीसभावात् किञ्चित् नूनत्वम्, इत्यभिप्रायः
 'श्रियमिव' इत्युक्तं । तथा च पाप्मे,—'अथ लोकेत्ररी लक्ष्मीजनकस्य पुत्रे
 प्रथमचेत्रे हृदीतयाते तारे चोत्तरफाल्गुने । अयोनिजा पद्मवरा शश्वते
 सन्निभा । सीतामुपे समुत्पन्ना बालभावेन सुन्दरी । सीतामुपेऽङ्गान् स्त्री
 इत्यस्य नाम चाकरोत' । 'हृदिषी श्रियमिव स्वदेदयत्' इत्यत्र 'सा हृदिषी'
 मिशामरपुति' इति वज्रम पठति ।

४१ । कनापत्यकरणेन ये वीर्यात्र मात्र हृदयप्रसवेन एतच्छक इहेन, विदित्वा
 इत्येव जेहे वीर्येण अस्तिननन करिजेन एव उदाहरे नाम्नि लक्ष्मीसभावात्
 मन्त्रा एतद्वत् मन्त्राण्येनैव वाग्दान करिजेन ।

47 The king of Mithulá after extolling the prowess of
 as bride-money and tested by the breaking of the Eulci's
 betrothed to Rághava, his daughter, who was not born
 human womb (अयोनिजा), and was as if Lakshmi (लक्ष्मी) in appearance

मैथिलः सपदि सत्यसङ्करः

राघवाय तनयामयोनिजाम् ।

सन्निधौ द्युतिमतस्तपोनिधेः

अग्निमाक्षिक इवातिस्मृष्टवान् ॥ ४८ ॥

४८ । उद्देवार्थं गोपकारमाह, मैथिल इति शक्यइति ।
 शक्यपतिश्च । 'अथ पतिश्चाजिष्ठागामंविदापस्य सङ्करः' इव
 मरः । मैथिलः, राघवाय अयोनिजा तनया, द्युतिमतः तेजस्वि
 तपोनिधेः सौमिकस्य, सन्निधौ (०), अग्निः माक्षी दम्यत इति
 माक्षिकः । विष्वादिभाष्येण कर्तृशब्दः । स इव इत्यदि, इति
 स्मृष्टवान् (०) इत्यर्थः ।

[४८] (स. ४८) इति शक्यइति । शक्यपतिश्च । 'अथ पतिश्चाजिष्ठागामंविदापस्य सङ्करः' इव मरः । मैथिलः, राघवाय अयोनिजा तनया, द्युतिमतः तेजस्वि तपोनिधेः सौमिकस्य, सन्निधौ (०), अग्निः माक्षी दम्यत इति माक्षिकः । विष्वादिभाष्येण कर्तृशब्दः । स इव इत्यदि, इति स्मृष्टवान् (०) इत्यर्थः ।

४८ । मलयन्द्रर क्षैपिल, राघवाय अधोनिजा तनयां द्युतिमान् तपोनिने
मंत्रिषो अपिमांसिक इव सपदि अंतसष्टवान् ।

४८ । मलयः मद्ररी यस्य सः मलयन्द्ररः । द्युतिरस्याभीति द्युतिमान्
तस्य । तपसां निधि, तस्य । वायानर,—सत्यसद्ररेण क्षैपिलेन अधोनिजा
तनया अपिमांसिकेण इव अंतसष्टा । इति ।

४८ । मलयप्रतिष्ठा जनक, मयम् अपिमिव तम अधिष्ठितं तैजोनिधि
कीर्तिक साक्षिण कृत्वा अधोनिजस्यवा कन्यां रामाय सम्प्रददौ । सम्प्रदानमात्रम्
अकरोत्, अमलराम् क्रिया दशरथादीनामानमलानर निरवर्णयत् इति
वस्तुति । अपिममत्तमेव विवाहकार्यस्य विधिबोधितत्वात् 'अपिमांसिक' इत्युक्तं,
उक्तञ्च,—'अपिमांसिककन्यादी भर्ता हि शरणं स्त्रिया' । यद्यपि अपि-
मांसिकविवाहो रामादीना पदाद् भविता अत्र तु सम्प्रदानमात्र विवक्षित,
तद्यापि अपिकल्पस्य कुनेमसाधिष्ठानात् तत् सम्प्रदानम् अपिमांसिकमिव जातम्
इत्यभिप्रायः । पूर्व्वेन्द्रोक्ति 'स्यवेष्टयत्' इत्यनेन दातुं प्रतिज्ञातवान्, अत्र तु 'अति
सष्टवान्' इत्यनेन दत्तवान् इति गण्यते, अतएव युक्तमुक्तं 'सत्यसद्रर' इति ।

४९ । त्रिभिः—दश, तेषुषो तपोनिधि विश्वामित्रेण समक्षे िक् येन अग्नि
नवने, दाशरथे अश्वनिना प्रहिता मन्त्रवान् वशिष्ठेन ।

19. The Ling of Mithilá, true to his word bestowed his
daughter, who was not born of a human womb, on Rághava,
then and there, in the presence of the glorious sage (विश्वामित्र),
as if in the presence of Fire

प्राहिणोच्च सहितं महाद्युतिः
कोसलाधिपतये पुरोधसम् ।
भृत्यभावि दृष्टितुः परियक्षात्
दिश्यतां कुलमिदं निनेरिति ॥ ४९ ॥

४९ । प्राहियोरिति । महाद्युतिः जनकः, सहितं (१) पूजित
पुरोधसं (२), कोसलाधिपतये दशरथाय, प्राहियोत् (३) प्रहित

जनक). your bondsmen, by accepting our daughter (as your daughter-in-law)

अन्वियेष सहर्षी स च स्रुपां

प्राप चैनमनुकूलवाक् द्विजः ।

सद्य एव मुक्ततां हि पच्यते

कल्पवृक्षफलधर्मि काङ्क्षितम् ॥ ५० ॥

५० । अन्वियेषेति । स दशरथश्च, सहर्षीम् अनुकूपां, स्रुपाम् (१) अन्वियेष (२) रामविवाहमाप्तकाङ्क्ष इत्यर्थे । अनु-
कूलवाक् स्रुपामिद्विरूपानुकूलार्थवादी, द्विज जनकपुरोधाय, एतं
दशरथं प्राप । तथाहि कल्पवृक्षफलस्य य धर्मं सद्यः प्राप्तव्यं
गोऽप्याप्नोति कल्पवृक्षफलधर्मि अतः सहता (३) पुष्टकाङ्क्षी,
काङ्क्षितं मनोरथं सद्य एव, पच्यते (४) हि । कर्मकर्तारि लट् ।
लटमेव पक्षं भवति इत्यर्थः । कर्मवत कर्मणा मुन्यद्विय इति
कर्मवद्भावात् भावकर्मगोऽप्यात्मनेपदम् ।

५० । स दशरथः । स सहर्षी स्रुपाम् अन्वियेष अनुकूलवाक् द्विजश्च
एव दशरथः प्राप । हि तथाहि कल्पवृक्षफलधर्मि मुक्ततां काङ्क्षितं सद्य एव
पच्यते ।

५० । अनुकूपां वाक् स्रुपाम् अनुकूलवाक् । 'पच्यते' इति कल्पवृक्ष-
श्लोकः, लट्-पच्यते—'विषयाय तु सद्यः कथं जडमिव प्रतिष्ठितं सुखी भवेत्तु
वर्षं कल्पवृक्षेति तद्विद्' इति । 'विषयाय साध्यमान एतं कथं वर्षं

[५०] (१) अ. to distil, स्रुप् (२) इव to go with अट् १. १०-१
इत्यतः । एवम् । ईधीम् । ईदीम् । ईद्विम् । ईद्विम् । ईद्विम् । ईद्विम् । ईद्विम् । ईद्विम् ।
ईद्विम् । (३) सु. प्र००० अ. १, कृ. १०. १०, द्विजः द्वि । (४) एव to mature कल्पवृक्ष-
—पच्यते । अदाच । ईद्विम् । (कर्म-१)—पच्यते-पच्यते । अदाच-अदाच
अदाचोम्-अदाच । अदाच-ईद्विम् । ईद्विम् । ईद्विम् ।

मुक्ते सुप्रमिष्याद्यै, सै निजैः गुणैः कर्ममन्त्रमिभिरिति शेषः, स्वमेव प्रमि-
ष्यति निष्पद्यते ततः कर्मरूपा इति विदुः ज्ञाननि सुधा इति शेषः । 'कर्मेश्व-
कर्मणा तुल्यक्रिय' कर्मस्यैवा क्रियया समानक्रिय' कर्ता कर्मवत् भवतीत्यत्र ।
वाचान्तर, — ततः च सदृशो सुधा शब्दोपै, अनुकूलवाचा द्विजैश्च एव प्रापे ।
इति ।

५० । सुखलु राजा दशरथ पुत्रवान् अनुसूयया यथा मधोजित्नुं याम्-
शिव चकमे, तावदेव तदीयमकल्पनिहितसन्देशं हरन् जनकपुरोदितं तमासमादा ।
अथवा नैतत् शिव यदयं राजा सकल्पमायेषैव सिद्धिं लभते च, यतसादृशानं
पुण्यवतां सकल्पित कल्पत्रयफलमिव उदयमार्गेष्वेव परिणतिं नप्स्यति । लोके
सरा हि साधव यदेव काङ्क्षन्ति तदेव ततश्च सिध्यतीति भावः । अथ हो 'व-
शब्दो सुधान्वेष्वपुरोदिततागमनधीरविलम्बायं सूचयत' ।

५० । सप्तमं च कुरुकणा पूजितं च यजिमासौ इहेशात्मेन, त्रिकण्ड सेहे एत्र-
मन्वान् लहेश्वा ऊशारं निकटं टिगडितं इहेलेन ; अथना, पुत्राभौतगणेशेन मनोव-
रत्नतन्त्रं कलेत्रं नाश्र एहेरुप तयाहे पविणत इहेश्वा थाक ।

60 At the very moment when he (दशरथ) was thinking of
a suitable bride for his son, 'the priest arrived with the favour-
able message, like the tree of plenty (कल्पवृक्ष) the wish of the
pious fructifies itself instantaneously.

तस्य कल्पितपुरस्क्रियाविधेः

शुश्रुवान् वचनमयजन्मनः ।

उच्चचाल वलभित्सखो वशी

सैन्यरेणुसुपितार्कदीधितिः ॥ ५१ ॥

५१ । तन्मेति । वलभित्सखः (१) इन्द्रसदृशः, वशी स्थायी-
वान् । "वशं ध्यायन्ताया च" इति विश्वः । कल्पितपुरस्क्रिया-
इतपूजाविधेः, तस्य ध्ययजन्मनः द्विजस्य, वचनं जनकेन

सन्दिष्टं, श्रुश्रुवान् श्रुतवान् । षट्शोतेः कृष्टः । सैन्यरेणुमुघिता(२)-
कंदीधितिः (३) सन्, उघघाल (४) प्रतस्ये ।

५१ । बलमित्सुखः बभौ (दग्धत्), कल्पितपुरस्क्रियाविधे तस्य अयत्नान्न
वचनं श्रुश्रुवान्, सैन्यरेणुमुघिताकंदीधिति (सन्) उघघाल ।

५१ । बल (तन्नामकदेशं) भिन्नतीति बलमित् (इष्ट) तस्य सुखा, 'राजाहः
सुखिभ्यश्च' इति टच् । कल्पितः पुरस्क्रियाविधि यद्य म तस्य । बाध्यान्तर,
—बलमित्सुखिनं बभौ...वचनं श्रुश्रुवा सैन्यरेणुमुघिताकंदीधितिना (सता)
उघघाल इति ।

५१ । इन्द्रसद्वचनः आधीनं म राजा जनकपरीक्षित स ब्रह्मण श्रोतेन
विधिना परिपुत्र्य तन्मुखात् सं प्रियमन्देशं श्रुतवान्, श्रुत्वा च अगण्यसैन्यमनीतो
मिथिलां प्रदधौ । म हि सुतशोभा प्रथयामस्येन च तत्र गतवान् ननु जनका-
दीश्वरराधीनतया, अत उक्त 'बभौ' इति । बलमित्सुखी मर्दिर्नादुपि येन मय्यम्
इच्छति तस्य राज्ञो न कदापि निद्रीयपातरत्या वेदितव्यम् । सैन्यरेणुभिः सेना-
रक्षीभिः मुघिता ह्यादिना अकंदीधितयः सौरकरसिद्धया येन, म । गाढ तम-
इव तदीयचतुरद्वरभोलित्तं मार्त्तं इव तपसाभोक्तमपि ह्यादयामास, एतेन
तस्य दितलव्यापि अघघाल सैन्यं गच्छति । 'वचनम्' इत्यत्र नादलस्यति बभौ-
इति धेनु ।

०१ । ईश्वरसद्वचनं आधीनं बभौ, तस्यै ब्रह्मणो वचनविधिं श्रुत्वा बभौ ईश्वर
मिथिले सैन्ये वार्त्तां श्रुत्वा करिष्येन अगण्यं सैन्यं बभौ इतिपठने विव'करवत्
समाह्वयं करिष्ये मिथिल'वात्तां करिष्येन ।

51. The king independent and friend of Indra / बलमत्तं lit
destroyer of बल a demon, an epithet of इन्द्र after receiving
the Brāhmana (अदकन्त्या lit first-born, i. e. a man of the first
class) with offerings of respect, heard the message and set out

[५१] (१) बलमित् Indra (बल, श्रुत् to pierce, श्रुत्वा सुखा friend,
टच् aff. (२) श्रुत् to rob, म aff (३) शोभो to shine, श्रुत्वा aff (४) सन्,
अघ to go,—अघति । अघनम् । अघाधीनः । अघाल । &c अ'घत्, &c
अकंदीध—आन्दोः । अघाल । &c.

with his army. obscuring the light of the sun with clouds of dust raised by them.

आससाद् मिथिलां स वेष्टयन्
पीडितोपवनपादपां वलैः ।
प्रीतिरोधमसह्यिष्ट सा पुरी
स्त्रीव कान्तपरिभोगमायतम् ॥ ५२ ॥

५२ । आससादेति । सः दशरथः, वलैः सैन्यैः, पीडितोपवनपादपा मिथिलां, वेष्टयन् (१) परिधीकुर्वन्, आससाद् । सा पुरी, स्त्री युवतिः, आयतम् (२) अतिप्रसक्तं कान्तपरिभोगं प्रियसम्भोगमिव, प्रीत्या रोधं (३) प्रीतिरोधम्, असह्यिष्ट सोढवती । द्वेयरोधन्तु न सहते इति भावः ।

५२ । सः (दशरथ) वलैः पीडितोपवनपादपा मिथिलां वेष्टयन् आससाद् सा पुरी, स्त्री आयतं कान्तपरिभोगमिव प्रीतिरोधम् असह्यिष्ट ।
५२ । पीडिता उपवनपादपा, यस्यां ताम् । कान्तपरिभोगं तम् ।
५२ । सः (दशरथ) वलैः पीडितोपवनपादपा मिथिलां आसीत्, तथा पुर्यां स्त्रीया आयतः कान्तपरिभोग इव प्रीतिरोधं असह्यिष्ट । इति ।

५२ । अथ मिथिलां प्रावृत्तिं दशरथे तन्वैमिका, बहुसंख्यकतया समरमेव नगरीं परिवायं चतुष्टयैरे । अगण्यभैराना सचयैश्च च समन्तात् नगरीं दानपादपा पीडयन्ति च । यथा हि कामिनो प्रियतमस्य निर्दयमपि कुचपीडनमपदनसतादिभिः सम्भोगं तदानौ आनन्दनिर्भरोद्रेकान् सहते, तथा सा निरालापुत्री प्रययिनो दशरथस्य सैन्यजतं महात्ममपि सरोधं प्रसेधे । कामिनो

[५२] (१) कृते to encircle (विधि) शब्द अर्थ.—वेष्टयति । अवेष्टयन् ।
वेष्टयन्-अवेष्टयन् । वेष्टयाम्भूव, &c. (२) आ, यम् to bind, क् अर्थ. (३) र्घ
obstruct, चम् अर्थ.

५२ । अथो प्रभावः, तस्य सदृशो, ताम् । कौतुकव्य क्रिया, ताम् । राधा-
नरम्.—समये स्थितायां बद्धवामरोपमायां ताभ्याम् उभायां भूपतिभ्यां प्र-
प्रभावसदृशो कर्मसातनयकौतुकक्रिया विभेने, इति ।

५३ । बद्धवामरो राजा जनक . इन्द्रप्रभावी राजा दशरथस्य समीपि विवा-
कस्याना पुत्राणाञ्च विवाहमहात्मनीकव कुशाचारानुक्रमणं चिन्तयन्नुद्ये
ददारिद्रिं सत्यादयामासन् । 'समये स्थितौ' कौलिकसदाचारपरिपाटीम् व-
माथो दात भावः । 'दानकरस्तु इयमनुभो देया' अनेन इय दाया, अय मन्व
तय ण्यतो, अत्रान्यतमप्याटी दात व्याचष्टे । यद्यमीमलात् जनकस्य बद्ध
नाम् । बद्धवामरो यद्यमीमल कर्त्तव्यं बहुपुत्राकेषु, उत्तमप्रथमैर्मते.—'वर्षे
दायमवद्य सा खेदानो परितम' दात । चिन्त्येव तेजसा च दशरथस्य वामा-
माथम् उत्तम दशम मते — 'पाकश्यामन्तेजस' इति ।

५४ । तत्र दशरथस्य पुत्राणां विवाहं कृत्वा च पुत्राणां देश-
विशेषं विष्टं दत्तव्यं इति दशरथस्य विधानं शूलक इत्यादि शूद्राणां देश-
विशेषं दत्तव्यं इति ।

53 The two lines, resembling Varun's and Vāsava (इन्द्र-
and at-tributed to their (respective) customs and usages, performed
conjointly the nuptial ceremonies of their daughters and are
consistent with their dignity.

पार्थिवीमुद्वहृष्टघृष्टहः
नक्षत्रास्तदनुजामयोर्गिलाम् ।
यौ तयोरवरज्ञौ यरौजसौ
तौ कुगध्वजमुते सुमध्यमे ॥ ५४ ॥

५४ । पार्थिवीमिति । उद्वहृष्टघृष्टहः । यथादष्ट । रघुवंश-
स्य दशरथ-राम, इतित्याः अथवा यी पार्थिवी । तस्याद-
वर्षे विष्टं इति । तौ अग्निनाम् उद्वहृष्ट (१) परिशोतवत् ।
अथवा, इत्या अग्निनाः अथवा, जनकस्य यीमिति ।

(अश्विना) and the other girls as brides (यम and वधुः, who were their respective young men, married the sister-widowed daughters मातुली and पुत्रवीर्ये of Kusaikanya's younger brother of वमः)

ते चतुर्वेदमहितास्वयी यमः

सूनवो नयवधुपरियक्षात् ।

सामदानविधिभेदनियथाः

सिद्धिमन्त्रा इव तस्य भूपतेः ॥ ५५ ॥

५५. । ते इति । ते चतुर्वेद-(१)-महिताः ययः यत्नारः इत्यर्थः, यत्नात्सामदानदेवमुक्तम् । यमवः (२) नयवधुपरियक्षात्, सिद्धिमन्त्राः यत्नसिद्धिदत्ताः, तस्य भूपतेः दशरथस्य, सामदानविधिभेदनियथाः यत्नारः, उपाया इय, यमः (३) । विधीयते इति विधिः दानमेव विधिः, नियतो दयः । यत्नानुपायैः यधूनां सिद्धिमिच्छीयन्-मित्यनुसन्धेयम् ।

५५. । ते चतुर्वेदमहिताः ययः यत्नारः नयवधु परियक्षात्, तस्य भूपतेः सिद्धिमन्त्रा सामदानविधिभेदनियथा इव यमः ।

५५. । चतुर्वेदीं पुरवः चतुर्वेदं, तेन सति ययः । नयवधुं परियक्षात् तस्यात् । सिद्धिः क्वलि एवाम्, सिद्धिमन्त्रा । साम य दानविधिभेदं नयवधुः ते । मातुली-तेः चतुर्वेदमहिते विधिः यत्नभिः सिद्धिमन्त्रैः सामदानविधिभेदनियतेरिव यमः । इति ।

५५. । राज्ञी दशरथस्य सामदानभेदविषयक्यायत्नार उपाया अभिमतफल-विज्ञा यथा मोक्षार्थे अ, तस्य दशरथस्यः पुत्राः ययि चतुर्वेदपवीलाभात् तथा

[५५] (१) चतुर्वेद four, उट अ. (चतुर्वेदीं पुरवः, तस्य पुरवे उट्, तस्य पुत्रा-गमः), (२) सू to beget, न. aff. (३) भा to shine,—भाति । यमाम् । यमासीत् । यमो । &c. कर्षयि,—भायते । यमायि । &c. भात, &c.

यद्यमिरे । स्यपुत्राणां सुपाशानामभिनवविद्विद्वन्निवेव स्यपुत्राणामभिनववधु-
दशनेन स राजा जनम् इति सधेयः ।

४१ । कृपतिव्यं चारिणि उनय नववधुं महिठ मिलिठ इठग्राठे त्वाव इहेन, येन
उहाव चारिणि उगाव (नाय, वान, देव, विद्वह) सनविधिव महिठ मिलिठ इहेवा
लोटा पादेतेहे ।

55. The four sons of the king, united with their newly
married spouses, appeared like his four measures of policy viz
नाम, दान, भेद and विद्वह, each crowned with its own appropriate
success.

ता नराधिपसुता नृपात्मजैः

ते च ताभिरगमन् कृतार्थताम् ।

सोऽभवद्वरवधूसमागमः

प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभः ॥ ५६ ॥

५६ । ता इति । ताः नराधिपसुताः जनककन्यकाः, नृपा-
त्मजैः दशरथपुत्रैः, कृतार्थतां कुलश्रीकवयोरुपादिसायुष्यम्, अगमन्,
ते च ताभिः तथा । विद्व, वाः वराणां बधुनाथ समागम (१),
प्रत्ययानां प्रकृतीनाथ योगः (२) इह, सन्निभातीति सन्निभः, अतद्योग-
सर्गो इति कः । अभवत् । प्रत्ययाः वनादयः येभ्यः विधीयन्ते ताः प्रकृ-
तयः । यथाप्रकृतिप्रत्यययोः सदैकार्थसाधनत्वं तद्वदत्रापि इति भावः ।

५६ । ता नराधिपसुता वपाकरी, कृतादेताम् वरवधुं ते च ताभि
(कृतादेताम् वरवधुं), स वरवधूसमागम प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभ अभवत् ।

५६ । नराधिपसुतौ (जनकपुत्रकन्ययोः) सुता । वरवधुं वराणां, ते । कृत
वर्थावार्थम्, ता तासां भाव तां कृतार्थताम्, वरवधुं, कृत वरवधुं ते तेनां भाव-
ताम् । वाचान्तर — ताभि नराधिपसुताभि ते च कृतार्थता वराणि, ते च
वरवधूसमागम प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभ अभवत् । इति ।

एवमाचारितारात्ममगायान्
 तान् निवेद्य चतुरोऽपि ततः सः ।
 अध्वसु त्रिषु विग्रहमैविणः
 सां पुरीं द्वापरयो न्यवर्त्तत ॥ ५० ॥

५० । स्वमिति । स्वम् आचरतिः (१) चतुरात्तदात्.

दशरथः, तान् चतुरः अपि, व्यात्मसम्भवान् पुत्रान्, तत्र मिथिलायां निवेश्य विवाह्य । “निवेश-शिविरोद्वाहविन्यासेषु प्रकीर्त्तितः” इति विश्वः । त्रिषु अश्वसु प्रयागेषु सत्सु, विष्टमैथिलः, स्त्री पुरीं न्यवर्त्तत (२) । उद्देशक्रियापेक्षया कर्मत्वं पुर्याः ।

१० । एषम् आत्तरतिः सः दशरथः तान् चतुरः अपि व्यात्मसम्भवान् तत्र निवेश्य, त्रिषु अश्वसु विष्टमैथिलः, (सन्) स्त्री पुरीं न्यवर्त्तत ।

१० । आत्मा सम्बन्धी येषां ते तान् व्यात्मसम्भवान् । विष्टः मैथिल येन सः विष्टमैथिलः । आत्तरति—आत्तरतिना तेन दशरथेन विष्टमैथिलेन (सता) न्यवर्त्तत । इति ।

१० । पुत्रवत्सली दशरथः पूर्वोक्तप्रकारेण मिथिलायां पुत्रचतुष्टयस्य विवाह-दीक्षां समाप्य जनकेन सह मातैः तिस्रः रात्री उषिता त विद्युन्व निजराजधानीं प्रतिनिवर्त्तते । आत् गृह्णीत इतिः अनुरागी येन सः । ‘आत्तरति’ इत्यनेन स राजा पशुपतामार्गद्वयानेन वैवाहिकसङ्गीतवान् निरवर्त्तयत इति दृश्यते । यत्रापि सिन्धुकेन सह पति वाचितस्यस्य श्रिताचारपरिग्रहान्, यथा मत्प्रसङ्गे,— ‘तिस्रः रात्री उषिता तिस्रः रात्रीः अत्रैव मातैः सहसोषिता । तस्मात्पारवर्त्तत पु’त्यनेन पूर्वोक्तयै कोन इतीत्यत्रां । इति ।

११ । अनुदत्तकण्ठ इत्यत्र, इतिरूपेण उदात्त लोके लक्ष्मि उच्यते विनाह विनाह इतिहा, इत्यः तिन तिनैव लव अतिवर्त्तित इत्येते मिथिलादेशके विष्ट इ विष्टा विष्ट मन्त्री इत्यादिमन् इतिः लक्ष्मिः ।

67 The affectionate father Dasaratha having thus per- formed there, the marriage of his four sons, and dismissed the king of Mithila after three stages in his journey, proceeded to his own capital

[१०] (१) हा to give, with आ, to take, अ aff. (आत्) अत् इव् to report, त्रिषु अत् (रात्) (२) इत् to stay, with ल, to return,— वर्त्तते । अत् इत् । अत् इत् । इत् । &c अत् इत्,—इत् इत् । अत् इत् । &c

तस्य जातु मरुतः प्रतीपगाः

वर्त्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः ।

चिक्षिणुर्भृशतया वरूधिनीम्

उत्तटा इव नदीरयाः स्थलीम् ॥ ५८ ॥

५८ । तस्येति । जातु कदाचित्, वर्त्मसु, ध्वजा. एव तरव
तान् प्रमथन्ति ये ते ध्वजतरुप्रमाथिनः, प्रतीपगाः (१) प्रतिकूल-
गामिनः, मरुतः, उत्तटाः नदीरयाः, स्थलीम् अक्षाधिमभूमिम् इव
जानपदेत्यादिना ङीप् । तस्य वरूधिनीं (२) सेनां, भृशतया भृशं
चिक्षिणुः (३) क्षिण्वन्ति स्म ।

५८ । जातु वर्त्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः प्रतीपगाः मरुतः, उत्तटाः नदीरयाः
स्थलीमिव, तस्य वरूधिनीं भृशतया चिक्षिणुः ।

५८ । प्रतीप मच्छन्तीति प्रतीपगाः । तटात उद्गताः उत्तटाः । वाथाला
— ध्वजतरुप्रमाथिभिः प्रतीपगैः मरुद्भिः उत्तटैः नदीरयैः स्थली इव वरूधिनीं
चिक्षिणुः इति ।

५८ । राजधानीं प्रतिनिवर्त्तमाने दशरथे, पथि कदाचित् प्रतिकूल
गामिनो वावरी बहुः । यथा च उच्छ्रलिता नदीप्रवाहा प्रवलवेगेन तटद्रुमान्
लम्बूलयन्तः तटसन्निहित प्रदेशं प्रावदन्ति, तथा ते वायव्ये प्रवलवेगेन ध्वजकपात
पादपान् उत्पाटयन्ती दशरथसैन्यं नितरां घीभयानाम् । रथध्वजदण्डानाम्
घोरत्वान् तरुनाम् । 'इतद्यतुर्भिः प्रतिकूलवातादि दुःशकुनवर्षणं भासंवागमनं
सूक्ष्मम्' इति दिनकरः ।

[५८] (१) प्रति, अप् water, च aff. (प्रतीप), and गम् to go, ड aff.
(२) वरूधि part of a car, इति & ङीप् affs. (३) क्षिणु to pain,—क्षिण्वति ।
चक्षिणान् । चक्षिणीन्-चक्षिणन् । चिक्षिणुः । &c. कर्मणि,—क्षिण्वते । चक्षिणि ।
&c क्षिणुः, &c.

१०। एतन्नामविमलाः कश्चिदुत्तमं तदन्तः परितः तेषां सप्तदश द्वयं
 तदन्तः तेषां द्वयं तदन्तः, एतान् तेषां द्वयं तदन्तः तेषां द्वयं तदन्तः
 तेषां द्वयं तदन्तः तेषां द्वयं तदन्तः तेषां द्वयं तदन्तः ।

58. On one occasion, in the course of his journey, adverse
 winds arose, breaking down the flag-staffs like the trees, and
 afflicted greatly his army, as the floods of a river ravage the
 place around its bank

लक्ष्यते स्म तदनन्तरं रविः

बद्धभीमपरिवेशमण्डलः ।

वैनतेयशमितस्य भोगिनः

भोगवेष्टित इव च्यती मणिः ॥ ५६ ॥

५६। लक्ष्यते इति । तदनन्तरं प्रतीपपवमानन्तरं, बद्धं भीम
 परिवेशस्य (१) परिधेः मण्डलं यस्य सः । “परिवेशस्तु परिधिरप-
 सृय्यं कर्मण्डले” इत्यमरः । रविः, वैनतेय (२)-शमितस्य मण्डलस्य
 भोगिनः कर्मण्य, भोगिन (३) कायेन । “भोगः सुखे स्वादिभृता-
 वहेषु मण्यताययोः” इत्यमरः । वेष्टितः, श्रुत शिरोभ्यः, मणि
 इव लक्ष्यते (४) स्म ।

५६। तदनन्तरं बद्धभीमपरिवेशमण्डलं रविः वैनतेयशमितस्य भोगिन
 भोगवेष्टितः श्रुतः मणिरिव लक्ष्यते स्म ।

५६। विनताया अपत्य पुमान् वैनतेय तिन शमित तस्य । वाच्यान्तर —
 बद्धभीमपरिवेशमण्डलं रविं भोगवेष्टितं श्रुतं मणिम् इव लक्षयन्ति स्म (जनाः) इति ।

[५६] (१) परि around, विश् to pervade, घञ् aff (२) विनता the
 mother of महद, टञ् aff (३) भुञ् to enjoy, घञ् aff, (४) लक्ष् to
 mark, कर्त्तव्य, — लक्ष्यते । लक्ष्ये । &c, लक्षितः, &c. कर्त्तरि,—
 लक्षयति । लक्षयन् । लक्षयन् । &c.

१८। यदा हि गहङ्कृतस्य महासर्पस्य शिरोभटो मविः तस्य काशवेष्टनमध्ये मोभते, तदा तदानीं सूर्योऽपि धीरपरिधिमण्डलमध्ये दृश्यते । विनता नाम कश्यपस्य प्रजापतेः पत्नी गहङ्कमाता, तथा अपत्यं पुमान् वेनतीयः गन्धः, तस्य किल विमाहृतनयैषु सपैषु चिरनिवृत्तं धीरम् । 'वेनतीयमनितम्' इत्यनेन महासर्पस्य इति लभ्यते, लक्ष्यं,—'किं महोरगतविमर्षिविक्रमो राजिर्षीषु गहङ्कः प्रवर्धते' इति । सूर्यपरिधेरत्यायतत्वात् महासर्पस्यास्यम्, सूर्यस्य च दोषिमत्तान् मण्डिमाम् । यदा महासर्पश्चायं चासक्त्यादयति, तथा सूर्यपरिधिः दुर्निमित्तत्वात् अमिटाशङ्कां करोति । अत्र सूर्यपरिवेष्टनस्य आलरोक्ष दुर्निमित्तं वर्धितम्, तथा च विश्वधर्माक्षरे,—'यद्यध्वंवेष्टनं दिव्यम् आलरोक्षं निर्वाणं मी । उत्थापाती दिद्यां दाह. परिवेष्टनयैव' । इत्यादि ।

१९। तदनन्तरं सूर्यादेव उदकर परिधिमण्डले आवृत्त इत्येतात् बोध इहेन वेन, गन्धः इति तदानीं गहङ्कजटे मनि तदानीं वेहङ्कृतनयो मकित इहेतेहे ।

59. Immediately after this, the sun was seen encompassed with an awful misty circle and appeared like a gem fallen from (the hood of) a serpent killed by Vinateya (lit. the son of Vinatá, an epithet of गहङ्क), and enclosed within the ring formed by the serpent's body.

श्येनपक्षपरिधूसरालकाः

सान्ध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः ।

अङ्गना इव रजस्वला दिशः

नो बभूवुरवलोकनक्षमाः ॥ ६० ॥

६० । श्येनेति । श्येनपक्षाः एव परिधूसराः (१) अलकाः (२) यासां ताः, सान्ध्य- (३)-मेघाः एव रुधिरार्द्राणि वासांसि यासां ताः तथोक्ताः, रजः धूलिरासाम् व्यस्तीति रजस्वलाः । रजःकथ्यासति-परिधदोवजिति वलक्षप्रत्ययः । दिशः, रजस्वलाः ऋतुमत्यः, अङ्गना (४) एव । 'स्यान्नजः पुष्यमार्त्तवम्' इत्यमरः । अवलोकन-

क्षमाः दर्शनाहं, नो बभूवुः । एकचाट्टदोषादपरत्र आद्यदोषा-
दिति विज्ञेयम् । अथ रजोदृष्टित्वात् उक्तः ।

१० । क्षीनपक्षपरिधुमरालकाः साध्यमेघदधिराद्रंभाससः (रजसलाः) दिग्मः
रजसलाः अङ्गना इव अश्लीकनक्षमा नो बभूवुः । वाचान्तरं—क्षीनपक्षपरि-
धुमरालकाभिः साध्यमेघदधिराद्रंभासीभिः रजसलाभिः दिग्भिः (रजसलाभिः)
अङ्गनाभिः इव अश्लीकनक्षमाभिः नो बभूवुः । इति ।

१० । यदा अमङ्गलदग्धैः विकीर्णैः पूषंङ्गलजाली रजोरजैश्च अधीवर्धै
समन्विता अङ्गुमत्स्यः स्त्रिय पातकजनकतया पुंसां दर्शनाहं न भवन्ति, तथा
संप्रततां शीतानां निस्सर्गदग्धे विततैः पक्षजालैः सध्यादग्धे मीढैश्च समन्विता
दापवर्धनलिता दिग्मः अमङ्गलजनकतया तदा जनानां दर्शनाहं न बभूवुः । अतो
अङ्गमेकारनिषेधात् अलकानां दधत्, दधत्वाच्च क्षीनपक्षसाध्यम् । रजसला
साध्यमेघरजसलावाससाम् औपम्यम् । अत्र क्षीनसंसारपाद्यधर्षदग्धे दुर्निमित्ते
वर्षिते ।

१० । इतिमग्निना विद्युन्वी अङ्गुमती मारीमिनेर वाह्य लोचनपङ्कजं पुनर अलक-
कात् एव साक्षा देवदहन इत्थं च दग्धे मतिता हहेदा वर्धनेर अयोग्या इहेत ।

60 The quarters of the horizon like women in their
menses, became unfit to be looked at, with their rough tresses
of the wings of the vultures, and bloody vestures of the (red)
evening clouds.

भास्करश्च दिग्मध्युवास यां

तां श्रिताः प्रतिभयं ववाशिरि ।

क्षत्रशोणितपिट्क्रियोचितं

चोद्यन्त्यद्रुव भार्गवं शिवाः ॥ ६१ ॥

६१ । भास्कर इति । भास्करः (१) दां दिग्म, अर्धुवास (२)

[१०] (१) परि, च to agitate, सर aff. (२) अल् to adorn, हुन् aff
(३) सध्या twilight, च aff. (४) अति to go, दध् aff.

च यस्यां दिशि उच्यते । उपान्यध्याह्नस इति कर्मन्त्यम् । तां दिशं
 श्रिताः, शिवाः गोमायवः । “स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुन्म-
 धूर्त्तकाः” इत्यमरः । क्षत्रशोणितेन या पितृक्रिया पितृतर्पणं, तत्र
 उचितं (३) परिचितं भागं च चोदयन्त्यः (४) इव, प्रतिभयं भयङ्करं,
 ववाशिरै (५) खरवुः । वाग्दृश्ये इति धातोर्लिट् । “तिरश्चां
 वाशितं क्तम्” इत्यमरः ।

६१ । भास्करः यां दिशम् अध्येषाम च, तां (दिशं) श्रिताः शिवाः, चप-
 शोणितपितृक्रियोचितं भागं च चोदयन्त्य इव, प्रतिभयं ववाशिरै । वाप्याग्वरं—
 भास्करेण या दिश् अध्येषे, तां दिशं श्रिताभिः शिवाभिः...चोदयन्तीभिः इव,
 ववाशिरै । इति ।

६१ । सूर्योन्मुखः शगलाय घोररवं सुचरिण्य, तिम च रवेण चरिय-
 रुधिराञ्जलिभिः बह्व्यः तर्पितपितृलीक परशुराम पुनरेव चक्रकुलनिधनाय प्राव-
 षांयन्निव । शिवाशब्दः पुंशगलीऽपि स्त्रीलिङ्गएव । अशिवं शिवाकृतं चक्रकुल-
 धूमकीर्तीर्मागं वक्ष्य आह्वानभनिरिवाभवत्, क्रियागतेयमुत्प्रेक्षा । सूर्योन्मुखगोमायु-
 क्तस्य अशिवत्वे उद्धृतसहिता,—‘सर्व्वदिक्षुप्रभा दीप्ता विशेषेणाहमीभना ।
 पुरे सेन्येऽपसव्या च कष्टा सूर्योन्मुखो शिवा’ ॥ इति । ‘भयङ्करं प्रतिभयम्’
 इत्यमरः, ववाशिरै’ इति क्रियाया विशेषणम् । भागं वक्ष्य चत्रशोणितेन पितृ-
 लीकतर्पणं यदुक्तं भारते,—‘विःसप्तकलः पृथिवीं कृत्वा निःचविद्यां प्रभुः ।
 समन्तपथके पथ चकार रौधिरान् क्रदान् ॥ स तेषु तर्पयामास भृगून् भृगुकुली-
 वरः’ ॥ इति ।

[६१] (१) भा light, कृ to do, अच aff. स inserted (२) अधि, वच्
 to live,—वसति । अचसत् । अवात्सीत् । उवाच । &c. कर्मणि,—उच्यते ।
 अवासि । &c. उचितः, &c. (३) वच् to speak, कितच् aff. (रुचिर्वचि कुचि-
 कुटिभ्य कितच्). (४) बुद्ध to send, शब्दः—चोदयति । अचोदयत् । अचुदत् ।
 चोदयाम्भूव, &c. चीदितः, &c. (५) वाग् to cry,—वाग्गते । अवाग्गते ।
 अवाग्गित । ववाशिरै । &c. वाशितः, &c.

७१ । मूषा ये निरक अवरिद्ध, तेहे निरक मूष करिशा निवाणन उग्रकर ब्रव करिउठे जाणित, ताहाशा येन अजिउठोनिउठे निहूकूनउर्णकाची जाणिके वाशान करिउठे जाणित ।

GL. Jackals began to howl fearfully, with their faces towards the sun, as if to arouse Bhārgava (परशुराम) accustomed to offer oblations of Kshatriya blood to the manes of his deceased fathers.

तत् प्रतीपपवनादि वैकृतं

प्रेक्ष्य शान्तिमधिकृत्य हृत्यवित् ।

अन्वयुङ्क्त गुरुमीश्वरः क्षितेः

स्वन्तमित्यलघयत् स तद्व्यथाम् ॥६२॥

६२ । तदिति । तत् प्रतीप-(१)-पवनादि वैकृतं (२) दुर्निमित्तं प्रेक्ष्य, हृत्यवित् कार्यंश्च; क्षितेः ईश्वरः, शान्तिम् अन्वयंनिवृत्तिम् अधिकृत्य उद्दिश्य, गुरुं (३) अश्लिष्टम्, अन्वयुङ्क्त अष्टच्छत् "अश्लिष्टयोगः। एष्टा घ" इत्यमरः । सः गुरुः, स्वन्तं शुभोदकं भावीति तस्य राशः व्यथाम् अलघयत् समुहस्तवान् ।

६२ । हृत्यवित् क्षितेः ईश्वरः तत् प्रतीपपवनादि वैकृतं प्रेक्ष्य शान्तिम् अश्लिष्टं गुरुम् अन्वयुङ्क्त, स (गुरुः) स्वन्तम् इति तद्व्यथाम् अलघयत् ।

६२ । प्रतीप, पवन' आदि एष्य तत् । सु एषः अन्वो एष्य तत् स्वन्तम् भाष्याकार—हृत्यविदा क्षितेरोश्वरेषु गुरु—अन्वयुज्जत, तन् तद्व्यथा अलघयत् । इति

६२ । दुर्निमित्तं प्रतीपपवनादिदुर्निमित्तप्रकारं दृष्ट्वा भयकारणमुपस्थाप्य अन्वयं निवृत्तं राशे इत्यमरः । इति प्रतीपपवनादि गुरुगुरुः अश्लिष्टं भाष्या

[६२] (१) प्रति, अथ water, च changed to इ (२) विभूत changed to अष्टच्छत्, (३) गुरु to sound, इ अर्हि (इति) अष्टच्छत् अष्टच्छत् । इति

यामास, परिणामदर्शी महर्षियं अथभल्लक्षणां तेषां परिणामः समावहः, इति प्रवीच्य राज्ञः लक्ष्यं शमयामास । 'हृष्यवित्' क्विन् काले कीदृगनुष्ठेयं तदभिन्नः । वशिष्ठो हि आथर्वण्यमन्त्रप्रभावण रघुणा दैवमानुषादिव्यसनानां प्रतिहृत्तां, सतसु प्रथमसर्गे,—'देवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहृत्तां स्वमापदाम्' इति । अतएव विपदि वशिष्ठसक्ताग्ने शान्तिप्रार्थनया राज्ञः कार्यघ्नता प्रतिभार्ति । शान्तिकर्म च उच्यते- दग्ने भवशमेव करणीय, यथा गगंसहिताया,—'ये तेषु शान्तिं कुर्वन्ति, न ते यान्ति पराभवम्' इति । 'अलघयत्' लघुशब्दात् 'तत् करोति तदापष्टे' इति षिचि धातुमन्त्राया, लङि रूपम् ।

७२ । कर्णिकृत् (किठो) इव हृत्तवः, अतिरून् वायुं अहृतिं नेरे नैकत इति निवर्तनं कश्चिन्न अलघयत् शान्तिं कृत्वा वशिष्ठेन आर्चनां कश्चिन्न । त्विनि, 'देशं परिणामं लक्ष्यन्तु' इति वशिष्ठाव उच्यते इति वाच्यं कश्चिन्न ।

62. The sovereign of the earth (दशरथ), wise in action, observing the adverse winds and other concomitant ill omens, asked his spiritual guide (गुरु-वशिष्ठ) to avert the evil, who lessened his anxiety by assuring that it will end in good.

तेजसः सपदि राशिरुत्थितः

प्रादुरासः किल वाहिनीमुखे ।

यः प्रमृज्य नयनानि सैनिकैः

लक्षणीयपुरुषाकृतिश्चिरात् ॥ ६३ ॥

६३ । तेजसः इति । सपदि उत्थितः, तेजसः राशिः वाहिनी-(१)-मुखे सेनाये प्रादुरासः, किल खलु, यः, सैनिकैः (२) नयनानि प्रमृज्य (३), चिरात् लक्षणीया भावनीया पुरुषाकृतिः यस्याः सः तथोक्तः, अभूत् इति शेषः ।

[६३] (१) वाह a vehicle, &c इति and डोप् affs (२) धीना an army, टक् aff. (३) प्र, मृज् to clean, लप् aff — माटिं । चमाटं । चमाटी ।

। ममाजं । &c. अस्मिन्, — मृज्यते । चमाजं । &c.

६३। सपदि उत्थितः तेजसा रामि बाहिनीमुखे प्रादुराद्य किल, यः
(तेजोरात्रि) सेनिकैः नयनानि प्रमथ्य चिरात् लक्ष्मणोपपुत्रपाकृतिः (अभूत्) ।
वाच्यान्तरं—उत्थितेन तेजसो रामिना प्रादुर्बभूवे, धिन लक्ष्मणोपपुत्रपाकृतिना
(अभावि) इति ।

६३। तत्पश्चाच्च मैत्रपुरीमादि कोऽपि तेजोनिचय प्रादुर्बभूव । अथ सेनिकाः
अरतलामर्मनादिना दृष्टिजायमपनीय कृमात् तं पुरुषाकार बुध्यन्ते यः । नारा-
यणावतारस्य भागवत्स्य वैश्वदेव तेजसा देवकठारादिमन्त्रजाताना भासा च प्रदीप्त-
त्वात् अकृत्वात् उपस्थितं त तेजोरात्रिमैव सेनिका. निश्चिन्तु, अथ अतिनिपुणं
निरीक्षमाणास्ते त तेजोरात्रि पुरुष इति बुद्बुधिर इति भावः ।

६०। ए०१११९ एकटि टेकोरानि तदुत्थित इहेडा तैनःतनूषे लादुत्त हरेत ।
तेनिकद११ छू दूहिरा अनेककणेर नर उाह। नूकवेर आवार वनिना वूविते
पाहिन ।

G3 All of a sudden, a colossal mass of lustre appeared
before the army, who clearing their eyes, made out after a long
time, that it was a human figure

पित्रामंशमुपवीतलक्षणं

मातृकञ्च धनुरुज्जितं दधत् ।

यः ससोम इव घर्म्मदीधितिः

सद्विजिह्व इव चन्दनद्रुमः ॥ ६४ ॥

६४। पित्रामिति । उपवीतं (१) लक्ष्य चिह्नं यस्य तं पित्र-
स्यं पित्रा । मातृकमुपिबुधसो यदिति यत्प्रत्ययः । तम् चंशम्,
धनुषा उज्जितं (२) धनुरुज्जितं, मातृकस्यं मातृकः । अतएजिति

[६४] (१) उप, अत्र to go, or वेी to go, अ अति (उपाज्जित अ, उपवति
अ वा, अत्र नतो, वी इत्यादी वा, अ ।) (२) उज्जितं strength, यत् अति
(मातृकादिनात् इत्यच्) (२) वा to hold, अत्र अति also इत्यच् ।

ঠগ্ প্রত্যয়ঃ । তন্ প্ৰশস্ত, দধত্ (৬), যঃ ভাগ্নতঃ, মসৌমঃ পন্দ্রদ্রুতঃ, ঘম্ন্দ্ৰীধিতিঃ। সূর্যঃ ইয়, সর্দিজিহ্বঃ সাসর্গঃ পন্দ্রদ্রুতঃ ইব, স্থিতঃ ।

৬৪। য (ভাগ্নতঃ) উপসীতলক্ষ্যে পিতাম্ পদম্, ধনুর্ভস্মিত মাডকম্ অসয় দধত্, মসৌম, ঘম্ন্দ্ৰীধিতীরথ, সর্দিজিহ্বঃ পন্দ্রদ্রুতঃ ইব (স্থিতঃ) ।

৬৫। পিতুরপম্, পিতা : পাপু, পাতু, পিত, উপম, এতেভঃ তন্ ষ্মাত, যথা,—বাৎসর্যম্, ষাতপ্যম্, পিতাম্, উপদম্, ইতি। মাতৃ অযম্ (দৌনিমমমাতৃ আগত ইত্যর্থ) মাতৃক তম্, বিদ্যাদৌনিমমমম্ বাথ্যে স্বাকারানিভঃ স্রষ্টেভঃ ঠগ্ ষ্মাত, যথা—ধীতক, পিতৃক, মাতৃক, ইত্যাদি। কৌনিম সৃষ্টি কন্তে ইতি সসৌম, সূর্য্যদৌমি বহুসৌমি । ই জিহ্বৈ যস্য সঃ সর্দিজিহ্বঃ, তেজ সৃষ্টি কন্তে ইতি সর্দিজিহ্বঃ । ঘম্ন্দ্ৰীঃ (স্রষ্টা) দৌধিতদৌ যস্য মঃ ঘম্ন্দ্ৰীধিতিঃ । বাথ্যানর— যেন দধতা (স্রষ্টা) সসৌমিন ঘম্ন্দ্ৰীধিতিনা ইব সর্দিজিহ্বেন পন্দ্রদ্রুতমিথ ইব (স্থিতম্) ।

৬৬। যথা হি সৌম্যায় সূর্য্য স্রীতায়না পন্দ্রেণ স্রষ্টত স্রীমতে, যথা প সুরমিস্রীতল, পন্দ্রনঃ ধৌষ্যবিশ্বধরেণ বৈচিতঃ স্রীমতে, তথা স ভাগ্নতঃ, পিতৃক লক্ষ্যে মনসূচকং যশীপবীতং মাতৃকুললক্ষ্যং তেজ সূচক ভৌষ্যং ধনুয ধারয়ন্ স্রীমতে স্বা : সর্দিয়ানর্ভজী ব্রাহ্মণ্যপুত্র ভাগ্নতঃ পাতৃ ব্রাহ্মণ্যং তেজ, যুগপদৈব লভ্যতে স্ব ইতি ভাবঃ ।—পরম্পরামস্য পিতা স্রমদপিতানং ব্রাহ্মণ্যং, স চ স্ববী- ক্তাম্ জাত, স্ববীকৃত্য স্বগীরিতি তস্য পিতৃকুলক্রম । রেণুকা নাম সর্দিয়া পরম্পরামস্য মাতা, সা চ রাজ্য প্রসীনজিতধনযা, যথা, ভারতী,—‘স প্রসীনজিত রাজন্ অধিগম্য নরাধিপম্ । রেণুকা বরযাক্রান্তে স খ তজ্জৈ দেধী দুপঃ’ ॥ ইতি । তৈশ্বামাহ বয়ীঃ পরম্পরবিদৌধিতোরপি একতাবস্থানম্ উপমানহবেন সম্যতে । যদ্যপি পন্দ্রসূর্য্যদৌমিকাবস্থান নিয়তক্রতন্যিমসর্দিহিত তথাপি ‘নিরডুয়া হি কবয়’ ইতি কবীনা নিরডুয়ালাদৈব সক্রম, যথা কান্দ্যপ্রকারে,—‘নিয়তক্রত- নিয়মসর্দিহিতা স্রষ্টৈকমযৌমনন্যপরতন্যাম্ । শবরসকৃচ্ছিন্না নিম্মা তিনাদধতী ভারতী কবীর্জযতি’ ॥ ইতি ।

৬৭। পিতৃকুলের চিহ্ন বক্ষোপবীত এবং মাতৃকুলের জাঘলানান চিহ্ন মেন্দ্রাসন ধারণ করায়, বঁহাকে স্বধাকবসঃসুক্ৰ অতাকর এবং বিববরবেচিত চন্দ্রনতকর নার (প্রশান্ত অথচ ভীষণ) দেখাইতেছিল ।

. 61. Who wore the sacred thread indicative of his paternal side, and held the brilliant bow indicative of his maternal side, and thus appeared like the sun in conjunction with the moon, or a sandal tree encircled by a snake.

येन रोषपरुषात्मनः पितुः

शासने स्थितिभिदोऽपि तस्युषा ।

वेपमानजननीशिरश्छिदा

प्रागजीयत घृणा ततो मही ॥ ६५ ॥

६५। येनेति । रोषपरुष. चात्मा बुद्धिः यस्य सः । 'आत्मा यद्गो धृतिर्बुद्धिः' इत्यमरः । तस्य रोषपरुषात्मनः, स्थितिभिदः (१) मर्यादाकृत्तः अपि, पितुः शासने. तस्युषा (२) स्थितेन, वेपमान- (३) जननीशिरश्छिदा येन, प्राक् घृणा (४) अजीयत (५), ततः अन्तरं, मही अजीयत । मातृघ्नन्तुः अन्वयवधात् कुतो जुगुप्सा इति भावः ।

६६। रोषपरुषात्मनः स्थितिभिदोऽपि पितुः शासने तस्युषा वेपमानजननी शिरश्छिदा येन प्राक् घृणा अजीयत, तत मही (अजीयत) ।

६७। स्थितिं भिन्नोति तिम स्थितिभ्रंटाः । वेपमाना दा जननी, तस्या शिरः, तत् घ्नन्तीति तिम । वाच्योत्तर—घ तस्थिराम् वेपमानजननीशिरश्छिदा (घन्) घृणाम् अजीयत्...महीम् (अजीयत्) ।

६८। स किञ्च रोषावेपमिच्छुत्वेन अतिक्रान्तमर्थादपि विदुषाशया भव

[६५] (१) स्थिति position, भिद to break, द्विप् अर्धे (१) स्था to stay कृष् अर्धे (इच्छुत्वेति कृष्कर्मणः) (२) द्विप् to trample, घृणाम् अर्धे—वेपने अवेपत । अवेपितः विवेपेः । &c. (३) घृ to sprinkle, मही & टाप् अर्धे, (४) द्विप् अर्धे, (५) द्विप् अर्धे, (६) द्विप् अर्धे, (७) द्विप् अर्धे—अजीयते अजीयत । अजायि । &c. कित, &c अर्धे—अजीयते अजीयत्, अजीयते अजायि । &c.

67 The king, on seeing that Dhārgava bent on destroying the royal races, in order to avenge his father's murder, and considering the tender age of his sons and his own old age, became bewildered.

नाम राम इति तुल्यमात्मजे
वर्त्तमानमहिते च दारुणे ।
हृदयमस्य भयदायि चाभवत्
रत्नजातमिव हारसर्पयोः ॥ ६८ ॥

६८। नामेति । आत्मजे पुत्रे, दारुणे १) घोरि, अहिते शत्रौ च, तुल्यम् अविशेषेण वर्त्तमानं राम इति नाम हारसर्पयोः वर्त्तमानं, रत्नजातं रत्नजातिः इव, अस्य दशरथस्य हृदय(२) हृदय-
द्रुमं, भयदायि (३) भयद्वरं च, अभवत् ।

६८। आत्मजे दाहणे अहिते च तुल्य वर्त्तमान राम इति नाम हारसर्पयोः (वर्त्तमानं) रत्नजातमिव, अथ (दशरथस्य) हृदय भयदा य च अभवत् । आत्मानं वर्त्तमानेन राम इति नामा रत्नजातेन इव हृदयं भयदायिना च अभवत् इति ।

६८। यदा हि मनीषरुद्धारण्यत व्यङ्ग्येतेन रत्नजातम् हृदयेन दाहयेत्, यदा च कथाञ्चित् रत्न विहरणमसतीति भयभाववदिति तथा एव अतः 'राम' इति मधुराक्षरं नाम तस्य दाहो हृदयानन्दन वसुध, वृद्धमेव शत्रो परदुरासि अतः तद्विष 'राम' इति नाम तस्य महतो शत्रो जनयामास । आचार्यमुखादीनाम् एवमापि आश्रित्य सत्कृतीपक्षयोः भवत्, इति भावः । अमलादलादित्य-
दीनाम् पुत्रदत्तस्य 'राम'-नाम दारुणमात्मज्, भीष्मवादिदीनाम् परस्य-'राम'-
इत्यस्य 'राम'-नाम सर्पवशात् । रत्नहारसाम्यात् पुत्रदत्तस्य निरातयवसुध
व्यङ्ग्यं भवितुम्, अत्रच भावते —'म माससां च रामायां नामा कृत्स्नस्य' इति

[६८] (१) इति to fear, सन्तु भी (कादा'रथ्य सन्तु, (२) इति heart, दम् भी (३) भय fear, दा to give, दिति भी

मिथोराशिद्वयमानस्य अयं: एनीयंया सुखः ।...पुत्रस्यभान् सुखतरः अग्रे सोऽपि
विद्यते' इ इति ।

७७। मूत्रं च नाशनं मूत्रं एते उच्यन्ते एतादृशं विद्वान् 'ग्राम' एते नः
शत्रुद्विष्टं च गर्भद्विष्टं ब्रह्मणः नाशं उच्यते अन्नमन्त्रं च उच्यते वनिशं वेष इति ।

68 The name 'Rāma,' being the name of his son, as well as, of his inveterate enemy, seemed to him at once pleasant and dreadful, like the jewel in a necklace, and the jewel on the hood of a serpent.

अर्घ्यमर्घ्यमितिवादिनं नृपं

सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः ।

क्षत्रकीपददृशनाश्चिषं ततः

सन्दधे दृशमुदयतारकाम् ॥ ६६ ॥

६६। अर्घ्यमिति । सः भार्गवः, अर्घ्यम् अर्घ्यम् इति वादिनं
नृपम् अनवेक्ष्य, यतः यत्र भरताग्रजः, ततः तत्र । इतराभ्योऽपि
दृश्यन्ते इति साव्बन्विभक्तिकल्पसिः । क्षत्रे क्षत्रकुले विषये यः कोप-
दहनः रोषाभिः तस्य अर्घ्यं (१) ज्वालाम् इव स्थिताम् । "ज्वाला-
भासोर्नपुंस्यर्चिः" इत्यमरः । उदया-तारका (२) कनीनिका
यस्याः ताम् । "तारकादृशः कनीनिका" इत्यमरः । दृशं सन्दधे ।

६६। स भार्गवः, अर्घ्यम् अर्घ्यम् इति वादिनं नृपम् अनवेक्ष्य यतः भरता-
ग्रजः ततः क्षत्रकीपददृशनाश्चिषं उदयतारकां दृशं सन्दधे । वाच्यमरः—तेन...
अनवेक्ष्य यतः भरताग्रजेन (असूयते) ततः क्षत्रकीपददृशनाश्चिः उदयतारकां दृशं
सन्दधे । इति ।

६६। तयामृतं भार्गवम् उपागतं दृशं अर्घ्यदानादिसन्कारे, तम् अनुकूल-

[६६] (१) अर्घ्यं to worship, इति aff. (२) दृ to cross, (विष्व) सुषु
aff टाप् f.m aff. (३) दृम् to see, कृप् aff.

०० । काश्वेकनिपत्तमुदिता शरम् चतुर्भोविररचारिचं कुभेता युयुत्सुना
 तिम (भागवेष) विगतभीः पुरीयतः राघवः निजगटे । वाच्यानरं—काश्वेकनिपत्त
 मुदिः शरम् चतुर्भोविररचारिचं कुभेत् युयुत्सुः मः (भागवः) विगतमियं पुरीयत
 राघवं निजगटे । इति ।

०० । सच्चि युद्धार्थो भागवः शरासनं मुदिपीठं दधान, शरघ चतुर्भोविरर
 मध्ये धारयन् पुरी दण्डायमानं निर्भयचित्त राघवं वक्तुम् चारिभे । काश्वेक
 धनुषि निपत्तः निपत्तः मुदि. येन, न तेन । विद्यता भी. मयं यम्य सः, भीषण-
 भागवदग्रंनेनापि चरिचलित इत्यर्थः । चतुर्भो. विररे चरतीति तम् । योयुम्
 इच्छे युयुत्सु तेन, युधधाती. सद्रनात् उग्रमथयः ।

१० । दृक्करो लोवि वृक्षश्रेष्ठे भद्रानन धारणपूर्वकं चतुर्भोविरर नर नः
 कवठ, निर्भय ननु च पठारनान शपवक कश्चित्नेन ।

70. He in the attitude of combat, firmly grasping his bow,
 and holding an arrow between his fingers, thus addressed
 Rāghava (राम), who stood dauntless before him.

क्षत्रजातमपकारवैरि मे

तन्निहत्य बहुशः शमं गतः ।

सुप्तसर्पं इव दण्डघट्टनात्

रोषितोऽस्मि तव विक्रमश्रवात् ॥७१॥

७१ । क्षत्रेति । क्षत्रजातं क्षत्रजातिः, मे अपकारेण पिब-
 धधरूपेण, वैरि द्वेषि, तत् क्षत्रजातं, बहुशः (१) एकत्रिंशतिवारान्
 निहत्य, शमं गतः अस्मि, तथापि सुप्तसर्पः, दण्डघट्टनात् (२) इव,
 तव विक्रमस्य, श्रवात् (३) व्याकर्णनात्, रोषितः रोषं प्रापितः, अस्मि ।

७१ । क्षत्रजातं मे अपकारवैरि, तत् (क्षत्रजातं) बहुशः निहत्य शमं गत

[७१] (१) बहु many, शसु aff. (२) घट्ट to disturb, श्युट् aff. (३) श्रु
 to hear, शप् aff.

(अधि), सुप्रसर्पं दृष्टव्यनादिषु तत्र विक्रमप्रधानं रोपितं अधि । याथाकारं—
अवकाशेन अपकारिवोरिषा (अभुयत्), (मया) मम, मतः, सुप्रसर्पेण इव (मया)
रोपितेन भुयते । इति ।

७१ । यथा कथितं निद्रितं कथो यथा आहती रोषात् याघातकारिणम्
अभिधावति, तथा चिरात् मम मतोऽहं तत्र पराक्रमप्रवयेन आहत इव यम-
घरीरे रोषात् त्वा प्राप्नोऽहम् । त्वामहत्वा न निवर्तिष्ये इति भावः । अत्र भाग-
वत् सप्रेषं विक्रमस्य दख्खं यदस्य प्रवेण च योपस्यं प्रेयम् । यथा भागवतविरचितेण
ममं मत्त इति तथा सप्रेषविरचितेण सुप्र इ.त, अमथोरपि मायं प्रेयम् । 'अपकार-
विरि,' अत्र अपकारशब्दः आश्रमठकमहद्दीमधेनुवकापदकरणपितृवधादिसृषणः ।
'प्रभुं मत्त.'—अथोकादिपठ्यमपवचनात् अववधात् निद्रण ।

७२ । अपकारहेतुं कथिद्रकाठि आमारं लज्जं, आधि उहाके वादवात्र महारं
कथिद्राणां हरेद्राहितान, नातिं विहा योटाहेले निद्रितं सर्पं येयम गच्छिद्रा उटे,
तेनमिं होमारं विक्रमेव कथां कुनिद्रां आधि वृणितं हरेद्राहि ।

71. The Kshatriya race, my enemies for injuries done, have
I destroyed many a time, and I have felt appeased, but the
report of thy valorous deed roused me, as the rough handling
with a stick rouses a sleeping serpent.

मैथिलस्य धनुरन्यपार्थिवैः

त्वं किलानमितपूर्वमचणोः ।

तन्निशम्य भवता समर्घये

वीर्य्यगृह्णमिव भग्नमात्मनः ॥ ७२ ॥

७२ । मैथिलश्लेति । अन्ये पार्थिवे, अत्रमितपूर्वं पूर्वंमम-
मितम् । सुप्रसपेति शमाश । अस्य मैथिलस्य धनुः, त्वम् अलक्षो (१)
क्षतवान् विदेति वार्त्तायाम् । "वार्त्तासम्भाष्ययोः किल" इत्यमरः ।

तत् धनुर्भङ्गं । निग्रह्य आकाशम् । भवता, आत्मनः मनः, वीर्यम् (२)
एव षट्कं, भङ्गम् इव समर्थये (३) मन्ये ।

०१ । अत्रादिभिः अत्रादिपुत्रं मेदिनीनां धनुः तम् अत्रादीः विष्णुः, तम्
निग्रह्य भवता आत्मनः वीर्यं षट्कं भङ्गम् इव समर्थये । वाचान्तरं—धनुः तया
अत्राद्यतः (मया) समर्थये । इति ।

०२ । अत्रादिभिरने जितं धनुः इत्यत्रादिभिरम् इतः पुत्र्यम् अन्ये राजानः मनः
दितुमपि न शक्नु, तत् धनुः भङ्गं कृतवता तया मनः वीर्यं षट्कं भङ्गं
इत्यर्थं मन्ये । यथा कश्चित् इव प्रतिद्वन्द्विनिराकरवमाधने प्रियतमे अङ्गे मर्ते
मर्ते मति मन्थयोदया क्षीयमूर्च्छितो भवति, तथा इत्यनुभङ्गेन मनः प्रियतमायां
वीरकीर्त्या कृतायां तया अत्रादिभिर मन्थोदय इव क्षीयमूर्च्छितोऽपि मर्तम् ।
'अत्रादीः' अत्रादिनायाम् इति धातोः कर्त्तरि लङि मध्यमपुरुषैकवचनम् ।
'वीर्यं षट्कं भङ्गम्'—'यथा भङ्गमङ्गी त्रयमादिरकश्चित्कर इति भावः' इति
दिनकरः ।

१२ । ये धनुः इतिपुत्रं अना कोन राजान नत करिउठेउ पावे नाई, तुनि हनः
सेई धनुः तत्र करिवाह, कुनिवा अनात्र छान इहेउठेउ, येन तुनि आनात्र वीरकण
भुव तत्र करिवाह ।

72 Hearing that thou hast broken the bow of the king
of Mithilá, that fouled all other kings in the bending thereof,
I have felt as if the crest (मङ्गल lit. means 'horn') of my valour
has been broken by thee.

अन्यदा जगति राम इत्ययं

शब्द उच्चरित एव मामगात् ।

॥ व्रीडमावहति मे स सम्प्रति

व्यस्तवृत्तिरुदयोन्मुखे त्वयि ॥ ७३ ॥

&c. अत्र. &c. (२) वीर a hero, यत् all. (३) सम्, अर्थ to ask,—अर्थयते ।

आर्थयत । आर्थयत । अर्थयाम्भुव, &c कर्मणि—अर्थयते । आर्थि—आर्थयि ।

&c. अर्थितः. &c.

विभ्रतोऽस्त्रमचलेऽप्यकुण्ठितं
 द्वौ रिपू सप्त-मती समागसौ ।

धेनुवत्सहरणाञ्च हैहयः

त्वञ्च कीर्त्तिमपहर्त्तुमुद्यतः ॥ ७४ ॥

७४ । विभ्रत इति । अथसे (१) कौशिकी अपि, अकुण्ठित-
 तम (२) अस्त्रं विभ्रतः मम, द्वौ समागसौ गुन्यापराधी, रिपू मती,
 धेनोः पिष्टहोमधेनोः वसत्य हरणात् चेतोः हैहयः कार्त्वीर्येण,
 कीर्त्तिम् अपहर्त्तुम् उद्यत उद्यत त्वञ्च वसुहरणे भारतदुःखः
 "प्रमत्तघातमात् तस्य होमधेन्यान्ततो वनात् । अहार वयं
 क्षीरान्ना वनात् य महादुमान् ॥" इति ।

७५ । अथसेऽपि अकुण्ठितम् अस्त्रं वसु-वन्तो मम द्वौ समागसौ रिपू मती-
 धेनुवत्सहरणात् हैहयः कीर्त्तिम् अपहर्त्तुम् उद्यत मयः वाचा-मम-
 अकुण्ठितम् अस्त्रं विभ्रतम् अहं द्वौ समागसौ रिपू मत्य हैहयः- उद्यत मम य-
 इति ।

७६ । दुर्बल कीर्त्तनमम य अथसे विदा-वन्तो मे वसुहरणं वसु-
 वन्तो मम, द्वौ समागसौ रिपू मत्य हैहयः, अस्त्रं रिपू द्वौ धेनुवत्स

विद्यायाः कल्पयं । समम् भागः ययोः सो भवाममी । 'मती' इति मन्त्रातीः वर्त्तमाने
त, 'सद्य च वर्त्तमाने' इति सूत्रे च वर्त्तमानविहित-श्र-योयात्, 'मम्' इत्यत्र यत् ।

७३ । परिच्छेद दास्य अतिच्छेद इव नां, यन्नि 'उ'द्वुल अत्र दात्रण करिष्यं यद्वि ।
दुना यनदाते दुद्रे य वि आमात्र नक्ष, —देवद्व (कःर्तुवीर्यं) होमयेष्टुव वरुम इवण
वद्विद्विद्विण वनिषा एवः दुनि आमात्र योर्द्विद्वद्वे देवाउ वनिषा ।

74 Armed with a weapon which even a mountain could not blunt I have only two enemies equally obnoxious Huhya (कालंभीयःःःः) for carrying away the calf of the (sacrificial) cow, and thou for attempting to rob my fame.

क्षत्रियान्तकरणोऽपि विक्रमः

तेन मामवति नाजिते त्वयि ।

पावकस्य महिमा स गम्यते

क्वचवञ्जलति सागरेऽपि यः ॥ ७५ ॥

७५ । क्षत्रियेति । तेन कारणेन, द्वियते येनासौ करयः (१)
क्षत्रियान्तम्य करयः अपि, विक्रमः, त्वयि अजिते, मो म अवति (२)
न प्रीत्याति । तथाहि, पावकस्य (३) अग्ने, महिमा स गम्यते (४),
यः क्वचवत् क्वचो इव । तत्र तस्येति उक्तमर्थे इति । सागरे अपि
ज्वलति (५) ।

[७५] (१) कृ to do, or कृ to scatter, दुष अर्हि (२) कृ to please,—
अवति । आवन् । आवीन् । आवः । &c क्वचं च,—क्वचो । आवि । आवे ।
&c (३) दृ to purify, अग्न् अर्हि (४) कृ to count, क्वचं च,—क्वचो ।
अवति । &c क्वचत्, &c क्वचि,—क्वचत् । क्वचदत् । क्वचिदत् । क्वच-
वत्, &c (५) कृ to burn,—अवति । अववत् । अव्वीत् । अव्व-
&c आवे,—अवते । अव्वि । &c

७३ । तत्र, अतिदानवराष्ट्रीऽपि विक्रमः तस्य अजिते मां न वदति, दावकस्य मदिमा मः वदती यः कथयन् मादरेऽपि ज्ञायति । वाक्यान्तरं— अतिदानवराष्ट्रीऽपि विक्रमः अहं न वदति, दावकस्य मदिमार्त्तं तं दवदामि येन कथयन् मादरेऽपि ज्ञायति, इति ।

७४ । अग्निं धीम तीजसा अग्निभिर्ध्यायकमपि मन्त्रिण इतश्च कृत्वा विष्णु-
गर्भे ज्ञा वति अहं तदीयं तीजो यदा विद्मियेष मण्यते, तस्य जनेतरवन्दुदाहृत्तु
तीजो न तदा मण्यते, तदा अहं येन तीजसा मन्त्रेभ्योऽग्निर्ध्यायकमपि सा इत्यर्थं
इत्येति मत्त तदीयं तीजो मण्यमानि, तदा मन्त्रेभ्योऽग्निर्ध्यायकमपि सा इत्यर्थं
वामि । अर्थव्यतिरिक्तमपि तावत् विक्रम मी पीरुषं यावत् ल न विजिगी-
र्षति भाव । 'पयवकथं' वाटवार्धं रिति दावत् । कथ, लणकाडादि ।
'मादरेऽपि' अग्निभिर्ध्यायकमपि मन्त्रिणानां त्रिधे मनुदस्य गर्भे इति दावत् ।
अस अग्निधायां कथेष राधेवस्य मादरेष, भार्गवस्य वाटवार्धना, विक्रमस्य च
मदिम्या दयाकमन् अग्निध्यायम् । 'कथयन्' &c.—'मादरे' इति उपनीय
उत्तम्यत्वात् उपमानेऽपि कथं सममी, मन्त्रमन्त्राच्च कथान इवाद्ये वति, यथा
कथे इव कथयन् । एवं पठ्यतादृदि इवाद्ये वतिः श्वात, अत एतत् 'तत्र तन्नेव'
इति ।

७५ । यान् त्तेनाके ना ह्य कश्चित्कहि, तावन् यान्तर कश्चनराष्ट्री पर-
दमेव अग्नि गच्छे नहि, काष्ठे येनन मन्त्रेण यत्ते तेननि अचलित इव, एतत्
अग्निं तेहे नदिनाई लोके गणना करे ।

75 The fame of my valour as the destroyer of the Kshatriyas, does not please me so long as thou livest unconquered; that power of fire is to be praised, which burns in the ocean in the same manner as it burns in the wood

विधि चात्तवलमोजसा हरेः

ऐश्वरं धनुरभाजि यत्तया । ॥ १ ॥

श्वातमूलमनिली नदीरयैः

पातयत्यपि ऋदुस्तटद्रुमम् ॥ ७६ ॥ ।

८६ । विद्धीति । किञ्च, ऐश्वरं (१) धनुः, इरेः विष्णोः, ष्योञ्जसा (२) बलेन, आत्तबलं हृतसारश्च, विद्धि, यत् धट्टुः, त्वया अभाजि अभञ्जि । भञ्जेथ चिञ्चीति विभाषया नलोपः । तथाहि, नदीरयैः खात-(३)-मूलम् अथवदारितपादं, तटद्रुमं, मृदुरपि अग्निः (४) घातयति (५) । ततः शिशुरपि रौद्रं धनुरभाञ्जमिति मा गर्वीः इति भावः ।

०६ । अ (किञ्च) ऐश्वर धन धनु त्वया अभाजि, (ततः) इरे ष्योञ्जसा आत्त-
बलं विद्धि । मृदु अपि अग्निः नदीरयै खातमूलं तटद्रुमं घातयति ।

०७ । ईश्वरः महादेव इत्यम् ऐश्वरम् । आत्त इतं बलं यस्य तत आत्त-
बलम् । अथा इया नदीरया ते । खातानि मूलानि यस्य तम् । 'अभाजि'
इत्यथ 'अभञ्जि' इत्यपि भ्यात्, चिञ्च इत्थं प्रत्यये परे भनृञ्जधातो नकारस्य
वैकल्पिको लोप आत्त, यद्वा 'अञ्जेथ चिञ्चि' । बाष्पात्तर- ऐश्वर धनु
आत्तबलं विद्यताम् तथा, यत् त्वम् अभाञ्जयी, खातमूलं तटद्रुमं मृदुरपि
अग्निं घातयति, इति ।

०८ । यथा इ नदीरेनेन शिचिलीकृतमूलं तीव्रतश्च अल्पवेगोऽपि वायु-
घातं दनुं कर्तुं शक्नोति, तथा विष्णुनेजसा शिचिलीकृतं इरकामुंश्च अल्पमक्तिरपि त्वम्
अभाञ्जयी, अतस्ते तव न किमपि पीरयं तथावा म । पितृदेवकश्च ते का प्रथा
इति भावः । पुरा किल विद्वकश्चां अर्पितमरीच्ये इति धनुषी लिङ्गी । यत्
तवी दत्तं ईशा शिवाय ददु, तत्तं ग्रीवम् यस्य अपरं विष्णवे ददु, तत्तं वैश्वम्
सञ्चते । अदेकदा ईशा हरिहरयोः की बलवत्तर इति ब्रह्माय पश्यत् ।
ब्रह्मा तन्परीषात्वं तयोर्विरोधं लज्जयामास । एव हरिहरयो इदमे वृद्धं
भगवान् विष्ट, इद्वारेणैव यैव धनु शिचिलीकृतकार शिवाय सञ्चयामास । ततः

[०८] (१) ईश्वर god, अच्, aff. (२) ष्योञ्ज to live, ष्यञ्च् aff. (३) धनु
to dig, अच् aff. (४) अग्नि to live, इत् aff. (५) घत to fall, (चिञ्च),—
घातयति; अथात्तबलम्; अघोपतम्; घातयाम्यन्, &c. घातितः, &c.

तत्रदीयमिदमायुधं ज्यया
 सङ्गमय्यं नगरं विह्वल्यताम् ।
 तिष्ठतु प्रधानं तत्र मय्यहं
 तुल्यबाहुतरसा जितस्त्वया ॥ ७७ ॥

७७ । तदिति । तत तस्मात् नदीयम् (१) इदम् आयुधं (२)
 कामं, ज्यया संगमय्यं संश्लेष्य । अपि अघपय्यादिति मेर्या
 रिपुः । सङ्गमय्यं तथा, तया विह्वल्यतां (३), प्रधानं (४) इत्
 तिष्ठतु, प्रधानं तावदास्तान् इत्यर्थः । “प्रधानं नगरं स्तः” इति
 विद्यः । अत्रापि सङ्गमय्यं, अघपय्यादिति, अघ तुल्यबाहुतरसा समबाहु
 बलेन । “तरनी बलरंघनी” इत्यमरः । त्वया जितः ।

७७ । तत्, मदीयम् इदम् आयुधं ज्यया संगमय्यं नगरं विह्वल्यताम्, प्रथ
 तिष्ठतु, अत्रापि अघ तुल्यबाहुतरसा त्वया जितः ।

[७७] (१) मत् for मम mine इत् aff (२) अ, युध to fight, कर्त्त
 पायुषो र्नेन, युध संगमय्ये, अघपे कर्त्तव्यताम्). (३) वि, कृप् to draw, -
 य्ये । अघपय्यात् । अघपय्यात् । अघपय्यात् । &c. (४) प्र, धा to have, अत् aff. /

केवलोऽपि सुभगी नवाम्बुदः

किं पुनस्त्रिदशचापलाब्धितः ॥ ८० ॥

८० । पूर्व्वेति । पूर्व्वंशम्भयि नारायणावतारे यत् धनुः तेन समागतः सङ्गतः, सः रामः, अतिमान्त्रम् अत्यन्तं, सधुदर्शनः प्रियदर्शनः, अभवत् । तथाहि, नवाम्बुदः (१) केवलः रिक्तोऽपि सुभगः (२), त्रिदशचापेन इन्द्रधनुषा, साञ्चितः (३) चिञ्चितः किं पुनः, सुभग एव इति भावः ।

८० । सः (रामः) पूर्व्वंशम्भयि समागतः (सन्) अतिमान्त्रलघुदर्शनः अभवत् । नवाम्बुदः केवलः अपि सुभगः, त्रिदशचापलाब्धितः किं पुनः । वाक्यान्तर—पूर्व्वंशम्भयि समागतैः तेन अतिमान्त्रलघुदर्शनेन अभूयत, नवाम्बुदेन केवलैःपि सुभगेन (भूयते) त्रिदशचापलाब्धितैः किं पुनः । इति ।

८० । यथा हि स्वभावमधुरी नोत्सृग्धी नवजलधरः विषिवेष इन्द्रधनुषः सङ्गतः कसपि शोभातिशयं दधाति, तथा निसर्गमधुराङ्गतिः नवजलधरश्यामी राम स्त्रीं प्राकृतेन विष्णुधनुषा सङ्गतः कसपि शोभातिशयं दधी । 'योग्यं योग्येन युज्यते' इति भावः । अत्र राघवस्य नवाम्बुदेन धनुषस्य त्रिदशचापेन शोभस्यम् । लघु इष्ट मनीषं वा दर्शनम् आङ्गतिः अथ सः । 'विष्विष्टेऽपि लघु' इत्यमरः । 'लघुरगुरौ च मनीषं निःसारे वाच्यवत् स्त्रीवम्' इति मीदिनी । 'किं पुनः' सुभग इति किम् वक्ष्यम् इति भावः । 'सुभगीरपि विष्णुधनुषात् पूर्व्वंशम्भय परशुरामरूपं तस्य धनुषा' इति दिनकरः ।

८० । त्रिं निजं पूर्व्वंशम्भयि (नारायणावतारे) धनुः सहितं रिक्तं इत्येव निरतिशयं श्रियदर्शनं इत्येवम् ; तेषु, नवजलधरः नरुज्ज्वरे इत्यत्र, नो आशयः इत्यत्र योऽने कश्चिद् इत्यत्र देवताः ।

[८०] (१) नव new, अम्बु water, दा to give, क aff. (२) सु good, सङ्गत glory, from भङ् to serve, घ aff. (३) साञ्चित to mark, ञ aff.

80 Holding in his hand the bow which was his in his former state of being, he looked exceedingly charming, a newly formed cloud beautiful in itself becomes unspeakably such, when united with the divine bow (rain bow).

तेन भूमिनिहितैककोटि तत्
 कार्मुकञ्च बलिनाधिरोपितम् ।
 निष्प्रभञ्च रिपुरास भृशतां
 धूमशेष इव धूमकेतनः ॥ ८१ ॥

८१ । तेनेति । बलिना तेन रामेण, भूमिनिहिता एका
 कोटिः यस्य तत्, कार्मुके प्रभवतीति कार्मुकं धनुश्च । कार्मुक-
 ऋजियुक्ञ्प्रत्ययः । अधिरोपितं (१), भृशतां (२) रिपुः भार्ग-
 वश्च, धूमशेष धूमकेतनः (३) अग्निः इव, निष्प्रभः निस्तेजस्त,
 पाम बभूव । धामेति तिङन्तप्रतिरूपकमर्थयम् । दीप्तार्थकस्यास्तेः
 इयं वा ।

८१ । बलिना तेन रामेण, भूमिनिहितैककोटि तत् कार्मुकं च अधिरोपितं
 भृशतां रिपुश्च धूमशेष धूमकेतन इव निष्प्रभ आस । बाणानरं—वसी स ...
 अधिरोपितवान्, भृशता रिपुणा च धूमशेषश्च धूमकेतनेन इव निष्प्रभश्च बभूव ।
 इति ।

८१ । महाशयो रामेण दारुणैव तत्र वज्रं गृहीता अस्त्रं चटवो निरेण
 अधिरोपितं करीत, दारुणैव दारुणकदम्बी भृशश्चन कोटिजा समभन, एवञ्च
 वसीः श्रेयाश्च धूमनाथावावरो अस्त्रैश्च अस्त्रैः कः । एता रामो धार्मिकान्ना

[८१] (१) अधि up, दृष्ट to grow, (बलि) क अर्हि (२) भू earth, अ to hold, इव अर्हि, (भृश), (३) धूम smoke, केतन symbol, from किन to slide, लृट् अर्हि

वेगतिं त्विह जहास, चापव्यभ्रंशोऽनिर्दिष्टः । तदा च पादौ, — यदा
 द्दिव 'वेदना' इत्यादि शब्दाः । अत्र च वेगः चापं विनश्यत् च कोपः
 ततः परस्परमपि दृष्टा' इत्येव शब्दात् । यथातः समेतेषां तेषां शब्दात्
 समेते' इति । 'युद्धे' इत्येव शब्दे तौ वेगः चित्तं, युद्धं च
 यथा तौ युद्धे तौ चित्तं । अत्र चोक्तं ही चोक्तं । अत्र चोक्तं । अत्र चोक्तं ।
 भाद्रकालसुभाषणं च कीदृशं मथयत् ।

७३. यथा तौ च, अत्र चोक्तं । अत्र चोक्तं । अत्र चोक्तं । अत्र चोक्तं ।
 अत्र चोक्तं । अत्र चोक्तं । अत्र चोक्तं । अत्र चोक्तं । अत्र चोक्तं ।
 अत्र चोक्तं । अत्र चोक्तं । अत्र चोक्तं । अत्र चोक्तं । अत्र चोक्तं ।

७३. The moment the mighty Rama fastened the bow
 string by placing one end of it at bow on the earth, the company
 of the kings felt enraptured like a fire which has only its smoke
 left.

तावुभावपि परस्परस्थितौ

वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ ।

पश्यति स्म जनता दिनात्यये

पार्व्वणौ शशिदिवाकराविव ॥ ८२ ॥

८२ । ताविति । परस्परस्थितौ अन्योन्याभियुक्तौ । वर्द्ध-
 मानश्च परिहीनश्च (१) इति द्वन्द्वः, वर्द्धमानपरिहीने तेजसौ ययोः
 तौ, तौ उभौ राघवभार्गवौ अपि, दिनात्यये सायंकाले, पार्व्वणि भवौ
 पार्व्वणौ (२) शशिदिवाकरौ इव, जनता जनसमूहः । यामुज-
 वन्तुभ्यन्तर्हितं तत्प्रत्ययः । पश्यति स्म अपश्यत् । अत्र राघवस्य
 शशिना भार्गवस्य भानुना चोपम्य द्रष्टव्यम् ।

व्याससि विपद्ये. अत्रिणितोऽयं मृत्पुत्राविति, तं भाग्यं, सं, गदीयं, सौष्टियम् (१) यमोपम् व्यासुम् (२) भासं च व्येद्य, व्यासदा यमापे ।

८१ । एतदुक्तमित्येव इत्यामन्तुं वापसं व्यासं चानितोऽयं सं गदीयं च सौष्टियम् यमोपम् व्यासुम् च भासं व्यासदा ।

८२ । इत्येव ननु स एव संप्रमाणीत इत्युक्तमित्येव । इत्या वा व्यासं चानितोऽयं सं गदीयं च सौष्टियम् । वापसं व्यासं चानितोऽयं सं गदीयं च सौष्टियम् । वापसं व्यासं चानितोऽयं सं गदीयं च सौष्टियम् ।

८३ । आत्मिकेय इत्यामन्तुं इत्येव परमसाधकं चानितोऽयं सं गदीयं च सौष्टियम् । इत्या वा व्यासं चानितोऽयं सं गदीयं च सौष्टियम् । वापसं व्यासं चानितोऽयं सं गदीयं च सौष्टियम् । वापसं व्यासं चानितोऽयं सं गदीयं च सौष्टियम् । वापसं व्यासं चानितोऽयं सं गदीयं च सौष्टियम् ।

८४ । इत्येव ननु स एव संप्रमाणीत इत्युक्तमित्येव । इत्या वा व्यासं चानितोऽयं सं गदीयं च सौष्टियम् । वापसं व्यासं चानितोऽयं सं गदीयं च सौष्टियम् । वापसं व्यासं चानितोऽयं सं गदीयं च सौष्टियम् ।

83 The kind-hearted Rāma who resembled the son of Hara (इत्येव ननु स एव संप्रमाणीत), finding Bhārgava shorn of his energy, and his own infallible arrow fixed to the bow, thus addressed.

न प्रहर्तुमलमस्मि निर्दयं
विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि ।
शंस किं गतिमनेन पविणा
हन्मि लोकमुत ते मखाज्जितम् ॥ ८४ ॥

[८३] (१) सं, वा to hold, त aff. (२) वापसं swiftly, यम्, to go, च aff. (वापसं शीघ्रं गच्छति, यमेडं).

प्रत्युवाच तमृपिर्न तत्त्वतः ।
 त्वां न वेद्मि पुरुषं पुरातनम् ।
 गां गतस्य तव धाम वैष्णवं
 क्रीपितो ह्यसि मया दिदृक्षुणा ॥ ८५ ॥

८५ । प्रतीति । ऋषिः भार्गवः, तं रामं प्रत्युवाच । किमिति ? तत्त्वतः (१) स्वरूपतः, त्वां पुरातनं (२) पुरुषं पुरातनपुरुषं, न वेद्मि इति न, किन्तु वेद्मोऽव इत्यर्थः; किन्तु गां गतस्य भुवमवतीर्यस्य, तव वैष्णवं धाम (३) तेजः, दिदृक्षुणा (४) मृष्टमिच्छुना मया, क्रीपितः (५) हि ह्यसि ।

८५ । ऋषिः त. प्रत्युवाच, त्वा पुरातन पुरुष तत्त्वत न वेद्मि (इति) न, गां गतस्य तव वैष्णवं धाम दिदृक्षुणा मया क्रीपित हि ह्यसि । वाचानुसरं—सर्विषा च प्रसूचे, तव पुरातनः पुरुष (मया) न विद्यसे (इति) न, ... दिदृक्षु ऋ (क्री) क्रीपितवान् ऋषि । इति ।

८५ । भार्गवो राघवमेव प्रत्युवाच,—त माश्रितः परमपुरुषोऽधीति जायते स्येव, किन्तु अपुना पृथिवीमवतोर्णे मानवभावमापन्ने तस्य स किल मानवदुर्लभो भयवत्स्वभाव सञ्चया विद्यते न वेति, परीक्षाये मे मनसि मजान् कुतूहली लभे, अतएव त्वं नया ज्ञानतएव क्रीध गमितीऽसि । तव तत्त्वं ज्ञानताऽपि मया कृते ह्यसादेव ज्ञातम्, अतः अन्तर्दो मीऽपराध', इत्यभिप्रायः । 'न वेद्मि न'—अव निषिधाद्योर्धो नमस्यो वेद्मि एव इति स्वीकाररूपार्थं गमयतः ।

८६ । महर्षि भार्गव उवाच । उक्तं विनेन मे, आपनि पूरणं पूक्य, अवि आपननाके अदृष्टकणे यानि ना एमन नरे, आपनि धरणीते अरतीर्ष इहेवाहम, अवि आपनान्न देवक्य उदरं परोक्षं कश्चित् यानसेइ आपननाके कृणित कश्चिद्विहि ।

[८५] (१) तत्त्व truth, तसि aff. (२) पुरा, old, य्यु aff. (३) धा to hold, मनिन् aff. (४) इम् to see, सन् (desiderative form) ह्य aff. (५) to be angry, (विच्) ऋ aff.

भग्नमात् कृतवतः पितृद्विषः
 पातमात्रं वसुधां समाहरान् ।
 आहितो जयविपर्ययोऽपि मे
 श्राप्य एव परमेष्ठिना त्वया ॥ ८६ ॥

८६ । भग्नमादिति । पितृद्विषः पितृवैरिणः अहम्भक्तः सन्
 वतः कोपेन भग्नोऽनुभवंत । 'वसुधा इति जयः' इति न नि
 प्रत्ययः । समाहरां वसुधा (१) च पातमात्रं पातवतीति देव इत्यन्तः ।
 द्विषे च भवति भक्त्यात् गतिः । (एते च ज्ञानं त्वया पातवती
 इति ।) कृतवत्त्वस्य मे, परमेष्ठिना परमापुनर्पेन त्वया आहितः इति ।
 जयविपर्ययः (२) पराजयोऽपि, द्वाणः (३) आश्राप्य इति ।

८६ । पितृद्विषः अहम्भक्तः कृतवतः समाहरां वसुधा च पातमात्रं इत्यन्तः
 ६, परमेष्ठिना त्वया जयविपर्ययः क.प.६.५.५.५.५.

८६ । विपलीति द्विषः 'द्विषातः' इति 'द्वि' इति 'द्वि' इति 'द्वि' इति 'द्वि' इति
 इति वर्णत इति समाहरां ताम् । जयविपर्ययः जयः वदत्येव । आश्राप्य—
 परमेष्ठिना त्वया आहितेन जयविपर्ययेन द्वाणः न कुर्वत इति ।

८६ । पितृवैरिणः, अश्विदान् अहम्भक्त्या अश्विनीनां इति च श्राप्यत्वात्
 निघण्टोरेव वसुधारा दत्तवान्, अतो मे पितृद्विषः कृत्य न विधिदवात्तदने, अथवा
 तु पारद्विषः कृत्यावसिधः त्वया अनुवर्तनीयम् । अतो अपि परमेष्ठिना पराभवत्पद
 निदह प्रमुञ्चान् पारद्विषे कृत्यावपय मा वरर्तयासु अतएवापि मयि अनुवद

[८६] (१) वसु wealth, धा to hold, क and टाप् affs. (२) वि, परि, implying reverse, अन् इति (३) आश्राप्य praise, अन् aff.

एव न निदहः । ईश्वरेणैव विषयस्यैव मयि जातमिति भावः । दग्धैर्दग्ध-
 भातु ईश्वरविजितभास्य पराजयभास्य इत्यत्रम् । अथवा दग्धैर्दग्धैः पर-
 जरादयो न कीःपि कामदग्धम विजिता इति शक्यम् । 'दायमान' इत्य-
 दायस्येन आशयिणी इत्यने, तदा इति शक्तिः—'वि मन्त्रमः इति शक्तिः शक्ति-
 कताः । कता नि शक्तिः शक्तिः भास्यै इत्यत्रम् । अथवा दग्धैर्दग्धैः शक्ति-
 मियेन शक्तिः । 'तस्मिन् दग्धे महादामे इति शक्तिः शक्तिः । शक्तिः शक्ति-
 मीत आशयः शक्तिः । इति ।

७७। अग्निं निदहति शक्तिः शक्तिः शक्तिः, अग्निं शक्तिः शक्तिः शक्तिः
 शक्तिः शक्तिः । अग्निं शक्तिः शक्तिः, अग्निं शक्तिः शक्तिः शक्तिः शक्तिः शक्तिः
 शक्तिः शक्तिः शक्तिः ।

SG. I, who have reduced to ashes the enemies of my father,
 and made an absolute gift of the sea-girt earth to a person,
 deem this defeat by thee, the Supreme Deity, as a glory.

तद्गतिं मतिमतां वरिष्मितां
 पुण्यतीर्थगमनाय रक्ष मे ।
 पीडयिष्यति न मां खिलीकृता
 स्वर्गपद्मतिरभोगलोलुपम् ॥ ८७ ॥

८७। तदिति । तत् तस्मात् शारयात्, हे मतिमतां वर-
 पुण्यतीर्थ-(१)-गमनाय आमुनिष्टाम् ईश्वितां(२), मे गतिं रक्ष दातव्यं,
 किन्तु खिलीकृता (३) दुर्गभीक्ष्णतापि, स्वर्गपद्मतिः अभोगलोलुप-
 भोगनिस्पृहं मां न पीडयिष्यति (४), अतस्त्वेव अक्षीत्यर्थः ।

[८७] (१) पू to purify, यत् aff एक् augment (पू धातो. उक्-
 एनामय इत्यत्र धातो, पुण्यम्), and वृ to cross, एक् aff. (तीर्थम्)
 (२) वाप् to have, (सन्) क् aff. (३) खिल unploughed land, वि aff.

८०। मतिमता वर । तत पुण्यतीर्थंगमनाय इप्सिता मे गतिं रथ, खिली-
कृतापि स्वर्गपद्वतिः अभीगभीलुप मां न धीदधिष्यति ।

८१। मतिः प्रयत्ना ब्रह्म विद्यते एवामिति मतिमत्त तेषाम् । पुण्याधि-
कीर्त्यापि तेषु गमनं तथैः । खिली खिला मन्वद्यमाना कृता खिलीकृता । स्वर्गं
पद्वतिः । भीगे खीलुपः, स न मयमीत अभीगभीलुपः, तम् । बाष्पाकर—
त्वया ईप्सिता मे गतिं रथ्यताम्, अभीगभीलुपांसुः खिलीकृतया स्वर्गपद्वत्या न
धीदधिष्ये । इति ।

८२। हे प्रयावता श्रेष्ठ ! यथा अहं पुण्यतीर्थं गन्तुं शक्नुयां मे तां मतिमतिं
रथ, क्वहि मे स्वर्गलोका, नाहं स्वर्गदानीं किञ्चिदपि दुःखमनुभविष्यामि, यतः
सर्वभोगनिवृत्तस्य सुसुखासौ किं वा सुखमाधनेन स्वर्गेण प्रयोजनम् । 'तद्गतिम्'
इत्यस्य मनस्यपद्वते सा प्राकृता गतिं तद्वातं ताम् । यतः प्रसिद्धत्वञ्च आकाशा-
दिगमनसामन्यात् । अथ पुण्यतीर्थं महेन्द्रपर्वतरथं यम् । पुरा किल काम-
दम्यं ह्यश्रुत्वा मदीं कृत्वा वाचयन्वा रामो न वनामीति प्रतिज्ञातवान् । ततः
प्रवृत्तिं काश्यपनः सुदृष्टेः च तस्य महेन्द्रपर्वते वसति च । 'खिलीकृता खिल-
मपद्वतं श्यामम् इत्यमरः । अपद्वतं दुर्गमत्वादिना कामसुखाररहितमित्यर्थः ।
अभूततद्वादे विप्रमथः ।

८३। अहं इह हे खिलीकृतो ! पुण्यतीर्थं गमनाय आनन्दं यतोऽहं मतिमतिं
इतीदृशं, अर्षिपदं ब्रह्म हरीतेन आनन्दं मनःशोभां हरीतेना, कामं चानि तेषामनुपेक्ष
यन्ना लोभुषं नहि ।

87. Therefore, O thou, the best of the intelligent, spare my
power of locomotion that I may visit the sacred places of pil-
grimage, if my passage to heaven be closed, I shall not feel
afflicted, because I have no relish for enjoyment.

प्रत्यपद्यत तथैति राघवः

प्राङ्मुखं विससर्ज सायकम् ।

क to do, क aff. (२) पीड to pain,—पीडयति । असीदहन् । अदीदहन्-
अदीदीहन् । पीडयामाह, &c क्वचि, —पीडते । अदीदि । &c पीडित, &c

भार्गवस्य सुहृतोऽपि सोऽभवत्

स्वर्गमार्गपरिघो दुरत्ययः ॥ ८८ ॥

८८ । प्रत्यपद्यतेति । राघवः, तथेति प्रत्यपद्यत चङ्गीकृतवा प्राङ्मुखः इन्द्रदिङ्मुखः, सायकं (१) विससृजं च । सः सायकं सुहृतोऽपि साधुकारिणोऽपि । करोतेः क्तिप् । भार्गवस्य दुरत्ययः दुरतिक्रमः, स्वर्गमार्गस्य परिघः (२) प्रतिबन्धः अभवत् ।

८८ । राघव, तथेति प्रत्यपद्यत प्राङ्मुखं सायकं विससृजं च, सः सायकं सुहृत, अपि भार्गवस्य दुरत्यय, स्वर्गमार्गपरिघः अभवत् ।

८८ । प्राक् मघं यस्य सः प्राङ्मुख पूर्वाम्बः । सु साधु करोतीति सु । तस्य । दुस्तरः अत्यय, अभावो यस्य स दुरत्यय । वाचान्तर—राघवेण तथे प्रत्यपद्यत, प्राङ्मुखेन सायकं, विससृजं च, तेन दुरत्ययेन स्वर्गमार्गपरिघेण च यत । इति ।

८८ । तथा करोतीति भार्गवरचनं प्रतिश्रुत्य राम, पूर्वोभिसृजं सन् वाचिष्य, स च वाच स्वर्गमार्गमार्गोऽपि भार्गवस्य स्वर्गमार्गस्य दुर्निवारः प्रतिबन्धो बभूव । तस्य स्वर्गसाधनं पुण्यं निरासकार इति भावः । मेरी पूर्वोभिसृजं इन्द्राधिष्ठित, स्वर्गो विद्यते, अतएव 'प्राङ्मुख' इत्यनेन रामस्य स्वर्गमार्गमुपगम्यते ।

८८ । राम उवाच वनिषा श्रीराम उवाच । एकः पूर्वोभिसृजं इन्द्राधिष्ठितं स्वर्गमार्गमुपगम्यते ।

88. Rāma expressed his consent by saying.—be it so, as turning eastward darted his arrow ; that arrow became an insurmountable obstacle to Bhārgava's passage to heaven, though he was possessed of merits

राघवोऽपि चरणी तपोनिधेः

घ्नन्वतामिति यदन् समस्पृशत् ।

[८८] (१) को to destroy, सुम् अ० (२) वत्, क्त् to kill, च अ०

निर्जितेषु तरसां तरस्विनां ।

शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्त्तये ॥ ८६ ॥

८६ । राघव इति । राघवः अपि, क्षम्यताम् (१) इति वदन् तपोनिधेः भार्गवस्य, चरथौ समस्पृशत् प्रयनाम । तथाहि, तरस्विनां (२) बलवतां, तरसा बलेन, निर्जितेषु शत्रुषु, प्रणतिः एव कीर्त्तये भवति इति शेषः ।

८६ । राघव अपि क्षम्यताम् इति वदन् तपोनिधे चरथौ समस्पृशत्, तरस्विनां तरसा निर्जितेषु शत्रुषु प्रणति एव कीर्त्तये (भवति) । भाष्यान्तर— राघवेऽपि क्षम्यतामिति वदता चरथौ समस्पृशताम्, ... प्रणत्या कीर्त्तये (भूषते) । इति ।

८६ । रामोऽपि क्षम्यताम् वा वदन् इति कथयन् तपोबलसम्भितं भार्गवं प्रयनाम । अचिन्तय एतत् सोकोत्तरविनयशालिनो रामस्य, यतो बलनिर्जितेषु शत्रुषु सन्धानप्रदग्रंथीव विजयिणा कीर्त्तयन् भवति । 'तपोनिधे' इत्यनेन भार्गवस्य पूजनीयत्वम् उक्तम् ।

७३ । इत्यत्र 'क्षमा कृत्वा' इति रत्निद्रा उपोनिषिद्धे उच्यते अत्र उच्यते, कथम्, अत्र उच्यते अत्र उच्यते इति उच्यते ।

69 Rama also touched the feet of the ascetic, asking forgiveness, humility on the part of the powerful towards fallen (तरसा निर्जितेषु lit vanquished by power) foes, redounds to their glory.

राजसत्वमवधूय मातृकं

पित्रामस्मि गमितः शमं यदा ।

[८६] (१) वदन् to pardon, कथयति,—उच्यते । चरथाः—चरथि । चरथे । &c. कर्त्तरि,—उच्यते । चरथन् । चरथत—चरथीत् । चरथाम् &c. (भादि) चरथे । चरथत । चरथित—चरथ । चरथे । &c. चाम्, &c. (२) तरस् strength, विनि aff.

नन्वनिन्दितफलो मम त्वया ॥ १ ॥

नियद्योऽप्ययेसंनुग्रहीकृतः ॥ ६० ॥

६०। राजसत्यमिति । मानुरागतं मातृकं राजसत्यं (१) रजो
गुणप्रधानस्यम्, अथधूय, पितुरागतं पितृयं, अन्नं यदा गमितः अस्मि
तदा त्वयाः मम अपेक्षितत्वात् अनिन्दितम् अग्रहितं, अन्नं स्वर्गं प्राप्ति
लक्षणं यस्य सा, अयं नियद्यः अपकारः अपि, अन्नुग्रहीकृतः (२)
ननु उपकारीकृतः खलु ।

६०। मातृकं राजसत्यम् अथधूय यदा (पितृ) पितृ अन्नं गमितः अस्मि
(तदा) त्वया, अनिन्दितफलः अयं नियद्यः अपि अन्नुग्रहीकृतः ननु । वाचानर-
(त्वं) यदा (मा) गमितवान् अस्मि, अनिन्दितफलम् इमं नियद्यम् अन्नुग्रहीकृत
वान् । इति ।

६०। यतोऽहम् अथ अनेनेव नियद्यैवं मातृकुलोत्पत्तं तोषांसंभारं विहङ्ग
पितृकुलोचितं शुभोदके प्राप्तिभागे मातोऽपि, ततः लक्षितम् इमं नियद्यमपि
महीपकारकम् अन्नुग्रहं मयद्यामि । 'सकृद्भजानि निधनान्यपि तारयन्ति' इति
भावे । 'मातृकं' अविद्यकुलोचितम् इत्यर्थः । 'राजसत्यं'—'राजः' प्रधानम् अन्न
इति राजसो रजोगुणप्रधानं स्वभावः, तस्य धर्मः राजसत्यं, कामक्रोधादिरपि
प्राक्कृतम् इत्यर्थः । 'रजोगुणप्रधाने हि स्वभावे कामक्रोधादयो मूष्यन्ति । यथा
कथितं धूलिविकलद्वष्टः गन्धस्य भागम् अपश्यन् अपि पदमप्ययति, तथा रजो-
गुणाभ्योऽपि विवेकमूढः अकार्यमनुवर्तते । अज्ञानं मयमे सगं,—'अपि पदमप्य-
यति हि अतवन्तोऽपि रजोविनीलिताः' इति, अन्नुग्रहः विद्युत्पाताकरोऽपि
क्षितिं कल्पयित् गुणस्य मूष्यन् इत्यर्थः । यथा, 'राजसत्यं' राजस्य अविद्यस्य सत्य
स्वभावः शुभो वा, 'सत्यं गुणं पिशाचादीं बलीं द्रव्यस्वभावयोः' इति विद्वत् ।
अविद्योऽपि तैजःप्रतापादिगुणः, 'अमर्षसंस्वभावो वा राजसत्यः' तन् अथधूय इति

१ [६०] (१) रजस् passion, &c अच् and ल affs. (२) अन्नुग्रह favour,
२. पि aff. क to do, म aff.

याप्यामस्य सङ्गच्छते । 'मम' शान्तिं सख्यगुणप्रधानत्वमिति यावत् । सख्य
गुणप्रधाना हि शान्तिश्च साक्षात्, रजोतुल्यप्रधानाय तद्विधा ।

२० । आगनिं वधनं आभारं मातृबुल्लोहितं त्रासदिकं तावत् दूरं करिष्यां आमाके
पितृबुल्लोहितं पात्रिणये हापितं वरिणेन, त्वनं आभारं त्रिं निग्रहं करिष्यां
दुष्टदहं अकानं वरिणेन, केन ना, अहं निग्रहं परिणामं निमित्तं नरे ।

20. When thou hast converted the furious nature I in-
herited from my mother's side, into the peaceful disposition
inherent in my father's, even this punishment inflicted by thee
is on account of its happy result, an act of favor.

साधयाम्यहमविघ्नमस्तु ते

देवकार्यमुपपादयिष्यतः ।

ऊर्ध्वानिति वचः सलक्ष्मणं

लक्ष्मणायजमृपिस्तिरोद्ध ॥ ६१ ॥

६१ । साधयामीति । अहं साधयामि (१) गच्छामि, देव-
कार्यं उपपादयिष्यतः (२) सम्पादयिष्यतः, ते अविघ्नं अस्तु विघ्ना-
भावः अस्तु । अथ विभक्तीत्यादिना अर्थोभावेऽप्ययीभावः । सख्य
लक्षणेन सलक्ष्मणः तम् । तेन सहति तुल्ययोग इति षष्ठमीहि ।
अपि कार्जुनं वीर्यम्, इति वचः ऊर्ध्वान् उत्तवान् । मृञ्जुः अस्तु ।
अधिः तिरोद्धे अन्तर्द्धे ।

६१ । अहं साधयामि, देवकार्यं उपपादयिष्यतः ते अविघ्नमस्तु, अहं
अथ सलक्ष्मणस्य इति वच ऊर्ध्वान् अर्ध्वान् इति तिरोद्धे । साक्षात्—सखा
साधये, दे अविघ्नं भूयताम् — इति वच ऊर्ध्वान् अर्ध्वान् तिरोद्धे । इति ।

[६१] (१) साध, to accomplish, (विघ्नः; साधयतः; असाधयतः;
अविघ्नः) । साधयाम्यहं &c. साधयतः, &c (२) अहं, अहं to अहं, (विघ्नः)
अहं अहं १०४

घान्तेन घनवान् इतिवत् अमेद्दं हतीया, शीघ्रान्धेर् ऊबलयाति इत्यर्थः ।
 निमग्नया साक्षात् लक्ष्मीरिव मीता, अतः तस्याः हर्म्यार्थं पुरस्सन्दरीयामीत्-
 तिप्रयो, वर्धितः । अत्रुदय' ग्रीको यथा सरसी सर्गे—'तासां सुषैरामव
 र्मेभ्यांमालयाः मान्दकुनुहलानाम् । विलीलनेवममरेर्गंवासा, महलपया-
 वा इवामन्' । इति ।

२०। अनन्तर निवतुल्या अवनीपाल, पथे ह्रस्वजित रत्न पटलबने कतिपय
 ती अतिवाहित करिष्ठा अयोध्याय आसिद्धा प्रवेश करिलेन । ज्ञानकीर्ण भर्षनार्थिनी
 शिबेय नदनपाते बोध हईल येन अयोध्याय प्रवाङ्गनालय लठ लठ नीलपय
 याहे ।

93. The ruler of the earth (इत्यर्थ), almost like S'arva
 दाईव), after passing a few nights on the road provided with
 splendid royal tents, entered the city of Ayodhyá, whose win-
 ws appeared as if adorned with blue lotuses by the eyes of
 e maidens anxious to see Maithali (धीता).

Rāmāyan'a. Rāma also learned from the sage, the mystical charms (मन्त्र or रहस्य) that are required for their use, परितुष्टोऽपि भद्रं ते राजपुत्र महायय, । शीघ्रा परमया युक्तौ ददात्यस्तापि सख्ये ॥ शिवा-
सुररथान् वापि सद्यश्छोरेनान् युधि । धैरमिथान् प्रसह्याग्री बभौहस्य जयि-
ष्यसि ॥...शुभाश्रतनयान् राम मासुरान् कामरुपिथ, । प्रतीक्ष्य मम भद्रं
ते पापभूतोऽसि राघव ॥ &c. (See रामायण, बालकाण्ड, 27th and 28th
सर्ग).

St. 22.—'वामनाश्रमपटम्' &c. The hermitage of Va'mana or the dwarf incarnation of Vishn'u. In ancient times before Vishn'u became incarnate as the Vāmana, this was his hermitage, and here he practised austerities for many thousand years, as an example to others. When Vishn'u was thus engaged, Bali, the mighty king of the Daityas acquired the dominion of the three worlds, deprived the gods of their power and dignity, and commenced a great sacrifice. The gods came to this hermitage and prayed to Vishn'u for succour. Vishn'u accordingly, appeared on earth, in the shape of a dwarf (वामन) son of Kaśyapa. The dwarf went to the abode of Bali, and begged of him as much space as he could step over in three paces. Bali granted his request. Then Vishn'u dilating himself enormously took heaven and earth in two paces, and for the third placed his foot on the head of Bali, and sent him and all his people to the realms below the earth (पाताल). 'इह राम महाबाहो हिन्दुदेवमकृत । वधां च सुबहस्य तदा युग्यतामि च । लपयन्वयोदाय-
सुवास सुमहातपा । एव पृथ्वीदमी राम वामनश्च महाकन । सिद्धान्त इति
ख्यात सिद्धी यथ महातपा' ॥ &c (See रामायण, बालकाण्ड, २८ सर्ग).

St. 23.—'वाससाह सुनिराकनक्षत' &c विश्वामित्रतपोवन — Accord-
ing to the Adhyātma Rāmāyan'a the hermitage of Viśvāmītra was situated on the site of the modern town of Duxar, which is situated in the district of Shalabad. The distance from the

site of the city of Ayodhya, near Fyzabad, to the junction of the Sarayu' (Gogra) and the Ganges, is about a hundred and seventy miles. From the junction of the two rivers to the modern town of Huzar, the distance is rather more than forty miles in a retrograde direction from east to west along the southern bank of the Ganges,' &c. (See Wheeler's History of India, Vol. II. page 41, foot-note.)

St. 28 — 'मारीचमुद्वहन्' &c. Ma'richa, the son of Ta'daka the daughter of the Yaksha king Suketu, was changed into a Rakshasa by the curse of Agastya. He also tried to defile the sacrifice of Viswa'mitra, but was prevented by Ra'ma, who cast him over a long distance into the sea with a weapon. 'मारिचं दधमं हारमना पदमभासयन् । विद्येत् पदमक्षुण्णो मारीचोपरमि राघवः । न तेन पदमाक्षुण्णं मानरेण नृमादृतः । ननुर्धे योजनमस्य त्रिषु मातरमयुव । &c. (See रामायण, बालकाण्ड, १० श्लो)

According to the Ra'ma'yan'a quoted above, the weapon with which Ma'richa was struck, was the मानव weapon and not the बाण (शयुदेवतम्) as stated by Káldása. The poet here apparently followed Vishn'u-pura'n'a, which says that, 'Ráma at the sacrifice, hurled to a distance मारीच, struck by the blast of his shaft.' 'यस्य च मारीचोऽसिपुवाताहत दूरं विद्येत्' &c. (See विष्णुपुराण).

St. 32.— 'मिथिलां व्रजन्' &c. Mithilá.—'A city, the capital of Videha or North Behar, which corresponds to the modern Trihut and Purniya, between the Gandakí and Kośí rivers. It was the country of Janaka, and the name of his capital 'Janakpur,' still survives on the northern frontier'

Sts. 33 & 34 — 'शिवु दीर्घतपसः परियह.' &c. 'साह गौतमवधुः ब्रह्मसयी' &c. Ahalyá (बहल्या) the daughter of Brahmá, - was the wife of Dírghatapa'h (an epithet of the sage Gautama-गीतम). On one Occasion, Indra enchanted by her beauty, assumed her

husband's form, and seduced her in his absence. It is stated, that Ahalya' knowing the god in disguise in the wantonness of her heart yielded to his desires. Gautama returning from his ablution, beheld the profligate god in his disguise running away in haste. He understood in a moment, what had happened and thus cursed him in words of dreadful anger :—'O depraved wretch, assuming my form you have perpetrated this great crime! Therefore from this moment do you become a eunuch! The sage then pronounced this curse upon his wife.—O Sinful wretch, for thousands of years shall you remain in this forest, without any food, living only on air, resting on bed of ashes, abandoned by all, and invisible to all, suffering bitter remorse, until Rāma, the son of Daśaratha, shall come here, by whose favour you shall be cleansed from all sin,' &c. 'तथा दया च ये शक्य भाव्यामपि च गतवान् । इह वर्षसहस्राणि बहूनि निवासिष्यसि । वातभक्ष्या निराहारा तप्यन्ती भस्मसायिणी । अहया ससंभूतानामाश्रयेऽसिन् वसिष्यसि । घटेतद्य वन घोरं रामी दमरथात्मज । आगमिष्यति दुषंधंस्तदा पुत्रा भविष्यसि" । &c (See रामायण, बालकाण्ड, ४० सर्ग).

According to the Rāma yan'a quoted above, no allusion is made to Ahalyā's being turned into a stone as described by our poet, who must have followed Padmapura'na in making such an allusion. 'मादृश्या पुत्रा भर्त्ता राम' गजापराधन । अहयाप्या शिला जघ्ने मत्तल्लिङ्गोक्त सराट । तद्विद्विष्यन्तान् तस्मै प्रापानं प्राह वीरतम । तच्छादिते पादाश्रयणीन् यद्वासेवन् प्रभी । &c (See पदपुराण).

This allegory is finely explained by Kuma'rika Bhatta (1), who makes Ahalya' to represent 'the night,' and Indra 'the sun' (2), the latter carrying away the shades of night. The

(1) Also styled कुमारिकाशान्ति, a renowned teacher of Mimāṃsā philosophy.

(2) The name 'अहया' by a strained etymology can be made to signify 'night' and 'इह' the 'sun.'

belief, that, darkness prevailed before the creation, is universal, and Itā'ma'yana representing Ahalyā as the first-born daughter of Brahma', apparently alluded to 'night' or the primeval darkness.

As Indra is represented the god of rains, and Ahalya' an unploughed land (अ नैग च्छल plough, यत् affix), so this myth of Indra's connection with Ahalya' may also mean the conversion of cultivable but unploughed land into a fertile one by means of rains.

St. 44 — 'विद्वत्कतुशयानुमारिणम्' &c. This story is related in different Pura'n's in different forms with various embellishments. But the allusion contained in the text, refers to the following story of the Maha'bha'rata :—

Once the gods instituted a sacrifice and apportioned no share to Rudra, of course, not knowing the powers of the formidable deity. Rudra, in a rage, created an extraordinary bow (said to be made of five sacrifices-पञ्चयज्ञ) and ran up to the place where the gods were performing the sacrifice. A terrible catastrophe ensued :—“The mountains tottered, the earth shook, the winds ceased to blow and the fire ceased to burn; the sun and moon were obscured, the stars rolled in the firmament in utter disorder, and the whole universe was enveloped in profound darkness. Rudra pierced with an arrow the Sacrifice, that was flying away through the air, assuming the form of a deer. He followed the Sacrifice, and on his way, seized the gods who were running away in dismay. Savitā (सवितर) had his arms cut off, Bhaga (भग) had his eyes plucked out, Pu'shan (पुष) had his teeth knocked down," &c. Afterwards the gods propitiated the angry deity, and order was restored. 'ततो देवयुगेऽतीते देवा वै शंसन्त्ययम् । यज्ञं वेदप्रभासेन विधिबद्धं यदुमीक्षत । कल्पयामासुरथं ते साधनानि चर्षीषि च । भागाद्यां देवतापैव यस्मिन्, द्रव्यमेव च । ता वै वदन्नाजान्त्यी याथातथ्येन देवताः । नाकल्पयन् देवस्य म्याशीर्माणं नराधिपम् ।'

मोक्षन्मानो भागे तु कृतिवामा मन्वेऽमरैः । तत साधनमन्विष्टन् चतुरादौ
 मसृजं ह ।...तत क्रुद्धी मदादिरसदृपाटाय कार्मुकम् । राजगामाय तपैव
 यव देवा मभीजिरे । तमातकार्मुकं दृष्ट्वा वृक्षचारिणमव्ययम् । विव्यधे प्रविशो
 टेवो पञ्चताप चक्रन्पिरे । न वशी परमदेव नापिर्जन्माल श्रेयितः । अथम-
 चापि सविष्टं दिवि नचवमसृजन्म् । न वभी भ्रान्तरयापि सोम शीमुक्तमसृजत् ।
 तिमिरेणाकृलं मन्वेमाकाशघामभवत् । अभिभूताजतो देवा विजयात्र प्रजग्निरे ।
 न प्रथमाद्य यथा म देवतान्वेसिरे तदा । तत म यथा विव्याध रीटेण द्वाद
 पविषा । अपक्रान्ततो यथो मगो भूता मपावकः । स तु तेनैव कपेण दिवं
 प्राप्य व्यराजत । अन्वीयमानो हृष्टेण युधिष्ठिर ' नमस्तने' । १७८ &c (See
 महाभारत, मौनिकपर्व, १८ अध्याय)

St. 47 — 'चयीनिजा' or 'not womb-born,' an epithet of Sítá. In the Rámáyana, Janaka thus gives an account of the birth of Sítá — 'As I was ploughing my field, there sprung from the furrow a girl, obtained by me while cleansing my field, and known by name as 'Síta' (the furrow). This girl sprang from the earth grew up as my daughter' &c. 'अद्य मं कथत सेव साहस्रादुत्पत्ता ततः । सेव शोधयता मया साक्षा सीतेति विश्रुता । भूतमा-
 दुत्पत्ता सा तु अर्घ्यत ममाकृता । शीघ्रपुष्पेति मं कथ्या ज्ञापितेयमयीनिजा' ।
 &c In another place, Sítá thus relates to Anasúyá, the wife of Atri, the account of her own birth — (Once, Janaka, king of Mithilá went with his wives to plough the sacrificial ground. While there, he saw Menaka, the chief of the beautiful Apsaras, passing across the sky. He was moved at the sight, and wished that an illustrious child might be born to him from her. Just at the time a voice from heaven was heard, saying that he would be blessed with such a child. Afterwards, while he was plough-
 ing the sacrificial ground, I sprung from the earth. 'निदलसिध
 पतिर्वीरो जननी नाम धर्यावन् । अरुदकोत्पुत्रही आहत जालि मीद्वीम् ।
 न क्षीरावर्षेण कर्तुं हत साहं पिता मम । दवीमि सद्य चर्याम स दहर्हाहुत
 मरुत् । अलोदे च तन्वनी दिश्वरदा कर्मात्माम् । कनका वै ह्यपरस्य संत-

वलौ दृष्टंवाहः । तं दृष्ट्वा वदन्त्यहा मन्वन्तस्य रतिमिह । तत्राकीर्णानां
 कृद्वासा येऽपि वसन्ति ते । अथा नाम मन्वन्त्यापमनस्य कौन्तेयिणम् । तत्र
 वसन्ति कस्य मन्वन्तु कस्य मन्वन्तु । अथा मन्वन्ते वा दृष्टेऽपि वा दृष्टे विह
 वा दृष्टेऽपि मन्वन्तु कस्य मन्वन्तु । तत्रा मन्वन्त्यापमनस्य कौन्तेयिणम्

ancestry to kill her. Parasurama ploughed and the good
 rice crop and his father that he killed her a son. He
 begged that his mother might be restored to life and that he
 himself might be invincible in a single combat and every length
 of days. Parasurama's hostility to the Kshatriyas evidently
 indicates a severe struggle for supremacy between them and
 the Brahmanas. He is said to have cleared the earth of the
 Kshatriyas twenty-one times, and to have given the earth to
 the Brahmanas. The cause of his hostility to the Kshatriyas
 is thus related. Kartavya a Kshatriya and king of the
 Mahavans (1), had a thousand arms (2). The king paid a visit
 to the hermitage of Jamadagni in the woods of the Rishi and
 his sons, and was hospitably entertained by his wife. But when
 he departed he carried off a sacrificial cake belonging to the
 sage, and destroyed the trees of the hermitage. This act en-
 raged Parasurama, that he pursued Kartavya out off his
 thousand arms and killed him. In retaliation the sons of
 Kartavya attacked the hermitage of Jamadagni, when Parasu-
 rama was away, and slew the pious and unerring sage.
 When Parasurama returned he found his father dead, and
 made a vow that he shall exterminate the whole Kshatriya race
 including the sons of Kartavya. Thrice seven times did he
 clear the earth of the Kshatriya caste, and filled with their
 blood the five large lakes of Samantapanchaka (the district
 Kuru kshetra), from which he offered libations to the race of
 Bhrgu. He then performed the Asvamedha sacrifice, and
 presented the earth to Kaśyapa, and retired to the Mahendra

(1) A tribe of people said to have been descended from Yadu, they
 are described in the Purānās as separated in the five divisions, viz.
 पाण्ड्य, वीणद्वीप, चाणक्य, सुविह्वर, and सात, they are said to have
 overrun parts of India along with Sakas or Scythian tribes.

(2) He was endowed by the favour of Diti (Ditya दृति) with
 a thousand arms, and a golden chariot that went wheresoever he
 willed it to go.

mountains (See Maha'bha'rata, Vanaparva, 110. Adh, also S'a'ntiparva Rajadharm, 49 Adh).

St. 65.—'वपमानजनभोजिद' &c Renuka' the mother of Paraśurama, once went to bathe, and finding king Chitraratha and his wife amusing themselves in the water as man and woman, felt overpowered with an impure desire. On her return to the hermitage, her husband found that she had fallen from perfection, and desired his sons, to kill her. Rumanwat, Sushena, Vasu, and Viśwa'vasu, the four elder sons declined, and their father cursed them that they might become idiots Paraśura'ma, the fifth son, cut off her head, and thereby so pleased his father that he promised him any blessings which he might desire. Among other things, Paraśura'ma asked that his mother might be restored to life without a recollection of her death and in a state of perfect purity. He also desired that his brothers might be restored to a sane condition. All

this Jamadagni bestowed कलाद्वारिषु सर्वेषु मतेष्वप्यसृतेषु वै । रिकका
 खातुमगमत् कटाक्षित निवृत्तप्रता ॥ सा तु चित्ररथ नाम मार्त्तिकावतकं रूपम् ।
 ददर्श रिकका राजन् प्रागञ्जली यदृच्छया ॥ कौटिलं मनिनि दृष्टा सभायं
 पद्ममालिनम् । वदतिमन्तं ततस्तस्य सङ्ग्रथामान रिकका । व्यभिचाराच्च सा तत्रात
 क्रिन्नाश्वसि विचेतना । प्रविवशायम वन्ना ता वै भया त्वबुध्यत ॥ स तां दृष्टा
 क्षुतां धैर्यात् ब्राह्म्या लक्ष्या विवाञ्जितान् । धिकशब्देन मद्वातिजा महंया-
 भास वीर्यवान् ॥ ततो व्यर्था आमद्व्यो रुमखान् नाम नामतः । प्राजगान
 सुपेण्य वसुविश्रावसुशया । तानातुपूर्व्यां भगवान् वधे मातुरचीदयत् । न च
 ते जातसन्धीहाः किञ्चिदूर्विचेतसः ॥ ततः शपाप तान् क्रीधात ते शत्रायेतना
 जङ्ग । भगपत्तिसधन्नाथ चिप्रमासम् अडीपमाः ॥ ततो रामोऽभ्ययात् पश्यात्
 प्रायम् परवीरहा । तसुवाच मद्वाभाहुजंमदशिव्यंहासपा । ॥ अहीना मातरं पापा
 मा च पुत्र व्यया ऋथा । ततः पादाय परश्च रामो मातुः शिरीऽहरत् ॥ ५८
 (महाभारत, वनपर्व, तीर्थयात्रापर्व, ११६ अध्याय).

St 74.—विभ्रतीऽम्बमचक्षीऽप्यकण्ठिकम्' &c. ('चक्षते कौघादौ' &c मञ्जिषादा). *Krauncha* is described as a mountain, in the *Māha-bhārata*, and being personified, is there called the son of *Maināka*. A mountain also called *Krauncha Meru* occurs in Mr Wilford's lists, amongst those mountains situated in the north. It must lie at some distance from the plains. The *Krauncha* pass, or defile, in the *Krauncha* mountain, is said to have been made by the arrows of *Parisura'ma*, who was educated by *Siva* on Mount *Kailāsa*, and who thus opened himself a passage from the mountains upon the occasion of his travelling southwards to destroy the *Kshatriya* or military race. (See *Meghaduta* St 58 Wilson's notes 109 and 110.)

St 76—'उत्तरं धनुः आचरत्तम् श्रीजना इरे' &c. It alludes to the following legend of the *Rama'yana*—*Vishwakarma* made two bows of unrivalled strength each of which was appropriated to *Vishnu* and *Siva*, and called *Vaishnava* (विश्व) and *Saiva* (शिव or उत्तर) after their names. At one time, the gods inquired of *Brahma* who is the strongest of the two gods *Vishnu* and *Siva*. *Brahma* to satisfy their curiosity instigated the two gods to combat, in which *Vishnu* with his *Hunkara* (ह्रडा) made *Siva* paralysed and his bow shorn of its strength.

इति हि धनुषो अहे 'दर्थं लोकामिपुजिते । इष्टं बलवती सुखी सुकृते,
 विश्वकर्मा ॥ अदृष्टत् सुवेकं वासुदेवाय युद्धदा । अपश्यं नरार्थे ह । भयं
 काङ्क्षन् । धनुः खया ॥ इह द्वितीयं युद्धे विश्वार्देन सुवीर्ये ।...तदा तु
 ईशना मन्वा पृच्छन् आ पितामहम् । श्रितिकण्ठस्य विश्वाय बलाहलपरीयदा ॥
 अभिप्रायं तु विश्वाय ईशताना पितामह । विश्वेय जनयामासु तयोः, सप्तपरी-
 यदा ॥ विश्वेयं तु मद्ददुदुदमभयदोमदुर्बलम् । श्रितकण्ठस्य विश्वेय परस्पर-
 कर्षेविद्याः ॥ तदा तु जुञ्जित शीर्षं धनुर्मौमपराकमम् । कुटारिणं मर्दारिणः सुश्रिती-
 ष्य विश्वेयम् ॥

SCHEME OF THE METRES.

CANTO XI.

The 11th Canto is composed in the metre रघोद्दत्त, every foot of which consists of eleven syllables. ॥

रघोद्दत्त Scheme, - - - - - - - - - - -

- - - - - - - - - - -
 कौ शि के न रा कि ल लि ती श्व रः

- - - - - - - - - - -
 रा म न भ्य र वि घा त शा न्त ये ।

- - - - - - - - - - -
 का क प क्ष ध र भे त्य या चि तः

- - - - - - - - - - -
 ते ज सां हि न व यः स मी ह्य ते ।

The 92d stanza is composed in the metre वचनतिलक, every foot of which consists of fourteen syllables. ॥

वचनतिलक Scheme, - - - - - - - - - - -

- - - - - - - - - - -
 त स्मिन् ग ते वि ज यि नं प रि र भ्य रा सं

- - - - - - - - - - -
 खे हा द म न्य त पि ता पु न रे व जा तं

- - - - - - - - - - -
 त स्या भ वत् क्ष ण श्व चः प रि ती ष सा भः

- - - - - - - - - - -
 क क्षा मि ल क्षि त त रो रि व ह छि पा तः

The last stanza is composed in the metre मालिनी. See page 93

THE ARGUMENT.

CANTO XI.

एकादशसर्गे वर्जिता इत्याना यदा ;—सखद्विषा विनाशाय दशरथसमीपे
 कौशिकस्य रामलक्ष्मणस्यैव राज्यं तयोर्गमनादिसं । तयो प्रस्थानकाले
 मन्वन्तमन्वन्तं देवान्कृतम् । पितर माह्वन्तं प्रपन्न तयो कौशिकेन सह
 प्रस्थानम् । तयोर्गमनाभावसंज्ञम् । पद्य कौशिकात् बलातिबलाप्यविद्यादय-
 लाम् । अथिमुखात् पुराणतत्त्वज्ञान मरीचार्-विद्वत्गीत गन्धर्व मेघच्छायादि-
 मन्धीगाद्य तयो भुविन गमनम् । तयोर्दंशनेन तपस्विनामानन्द । कामाश्रम-
 धा मः । आततायिनीमतिविजृता ताडका इत्या रामस्य कौशिकात् दिव्यास्त्र-
 सम्यंटायलाभ । रामनाशममतीत्य तयो कौशिकाश्रमगानि । यज्ञदीपितस्य
 कौशिकस्य बलाभियुक्ते कुमारदय रक्षमा शीघ्रतःप्रेषणादहत्यात् अतिजाघ
 यज्ञानम् । धि रन्ध्राबल दृष्टा बायव्याम्बेभ मारीच चिह्ना पुरेपि च सुबाहु
 द्विष्या रामस्य यज्ञरक्षकम् । यज्ञाने कौशिकात् आश्रय लब्ध्वा तेन सह तयो
 जनकयज्ञममनम् । पद्य गीतमाश्रमे रामपाटन्यज्ञान अहल्याया प्रापविमुक्तिः ।
 सुपासनेषु तेषु जनकस्य प्रसन्नमन पूजा च । यज्ञाने कौशिकमुखात् अदधनु
 दंशनीनयुक्त राम निशम्य दृ ष्टतस्य जनकस्य धनुर्बा दुरानमत्तादिकथनम् ।
 मुनिवचनप्रत्ययात् सिद्धमपि राम धनुर्भङ्गजन मत्वा जनकस्य धनुरानयनादिसं ।
 बह्मजानोत धनु ओलधेर आटाय अधिल्य च विधाय रामस्य ताडकरवम् ।
 भये च कन्यापञ्चे धनुर्वि रामाय धीता सम्यदाय दशरथानयनार्थं जनकस्य
 पुरोहितप्रेरवम् । रामविवाहनिश्चयत्पश्च दशरथस्य अनुकूलवार्तालाभः । जनक-
 पुरोहित सत्कृत्य सदैवस्य राज्ञी मिदिलामनम् । पुरवचनदयस्य वैवाहिकमङ्गीत्
 कर समाय पद्य जनक विद्युज्य च दशरथस्य अधीभ्याप्रतिदमनम् । पद्य प्रतीप
 वायु-परिवेश-पादवर्ष-शिवाहतादि-दुर्निमित्तदर्शनम् । अतुर्भङ्ग निशम्य क्रोधी
 अजस्र भार्गवस्य रामानभिधीगः । प्राचमानस्य भार्गवस्य बचनान् तदीयधनुषि
 रामस्य आरिपक शरसम्भानम् । भार्गवस्यानुसयेन तस्य शर्यन्तार्यरीच । वने च
 आर्ये राघ् । कौंपि सशोच । अधीभ्याप्रदेशे च पुरनारीथा सीतादर्शनीत्सुखम् ।

रघुवंशम् ।

द्वादशः सर्गः ।

निर्विष्टविषयस्त्रेहः स दशान्तमुपेयिवान् ।

आसीदासन्ननिर्वाणः, प्रदोपार्च्चिरिवोपसि ॥१॥

वन्दामहे महोदयदोदंशौ रघुमन्दनौ ।

तेजोनिर्जितभाक्तंशुद्धमयुधौ लोकमन्दनौ ।

१ । निर्विष्टेति । खेद्यन्ति प्रीणयन्ति पुरुषमिति खेहा-
पपाद्यत् । खिद्यन्ति पुरुषा येषु इति वा खेहाः । अधिकरणार्थे
घञ् । विषया (१) शब्दादयः ते एव खेहा- निर्विष्टाः (२)
मुक्ताः विषयखेहाः येन स. तथोक्तः । “निर्वेशो भतिभोगयोः”
इति विश्वः । दशा जीवनावस्था तस्याः अन्त वाटंक्रम, उपेयिवान्
(३) स. दशरथः, उपसि (४), प्रदोपार्चिं इव दीपज्वाला इव,
आसन्नं निर्वाणं (५) मोक्षः यस्य सः तथोक्तः, आसीत् । अर्चिः-
पक्षे तु विषयः देवः आश्रयः भाजनम् इति यावत् । “विषयः
स्यादिन्द्रियार्थे देवे जनपदेऽपि च” इति विश्वः । खेहः ऐनादि-
“खेहर्त्तनादिकरसे श्वे स्यात् खौहदेऽपि च” इति विश्वः । दशा
वर्तिता । “दशा वर्षाववस्थापाम्” इति विश्वः । निर्वाणं विनाशः ।
“निर्वाणं निर्हतौ मोक्षे विनाशे गजमञ्जने” इति शारदः ॥ १ ॥

[१] (१) वि, वि to bind, अच् अत् (२) खेह to enter, with fac,
to enjoy, अच् अत् (३) उप, इ to go, अच् अत् (४) अच् to burn, अच्
अच् अत्. loc (५) निर्व, वा to go, अच् अत्

१ । निम्बिष्टविषयसंघ, दशालम् उपेयवान् सः (दशरथ) उपमि चाम् ।
निम्बिंष प्रदीपाद्यारंभ चामोत् ।

१ । निम्बिष्टविषयसंघं दिन दशालम् उपेयुषा तैल वासप्रनिम्बिंसेन प्रदीप
यिंवा इव अभूयत, इति वाच्यान्तरम् ।

१ । यथा हि निम्बिंषोन्मुख प्रभातदीपः साधारणतः तैल शोषयन् वसि
काया अन्य भागम् आश्रित्य मन्दं ज्वलति, तथा विनाशोन्मुख, स.रात्रा दशरथ
भोग्यवस्तुगतम् अनुराग सभ्यक उपभुज्य जीवनाभ्यायाः अन्य भागम् आश्रित्य
शोषभावेन पतितम् । विशेषणवय रात्रि प्रदीपाद्यि च योजनीयम् । निम्बिं
सुक्तो विषयेषु स्त्रादिषु छिन्नी रसा येन स तथा' इति दिनकरः । विषय
स्त्रादिभोग्यवस्तु, दीपाधारम् । यिंवा अनुरागः तैलम् । दशा जीवनावस
वर्तिका च । निम्बाण मरथ क्लमनावसानम् । उक्तं प्राकृतम्—'निम्बाण
प्रदीपस्य शिखिं क्वरती मति' इति ।

१ । विषयानुरागं भोग कविना जीवनेन शेष-दशरथ अवस्थित, सेइ मर
आधारहित तैल शोषण करिना बर्धिकां शेष भागे अवस्थित उवाकालेन निम्बिंसेन
पुशीपेन शत्रु लक्षित इहेते लागिनेन ।

1. He satiated with the pleasures of the world arrived at
the last stage of his life, and appeared like the flickering mor-
ning lamp with its wick reduced to its extremity and its oil
nearly consumed.

तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति ।

कैकेयीशङ्खयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥२॥

२ । तमिति । जरा (१), कैकेयीशङ्खया इव, पलितस्य (२)
केशादिशौक्तास्य, छद्मना (३) मिथेण । "पलित" जरासा शौक्ता
केशादौ" इत्यमरः । कर्णमूलं कर्णोपकण्ठम्, आगत्य, रामे श्रीः राज-

[२] (१) जू to become old, चङ् and टापु affs (२) पल to go
to aff. (३) छद् to cover, मनिन् aff. (४) नि, चप् to throw,—चसति

अग्नी, न्यस्यतां (४) निधीयताम्, इति तम् आह । दशरथः लङ्घो-
श्मिति विचार्य रामस्य यौवराज्याभिषेकं कर्तुं चकाङ्क्षु इत्यर्थः ।

१ । जरा कैकेयीशब्दया इव पलितच्छ्रमा कर्षंमूलम् आगत्य रामं श्री
न्यस्यताम् इति तम् आह ।

१ । जरया . म लक्ष्णे इति वाच्यमन्तरम् ।

२ । जरापलितकेय म राजा आसन्नस्युम् आम्नानम् विचिन्त्य राम यौव-
राज्ये अभिषेक्तुम् इत्येव, इति विशदार्थः । 'कैकेयीशब्दया इव'-इत्युपपत्त-
यातिनी कांपना कैकेयी श्वेत् सुपवीतमयस्य रामस्य अभिषेक निराकृत्यात् इति
भयादिव । 'पलितच्छ्रमा',—प्रकाशकथने कैकेया विघ्नमाश्रय कर्णालिके
गुटभावेन कथनादेभिव तस्य जरा कर्षंमूलविततपुल्लकेशशब्देन तमाह इत्यर्थः ।
'कर्षंमूलमिति शीघ्राचकृत्विन अग्नीलताम् दु पाठ । मूले जाह्नवप्रत्यय' । अतएव
'कर्षंजाह्नम्' इति दिनकरसम्मत पाठः ।

१ । तीहार दृष्टारहा येन कैकेयीर छत्रे छत्रकेणेर हले उभोर कर्षंमूले
आदिदा इत्ये वाच्यमन्तो गर्भेन कविठ करितः ।

2. Old age, in the guise of hoary locks reaching his ears,
was whispering to him as if for fear of Karkyá, that he should
bestow his kingdom on Rama

सा पौरान् पौरकान्तस्य रामस्याभ्युदयश्रुतिः ।

प्रत्येकं द्वादयाञ्चक्रे कुल्येवोद्यानपादपान् ॥३॥

१ । श्रुति । सा पौरकान्तस्य रामस्य अभ्युदयश्रुतिः अभिषेक-
वार्ता, कुल्या (१) छविमा गरित् । "कुल्याऽस्या छविमा गरित्"
इत्यमरः । उद्यानपादपान् (२) इव, पौरान् (३) प्रत्येकं द्वादया-
चक्रे (४) ।

वासम् । आसम् । आस । &c कर्णालि,—चक्रेते । चक्रेताम् । आसत । आस ।
वाष्टि । &c.

[१] (१) कुल्या, दनु इति. f. m. टाप् इति. (दृष्टि वाचिरेके छात्र, तस्य

३ । दीरकालस्य रामस्य सा चन्द्रदयश्रुतिः, कृत्या उद्यानपादपात् ।
पौरान् प्रत्येकं द्वादशायके ।

३ । पुरे भवाः पौराः तेषां कालः तस्य दीरकालस्य । चन्द्रदयस्य श्रुतिः
उद्यानस्य पादपात् तान् । एकम् एकम् प्रति पत्येकम्, चन्द्रयोमात् । वाच
नरम्—तया चन्द्रदयश्रुत्या कृत्या उद्यानपादपात् इव पौराः द्वादशायकं
इति ।

३ । यथा हि कृत्रिमा सरित् सन्धेवु एव उद्यनपादपेषु तुल्यरूपेण
वितरति, तथा भीकाभिरामस्य रामस्य अभिषेकवातां सन्धेवु एव पुरवासि
तुल्यरूपेण परमाकन्दरम विततार । रामाभिषेकवातांदा सन्धेएव समरसा प्रीति
मापुरिति भावः ।

३ । येन कृत्रिमा नदी उपरान्तं पुठोक इत्येकं परिशुष्टे कृत्रे, पौरवर्ग
वामेन सेते अभिषेकवातां ठेवनि पुठोकं पुरवासिनेके आश्लान्ति कृत्रि ।

3. The news of the intended coronation of Rāma, the idol
of the citizens, gladdened the hearts of all, in the same way,
as a meandering stream of artificial water gladdens the trees of
a garden

तस्याभिषेकसम्भारं कल्पितं क्रूरनिश्चया ।

दूषयामास कैकेयी शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः ॥४॥

४ । तस्मेति । क्रूरनिश्चया कैकेयी, तस्य रामस्य, कल्पितं
सम्भृतम्, अभिषेकस्य सम्भारम् (१) उपकरणं, शोकोष्णैः पार्थिवा-
श्रुभिः, दूषयामास (२), स्वैमुख्यमूलेन राजशोकेन प्रतिबन्ध
इत्यर्थः ।

साधारति यत्, (२) उत्तः या to go, ल्युट् aff. (उद्यनस्य चन्द्रेण वा
करणे ल्युट्) (उद्यान), and पाद root, पा to drink, क aff. (पादपः), (१)
पुर a city, चण aff. (४) द्वाद to be pleased. (चिच्) — द्वादयति-द्वादयते ।
चद्वादयत्-चद्वादयत । अजिह्वदत्-अजिह्वदत् । द्वादयाम्बभूव । &c

[४] (१) सम्, म् to maintain, घञ् aff. (२) दूष (चिच्) to defile,
दूषयति । अदूषयत् । अदूषयत् । दूषयाम्बभूव, &c. दूषितः, &c.

५ । चण्डो सा किल भर्तां आश्रासिता तत्संयुतो वरो, इन्द्रसिद्ध्या मु
विलसद्यो उरगो इव उद्वाम ।

५ । चण्ड्या तथा भर्तां आश्रासितया तत्संयुतो वरो इन्द्रसिद्ध्या मु
विलसद्यो उरगो इव उद्वाम्, इति वाच्यान्तरम् ।

५ । यथा हि आतपतापिता भूमिः इन्द्रकृतेन इष्टिपातेन अभिषिक्ता सती
मत्तनिहितौ विषधरो वृद्धिं नि सारयति, तथा रूपवीसुताभिवेकद्रव्यद्वन्द्वेण
कांपञ्चलिता कैकेयी भर्तुं आश्रासवाक्येन अनुनीता सती हृदयनिहितौ मत्तंप्रति-
युतो वरो प्रकाशयामास । रात्रं प्राणहरत्वात् वरद्वयस्य सर्पवत् द्विधत्वम् ।
'रामाभिवेकसम्भारम् आलोक्य अधिगतकलाया, चण्डो कौपनशीला सा, तुष्यं
टास्यामीति प्राक् प्रतिज्ञातो वरो उद्भरति च । रामवन्दनराज्यप्रदपत्न्या
वरयो सर्पवत् क्रूरत्वम्' इति टिप्पणम् ।

६ । भूमिं येनम उल्लेख्य वाग्निवर्षणे निरुद्ध इहेशा गर्भनिहितौ सर्पवद्वये रक्षित
करे, कोपनां देहकेद्यो तेमनि शशीव अशूनशवाकां आपद्य इहेशा उरगुक्ति
वत्प्रवृत्तं पुकानित कदिल ।

5. The angry Kaikeyī, while being soothed by her husband,
uttered forth the two promised boons, as the earth on being
soaked with rain, throws out two serpents that lay concealed
in a hole.

तयोश्चतुर्दशैकेन रामं प्राव्राजयत् समाः ।

द्वितीयेन सुतस्यैच्छत् वैधवैकफलां श्रियम् ॥ ६ ॥

६ । तयोरिति । सा तयोर्वरयोर्मध्ये, एकेन वरेण, रामं
चतुर्दश समाः संवत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्राव्राज-
यत् (१) प्रावासयत्, द्वितीयेन वरेण, सुतस्य भरतस्य, वैधवैकफलं
वैधव्य(२)मात्रफलं, ननु उभाभोगफलमिति भावः, श्रियम् ऐश्वर्यं
इत्येव ।

[६] (१) गच्छ् to go, with व, to go to exile. &c (विधव्य) — प्रा-
वृत्ति । चतुर्दश । अविश्रज् । प्राणवायुभूय, &c. प्राव्राजयः &c. (१) विवरा
w. 1.0 w. अन्व. ३३.

६। सा तयोः एकैव रामः चतुर्दश समाः प्रात्राजयत्, द्वितीयं वैश्वदेव-
त्वं सुतस्य शिष्यम् ऐच्छत् ।

६। चतुर्दशका दश चतुर्दश । वाञ्छामरं (—तया) रामः...प्रात्राजयत्...
वैश्वदेवता श्री ऐच्छत् ।

६। सा तयोः 'एकैव परैव रामस्य व्रतप्रशमनम् अपरैव च असुतस्य
वत्स्य अभिषेकनं याचतवती' इति विशदताम् । 'वैश्वदेवकफला शिष्यम्',
अन्वयेन स्वकीयवैश्वदेव्यत्वं खमिष एकैवमेव फलं प्राप्तायां यत्ना सा तां शिष्यं
वत्सस्य वाञ्छामरं, शिष्यस्य कामवासनाम् । तस्या प्रश्नं ततः राज्यं न लयात् सा
[यस्य वैश्वदेव्यत्वं सिद्धं इत्येव तस्या याचामिषादस्य परिणामो ज्ञात इति भावः ।

७। सैई दुर्देवैरं यथा एकं दत्तं दत्तुं कर्म वरुणं निरीक्षितं करिण, अथ
वेदीरं दत्तं चतुर्दशं वाञ्छामरं शर्वना करिण, याहात् फलं केवलं निदोषि देववाहना ।

6 By one of the boons, she caused fourteen years exile of
Rāma by the other, she desired the royal fortune for her son,
which resulted only in her widowhood

पित्रा दत्तां रुदन् रामः प्राङ्महीं प्रत्यपद्यत ।

पथाद्वनाय गच्छति तदाज्ञां मुदितोऽयहीत् ॥७॥

७। पित्रेति । रामः प्राक् पित्रा दत्तां महीं, रुदन् (१),
प्रत्यपद्यत अष्टौमकार, सत्यामदुःखात् इति भावः । पथात् वनाय गच्छ इति
गच्छ इति एवंरूपं तदाज्ञां पित्राज्ञां, मुदितः (२) अयहीत्
पित्राज्ञाकरण्याभात् इति भावः ।

७। राम प्राक् पित्रा दत्तां महीं रुदन् प्रत्यपद्यत, पथात् वनाय गच्छ इति
तदाज्ञा मुदित अयहात् ।

७। 'वनाय' इत्यत्र 'प्रत्यपद्यत' च 'दत्तोवाचमूर्ध्नि' विद्यादानमभ्यास इति

[७] १। रुद १० ल्य, गच्छ अर्हि — दीदत् । वरीदीन्-वरीदन् । अरुदन्-
अरुदीन् । वरीद । &c भावे,— वरुते । वरी'द । &c वरितम्, &c (५) रुद
१० rejoice, क अर्हि.

पटाग विक्षिता' (मर्क) ददधः । समः सुषराग, जनेः विक्षिते ददधे इति ।
।प्याभरम् ।

८ । एभाभिवेकाय साहसिक दुरुत्तयुग परिदधतः तस्य रामस्य सुखं यथा
मादमपुर अलत्त्यत, दुःखकरवनवासाय ऋतिम अस्कलयुग परिदधतोऽपि तस्य
येव समादमपुर मूख अल्यते च । तस्य तयाविध निर्विकारभाव इहा सर्वे
ना विखय लभन् । अनुदय श्रीकौ श्रुता,—'आश्रतस्याभिवेकायं विदधत्य
।माय च । न मया मूलितसस्य अस्वीप्याकारविभन' ॥ इति ।

९ । देदन मज्जल द्रुवुनयुगल परिवाने त्दमनि आशर वकणवदनेन उाशर मनान
इति केदिता लोके विद्विड इहेडाहित ।

१० People beheld with wonder, the even tenour of Rama's
countenance, both when he was dressed in the auspicious silks,
and when clad in the bark of trees

म सीतालक्ष्मणसखः सत्वाद् गुरुम लीपयन् ।

विवेश दण्डकारण्यं प्रत्येकञ्च सतां मनः ॥ ९ ॥

९ । म इति । सः राम, गुरुं पितरं, सत्वात् (१) परदानः
रुपात्, लीपयन् (२) अस्मंशयन्, सीतालक्ष्मणयो मखेति वियद्यः,
ताभ्यां महित मन दण्डकारण्यं विवेश सता मनस्य प्रत्येकं विवेश ।
पिडभक्त्या सर्वे मन्तः रुन्मुष्टा इति भावः ।

९ । म (राम) मन्तान् गुरुम् अलीपयन् सीतालक्ष्मणसखं दण्डकारण्यं
विवेश सता मनस्य प्रत्येकं (विवेश) ।

९ । सीता च लक्ष्मणस्य तौ मयो मखा, 'राजाड मखिभ्यश्च' इति टच्-
इत्यय । एकम् एकम् प्रति प्रत्येक, अस्मदीभाव । वाच्यार्थ—तेन मन्तान्
मदम् अस्मंशयता सीतालक्ष्मणसखिन दण्डकारण्यं विवेश सता मनस्य प्रत्येकं
विवेश, इति ।

[९] (१) मन वान्त यन गी (२) अन्नेर लुप to destroy, (विच) ब्रह
इति—अंशयति । अलीपयन् । अनुभूयत, &c सीपयाः लभन् &c सीपित, &c

‘मात्रशब्देन केशवशरीरत्यागी हि साहसगुरुपातकस्य लघु प्रायाश्चक्षुः इति गम्यते ।
अन्वहि गुरुपाप श्रीकाशवेऽप्युदयम् निरघोऽदृष्टं गमयति, इदम् मरणा-
वधिकम् इति भावः ।

१० । साहाय्ये प्रयोगे विद्यमाने काठर इहेया निज कर्षुःनिज अतिशयैर वधा
अद्य वरिणेन, एवः केवलं वेदतापेई उशिर आरन्धितं ज्ञानं वरिणेन ।

10 The king distracted with sorrow at the separation from
his son, remembered the curse which he had drawn down upon
himself by his own act, and thought of the dissolution of his
body as the only expiation.

विप्रोषितकुमारं तत् राज्यमस्तमितेऽवरम् ।

रन्ध्रान्वेषणदृक्षाणां द्विषामामिपतां ययौ ॥११॥

११ । विप्रोषितेति । विप्रोषिता (१) कुमाराः यस्मात् तत्
तद्योक्तम्, अस्तमितः (२) ईश्वर (३) राजा यस्य तत् तद्योक्तं मृत-
दण्डं, तत् राज्य, रन्ध्रान्वेषणदृक्षाणां द्विषाम्, अमिपतां (४)
भोग्यवस्तुतां ययौ । “अमिप भोग्यवस्तुनि इति केशव ।

११ । विप्रोषितकुमारं अन्वेषणं तत् राज्यं रन्ध्रान्वेषणदृक्षाणां द्विषाम्
अमिपतां ययौ ।

११ । रन्ध्रान्वेषणं अन्वेषणं दृक्षाणां द्विषाम् । अमिपतां ययौ । द्विष
दृष्टयः । अमिपतां ययौ । अमिपतां ययौ । अमिपतां ययौ ।

११ । रन्ध्रान्वेषणं अन्वेषणं दृक्षाणां द्विषाम् । अमिपतां ययौ ।

[११] (१) वि, इ, वस to dwell, क अर् (२) अश्वर इ व (३) इ-
वर् (४) इव to rub, वरच अर् (५) वा, इव to dwell, क अर् इव अर्
अर् अर् to be sick, द्विष अर्

'इधोर्वंनगमनात् इतरयोरपि मानुलभवमी स्थितेः अतुर्था विप्रोषितत्वम् । 'रघु
वृपनाशादीनाम्' इति लिङ्कारः ।

११ । कुमात्रेण प्रवानगमो, जमिनेक महाब्राह्मण अस्तुत्रिड इहेलेन । इ
नेहे ब्राह्म विज्ञावेवो विभूगणेर लोभनीय इष्ट्या उठिज ।

11 On the death of the sovereign and the absence of
princes, the kingdom became a prey to enemies, skillful in
ing out its weak points.

अथाऽनाथाः प्रकृतयः मातृवन्वुनिवासिनम् ।
मौलैरानाययामासुर्भरतं स्तम्भिताशुभिः ॥१२॥

१२ । अथेति । अथ अनाथाः प्रकृतयः अमात्याः । "प्रकृ
सहजे योनावमाक्ष्ये परमात्मनि" इति विश्वः । मातृवन्वु नि
सिनं भरतं स्तम्भिताशुभिः पितृमरणादिमोदनाद्ये इति भावः, मौलैः
ध्याप्तैः सचिवैः, आनाययामासुः (२) आगमयाञ्चक्रुः ।

१२ । अथ अनाथा प्रकृतय मातृवन्वुनिवासिन भरत स्तम्भिताशुभिः
आनाययामासुः ।

१२ । मातृवन्वु निवासिन अमात्याः । स्तम्भिताशुभिः सचिवैः ये, ते
बाष्पात्तर—अनाथाभि प्रकृतयि मातृवन्वुनिवासि भरत स्तम्भिताशुभिः
आनाययामासुः ।

१२ । राजमरणेन कुमारसन्निधानेन च राज्यस्य अशरणा दशा ह्य
अमात्या मानुलाक्षयस्य भरतस्य आनयनाय आतान् सचिवान् प्रेषयामासु
च पितृमरणादिमोदनाद्ये शीकाशु एव कश्चपि निरुद्ध भरतम् आनिसु ।
मरणादिशयवत् शीकीन्मसर्धेत् भरतं आग्यात् विद्वन्वान् । यत्तं वा मान
इत्यादिशयवत् सचिवैः भूतायतोपन कृतम् इति 'स्तम्भिताशुभिः' इत्यनेन ।

[१२] (१) गुल् root, अथ aff. (२) आ, नी to carry, (अथ)—
यति । अनाययन् । अनोनयन् । नाययाञ्चक्रुः, नाययामासुः, &c. नायितुः ।

तम् । कुपलमागता, विशला मधिरा मौलाः, सौ मौलैः । अथ प्रकृतौणां प्रयोजककर्तृत्वं मौलानाञ्च प्रयोगकर्तृत्वं चतुसम्बोधम् ।

१२ । अनशुभ, अन्ध अन्धकारवर्ण कर्तृक प्रदिष्ट दिग्दृष्ट मन्त्रिण्युग वाग्वाग्नि नक्षत्र करिषा यात्रुणातप्रगामी उद्वेगके अन्वहन करिष ।

12 .The lordless ministers at length, sent the faithful emissaries to bring back Bharata from his maternal abode, and this they did with suppressed tears

श्रुत्वा तथाविधं मृत्युं कैकेयीतनयः पितुः ।

मातुर्न केवलं स्वस्याः श्रियोऽप्यासीत् पराङ्मुखः ॥ १३ ॥

१३ । अचेति । कैकेयीतनयः भरतः, पितुः तथाविधं समाहृत्य, मृत्युं (१) मरणां, श्रुत्वा, स्वस्या मातुः केवलं मातुरेव न, किन्तु श्रियः अपि पराङ्मुख (२) आसीत् ।

१३ । कैकेयीतनयः पितुः तथाविधं मृत्युं श्रुत्वा स्वस्या मातुः केवलं पराङ्मुखः न, श्रियः अपि (पराङ्मुख आसीत्) ।

१३ । कैकेयी तनयः । तथा तादृशी । तथा प्रकारी यस्य न तम् । पराङ्मुखः यस्य स पराङ्मुखः । आख्याकार—कैकेयीतनयेन . पराङ्मुखेन चक्षुषत, इति ।

१३ । मनःकलायांया मातुरेव दायित्वं । पता मी दु मङ्ग पुनत्रोक्तं विद्वत्तः शब्दप्रसंगेन । इति श्रुत्वा भरती मातरः प्रति बोधद्वं—भवत्त राजसख्योश्च स्वस्याः श्रियात्वात् । इति मङ्गलित्वात् । अथ मनुष्यवशात्केन च प मर्त्येन 'पराङ्मुखः' इति पद 'मातुः' श्रियः इत्युभयवापि चक्षुष्यते ।

१० । वैश्वदेवोद्वेगः उद्वेगः, निवृत्तः उद्वेगः अन्वहनः इति । केवलं इत्यनेन इति मते इति मते इति इति इति इति इति इति इति ।

[१३] (१) न to die, मृत्युं uādi affi (२) पराङ्मुखः inverted, from परा ३५०), चक्षुषः to ḥ, 'क्षुषः affi and सुच, loc.

13 The son of Karkeya learning the manner of his father's death, turned away his face not only from his mother, but from the world.

समैन्वयान्वगाद्रामं दर्शितानाग्रमालयैः ।

तस्य पश्यन् समौमित्रेण द्रष्टुर्वसतिद्रुमान् ॥१४॥

१४ । समैन्व इति । समैन्व भरतः, रामम् अन्वगाथ (१) शिं कुर्वन् ? आग्रमालयैः वनवासिभिः, दर्शितान् एते रामन्वित् इति कथितान् समौमित्रेः कल्पतरुद्विषय, तस्य रामस्य, वर्णं द्रुमान् निवामल्लघान्, पश्यन्, उदयः (२) उदयः ।

१५ । समैन्व भरत आग्रमालयैः दर्शितान् समौमित्रेः तस्य कल्पतरु पश्यन् उदयः (३) रामम् अन्वगाथ च ।

१६ । समैन्व, उदयः उदयः इति समैन्व, तुल्यदोमे बहुव्रीहिः । आग्रमालयो यथा ते ते । समौमित्रेण अपत्य पुमान् मौमितिः कल्पतरुः, तस्य । वनवास्य एव द्रुमा तान् रामनिवासभूतान् वनोदयः उदयः इति अश्रुषु यस्य च, उदयः । आग्रमालयः, पश्यता उदयः वा समैः रामिण अन्वगाथि च इति ।

१७ । अथ भरत वनात् रामं प्रत्यागन्तुं समैन्व उदयः प्रतप्य । समौमित्रो रामं यत्र यत्र अन्वगाथ वनवासिभिः निषदिताम् तान् तान् वनोदयः पश्यन् भरतः कल्पतरुणीचनो वराहः । समैव मन्दभाग्यस्य मातुर्दोषिण आग्रमि द्रुमशानि वनवासदुःखानि आपतितानि इति तस्य शोकानन्दः तस्य उदयः दिदीपि इति भावः ।

१८ । - त्विनि वानेव अश्रुनरुणार्थं समैन्वो वाजो बहिन्येन । पथे रामं उदये सखल ह्यनेन अवहान करिणाहिलेन, आग्रमवानीना नेहै सकल ह्यनेन वृक न ऊहाके देवाहैते लागिज, त्विनि गलवश्लोचने देविडे वेधिते चलिलेन ।

१ [१४] (१) अनु after, द्रष्टुं to go, एति । द्रुमान् । इति । इति, &c. (२) उदयः rising, अश्रु tear, from अश्रु to pervade, इति ।

14. He followed Rāma with an army, and on the dwellers in the forest pointing out to him the trees under which Rāma with Lakshman had sojourned, shed tears.

चित्रकूटवनस्यञ्च कथितस्वर्गतिर्गुरोः ।

लक्ष्म्या निमन्त्रयाञ्चक्रे तमनुच्छिष्टसम्पदा ॥१५॥

१५ । चित्रेति । चित्रकूटवनस्यं तं रामस्य गुरोः पितुः कथितस्वर्गतिः कथितपितृमरणः सग इत्यर्थः । अनुच्छिष्टा (१) धननुभूतशिष्टा सम्पत् (२) गुणोत्कर्षं यस्याः सा । 'सम्पद भूतौ गुणोत्कर्षे' इति केशवः । तथा लक्ष्म्या पारश्वेन, निमन्त्रयाञ्चक्रे (२) आहूतवान् ।

१५ । चित्रकूटवनस्य तं (रामं) च गुरो कथितस्वर्गति (सन्) अनुच्छिष्टसम्पदा लक्ष्म्या निमन्त्रयाञ्चक्रे ।

१५ । चित्रकूटवने तिष्ठतीति चित्रकूटवनस्य तम्, स्थाधाती उपसर्गः । कथिता स्वर्गति परलोकगमनं वेत्तुं च, अत्र स्वर्गात्पदस्य गुरोरित्यनेन आश्वतथम्, अतएव सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् कामस्य, सापेक्षत्वेऽपि आश्वतथत्वेऽपि, गमकस्यान्वयवैधक्यात्, अथ गुरो स्वयं तं तेन कथिता इत्येव अन्यथ कथम्, द्विगु तादृशाश्वस्य अभावेऽपि अदवीधो न श्लाघयते इति गमकत्वादित्युक्तम् । वाचान्तर—(तेन) कथितस्वर्गतिना सता चित्रकूटवनस्य राम अनुच्छिष्टसम्पदा लक्ष्म्या निमन्त्रयाञ्चक्रे ।

१५ । यथा चित्रकूटवने रामम् आसाद्य तत्रैव पितृमरणं व्यददत्, अत्र अनुपपन्नस्य च राज्यस्य वदन्त्यं रामम् अनुवीतवान् 'अनुच्छिष्टसम्पदा'— न मया वादीर्भोग्याः परिवारा राजकृत्योः उपभोगिनः पारदू वता, अतएव ईश्वरवांसां परिश्रुत्वाच, इत्यभिप्रायः ।

[१५] (१) च अण्ड, एन् उप, तिष्ठ to leave as a residue, and अर्द्धि. (२) सन्, एद् to go, तिष्ठार्द्धि (३) नि, मन्त्र (चुरादि)—मन्त्रेण । चित्रकूटवने । अश्वतथम्-अश्वतथानाम्-अश्वतथाचक्रे । &c अ-आत्, &c

विदीरते कर्तुं पादुके यथाधि । तेन...चक्रवाः रामः...पादुके यथाधि, इति
वाच्यम् ।

१० । भरती यदा यगीदमा प्रदद्यात्तदा रामं पितृराट्टिकात् निर्वर्तयन् ।
यथाक, तदा चक्रवा, तदीयपादुकाद्यं राजपदे प्रतिनिधिपरिषत् स्थापयितुं इति
वामास । चाद्येपादुकापातभाष्योकाराम् भरतस्य सुकृत्स्नीकीर्तना विद्वन्नि
वर्तते ।

११ । उरुत यवन जेनिनेन च-लोकगत पिठार का-लेन इहेते उरु
निर्दिष्टं कर यथाथा उभन उभोर भाद्रकायस लदेडा र-पेणर क-लेनउरुत प
लठिठिठ कडिनेन वलिशा प्रार्थना कडिःलन ।

17 Of him, who was never to be shaken from his resolution
to obey the behest of his father now in heaven. Bharata asked
his slippers in order to make of them the presiding deity of
the realm.

स विद्वष्टस्तथैत्यक्त्वा भावा नैवाविशत् पुरीम् ।
नन्दियामगतस्तस्य राज्यं न्यासमिवाऽभुनक् ॥१८॥

१८ । स इति । सः भरतः, भावा रामेक, तथा इति उक्त्वा
विद्वष्टः सन्, पुरीम् अयोध्यां नाविशदेव, किन्तु नन्दियामगतः सन्
तस्य रामस्य राज्यं न्यासम् (१) इव निक्षेपम् इव, अभुनक् (२)
अपालयत् न तु उपभुक्तवान् इत्यर्थः, अन्यथा भुजोऽनवन इत्यात्मने-
पदप्रसङ्गात् । भुजेर्लङ् ।

१८ । स भावा तथा इति उक्त्वा विद्वष्ट (नन्) पुरीं न अविशत् एव, न
पामयत् (नन्) तस्य राज्यं न्यासमिव अभुनक् ।

[१८] (१) नि, अस् to throw, अक् aff. (२) भुज् to protect—
भुनक्ति । अभुनक् । अभोषोत् । भुञ्जते । द्वे कर्मणि—भुञ्जते । अभोजि । ३०

दृष्ट्वाप्यस्य प्रियाः पुंसदिकादिना पुंसद्वारो दुष्टः, अपिप्रातिनि
 निधेधात्, भद्रिहृष्टस्य प्रियादिषु पाठात् । अतो दृष्टं भद्रिहृष्टे
 नपुंसकपूर्वपरौ बभूवीदिति इत्यस्यात् । दृष्टमिदिरित्येवार्थः
 पूर्वपदस्य नपुंसकत्वस्य विवक्षितत्वात् सिद्धमिति स्मादेशः ।
 सतिहारस्य, दीर्घनिश्चितिमाचरतो दृष्टमिदिरित्यदो लिङ्गविषया
 कारत्वात् शीत्समविवक्षितमेव तस्मादस्यां लिङ्गत्वात् दृष्टमिदिर
 म्यायं प्रयोग इत्यभिप्रायः । न्यासकारोऽप्येवम् । भोजराजसुबन्
 साधनस्यैव भद्रिहृष्टस्य प्रियादिपाठात् भवामीभक्तिरित्यादौ बन्
 साधनात् पुंसद्वारप्रतिषेधः । दृष्टमिदिरित्यादौ तु भावसाधनस्य
 पुंसद्वारसिद्धिं पूर्वपदस्येत्याह ।

१८ । अंतं दृष्टमात्रं राज्ञश्चापराजसुध भरतः इति मातुः पत्न
 प्रायश्चित्तम् चकरोत् ३४ ।

१८ । रामस्य वृथा । तस्या पराङ्मुखः । बाष्पाकर—अत्रे दृष्टमिति
 राज्ञश्चापराजसुधिन भरतेन... प्रायश्चित्तम् चक्रेयत्, इति ।

१८ । यथा कश्चित् स्वकीयपापस्य प्रायश्चित्तादौ भोग्यवस्तुजातं निवृत्त
 नियताचारो मन्त्रा चाराध्यं देवतं यद्वया भजते, तथा मन्त्रे भरतः सावधान
 स्वयं प्रायश्चित्तं कर्तुमिह सर्वान् भीतान् सख्यस्य चाराध्यदेवतमिह अङ्घ्रादुवा
 चयं प्रगाढया भक्त्या यथाविधि श्रवते च । भरतः सावज्ञतम् अन्वयं सगुणैर्वा
 चकार इति भावः । दृष्टमिदिरित्यत्र दृष्टा भाक्तस्य इति समासे दृष्टमात्र—
 दृष्टमिति, इति द्विविध एव प्रयोगः, साधुसम्मत इति प्रियम् ।

१९ । त्रिनि ब्राह्मणकारः पत्राद्भूषणं दृष्ट्वा चोदरं व्यथि तादृशीं अजना इति
 अपर्जनं करारं येन जननींर गाणेर आश्रित्तं करिणम् ।

19. By acting in this way, Bharata, the devoted adorer
 of his eldest brother, and free from the thirst of empire, ex
 piated as it were for his mother's sin.

रामोऽपि सह वैदेह्या वने वन्येन वर्त्तयन् ।

चचार सानुजः शान्तः वृद्धेस्त्वाकुव्रतं युवा ॥२०॥

२० । राम इति । सानुजः, शान्तः (१) रामः अपि, वैदेह्या सह वने वन्येन (२) वनभवेन कन्दमूलादिना, वर्त्तयन् (३) वृत्तिं कुर्वन् जीवन्, वृद्धेस्त्वाकूटां व्रतं वनयासात्मकं, युवा (४) यौवनस्यः एव, चचार (५) ।

२० । सानुज शान्त राम अपि वैदेह्या सह वने वन्येन वर्त्तयन्, युवा (एव) वृद्धेस्त्वाकुव्रत चचार ।

२० । अनुजेन सह वर्त्तमान सानुज, तुल्ययोगे वृद्धत्रीद्वि, वने भव वन्येन । इत्याकी अपत्यानि इत्याकव, वृद्धा इत्याकव तेषाम्, इत्याकव, ऐत्याका., इति रूपद्वय भवति, 'राजमत्याभी विभाषा' इतिमूर्तेषु वृद्धवचने अपत्य-प्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वात् । वाच्यकार—सानुजेन शान्तेन वन्येन वर्त्तयता युवा रामेन वृद्धेस्त्वाकुव्रत चरे, इति ।

२० । इत्याकूयाम् इदं द्वि कुलव्रतम् यत्ने वाईके सर्वान् कामान् विहाय वने मुनिव्रतम् भजन्ते । रामस्तु सोमिविद्योतासङ्कतोऽधोवनेऽपि तत्र वाईकी वित्त कुलव्रतं पालयामास । उपभोगसमं वसति भोगपारद्वारात् निघिलपुष्प-पुष्पापेक्षया रामस्य अधिकतरं दुर्योगकर्म भूवित । 'वृद्धेस्त्वाकुव्रतम्'—इदानीं व. अतएवनाम्, इत्याकूया शृष्यवशोयानी, व्रत कुलाचारं वागवन्द्यदं, चचार पालयामास । अत्रथ प्रथमं वने,—'वाईके मुनिव्रतनाम्' इति । यथा वा वृद्धोऽपि वने,—'वृद्धेस्त्वाकुव्रतम्' इति । अनुवप एकी वया उत्तरवसति,—'पुष्पकाललक्ष्मीवैद्वद्वृद्धेस्त्वाकुभि जतम् । एत वाण्यं तदायैव पुष्पमारण्यकव्रतम्' । इति ।

[२०] (१) राम् to be quiet, क aff (१) वन forest, यन् aff. (२) वृत् to stay. (विष्) इह aff (३) यु to mix. कृष्णि used aff. (४) एव to observe, चरति । चचरन् । चचारीन् । चचार । ३c कर्त्तुं—चरति । चचारि । &c

ऐन्द्रिः किल नखैस्तस्याः विददार स्तनौ द्विजः ।
प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमिवाचरन् ॥२२॥ ।

२२ । ऐन्द्रिरिति । ऐन्द्रि (१) इन्द्रस्य पुत्रः, द्विजः (२) पक्षी काकः, स्तन्याः स्तीतायाः स्तनौ, प्रियस्य रामस्य उपभोग-चिह्नेषु तत्क्षतनखक्षतेषु इत्यर्थः, पुरोभागिनः दोषैकदर्शिनः कर्म पौरोभाग्यम् (३) । “दोषैकदृक् पुरोभागी” इत्यमरः । दुःश्लिष्ट-दोषघातम्, आचरन् कुर्वन्निव, नखैः विददार (४) विलिलेख । किलेत्यैतिह्ये ।

२२ । ऐन्द्रि द्विज तथा स्तनौ प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यम् आचरन् इव नखै विददार किल । ऐन्द्रिया इन्द्रिन आचरता...स्तनौ विददाते, इति वाचान्तरम् ।

२२ । यथा क्वचित् दोषैकदर्शी निषिद्ध परकृते खिद्ये अचराणां दोष दृष्टा तद्दोषार्थानामर्थं खल्लसत्या तत्र अचराणां लभेद्ययुत तथा मन्थे काकीऽपि सीतामनस्ये रामदत्तानां काकदृष्टानुसंधायां नखदत्तानां वैकल्य दृष्टा तद्दोषग्रही-नाय निजमन्थे तत्र चिह्नानि मन्थक लभेद्ययामास इति अचरादेभ्य फलिताये । ‘मृत्तस्त्रियो इ-काकदृष्टाकारे मन्थपट्टे भवितव्यम् । रामेण दत्तानि सीतायाः मनसो मन्थदत्तानि तथा न स्तनौति दोषैकदर्शिनं प्रकटयन्निव स्तनौ विदारित-वान् इत्यर्थे’ इति द्विजहरव्याख्यानम् प्रकृताय मन्थक मनस्यति । किल इति पुराणादौ प्रासह्यम् । तथा चात्र पद्यपुराण,—‘ऐन्द्र काक ममागम्य जानकीं शीत्य कामुक । विददार नखैस्तीक्ष्णै पौरोग्रतपथाचरन्’ । इत्यादि । वाङ्मयीय रामायणे तु एतद्विषयवर्धनात्मकं सुमे प्रसिद्ध इति नदृशी मन्थने ।

[१९] (१) इन्द्र the god, इञ् aff. (२) द्वि twice, जन् to be born, ड aff. (३) पुरोभागिनं censorious, अञ् aff (४) वि, दृ to pierce,— दद्याति । अदद्यात् । अदारोत् । ददार । &c कर्म्मणि,— दीयते । अदार । ददे-ददरे । &c दीर्घं, &c.

२१ । कश्चिन्न लोके । इत्युत्तरं एक एव कश्चिन्नो पुनः । इत्युत्तरं ।
 इति, तेषां पुनः । इत्युत्तरं एक एव कश्चिन्नो पुनः । इत्युत्तरं ।
 से योऽवधीत इति । इत्युत्तरं एक एव कश्चिन्नो पुनः । इत्युत्तरं ।

22 It is said, that a crow, who was a friend
 scratched the breast of Sita with his claws, on the part
 bore the marks of her lover's embrace, as if (in the
 form of those marks) in the spirit of a connoisseur

तस्मिन्नास्यट्टिपीकास्त्रं रामो रामावबोधितः ।
 आत्मानं मुमुचे तस्मात् एकनेत्रव्ययेन सः ।

२३ । तस्मिन्निति । रामया (२) सीतया अवबोधितः (१) ।
 तस्मिन् काके, इषीकास्त्रं (३) काशास्त्रम् । “इषीका का-
 इति चणायुधः । आस्यत अस्त्रति स्म । अस्य क्षेत्रे इति
 श्रुंङ्, अस्त्रतिवक्तिर्यातिभ्योऽडित्युत्प्रत्ययः । अस्त्रे स्मिति इति
 सः काकः, एकनेत्रम् व्ययेन दानेन तस्मात् अस्त्रत आत्मानं
 (४) मुक्तवान् । मुचे कर्त्तरि लिट् । धेनुं मुमुचेतिवत् प्रथमः

२३ । राम रामावबोधित इत्युत्तरं एक एव कश्चिन्नो पुनः । इत्युत्तरं ।
 व्ययेन आत्मानं मुमुचे । रामावबोधितेन रामेण इषीकास्त्रम् आत्मानं
 मुमुचे, इति वाच्यम् ।

२३ । ‘इषीकास्त्रं’ इत्युत्तरं एक एव कश्चिन्नो पुनः । इत्युत्तरं ।
 त् इति वाच्यम् । इत्युत्तरं एक एव कश्चिन्नो पुनः । इत्युत्तरं ।
 इत्युत्तरं एक एव कश्चिन्नो पुनः । इत्युत्तरं ।

[२३] (१) इत् to sport, चञ् aff fem टाप् aff (२) इत् to
 ith चञ् to awake, (चिञ्) क् aff (३) इत् to go, ईकन् (इ-
 लोका), and अस to throw, इन् णादा aff. (अस्त्र). (४) मुच् to
 चति-मुचते । अमुचत्-अमुचत । अमुचत्-अमुक्त । सुमीच-मुमुचे ।
 चञि-मुचते । अमीचि । &c.

उत्तराशां परिवृज्य वर्षागमि भातुर्यया वर्षाकालनक्षत्रेषु रुधिरम् कर्मिण दक्षिणामां
 नृच्छति, तथा राम उत्तराशां परिवृज्य पथि मृगशिराश्रमेषु निवसन् कर्मिण
 दक्षिणामिक्षु प्रतप्ये । वर्षायां दशसु नक्षत्रेषु कर्मिण भाभो सद्यारो भवति,
 तानि यथा,—आर्द्रां, पुनर्वसुं, पुष्यां, अश्लेषां, मघां, पूर्वां, उत्तरां, हस्तां, चित्रां,
 इति चेति ।

२४ । अकिण्वन्ने नृषा वैरुण वर्षाकालेन नक्षत्रे नक्षत्रे सकृन्न पूर्णक गन्त
 तत्र, अकिण्वानाग्रहान्ने दामतु (सद्वैरुण आतिथेन अकिण्वेन आश्रमे वास वरुत गन्त
 इति नानिमेन ।

25 He pursued his journey southward, halting at the
 hospitable abodes of the Rishis like the sun who when in his
 southern declination, touches the constellations of the rainy
 season.

बभौ तमनुगच्छन्तो विदेहाधिपतेः सुता ।

प्रतिषिद्धापि कैकेय्या लक्ष्मीरिव गुणोन्मुखी ॥ २६ ॥

२६ । बभाविति । तं रामम् अनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः
 सुता (१) सीता, कैकेय्या प्रतिषिद्धा (१) निवारिता अपि, गुणोन्मुखी
 गुणोत्का, लक्ष्मीः राजलक्ष्मीः इव । बभौ ।

२६ । विदेहाधिपतेः सुता तम् अनुगच्छन्ती (मती), कैकेय्या प्रतिषिद्धा
 अपि गुणोन्मुखी लक्ष्मीरिव बभौ ।

२६ । उदित मृग यथा सा उन्मुखी, मृगे उन्मुखी वात्यालरं—तम् अनु-
 गच्छन्त्या विदेहाधिपते सुतया कैकेय्या प्रतिषिद्धया अपि गुणोन्मुखा लक्ष्मी
 इव बभौ, इति ।

२६ । सात्मान् लक्ष्मीरिव सीता सायिर रामम् अनुगच्छन्त इति हर्षेण ।
 अन्ये रामगुणाः उदितयथा अमानितकैकेयीनर्षेया राजलक्ष्मी सीतावदिव
 रामम् अनुगच्छन्ति च । इत्यर्थः । राम सीतासङ्गथानात् विश्वम्; य आनारि

[२६] (१) to bring forth, क अर्धे सिम टाप् अर्धे. (२) to
 effect, with इति to prevent, क अर्धे सिम टाप् अर्धे

राजमन्मोक्षीयशीकं न मनागपि अन्मन् इति भावः । अतएव सत्यव्रतस्य
भारते उत्तमम्,—‘कान्तारैर्वापि विश्रामो जनस्थाभ्रनिकस्य वै’ इत्यादि ।

२७ । विमेषद्वाराजननिनी उाशर अशुभनम् कदाय वेष इहेन, वेन वरः इह
मन्मो वैवेद्वीर निवेध ना नानिशा वानेन एणे एकाद्य आदुडे इहेन उारर म
चलिशाहेन ।

26. The daughter of the king of Videha, while following;
Rāma, appeared like the goddess of royal fortune covetous of
his company on account of his merits, though prohibited by
Kaikeyī (from following him).

अनसूयातिसृष्टेन पुण्यगन्धेन काननम् ।

सा चकाराङ्गरागेण पुष्पोच्चलितपट्पदम् ॥ २७ ॥

२७ । अनसूयेति । सा सीता, अनसूयया (१) अन्निभायैव
अतिसृष्टेन (२) दक्षेन, पुण्यगन्धेन अङ्गरागेण, काननं (३) वनं
पुष्पोभ्यः उच्चलिताः निर्गताः घट्पदाः यस्मिन् तत् तथाभूतं, चकार ।

२७ । सा अनसूयातिसृष्टेन पुण्यगन्धेन अङ्गरागेण काननं पुष्पोच्चलितपट्
पदं चकार ।

२७ । पुण्यं गन्धं यस्य स. तिन । भाष्यान्तर—तथा ..काननं पुष्पोच्चलित
पट्पदं चक्रे. इति ।

२८ । सीता अनसूयापदत्तेन दिव्येन अङ्गरागेण अनुलिप्ताङ्गी सती तत्र
अपूर्वदृष्टेण गन्धेन सर्व्वमेव वनं तथा सुवासितम् अकरोत् यथा भमराः कुटुला
व्यपि विह्वलय तद्भिमुखा. अधावन् । अनेन तदङ्गरागस्य सकलकुसुमगन्धाभि-
भावि सौरभं सूचितम् । अतितपीवनवासकाली अनसूया नाम अतिदयी सीताया.
पातिमत्यादिगुणै. सीता तस्यै स्वतपःप्रभावत्वानि दिव्यमाल्यस्त्राभरणै
दिव्यगन्धेन अङ्गरागं दत्तवती, इति रामायणकथा । यथा,—‘इदं दद्व्यं व’

[२७] (१) च neg. अनसूया envy, from अन् (अ) to envy, च aff.
(कृष्णादित्यात् यक्, च प्रत्यय) (२) सृज् to create, with अति to give up,
च aff. (३) च water, अनन living. (कं जलम् अनन जीवनम् अन्).

न्य वसमाभरणानि च । अङ्गराजस्य वैदेहि ! महाहंमनुष्यपत्नम् । मया टन-
ट क्रीते ! तव गात्राणि शोभयेत् । अनुदपमसंक्रिष्टं निन्दमेव भविष्यति ।
इवामेष दिव्येन लिताद्री जगत्कामजे । शोभायिष्यसि भर्तारं यथा श्रीवन्द्य-
च्ययम् । सा वसन्मङ्गराजस्य भूषणानि घनसङ्घा । भैदिली प्रतिप्रदाह
तिटानमनुत्तमम् । इति ।

२१ । मीठा, अनङ्गप्रसक्त अङ्गराजस्य पत्निः तस्य वन्दुनि एतन् नाम निः
श्रितेन, ये ज्वरं मूलं पूज्यं ह्यङ्गिरा वैदिके ताम्बिल ।

27. The sacred ointment which Sītā received as a gift from
Anasūryā the wife of Atri, filled the forest with a perfume
which caused the bees to forsake the flowers

सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राजसः ।

अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः ॥ २८ ॥

२८ । सन्धोति । सन्ध्याभ्र- (१)-कपिशः विराधो (२) नाम
राजसः, ग्रहः राहुः, इन्दोः इव, तस्य रामस्य, मार्गम् । ३ अध्वानम्
प्यावृत्य अवरोध्य, अतिष्ठत् ।

२८ । सन्ध्याभ्रकपिश, विराध, नाम राजसः, ग्रह इन्दोरिव, तथा रामस्य
मार्गम् आवृत्य अतिष्ठत् ।

२८ । सन्ध्याभ्रं यत् अथम् तदिव कपिशः । वाचाभ्रम्—सन्ध्याभ्रकपि-
शिन विराधेन नाम राजसेन यद्वत् इव .. असीद्यत्, इति

२८ । एतच्चरणायां वारुणेया अमुदसनादीं अमुद्य मार्गम् अवरुज्य तद्वति
मया विराधो नाम कपित् राजसः अनुदपमनादीं रामस्य वसन्मार्गम् अवरोध्य
अतिष्ठत् । 'सन्ध्याभ्रकपिश', सन्ध्याभ्र इव तावत्त्वम् ।

२८ । इह देवस्य तस्यै नव होषं कश्चिद् भोज्यं, तच्च देवस्यै नव होषं कश्चिद्
विद्वत् न देवैः उच्यते तस्यै नव होषं कश्चिद् भोज्यं ।

[२८] (१) कम्, *to meditate*, अङ्ग अ. (२) वि, राध *to accompany*,
इङ् अ. (३) यत् *to purify, or make to inquire*, इङ् अ.

29. As Rāhu bars the passage of the moon, so a demon named Virādha, of reddish brown complexion like the evening cloud, barred the passage of Rāma.

स जहार तयोर्मध्यं मैथिलीं लोकशोषणः ।

नभोनभस्ययोर्दृष्टिम् अवयहड्वान्तरे ॥२६॥

२६ । स इति । लोकस्य शोषणः (१), शोषकः, स राघवः, तयोः रामलक्ष्मणयोः मध्ये, मैथिलीं, नभोनभस्ययोः (२) आकाशभाद्रपदयोः अन्तरे मध्ये, दृष्टिम् अवयहः वर्धप्रतिबन्धः इव जहार । 'दृष्टिर्वर्धं तद्विघातेऽवयहावयहौ समौ शब्दनरः' ।

२६ । लोकशोषणं स राघवः । तयोः मध्ये मैथिलीं नभोनभस्ययोः दृष्टिम् अवयह इव जहार ।

२६ । शोषयतीति शोषणं लोकस्य शोषणं । नभस्य नभस्य तौ तयोः वाचान्तर—लोकशोषणेन तत्र... अवयह इति इव...मैथिलीं जहौ, इति ।

२६ । मध्यविनाशादिना लोकसनापहेतुः अनाशतिः यथा आकाशभाद्रपदी भासयो, मध्ये अवयह्याविर्भौ इति इति, मनुष्यादिवधेन लोकसनापहेतुः इत्यस्योऽपि तथा रामलक्ष्मणयोः मध्ये अवयहतां जानकौ इत्यत्र । 'लोकशोषणं' इति विशेषणं 'राघवः' 'अवयहः' इत्युभयवापि योजनीयम् । तथापि, अवयहं भूलोकस्य सलिलरूपं रसं शोषयति, राघवोऽपि नरशोषितादिव रसं शोषयति ।

२७ । अनावृष्टिं येन आकाशं च लोकं मानसं तथा इहेते वर्षाके हरणं करे, ते तेमनि तत्र च लक्ष्मणस्य तथा इहेते शीतलके हरणं करिणः ।

29 'That man-destroyer, carried off Maithilī (सीता) from between them, like the draught that takes off the rain from between Srāvana and Bhādra

विनिष्पिष्य काकुत्स्थो पुरा दूषयति स्थलीम् ।
 तन्ने नाशुचिना चेति वसुधायां निचखतुः ॥३०॥

३० । तमिति । काकुत्स्थस्य गोत्रापत्ये पुमांसौ काकुत्स्थौ
 मण्डल्यौ, तं विराधं, विनिष्पिष्य (१) हत्या, अशुचिना (२) अप-
 च्छेद्येण गन्धेन, स्थलीम् आश्रमभुव, पुरा दूषयति दूषयिष्यति इति
 ती । यावत्पुरानिपातयोर्लडिति भविय्यदर्धे षट् । वसुधाया (३)
 निचखतुः (४) खनित्वा भुवि निक्षिप्तवन्तौ च ।

३० काकुत्स्थो तं विनिष्पिष्य च यथा गन्धेन स्थलीं पुरा दूषयति,
 ति वसुधायां निचखतुः च । वाचान्तर — (तेन) स्थलीं दूषयते, इति (म)
 कुतश्चाभ्यां निचखतुः, इति ।

३०. 'विनिष्पिष्य' भद्रदृष्ट कृता इत्यर्थः । 'पुरा दूषयति स्थलीम्' &c —
 'च पतितोऽथ राक्षसदंष्ट्र' चमत्संज्ञं पुरातनस्यैव आश्रमवासना महती पीका
 लडित्यतीतं विश्वे विश्वे खनित्वा त तत्र निक्षिप्तवन्तौ । 'पुरा दूषयति'-
 'पुरा' दूषयति त इत्यर्थः, यत्र 'पुरा'—दीर्घात् भावश्चदृष्टेः षट् । यत्र रामादक्षम्,
 त समुद्यम्य कौमि परिव्राज्य पञ्चतीक्ष्णम् । गन्धीरमवष्ट कृता निचखाम परमपः ।

३० । वदुवदुत्तममन श्रमं च लक्षणं तादाः केद अत्र दर्शयन्, एतः उभेयं पृथि-
 त्के लेहं वानं दूषितं इदंके वनि-ता तादाःके गच्छं वननं कादराः शोषितं वदिमनः ।

30 The descendants of Kakutstha (i. e. राम and लक्ष्मण)
 after breaking his body, buried it under the earth in order to
 prevent the stench of the corpse from infecting the place

[३०] (१) वि, तत्र, विच् to ground—विनाष्ट चापठ ङ । अर्पयन् ।
 १०१६ । &c १०८, &c (२) च ङच् इति पुनः, from दूष् to purify,
 दूष् unādi aff (३) वसु wealth, वा to hold, च and टाप् अङि (४) वि,
 खत् to dig,—खनति । खनन् । खनान्-खनानीन् । खनान् । &c

पञ्चयव्यां ततो रामः ग्रामनात् कुम्भजन्मनः
 अनयोद्विप्रितिसाम्यौ विन्ध्याद्रिः प्रकृताविवः ।

३१ । पञ्चयव्यामिति । ततः रामः, कुम्भजन्मनः, कुम्भजन्मनात् (१), पञ्चयव्यां यटानो समाहारः पञ्चवटी । उद्विप्रितौ तत्पुत्रम्, गंग्यापूर्णा दिव्यरिति दिगुगंध्यायां दिगोर्गति इति दिग्देश्यधर्ममिति एकयधनम् । तस्यो पञ्चयव्यां, विन्ध्याद्रि इति यद्विः पूर्व्यायाम् इव, अनयोद्विप्रितिः (२) अनतिक्रान्तौ तस्यौ ।

३१ । ततः राम कुम्भजन्मनः ग्रामनात् पञ्चयव्यां, विन्ध्याद्रि इति अनयोद्विप्रिति तस्यौ ।

३१ । न अनयोदा स्थिति, धीन सः । कुम्भे जन्म यस्य सः कुम्भजन्म, न वाच्यम्—रामेण... विन्ध्याद्रि इति अनयोद्विप्रितिना तस्ये, इति ।

३१ । यदा हि स्योपदरोधाय निरवध बर्हमानो विन्ध्यदेशः स्वयत्नं आश्रया स्वाभाविकीम् अवस्थाम् आश्रित्य यदापूर्वम् तस्यौ, तथा निरवधेन श्रीर्लो रामः अगस्त्यस्य हृत्ने आश्रया पञ्चवटीम् आश्रित्य यदोषितम् तदा 'अनयोद्विप्रिति', विन्ध्यदेशे अनयोदा अनतिक्रान्ता स्थितिः स्वस्या सामाजिकमतिरिति यावत्, धीन सः । रामपक्षे स्थिति मण्डांटा धीन सः । इति विद्वन्मतेषु तपनमागंनिरीधाय बर्हमान विन्ध्य भगवान् अगस्त्यः स्वावस्थाम् आश्रित्य कथा श्रूयते । यथा रामायणे,—'मागं निरीह' सतत भास्वरसाधनं सन्देश पालयन् यस्य विन्ध्यश्रीर्लो न बर्हते' इति ।

३१ । अगस्ता मुनिर आयेने विष्कादिदि वेरुग श्रीर अनाथ अठिक्रम ना क आठिविक अववात्र अवहान करिवाहिल, अनश्रव, राम सेइरुग अगस्तामुनिर क कने निम मयाना पालन पूरुक पकवटी मधो वास करिठे लागिलेन ।

[३१] (१) ग्राम् to order, ल्युट् aff. (२) अ peg. अय, नच् to ca ज aff. (अनयोदा), and स्थिति position.

31. By the command of Agastya (कृच्छ्रजन्मा, lit. jar-begotten; epithet of चण्ड्य), Rāma stayed at Panchavati, not overstepping his position, like the Vindhya mountains, which under the command of the same sage did not outgrow their limits

वणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा ।

भिपेदे निदाघार्त्ता व्यालीव मलयद्रुमम् ॥३२॥

३२ । रावणावरजेति । तत्र पञ्चवत्यां । मदनातुरा (१) रावणा-
जा श्रुपंखला । पूर्वपदात् संज्ञायामग इति शत्वम् । राघवम् ।
दाघार्त्ता घर्मन्तमा थाकुला । व्याली (२) भुजङ्गी । मलयद्रुम चन्दन-
म् इव, अभिपेदे प्राप ।

३२ । तत्र मदनातुरा रावणावरजा राघव, निदाघार्त्ता व्याली मलयद्रुम
, अभिपेदे ।

३२ । अवरजिन्म काले जाता अवरजा, सप्तर्ष्या जने ङ । रावणस्य अवरजा
दाघंन आता । मलयस्य द्रुम तम् । रावणावर- निदाघार्त्ताया व्याली
यद्रुम इव, मदनातुरया रावणावरजया राघव आभिपेदे दात ।

३२ । यदा हि आतपतापिना भुजङ्गी दुःसहस्रावदाहयमार्त्तिलो सुप्तो
स्य चन्दनतरो आलसनाय सञ्जाति तदा काममलापयोडिता रावणाजन्
पंखला दुःसहकामजालाशमार्त्तिलो अपुष्पसिन्धुदण्ड रामस्य आलसना
जन्तम । मलयार्त्त चन्दनबाहुल्यात् मलयद्रुम इति चन्दनस्यस्यैव बोधयति
इ व्यालीरावणादुक्तयो राघवरमलयद्रुमयोश्च उपमानोपमेयत्व । 'निदाघार्त्ता
ःतनातुरा' इत्यमधीरपि सार्थं लघ्वे दम् ।

३२ । भुजङ्गी वेरुग मरुतापे इति 'हलन्तङ्ग' विभक्तेः क्वत्, क्वत्-
पूर्वभा 'सेवेक' इत्यमस्येण इति 'हलन्तङ्ग' विभक्तेः क्वत् इति ।

{ ३२ } (1) मरु to intoxicate, मरुट् अति (मदन, मत्) आह, मरु
msten, अ अति (आहृत् (२) इ, आच् अच् to adorn, अच् अति
दी-...

32. There, the younger sister of Ravana, inflamed with lust, came to Rama, as a female serpent, heated by the sun, comes to the tree (sandal) of Malaya.

सा सीतासन्निधावेव तं वव्रे कथितान्वया ।
अत्यारूढो हि नारीणांश्चकालज्ञो मनोभवः ॥

३३ । सेति । सा शूर्पणखा, सीतासन्निधौ एव, कथितान्वयस्य कथितवंशस्य सती, तं रामं वव्रे (१) वृत्तवती । तथाहि, वृत्तव्यतिप्रवृद्धः, नारीणां मनोभवः (२) कामः, कालज्ञः अवरुष्ट भवतीति अकालज्ञः (३) हि ।

३३ । सा सीतासन्निधौ एव कथितान्वया (सती) तं (रामं) वव्रे, नारी अत्यारूढः मनोभवः अकालज्ञः हि ।

३३ । सीतायाः सन्निधि, तस्मिन् । कथितान्वयः निजवशो यदा वाच्यत्वम्—तथा कथितान्वयया (सत्या) सः राम-वव्रे, नारीणां अत्यारूढेन भवेन अकालज्ञेन (भ्रूयते), इति ।

३३ । सा शूर्पणखा निजवशपरिचयं दत्त्वा सीतायाः समक्षेण साक्षिण्ये रामाय विज्ञापयामास । नारीणां मदनी यदा दुर्वारी भवति तदा सा कालादिकं न विचारयन्ति, इति श्लेषार्थः । 'अत्यारूढः' अतिवृद्धिः इति ।

०० । मे निज कुलेन परिचयं दिश्या, नौतारं मनश्चेहै श्रावणे आर्षना इति नोक्तं कथितान्वयस्य उचितेन यत्र कालाकालं ज्ञानं वाक्ये न ।

33. After giving an account of the family in which she was born, she made advances to him, even in the presence of Sita; because a woman who is highly inflamed with lust, can not wait for an opportunity.

[३३] (१) इ to ask, &c — इष्यते । अवश्योत् । अवश्योत्-अवश्योत्-वव्रे ।
&c. (२) मनस् mind, भू to be, अच् aff (३) अ neg. काल time, इ to know, अ aff.

कलत्रवानहं बाले कनीयांसं भजस्व मे ।

इति रामो वृषस्यन्तीं वृषस्कन्धः शशास ताम् ॥३४॥

३४ । कलत्रवानिति । वृषः पुमान् । “वृषः स्याद् वासवे
 र्म्मै सौरभेये च युक्ते । पुंराशिभेदयोः शृङ्गा मूषकश्रेष्ठयोरपि”
 इति विश्वः । वृषं पुत्रयम् ध्यात्मार्यम् इच्छतीति वृषस्यन्ती कामुकी ।
 “वृषस्यन्ती च कामुकी” इत्यमरः । सुप ध्यात्मनः क्वजिति क्वच्-
 प्रथयः । अश्वत्थीरवृषत्रयगानामात्मप्रीतौ क्वधीति अमुगागमः,
 ततः लटः श्चदेश, उगितश्चेति दीप् । अक्षरार्थस्तु, वृषस्कन्धो
 रामः वृषस्यन्तीं तां राक्षसीं हे बाले अहं कलत्रवान् (१) मे कनी-
 यांसं (२) कनिष्ठं भजस्वति शशास (३) ध्यापयितवान् ।

३४ । वृषस्यन्ती राम इवत्यन्ती तां, बाले । अहं कलत्रवान् मे कनीयांसं
 भजस्व, इति शशास ।

३४ । शशास कलत्र वियत्ते अहं इति कलत्रवान् । ‘वृषस्यन्ती’ इवशब्दान्
 वाच्, इति । वाच्यत्वम् — भया कलत्रवता भुङ्क्ते मे कनीयांसं (तया) भज्यताम्,
 इति इवशब्देन वार्त्तिक इवत्यन्ती सा शशासी, इति ।

३४ । ‘हे शौचव्याल्लिखि’ शम्भुकीइह कथङ्कार ता परिदङ्कोव्याधि, पद्मी
 विरहितोऽत्र ममादुकी वरन्ते, अतएव तमिव कामपन्न, इति कामुकी ता राम
 आशापयामास । ‘इवत्यन्ती’ — इवत्यन्त्य इव शब्दो दस्य स तथा । अश्वत्थ-
 शाल्यादिना अक्षरपरशोपी वृद्धी’ इ ।

३४ । वृषस्य इति (श्रीं वाचुशी मः)ः क रश्चित्तम्, अहं वरन्ते । कनिष्ठं शशुके,
 आशास वरन्ते’क तिदा वरन्ते वर ।

[३४] (१) कलत्र वाणि, कलत्र शि. (२) पुत्रम् you are or कल्प little,
 ईवत्यन्ती. (कलत्रमदीरतिवर्षेण पुत्रा कल्पो वा, ईवत्यन्-कल्पे पुत्राकल्पेति
 कलादीह) (३) शास to order,— बालि । अक्षरान्, अक्षरान्, इत्याह, &c
 कनिष्ठं—इत्यन्ती । अक्षरान् । &c. इति, १०

फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य माम् ।
 मृग्याः परिभवो व्याध्याम् इत्यवेहि त्वया कृतम् ॥३

३० । फलमिति । श्लोकद्वयेनान्वयः । अस्य उपहासस्य (फलं, सद्यः सम्मत्येव, प्राप्स्यसि, मां पश्य, त्वया कर्त्तं कृतम् उपहास्यं कर्त्तव्यं, व्याध्यां विषये मृग्या कर्त्तं परिभवः (२), इत्यवेहि ।

३० । अस्य उपहासस्य फलं सद्यः प्राप्स्यसि, मां पश्य, त्वया कृतम् मृग्या परिभव इति चवेदि । वाच्यम् — अस्य उपहासस्य फलं (त्वया) उपहास्यं (त्वया) दृश्ये, ... परिपताम् (त्वया) इति ।

३० । उपेक्षया मोताया दाम्नि कौपञ्जालता तामाह, संमर्षिषु चस्य उपहासस्य कर्त्तव्यं फलम् चयुनेव सम इमे लक्ष्मणे, पश्य चर्षु कौ मोक्षदा । मर्षि तत्र चरन् उपहास आश्रया प्रयुक्तः इतिव्या परिभव, वा कालो ह । आश्रयो यथा परिभवकारणो इतिव्यो यन्त्रय विवर्ति, तत्र चरन्परि परिभवकारिणो दुर्भेदा मानवो वा यन्त्रय हेतुनि, इतिव्या 'अनमं' इति मर्षिषु आश्रयो, उपहासस्य कर्त्तव्यम्, इत्यर्थे, उपेक्षयदात्तं चरन् इति विवेकस्यम् ।

३० । इतिव्यो इत्यर्थे उपहासस्य फलं सद्यः प्राप्स्यसि । मां पश्य । त्वया कृतम् मृग्या परिभव इति चवेदि । वाच्यम् — अस्य उपहासस्य फलं (त्वया) उपहास्यं (त्वया) दृश्ये, ... परिपताम् (त्वया) इति ।

३० । Look at me, you will all reap the consequences of the mischief done by me, know what you have done to me in the matter of a deer's skin.

इत्याह्वा मैयिर्लां भर्तुर्वाहं निर्विगती भयात् ।

रथं गुप्यस्त्वानाम्यः महगं प्रत्यपद्यत ॥ ३८ ॥

३८ । इतिव्यो इत्यर्थे उपहासस्य फलं सद्यः प्राप्स्यसि । मां पश्य । त्वया कृतम् मृग्या परिभव इति चवेदि । वाच्यम् — अस्य उपहासस्य फलं (त्वया) उपहास्यं (त्वया) दृश्ये, ... परिपताम् (त्वया) इति ।

३८। इतीति । भयात् (१) भर्तुः अहं निर्विशतीम् (२) आलिङ्गन्ती, मैथिलीम् इत्यङ्गा, शूर्पणखानाम् सद्दृशं शूर्पाकारमखण्डम् इत्यर्थः, रूपम् आकारं, प्रत्यपद्यत स्त्रीषकार अदृश्यत् इत्यर्थः ।

३८। भयात् भर्तुः अहं निर्विशती मैथिलीम् इति उक्त्वा शूर्पणखानाम् सद्दृशं रूपं प्रत्यपद्यत ।

३८ शूर्पाकारा मया यस्याः सा शूर्पणखा । वाच्यान्तर—शूर्पणखया .. रूपं प्रत्यपद्यत, इति ।

३८। तादृश शूर्पणखामन्वितं श्रुत्वा भीता सीता आकरणात् यावत् रामश्च अहं लीयते तावत् शूर्पणखापि धनानामुपया शूर्पाकारमखण्डम् आभयसा मुक्तिं परिलयात् । 'अहं निर्विशती' इति पाठान्तरम् ।

३८। सीता अत्र शरीरे क्लेशे श्रीवाहेडेहेन, तीशके ओई कथा वनिशा शूर्पणखा नायेर अशुभन निदृष्टि शरन वरिन ।

३९ Thus saying to Sita whilst she (सीता) was clinging to her husband in fear, S'u'rpan'akhā assumed the natural form indicated by her name.

लक्ष्मणः प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामञ्जुवादिनीम् ।

शिवाघोरस्वनां पश्चात् बुबुधे विह्वलतेति ताम् ॥ ३९ ॥

३९। लक्ष्मण इति । लक्ष्मणः प्रथमं कोकिलावत् मञ्जुवादिनीं (१), पश्चात् शिवावत् घोरस्वनां, तां शूर्पणखां, श्रुत्वा, तस्या अन्तः श्रुत्वा इत्यर्थः, विह्वलता मायादिनी इति बुबुधे बुद्धवान् । कर्त्तरि क्तिट् ।

[३८] (१) भी to fear, अण् aff. (२) निर, निर to enter, अह aff fem. लीप् aff

[३९] (१) मञ्जु, from मञ्जि to sound, उ aff. and वादिनी, from वादि to speak, चिणि aff

३८ । लक्ष्मणः प्रथमं क्रीडित्वा मधुवादिभिः पद्यान् शिवाशोरमयी तां
विकृता इति ब्रुवन्ते ।

३९ । क्रीडित्वा मधु कर्मोद्धरं बटमोति, ताम् । शिवाशन् पंर ।
यथा सा, ताम् । वाक्याभरं—लक्ष्मणेन सा ब्रुवन्ते, इति ।

३८ । प्रथमं क्रीडित्वा इव तस्या सुकृत् स्वरं पद्यान् शिवाशोरमयी इव
आतमोद्धरं इव इत्या लक्ष्मणां आतमान् यन् राक्षसी इव मधुपनीयम् ।
अथ मधुपनीयमाय उपस्थिता । तदा मधुपनीयया पंचशालाभ्यन्तरे लक्ष्मणेन
पंचशालावृद्धिभारं अवस्थानात् लक्ष्मणां पद्यान् तां मधुपती म उदरं, तां
तस्याः स्वरदेवस्यै च सा राक्षसीति तां मयि श्याय । 'विकृता' इति 'शक्ति'-
योगे प्रथमा ।

३९ । लक्ष्मण एवमेव उवाच क्रीडित्वा नारायणं मधुं चर, एवः गकार इव
आतमं विकटं चरं कनिष्ठा उवाचैः शकनी बलिशां शान्तिः पादित्येन ।

39. Lakshman's knew her to be a hideous Rakshas
from her first speaking; in the melodious voice of a Kokila',
then yelling in the hoarse voice of a she-jackal.

पर्यशालामथ क्षिप्रं विकृष्टासिः प्रविश्य सः ।

वैरूप्यपौनरुक्त्येन भीषणां तामयोजयत् ॥ ४० ॥

४० । पर्यशालामिति । अथ सः लक्ष्मणः, विकृष्टासिः (१)
कोशोद्धृतखड्गः सन्, क्षिप्रं पर्यशालां प्रविश्य, भीषयति इति भी
शाम् (२), नद्यादित्वात् ल्युट् कर्त्तरि । तां राक्षसीं, वैरूप्य (३)
पौनरुक्त्ये (४) द्वैगुण्यलक्ष्यं, तेन व्ययोजयत् (५) योजितवा

[४०] (१) वि, कृष् to draw, क् aff (विकृष्ट), and चि aff from
चम् to cast इन् unádi aff (२) भी to fear, (चिच्) ल्युट्
(३) विकृष्ट deformed, ल्युट् aff. (वैरूप्य), and पुनरुक्त repeated,
(पौनरुक्त्ये) (४) युञ् (चिच्),—योजयति । व्ययोजयत् । व्ययुजयत् । योज
स्वभूव, &c योजित, &c.

तावत्पुत्रं विज्ञतां सां - कर्मादिच्छेदेन पुनरतिविहतामकरो-
यर्थ ।

४० । अथ स (सञ्जयः) विज्ञतामिः (सन्) अपि पथंशालां प्रविश्य भीषणां
वेदव्यपौनक्षतीन् अर्थाजयेत् ।

४० । विज्ञत अमि येन स विज्ञतामि । विदवाया भाव वेदव्यं तस्य
वदन्ती, तेन । वाचान्तर— तेन विज्ञतामना (सता) भीषणा सा... अर्थाजयत,
।।

४० । सञ्जय पिधानात् अत्र विज्ञत् ततश्चपन् उटञ्ज प्रविश्य स्वतएव
ततश्चपन् ता वाचमीं नामाकणच्छेदेन अधिकतविज्ञतवया अकारः । 'वेदव्य-
नक्षतीन्'—वेदव्य विज्ञतवपन् । पुनरुत्तरैव पौनक्ष्य कायतस्य पुन कव
(, अथ तु अथवाया द्वैशुष्य बोधयति । स्वतएवावतनाकते तथा नामाकणं
दनात् द्विशुष्यतश्च आह्वितावकारी एता इति भाव

४० । अन्तर इति सदेव केन उटैते इति निश्चितं कदाचित् नामाकणं तदेव
वेदेन, एवः सैव बोधना इत्यर्थात् विज्ञत् विदुःशुष्यं कर्त्तव्यम् ।

40 Drawing his sword he entered in to the cottage, and
saw that fearful Bhikshasi's look doubly hideous : he cut off her
nose and ears)

सा वक्रनखधारिण्या विसृक्कृशपर्व्वया ।

अद्गुशाकार्याद्गुल्या तावत्स्रियदम्बरं ॥ ४१ ॥

४१ । शीति । सा वक्रनख धारयतीति वक्रनखधारिणी (१)
तया, वेदव्यत् वक्रंशुष्यया, अतएव अद्गुशा (२) आकारः इव
आकारः यस्याः सा तथा, अद्गुल्या ही शयवी, अम्बरे (३) शीति

[४१] (१) with curved nails, and (२) like a snake's tongue to hold
[४१] (१) with curved nails, and (२) like a snake's tongue to hold
(३) like a snake's tongue, ४१ to hold, ४१ (३) like a snake's tongue (३) like

दिता । 'अथर्षोऽपि मामिति' इत्यमरः । अन्तर्गतम् ।
 अन्तर्गतम् । तन्मन्त्रं इति भाष्यः । धीरादिभ्यः कृत्वादिभ्यः
 आभ्यन्तरेण भाष्ये तदादि अलिङ्गोऽपि कर्मात् आभ्यन्तरेण कृत्
 दासोऽपि निमित्तात् अलिङ्गत्वात् अर्थात्परं कृत् इति उक्तं
 आभ्यन्तरेण भाष्ये तन्मन्त्रं अन्तर्गतं, तन्मन्त्रं इति उक्तं
 अलिङ्गम् इति ।

४१. अथ अथर्षोऽपि मामिति । अन्तर्गतम् । अन्तर्गतम् । अन्तर्गतम् ।
 अन्तर्गतम् । अन्तर्गतम् । अन्तर्गतम् ।

४२. अथ अथर्षोऽपि मामिति । अन्तर्गतम् । अन्तर्गतम् । अन्तर्गतम् ।
 अन्तर्गतम् । अन्तर्गतम् । अन्तर्गतम् । अन्तर्गतम् ।

४३. अथ अथर्षोऽपि मामिति । अन्तर्गतम् । अन्तर्गतम् । अन्तर्गतम् ।
 अन्तर्गतम् । अन्तर्गतम् । अन्तर्गतम् । अन्तर्गतम् ।

४४. अथ अथर्षोऽपि मामिति । अन्तर्गतम् । अन्तर्गतम् । अन्तर्गतम् ।
 अन्तर्गतम् । अन्तर्गतम् । अन्तर्गतम् । अन्तर्गतम् ।

41. She threatened them from on high, with her fore
 finger, when, with its curved nails and joints rough as bamboo
 knots, looked like the hook with which elephants are driven

प्राप्य चाशु जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम् ।
 रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःपरिभवं नवम् ॥ ४२ ॥

to reproach. (चुरादि.)—तन्मन्त्रं । अन्तर्गतम् । अन्तर्गतम् । तन्मन्त्रं
 &c. तन्मन्त्रं, &c.

४२ । प्राप्येति । सा, ध्यायु जनस्थानं प्राप्य, खरादिभ्यः
उत्तसेभ्यः, तद्याविधं खाङ्गच्छेदात्मकम्, उपक्रम्यते इति उपक्रमः ।
तस्मिंश्चि घञ्प्रत्ययः । रामस्य कर्तुः उपक्रमः (१) रामोपक्रमं,
उमेयादावुपक्रान्तम् इत्यर्थः, उपक्षीपक्रमं तदाद्याघित्यासायाम् इति
क्रावत्वम् । तं नवं रत्नसौ कर्मभूतानां परिभवम् आचख्यौ (२) च ।

४१ । आद्य जनस्थानं प्राप्य रामोपक्रमं तद्याविधं नवं रत्नं परिभव खरा-
दिभ्य आचख्यौ च ।

४२ । तदा तादृशी विधा वकारी यद्य च तद् । रामस्य कर्तुं उपक्रमः
रामोपक्रमम्, 'उपक्रामपक्रमलटाद्याः खण्ड्यासायाम्'—उपक्राम उपक्रमान्तश्च तन्-
दुश्चोः कर्तुंलक आत् तथी उपक्रामयमानोपक्रममाचख्यौ आदि प्राचख्यं चैह
आचख्यान्तम् इत्यने । आचख्यान्तमिच्छा आचख्यात्तः । ववटा इत्यर्थः । यथा,—प्राचिने
उपक्राम इति प्राचिनुपक्राम यज्य । प्राचिनिमन्त्रव्याघ्रश्च नाचख्य इति समासार्थः,
प्राचिना आदौ कृत इति भावः, उपक्रमे रामोपक्रमं रामस्य आदौ कृत परिभव
इति भावः । वाच्योक्तम्—(तथा तद्याविधं रामोपक्रमं नवं रत्नं परिभव
आचख्यौ, इति ।

४३ । 'तद्याविधं कासाकल्पं' इत्युक्तम् । 'नवम् अपूर्णमिदम्, इति पूर्व
न कोऽपि वाच्यमिति तादृशं पराभव कृतवान् इत्यर्थः । 'रत्नं परिभवम्',—
रत्नोपक्रममात्म्या परिभवेन सुभट्टाद्यसुभट्टात्परिभवी जात इति भावः ।

४४ । ते क्वचित्पे उन्मत्तं वे यदम् कवित् एव इत्यनेन इति तेषु इत्युक्तं
कवित्वेन अट्टात्पे उन्मत्तं यदम् कवित् इति ।

42 Having reached Janasthana speedily, she described
to Khara and others, the new style in which Rāma had com-
menced to maul the demon race

[४२] (१) उद् to stop, with उद्, to begin अत् (२) आ, आ to
१-11 - अट्टात्-अट्टात् : अत्, -अत्, &c आत्, &c आत् used as अत्
अत् अत् and आत्-अत् अत्-अत् -आत्, अत्-अत् &c

४२ । उदिति । उदायुधान् (१) उद्यतायुधान्, व्यापततः (२) आगच्छतः, दृप्तान् (३) तान् खरादीन् प्रेष्य, राघवः चापे विजयस्य गणसाम् (४) रथ्याणां, लक्ष्मणे सीतां च निदधे । सीतारक्षणे लक्ष्मणं नियुज्य स्वयं युद्धाय सम्रद्धः इति भावः ।

४३ । राघवः उदायुधान् व्यापतत दृप्तान् तान् प्रेष्य चापे विजयागणान् लक्ष्मणे सीतां च निदधे ।

४४ । उद्यताणि चायुधानि ये ते तान् । रथी सीतापत्यं पुमान् राघवः । आशान्तर-... राघवेण चापे विजयागणना लक्ष्मणे सीता च निदधे, इति ।

४५ । रामः उद्यतशस्त्रान् बलीश्वरान् तान् राक्षसान् व्यापच्छतो दृष्ट्वा सीतारक्षणे लक्ष्मणं निवीजयामास, स्वच्छ धनुरादाय युद्धाय मर्षां बभूव इति विशदार्थः ।

४६ । रामेण दृष्टे राक्षसेनां बहु उद्यतं कश्चिद्विद्वान्निदधे रथे रथिनां च लक्ष्मणे च तेषां शीतं च दानं च लक्ष्मणं च निदधे ।

४७. Seeing the proud host of demons advancing towards him with raised weapons, Rāma placed Sītā under the care of Lakshmana and began to expect victory from his bow

एकी दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।
ते तु यावन्त एवाजा तावांस्य दृष्ट्वा स तैः ॥४५॥

४५ । एक इति । दाशरथिः (१) रामः, एकः अदितीयः, यातुधानाः (२) कामं सहस्रशः (३) सन्ति इति शेषः, ते यातुधानैस्तु

[४२] (१) उद्यत up. चायुध weapon, from चा, युध to fight, च aff (युध सम्प्रसारि, यद्यपि कश्चिद्विद्वान्) (२) व्या, यत् to go, प्रथ aff. (द्वितीया बहुवचनम्) (३) दृष्ट to be proud, च aff. (द्वितीया बहुवचनम्). (४) चा, चम् to praise, च aff. टाप् aff.

[४३] (१) उद्यत up. इत्य aff. (दृष्टारक्षक चक्षुः, उद्यत इत्य्) (२) यातु

११ । 'उदिति । उदायुधान् (१) उद्यतायुधान्, व्यापततः (२) व्यागच्छतः, दृष्टान् (३) तान् खरादीन् प्रेक्ष्य, राघवः चाये विजयस्य आर्षंसाम् (४) आर्शा, लक्ष्मणे सीतां च निदधे । सीतारक्षणे लक्ष्मणं नियुज्य स्वयं युद्धाय सम्रद्धः इति भावः ।

११ । राघवः, उदायुधान् व्यापतत इषान् तान् प्रेक्ष्य चापि विजयाग्रमां लक्ष्मणे सीतां च निदधे ।

११ । उद्यतायुधानि चायुधानि ये ते तान् । रघोः सीतापत्यं पुमान् राघवः । आर्षाणां च- । राघवेण चापि विजयाग्रमां लक्ष्मणे सीतां च निदधे, इति ।

११ । रामः उद्यतशस्त्रान् बभूवुष्वान् तान् राक्षसान् व्यागच्छती इहा सीतारक्षणे लक्ष्मणं नियोजयामास, स्वदधे धनुरादाव युद्धाय मर्षां बभूव इति विशदार्थः ।

११ । रामोऽप्युद्यतशस्त्रान् बभूवुष्वान् तान् राक्षसान् व्यागच्छती इहा सीतारक्षणे लक्ष्मणं नियोजयामास, स्वदधे धनुरादाव युद्धाय मर्षां बभूव इति विशदार्थः ।

११ Seeing the proud host of demons advancing towards him with raised weapons, Rāma placed Sītā under the care of Lakshmaṇa and began to expect victory from his bow

एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।

ते तु यावन्त एवाजां तावांच दृष्ट्वा स तैः ॥४५॥

४५ । एक इति । दाशरथिः (१) रामः, एकः अद्वितीयः । यातुधानाः (२) कामं सहस्रशः (३) शक्ति इति श्रेयः, तैः यातुधानैस्तु

[४५] (१) एक up. चायुध weapon, from चा, युध to fight, क अर्धं (युध शस्त्रादि, दधये कविमानम् (२) का, यन् to go, बह अर्धं (द्वितीयाः बहुवचनम्) (३) इय to be proud, क अर्धं (द्वितीयाः बहुवचनम्) (४) चा. इय to praise, क and टाय अर्धं

[४५] (१) एक इति, इय अर्धं. (द्वितीयाः बहुवचनम्, यत् इय्) (२) यातु

सः रामः, ध्यामौ (४) ते यानुधानाः, यावन्तः (५) वावन्ते
एव, तावान् (६) तावत्संख्याक्य दृष्टये ।

४१ । दामरपिः एकः, यानुधाना काम मरुदस्यः, ते तु यशो
एव सः राम, तावान् च दृष्टये ।

४२ । मरुदाणि मरुदाणि इति मरुदस्य । वाचानर-रा
एकेन (चतुर्थत) ते तम् ध्यामौ, ते, ध्यामि (चतुर्थत) तावन् ता
इति ।

४३ । एकस्योऽपि राम एके चतुर्भूतं दससायं इदं इदं चतु
रासमान् मरुः युगपदेव विव्याध । तेन च, रासमासे दशमसंख्या, यु
मपि ते तावत्संख्याक मन्थने च । चतुर्भूतं दससायं इदं इदं चतु
घटते, इति भावः ।

४४ । राम एकाकी, एवः राज्ञेनो मरुद मरुद इति दृष्टे, किं तावन्त
येनित ये तावन्त मन्थान् यत् मरुद मन्थान् येन प्रियं उच्यते इदं इदं चतु
45. Although Rāma was alone, and the demons of
thousands; during the encounter they found him as
they themselves were

असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम् ।
न चक्ष्मे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः ॥४६॥

४६ । असदिति । अथ शुभाचारः रथे साधुचारी वतु
सः काकुत्स्थः, असज्जनेन दुर्जनेन रत्नोजनेन च, प्रयुक्तं प्रेषि
a demon, धा to hold, ल्युट् aff. (१) मरुद thousand, प्राप्ति aff (४) १
to go, इच् aff. (चक्ष्मिन्भाष इति इच्). (२) यत् what or which, १
१ (६) तत् that, वतुप aff (यत् परिमाणम् अथ इति वाचन । १
१) १ अथ इति तावन्त, यत्तेभ्य परिमाणे इति वतुप, वा वक्ष्ये
१) १) इच् to blame, ल्युट् aff. (१) चम् to bear,—चक्ष्मे । ११

४० । यः तं (दुष्य) अस्त्रादिभ्यो च हरे इति अस्त्रादि, अस्त्रे ।
आयान् अस्त्राः (अस्त्राणाः) अस्त्रि मन्त्रं इव अस्त्रुः ।

४१ । अस्त्रे अस्त्रादि ली अस्त्रादिभ्यो । आयाज्ये-तेन च
अस्त्रिभ्यो च (अस्त्रे अस्त्रु) हरे इति अस्त्रादिभ्यो ते ... अस्त्रु, इति ।

४२ । अस्त्रिभ्यो अस्त्रुः अस्त्राणां अस्त्रिभ्यो अस्त्रुः अस्त्रुः अस्त्रुः ।
अस्त्रुः अस्त्रुः अस्त्रुः अस्त्रुः अस्त्रुः अस्त्रुः अस्त्रुः अस्त्रुः ।

४३ । अस्त्रिभ्यो अस्त्रुः अस्त्रुः अस्त्रुः अस्त्रुः अस्त्रुः अस्त्रुः ।
अस्त्रुः अस्त्रुः अस्त्रुः अस्त्रुः अस्त्रुः अस्त्रुः अस्त्रुः अस्त्रुः ।

47. He received Du'shan's as well as Khara and Tr
with his arrows, which though discharged one after another
seemed to fly from his bow simultaneously.

तैस्त्रयाणां शितैर्वागीर्यथापृथ्विशुद्धिभिः ।

आयुर्देहातिगैः पीतं रुधिरन्तु पतत्रिभिः ॥४८॥

४८ । शैरिति । देहम् अतीत्य भित्त्वा गच्छन्तीति दे-
तिगाः (१) तैः, यथा स्थिता पृथ्वी विशुद्धिः येषां तैः, अतिवेगं
देहभेदात् प्रागिव रुधिरलेपरहितैरित्यर्थः, शितैः (२) स्त्रीषु
शैर्वागीः अयाणां खरादीनाम् आयुः ३) पीतं, रुधिरं तु पतत्रिभिः
(४) पतत्रिभिः पीतम् ।

४८ । देहातिगैः यथापृथ्विशुद्धिभिः शितैः तैः वागी, अयाणाम् आयुः पीतं
रुधिरं तु पतत्रिभिः पीतम् ।

[४८] (१) देह body, अति passing through, गम् to go, अ aff
(२) शी to sharpen, ऋ aff (३) र(घ) to go, अस्त्रि aff (अस्त्र, अस्त्रा
इती इत्यायाम् आयादिभ्यः). (४) पतत्र a wing, from पत् to go, अस्त्र
unáda aff. and इति aff.

४८ । रामशरीरकृते त'द्यन् रक्षसा महति वने उल्लित कर्मभ्य र
 किञ्चन न दृश्ये । वायानर—अगत किञ्चन (नांकाः) न दृश्ये, इति ।

४९ । परमहंसमपि तत्र राक्षसभेद्य राक्षस नि श्रेयं इतम् । वने
 योधनिधनाच्च तत्र रक्षसेषु कर्मभ्या उल्लितेभ्यु ४५ मन्त्रे महस्यो यो
 मूर्धानो निहन्त्या तत्र किञ्चि शरीरौन क्रियान्वित क'यत्र भूतविशेष ।
 इतीति परिशिष्टः । तद्यार्थीक,—'मन्त्र्याणां महस्येषु इतेषु इतमेषु ।
 विश्रात कर्मभ्य म्यात एकोऽमहा क्रिया'न्वत' । इति । अपि च,—
 मयूत सुरहानियुत माई रक्षाना इत पत्नीनां दृशकोटो निपतित
 कर्मभ्यो रणे' । इ'तः 'वने महति रक्षसाम'—रामाश्रीकृदिशा
 अतद्दृश महस्यानि शरीरानि, उल्लित — अतद्दृशमहस्यानि रक्षसा कामर्षी
 खरदृषणमस्त्राना अनहतानि महास्ये' । इति ।

४९ । रामवारेण हिन सेठे अन्था वाक्कसेनमन्त्रेण उरक डिइ वाइ र
 छेडिडेउ देवा य य नाई ।

49 Of that vast army of demons, cut to pieces by
 arrows of Rāma nothing was seen standing, but the he
 bodies (कर्मभ्य),

सा वागावधिं रामं योधयित्वा सुरद्विषाम्
 अप्रबोधाय सुष्वाप गृध्रच्छाये वह्यिनी ॥५०॥

५० । सति । सा सुरद्विषां (१) वह्यिनी (२) सेना,
 वाधिं रामं योधयित्वा (३) युद्धं कारयित्वा, गृध्राणां छाया
 छायायम् । छायावाङ्मये इति नपुंसकत्वम् । तस्मिन्, अप्रब

[५०] (१) सुर god, द्विष to hate, क्रिये अति (२) वह्य hart of
 राम and द्रोप अति. (३) युद्ध to fight, (विच) — योधयति । यथे
 अयुद्धतः । योधयान्भव, &c. (४) स्वप to sleep — अविपति । य
 अस्वपतः अस्वाप्सीत् । सुष्वापः &c सुप्तः, &c कर्मवि—सुष्यते । य

३१ । एषा कृपयथा परं राक्षस इति राक्षसास्त्रिदीर्घान् देवराजं
दुष्टमिहवाच भवतः ।

३२ । राक्षसो बलावि, मे विदीर्घान्, देवान् । वाचा—एत
संभवता परं .. दुष्टमिहवाच भवतः, इति ।

३३ । कृपयथा तत्र राक्षसस्य रामस्य नि, देव निदानित इति अत्र
राक्षस तात्, अदम्यार्थं नाशयामास । 'कृपयथा परं,—कृपयथा परं'
क यदपि यत् इत्ये क, इति भावः ।

३४ । इत्येव वदन् विदीर्घं तेहं शक्यमप्यथा एकमत्र पूर्ववदेति शक्ति
से राक्षसं विदीर्घं तेहं कुतः वा लोका गतः ।

51. Of the demons slain by the weapons of Rāma, Śi
n'akhā alone remained to carry the sad intelligence to Rāma's

नियहात् खसुराप्तानां वधाच्च धनदानुजः ।

रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्द्धसु ॥ ५२ ॥

५२ । नियहादिति । सप्तः श्रुपयखायाः नियहात् (१)
अकृच्छेदात्, आप्तानां बन्धूनां खरादीनां, वधाच्च कारणात्, धनदा
नुजः (२), रविर्ष्यः रामेण दशसु मूर्द्धसु पदं पादं निहितं (३) मेने ।

५२ । स्वसु त्रयहात् आप्तानां वधात्, व धनदानुजः रामेण दशसु मूर्द्ध
पदं निहितं मेने । वाचा—ए—धनदानुजिन... दशसु मूर्द्धसु रामेण पदं निहितं
मेने, इति ।

५३ । 'स्वमेनिद्या' मासाकच्छेदेन स्वभूनाच्च निधनं स्वमिःसु रामेण
पादाघातमिदं विवेमानकर राक्षसो मयते कः । धनदानुजः,—धनद कुंर
तस्य अनुज, कर्मायान्, धाता । 'स्वमिःसु' पादाघातादप्युत्पद्यमानं परपरि
भवात् राक्षसो भ्रम-सुकोप, इति भावः । 'स्वसु'—आप्तानां, इति एभ्य
कर्मणि वृत्तौ ।

[५२] (१) पद to take, with नि, to punish, अय् or अय् aff. (२) धनद,
from धन 'riches, ङ to protect, क aff and अनुज, from अनु after,
जन् to take birth, ड aff. (३) धा to hold, with नि, to place, क aff

55. He (अटायु) expired, after telling them of the end
away of Maithili (सीता), while his wounds declared the
guilt of the act he had done.

तयोस्तस्मिन् नवीभूतपितृव्यापत्तिशोकयोः ।
पितरौवाग्निसंस्कारात् परा वदतिरे क्रियाः ॥

५६। तयोरिति । व्यापत्तिः (१) मरणं, नवीभूतः (२)
व्यापत्तिशोकः ययोः तौ तयोः राघवयोः, तस्मिन् गृध्रे पि-
त्र्यग्निसंस्कारात् (३) अग्निसंस्कारम् आरभ्य, पराः उत्तराः, वि-
वदतिरे (४) व्यवचक्षन्त, तस्य पितृवदौर्द्ध देहिकं चक्रतुः इत्यर्थः

५६। नवीभूतपितृव्यापत्तिशोकयोः तयोः पितरि इव तस्मिन् अग्नौ
परा क्रियाः वदतिरे ।

५६। अग्नौ संस्कार. दद्यात्, आरभ्याद्यं पञ्चमी । वाच्यान्तर—...।
क्रियाभिः वदते, इति ।

५६। पितृनिर्वृत्तिपथे पितृवन्धी अटायुषो मरणेन तौ पितृमरणं
पुनः अन्वभूताम् । ततश्च तस्य दाहकार्यं पिण्डीटकादिकाद्यं च सर्वं पितृ-
शेषेण निरवर्त्तयताम् । 'अत्र रामायणम्,—'एवमुक्त्वा चितां दौशामारीय-
थरम् । ददाह रामो धर्म्यात्मा स्ववशुभिव दुःखितः ३ ॥ ततो गोदार-
नदीं मरुवरात्मजो । उदकं चक्रतुस्तस्मै गृध्रराजाय तातुभौ ॥' इत्यादि ।

५६। अटायुषो मरणेन तीहादेव गिद्धमरणशोक आवात् नूतन 'इहो' ।
तीहादेव गिद्धनिर्वृत्तेषु उषीत् अग्निसंस्कार उ तदनन्तरं कर्त्तव्य क्रियावशात् न
कथितेन ।

56. Feeling afresh their paternal loss, they perform
the ceremony of his cremation and all the subsequent fu-
neral rites, as if he was their father.

[५६] (१) वि, वा, पठ to go, क्तिन् aff. (२) नव new, भू to be, अ-
ङ् aug (३) मन्, कृ to do, घञ् aff. सुट् aug. (४) वद to sta-
वर्त्तते । अवचक्षन्त । अवचक्षन्-अवचक्षन्ति । वदति । ५६c.

वधनिर्धूतशापस्य कवन्धस्योपदेशतः ।

मुमुर्च्छं सख्यं रामस्य समानव्यसने हरौ ॥ ५७ ॥

५७ । वधेति । वधेन रामकृतेन निर्धूतशापस्य (१) देवमुत्रं गतस्य, कवन्धस्य रक्षोविघ्नेषस्य, उपदेशतः, रामस्य समानव्यसने (२) समानापदि, सख्याधिनि इत्यर्थः, हरौ कपौ सुधीवे । “शुक्रादि-कपिभेकेषु हरिर्ना कपिले विद्यु” इत्यमरः । सख्यं (३), मुमुर्च्छं (४) वदधे ।

५७ । वधनिर्धूतशापस्य कवन्धस्य उपदेशतः रामस्य समानव्यसने हरौ सख्यं मुमुर्च्छं ।

५७ । वधेन निर्धूतः व्यपगतः शापो यस्य स तस्य । समान व्यसने यस्य स तस्मिन् । सख्याः भावः, कषा भेषी । वाचान्तरं—...रामस्य सख्येन मुमुर्च्छं, इति ।

। ५७ । ‘वधनिर्धूतशापस्य’,—रामकृते निधनेन शपिशापजनितराघमदेषान् विमुक्तस्य । ‘कवन्धस्य’—रक्षोविघ्नेषु कवन्धस्य नामस्य कर्त्तव्यत्वं दानवस्य । ‘उपदेशतः’—व्यत्युपकारार्थिनस्य कवन्धस्य उपदेशानुसारेण । ‘समानव्यसने हरौ’,—मुमुक्षुस्य सुधीवे । रामो यदा भागु भरतस्य कृते विभावा इतराज्य.. अयोध्याया निर्वासितः, पश्चात् इतरदारव बभूव, सुधीवोऽपि तदा भावा शालिना इतराज्य इतरदारव किञ्चिन्धाया निर्वासितो बभूव । अतएव तुल्यावस्थयोः रामसुधीवयो भेषी बभूवे । ‘समानव्यसने’ इत्यत्र भावतम्,—‘नेन त्वं सङ्गं सङ्घस्य दुःखमूर्त्तं निर्वदधे । समानशीलो भवत भूते सख्यं करिष्यति’ इति । परा

{५७} (१) निर, धू to shake, क aff (निर्धूत). शप to curse, चन् aff (शाप) (२) समान equal, from सम and च्च् to breathe, चन् aff and व्यसने, from वि, च्च् to throw, ल्युट् aff (३) सखि friend, दन् aff (४) मुर्च्छं to increase,—मुर्च्छंति । च्च्मुर्च्छंत् । च्च्मुर्च्छंत् । च्च्मुर्च्छंत् । &c च्च् । &c.

विषय एतन्नाम कश्चित् दाम्नी दास्यद्वयं पुनः कश्चिन्-बाणराजायः तत्रैव
 श्रियोनाथा केनापि कश्चिदा कश्चिद्वरः विज्ञप्तं दास्यद्वयं तत्रैव । ए
 कश्चिद्वरं ततो द्विष्टमपि चपेदात्मानम् । तथा च कश्चिद्वरद्वारेण पुनः शि
 क्यन्तव्यं दाप । स दास्ये विज्ञप्ताः दत्तद्वयं शान्तुष्ये वयम् । ए
 दम्बद्वाराद्यैः शीतोद्धारनाथनाथ सुदीवक्याश्च रामम् उदारद्विष्टः ।
 रामाय चक्षया ।

२१ । कश्चिद्वरं (दास्यद्वयं) दत्तं तत्रैव कश्चिन्नाम तत्रैव दत्तं दत्तं; तत्रैव
 तत्रैव, कश्चिद्वरं दत्तं पुनः कश्चिन्नाम तत्रैव तत्रैव दत्तं; तत्रैव दत्तं दत्तं
 तत्रैव, कश्चिद्वरं दत्तं पुनः कश्चिन्नाम तत्रैव तत्रैव दत्तं; तत्रैव दत्तं दत्तं

67. By the advice of Kabandha freed from the cur-
 se's death (at the hand of Rama), Rāma's friendship grew
 tense with the monkey (सुग्रीव) labouring under similar difficulties.

स हत्वा बालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।

धातोः स्यान् इवादिशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥५८॥

५८ । स इति । वीरः सः रामः । बालिनं सुग्रीवायजं, हत्वा ।
 चिरकाङ्क्षिते (२) तत्पदे बालिस्थाने, धातोः स्यान् इवादिशम्
 इव इवादिशभूतं धात्वन्तरमिव इत्यर्थः, सुग्रीवं, संन्यवेशयत्
 स्यापितवान् । यथा अन्तेभूरिति अन्तिधातोः स्यान् इवा
 भूधातुरन्तिकार्यमशेषं समभिधत्ते तदत् इति भावः । इवा
 नाम शब्दान्तरस्य स्यान् विधीयमानं शब्दान्तरमभिधीयते ।

५८ । वीरः सः (राम) बालिनं हत्वा चिरकाङ्क्षिते तत्पदे, धातो
 इवादिशम् इव, सुग्रीवं संन्यवेशयत् ।

[५८] (१) हन् to kill, क्त aff.—इति । अहन् । अहधीत् । क्त
 &c. कश्चिन्नाम—इत्येते । अहन्—अहानि । क्त aff. &c. इतः । &c. (२)
 to wish, क्त aff. (३) इवा, दिग् to direct, घञ् aff. (४) सम्, नि, वि
 enter, (घिष्) —वेशयति । अवेशयत् । अवीषयत् । &c.

५८। तत्र बालिनः पट तस्मिन् । शिरं काहितं, तस्मिन् । बाध्याकरं—
रिच तैत...वादीयइव सुधीव अन्यवेद्यत, इति ।

५८। यथा हि कर्ष्याचित् धातोः स्यामि वादीयभृत, अपरो धातुः पूर्वधातो.
।यमशेषं निर्व्याहयति, तथा बालिनः स्यामि रामिष स्यापितं सुधीव पूर्व-
।जस्य बालिन, राजकायैमशेषं निर्व्याहयति च । एतेन राज्यपालने सुधीवस्य
।स्येया बालिसदृशं सामर्थ्यं सूचितं ।

५८। येन एव सुधीवेन चित्रकाञ्चित् हिल, राम वातिके इव करिषा सेइे पने
।श्रीशेव स्थापित करिषेनेन, येन बाहूव शाने आर्देन (उरदारिनिर्झारक यना बाहू)
।पन करिषेनेन ।

५८. The brave Rāma, on killing Bāli, placed Sugrīva in
his coveted post, like an exact substitute in the place of a root

इतस्ततश्च वैदेहीमन्वेष्टुं भर्तृचोदिताः ।

कपयश्चेरुर्त्तस्य रामस्येव मनोरथाः ॥५९॥

५९। इतस्ततश्चेति । वैदेहीम् अन्वेष्टुं (१) मार्गितुं, मर्षा
सुधीवेण, चोदिताः (२) प्रयुक्ता . कपय इमुमत्प्रमुखाः चार्त्तस्य (३)
विदधानुरस्य रामस्य, मनोरथाः (४) क्षामाः इह, इतस्ततश्चेत्.
।नामादेशेषु बध्भमुच्य ।

५९। भर्तृचोदिता. कपय चार्त्तस्य रामस्य मनोरथा इव वैदेहीम् अन्वेष्टुं
इतस्ततश्चेत् च । बाध्याकरं—...भर्तृचोदिता कपयि मनोरथे इव च
इति ।

५९। 'रामस्येव मनोरथाः',—अवश्यमेव एते कपय इम विदधानस्य चार्त्तस्य
।रार्त्तस्येण चोदाहृतिवति, एभिरेव सुहादेहाह विदधानेन पुन लपत्, इति राम

[५९] (१) इह to wish, with च्छु to search, लुप् अट् (पट) to an ३
। अट्—चोदयति । अचोदयन् । अच्युदयन् । चोदयामहे, ३० १२) वा ३
to go, अट् (४) मन्च् mind, एच् vehicle, (कपयो इव इव .

तेषु केषिषु सर्वे एव आशाः मिदधे, अतएव हे कपय, रामस्य सूक्तिमती इ
रथा इव लल्यन्ते स्म, इति तात्पर्यम् ।

६० । वानरगण अत्र निवेशेन मीतांश्च अवेष्टयेत् इत्युक्तः अत्र कश्चित् वा
उहावा येन विग्रहायुव वाग्नेर आशारुप ।

59. The monkeys ordered by their king, wandered to
and thither in search of Vaidehī (सीता), like so many hopes
the afflicted Rāma.

प्रवृत्तावुपलब्धायां तस्याः सम्पातिदर्शनात् ।
मारुतिः सागरं तीर्थं संसारमिव निर्म्ममः ॥६०॥

६० । प्रवृत्ताविति । सम्पातिर्नाम जटायुषः ज्यायान् म
तस्य दर्शनात्, तन्मुखात् इति भावः, तस्याः सीतायाः, प्रवृत्तौ
वार्त्तायाम् । 'वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः' इत्यमरः । उपलब्ध
ज्ञातायां सख्यां, माणसस्यापत्यं दुमान् मोक्षति (२) हनुमान् इ
रम् (३), ममेत्येतद्व्ययम् समतावाचि, तद्रक्षितः निर्म्ममः निसृ
संसारम् (४) अविद्याबन्धनमिव, तीर्थं (५), ततार । त
कर्त्तरि क्तः ।

६० । सम्पातिदर्शनात् तस्या प्रवृत्तौ उपलब्धायां मारुतिः, सागरं वि
संसारम् इव तीर्थं । वाच्यन्तर—...मारुतिना सागरः निर्म्ममिव समा
तीर्थं, इति ।

६० । यथा अधिनोन्नततत्त्वो योषी अदीर्घाभिमान परिहरन् दुःख
भवसागरम् अनायासेन तरति, तथा अधिनतमीताहतामी हनुमान् अदीर्घ
निम् अगणयन् दुःखरमपि दक्षिणसागरं उन्नया ततार ।

६० । सम्पातिश्च कश्चित् देवा इत्युक्ते चरन् मीतांश्च संसारं आश्रयन्
एतन् जगन्नमन, निर्म्ममं वाक्त्रि वेष्टयन् उन्नयात् ततार इव, लक्ष्मण, मन्त्र पात्र इ

[६०] (१) प्र, इत् to stay, तिन् aff (२) माणस wind, इत्यर्
चदर, अच्, aff. (३) अम्, यत् to go, चच् aff (४) म् to cross, ल् aff.

६२। तस्याइति। कपिः हनमान्, भर्तुः (१) राम
सम्बन्धि, अभिज्ञानं (२) प्रत्यभिज्ञानसाधकम्, अद्भुतीयम् उच्ये
काम्। “अद्भुतीयकमूर्त्तिका” इत्यमरः। जिज्ञामुक्ताद्भुतेषु इति
छप्रत्ययः। तस्यै जानकी दत्तौ। किंविधमद्भुतीयम्? कद्रु
शीतले, तस्याः ध्यानन्दाश्रुविन्दुभिः प्रत्यद्रुत-(३)-मिव खिलनं।
भर्त् अभिज्ञानदर्शनादानन्दवाप्यो जातः, इत्यर्थः।

६१। कपिः भर्तुः अभिज्ञानम् अद्भुतीयं अत्रुच्येः तदानन्दाश्रुविन्दु
प्रत्यद्रुतमिव तस्यै दत्तौ कपिना दत्त इति वाच्यत्वरम्।

६२। ‘अभिज्ञानम्’—अभिज्ञायते अनेनेति अभिज्ञानं अतिसाधने विद्यते।
‘अद्भुतीयम्’—रामनामाङ्कितम् अद्भुतीयम्। ‘प्रत्यद्रुतमिव’ &c.—यथा कर्त्तु
प्रायेणोक्तं कम विरादागतं दृष्टा प्रथमम् प्रत्यद्रुतनेन तम् अभिनन्दति पश्या
आलिङ्गनादिना सन्भावयति, तथा प्रार्थनीयं भर्तुः अद्भुतीयम् आगतं दृष्टा प्राये
सीतायाः ध्यानन्दाश्रुधारा निर्गत्य तत अभ्यनन्दत् पश्यात् सीता हृदये धारणा इति
तत सन्भावयामास, इति विशतायः। अद्भुतीयं दृष्टैव सीता ध्यानन्दाय
सुनीच पश्यात् तत् जयाह इति सचीपः।

६२। हनमान् जीशके तनीय शमीर अडिज्ञानदिश्वररूप अद्भुतीय प्रदान कपिः
नीतार अश्रुविन्दुमवत आनन्दे निर्गत इहैया येन सेहै अडिज्ञानटिके आ० वाङ्मय
जइल।

62. The monkey presented to her a memorial ring from
her husband, which was received as it were by her cool tears
of joy.

निर्वाप्य प्रियसन्देशैः सीतामञ्जवधीदतः।

स ददाह पुरीं लङ्कां क्षणसीढारिनिग्रहः ॥६३॥

[६१] (१) भ to nourish, तच् aff (२) अभि, भा to know, श्युट aff
, उन्, गन् to go, ल aff.

- ६३ । - निर्वाप्येति । सः- कपिः, प्रियस्य रामस्य सन्देशैः (१) वाचिकैः, सीतां निर्वाप्य (२) सुखयित्वा, अक्षस्य रावणकुमारस्य बधेन उद्धतः (३) हतः सन्, क्षयं सोढुः (४) अरिः इन्द्रजितः कर्तुः निरपहः बाधां ब्रह्मास्त्रवन्धनरुपा येन सः तयोक्तः सन्, लडां पुरीं, ददाह (५) भस्मीचकार ।

६३ । सः प्रियसन्देशैः राम निर्वाप्य अक्षबधोद्धतः लक्ष्मीटारिनिरपहः (सन्) लडा पुरीं ददाह । बाधान्तरं—तेन...अक्षबधोद्धतेन अणमोटारिनिरपहेण मता । पुरी लडा देह, इति ।

६३ । सः इन्द्रमां रामविभीषणविभुरा सीता रामशर्तया सास्वयित्वा अक्ष नामानं रावणकुमार इत्या दर्पापातो बभूव । ततश्च इन्द्रजित्कृतात् ब्रह्मास्त्रवन्धनं अक्षमारिण्य आत्मानं विमोचयन् लडा भस्मीचकार । अत्र सर्षपशाभिधानाम् सत्पैवी नाम गुण उक्तः, तदुक्तः—'सर्षपशाभिधानं येन सत्पैव पाव कोर्जितः' इति । सर्षपश्च अत्र गुणं अस्मिन् सर्गे दृश्यते ।

६३ । इन्द्रमां शिशुसमेव सः अक्षमारिण्य आत्मानं विमोचयन् लडा भस्मीचकार । ततश्च इन्द्रजित्कृतात् ब्रह्मास्त्रवन्धनं अक्षमारिण्य आत्मानं विमोचयन् लडा भस्मीचकार । ततश्च इन्द्रजित्कृतात् ब्रह्मास्त्रवन्धनं अक्षमारिण्य आत्मानं विमोचयन् लडा भस्मीचकार ।

G3, Appearing fita with the tidings of her husband, and feeling inflated with pride by slaying Aksha (a son of Ravana) and enduring for a while the persecutions of the enemy, he (इन्द्रमां) set fire to the city of Lanka'

प्रव्यभिज्ञानरत्नञ्च रामायाऽदर्शयत् कृती ।

हृदयं स्वयमायातं वैदेह्याइव मूर्त्तिमत् ॥६४॥

[६४] (१) अत्र, दिश to direct, अत्र अर्त्ति (२) निर वा to ० (३) अक्ष वापयति । अक्षारुद्धः । अक्षीवयन् । &c. वापित । &c (४) अक्ष. इत् १० ६॥ अ अर्त्ति. (५) अक्ष to hear, अ अर्त्ति. (६) अक्ष to burn—इति । अक्षयन् अक्षयन् । ददाह । &c अक्ष. अ—इति । अक्षयः । &c अक्ष. &c

सुमरुदात्त परम्वरणावमघये जनपदि, इत्यर्थः । 'सम्राधवर्धभि' इति
'सम्राध मकोषे' अन्तं येषां तादृशो' इति टित्प्रकरः ।

१६। तिमि मृगत इन्द्र निमित्तं गडा वरिणन, मडाया। उणि जनानां ३ इन्द्र
हृदि, उद्वाहा। (सदल इण्डे नरुद्वे अवालेन उ देण्डे ते वरिण) इति ।

१७ He marched to destroy his enemy, followed by expeditious
hosts of monkeys who with their thick ranks filled
the earth and the sky

निविष्टमुद्धः क्रुले तं प्रपेदे विभीषणः ।

हाद्राक्षसलक्ष्माव बुद्धिमाविश्य चोदितः ॥६८॥

६८। निविष्टमिति। उद्धे' क्रुले निविष्ट तं रामं विशेषेण
घयति घञ्छूनिति विभीषण (१) रावगानज, राक्षसलक्ष्मा
दात् बुद्धिं (२) कर्त्तव्यताज्ञानम्, आविश्य उपदिश्य चोदित
रितश्च, प्रपेदे. घातः ।

६८। विभीषण राक्षसलक्ष्मा सं दात् बुद्धिम् आविश्य चोदित इव, उद्धे-
ते निविष्ट तं (राम) प्रपेदे । आवागानज—विभीषणन . चोदितेन यता) इव
निविष्ट म (राम) प्रपेदे, इति ।

६८। 'सो दात्'—सुखवति विभीषणं आवागानज सुखम आ वात्, कथं
त भाव । 'बुद्धिमाविश्य'—निर्द्धेव इति रावणकर्म को मं ज्ञानं अविता,
घया आवासवघाए सुखमामर्थं विभीषणा वचनार्थ इति अनागत विषय
दा वसोराजलक्ष्मा विभीषण वामानुजं प्रवृत्तमान इव इति । अत्र दात्

६८। विभीषण सुखवृत्त आविष्ट हावण विकटे का-रु' इत्युक्ति इति -
न, हाकस-हाकसको डीअर इति (देवनागरेण उद्देश) बुद्धिमाविश्य इति -
अत्र ।

[६८] (१) वि, भी १० ति. (विष्) अन्तं भी सुक् सुद्ध (२) सुख (३)
now, तिक् अर्

OS. Vibhishana came to Rama while encamped on the seashore, as if sent out of affection by the goddess of fortune of the Rikshasa prompted by wisdom.

तस्मै निगाचरैश्वर्य्यं प्रतिश्रुत्याव राघवः ।

काले खलु समारब्धाः फलं वधन्ति नीतयः ॥६६॥

६६ । तस्मादिति । राघवः तस्मै विभीषणाय । प्रत्याह्वयः पूर्वस्य कर्ता इति सम्प्रदानत्वाद्यनुर्थी । निगाचरैश्वर्य्यं राक्षसाधिपत्यं, प्रतिश्रुत्याव (१) प्रतिज्ञातवान् । तथाहि, काले खवसरे, समारब्धाः प्रकान्ताः, नीतयः (२) फलं वधन्ति (३) गृह्णन्ति जनयन्तीत्यर्थः, खलु ।

६६ । राघवः तस्मै निगाचरैश्वर्य्यं प्रतिश्रुत्याव, काले समारब्धा नीतयः फलं वधन्ति खलु ।

६६ । ईश्वरस्य भावः ऐश्वर्य्यं निगाचराणां राजसाला ऐश्वर्य्यं । 'तस्मै' इत्यर्थं 'प्रत्याह्वया युवः पूर्वस्य कर्ता' इति अनुर्थी । प्रति, आह—'वाभा परस्य श्रवणे' धीनि पुत्रस्य प्रवर्तनादपत्यापारस्य कर्ता सम्प्रदानं स्यात्, विभीषणेन कर्त्ता निगाचरैश्वर्य्यं दीक्षीति प्रवर्तनी राघवः तस्मै तत् प्रतिज्ञानीति इत्यर्थः । 'वाचाशर—राघवेण...प्रतिश्रुत्यै, समारब्धाभिः नीतयि फलं वधन्ते, इति ।

६६ । राज्ञालक्ष्मीनीभात विभीषणः खवशमेव मदर्थं सर्वान्तरा यान्तरा इति विषयः रामः प्रागेव तथै लडाघपत्याम् दानु प्रतिज्ञातवान्, काले निगाच्य प्रयुक्ता हि नीतयः खवशमेव सिध्यन्ति । एष हि रामप्रयुक्ता नीत राक्षसानाङ्गीकाररूपेण, सा च खवसरे प्रकान्ता खवशमेव श्रापं लपवादादिश्रवणात्

[६६] (१) यु to hear, with प्रति, to promise,—प्रधीति । अय-
पीत । अयोपीत् । युयाव &c. कर्मोच,—यूयते । अयाति । &c युत् । &c
(२) नी to carry, क्तिन् aff (३) बन्ध् to bind,—बधति । अयप्रान् ।
अमान्, यीत् । वधन् । &c. कर्मोच—वधते । अयति । &c. बध् । &c.

रणः प्रवृत्ते तत्र भीमः प्रवगरजसान् ।

दिग्विजृम्भितवाकुत्स्यपौलस्त्यजयघोषणः ॥७२॥

७२ । रणमिति । तत्र लडाया, प्रवगानां रक्षसाश्च, भीमः
(१) भयङ्करः दिग्विजृम्भितं (२) काकुत्स्यपौलस्त्ययो रामरावणयो-
जयघोषणं जयशब्द यस्मिन् स तथोक्तः, रणः प्रवृत्ते प्रवृत्त ।
“यस्त्रिधां समरानीकरणा कलहवियधौ” इत्यमरः ।

७२ । तत्र प्रवगस्यसका भीम दिग्विजृम्भितकाकुत्स्यपौलस्त्यजयघोषण रण
प्रवृत्ते । वाचान्तर—भीमश्च ‘दिव्यजृम्भितकाकुत्स्यपौलस्त्यजयघोषणं रणं
प्रवृत्ते, इति ।

७२ । अथ लडाया वानरराजसामा भीमहर्षेण युध प्रवृत्त वन्दे अथ
वामिति कपोला मद्मनाटा अथ वावर्षात् रक्षसाश्च मद्मनाटा परिवर्ती । तदगलान्
वापूरयामासु ।

७२ । अनन्तर वानर लडाया भीम म हर्षेण युध प्रवृत्त वन्दे इति ।
इति च वानर लडाया मद्मनाटा अथ वावर्षात् रक्षसाश्च मद्मनाटा परिवर्ती ।

72 There ensued a fierce war between the monkeys and
demons, in which the loud acclamations of victor and of
victory to Ravana resounded the sky

पादपाविदपरिधः शिलानिष्पिष्टमुद्गरः ।

अतिशस्त्रनखन्यासः शैलसुखनमतद्भ्रजः ॥७३॥

७३ । पादपेति । विविधो रणः ? पादपै (१) अर्धे आविष्टा
(२) भ्रमाः परिधा (३) शोचवृष्टकाष्ठानि यस्मिन् स तथोक्तः ।
“परिधः परिघातम्” इत्यमरः । शिलाभि विष्पिष्टा (४) अर्धिता

{ ७२ } (१) भी to fear, भयं अति. (विजृम्भित वाचान्तर. १२ १०. ३०५-३०६)
३०५, ३०६.

मुद्गराः व्ययोधनाः यस्मिन् स तथोक्तः । “शुभणे मुद्गरघनौ” इत्य-
मरः । अतिशस्त्राः शस्त्राण्यतिक्रान्ताः, गखन्याराः यस्मिन् सः
तथोक्तः, शैले रग्याः (५) भग्नाः मतकुजाः यस्मिन् सः तथोक्तः ।

७१ । पादपात्रिपुपरिषेय शिलानिषिष्टमुद्गरेण अतिशस्त्रानसत्प्राप्तौ येन
वदमतद्वजेन (रथेन प्रवहते) इति वाच्यान्तरम् ।

७२ । सद्य रथे वाभरा इष्यन्त्यांश्च राजमाना परिशान् वामशः, शिना
पतेन मुद्गरान् चूषयामासु गघाघातेन शस्त्राण्यवटारयामासु, शैलान्परेषु
ष गजान् निपातयामासु । अनेन वदसाधनेभ्योऽपि राजसीन्वा वाभराणां ममघा
वसाधिरसं लुचितम् ।

७३ । दृक्पादे परिषेयकस्य स्य नि गजस्येव । इत्युक्तं गजस्येव, नवदः
पदं गजस्येव इत्युक्तं, अत्र नि गजस्येव इत्युक्तं विहितं इत्युक्तं ।

73 (In that war), the strokes down iron bolts stones crushed
clubs, the nails of the monkeys overcame the weapons and
bullocks crushed down elephants

अथ रामशिरश्छेददर्शनोद्भ्रान्तचेतनाम् ।

सीतां मायेति शंसन्तो विजटा समर्जीवयत् ॥७४॥

७४ । अयेति । अथ अन्तरं, द्विघतं इति छेदः (१) राम-
शिरः स्व छेदः इति विघटः । रामशिरश्छेदस्य विघटिशब्दस्य
राक्षसमायानिर्मितस्य दर्शनेन उद्भ्रान्तचेतना (२) गतसंश्रुः सीता
विजटा नाम लाचित् सीतापलापतिनी राक्षसी, माया (३)

[७४] (१) राम शिरः छेदः, अथ अन्तरं, द्विघतं इति छेदः, (२) राम-
शिरः स्व छेदः इति विघटः, (३) रामशिरश्छेदस्य विघटिशब्दस्य
राक्षसमायानिर्मितस्य दर्शनेन उद्भ्रान्तचेतना (४) गतसंश्रुः सीता
विजटा नाम लाचित् सीतापलापतिनी राक्षसी, माया (५)

[७४] (१) राम शिरः छेदः, अथ अन्तरं, द्विघतं इति छेदः, (२) राम-
शिरः स्व छेदः इति विघटः, (३) रामशिरश्छेदस्य विघटिशब्दस्य
राक्षसमायानिर्मितस्य दर्शनेन उद्भ्रान्तचेतना (४) गतसंश्रुः सीता
विजटा नाम लाचित् सीतापलापतिनी राक्षसी, माया (५)

७५ । काममिति । सा गीता. मे नाथः जीवतीति ह्येतो
 शुचं श्रोत्रं, कामं विजहौ (१), किन्तु प्राक् पूर्वम्, अस्य नाथस्य
 धन्तं नाशं, सत्यं यद्यथं, मत्वा जीयिता जीवितवत्प्रतीति इतो
 लज्जिता (२) लज्जितवती । कर्त्तरि क्तः । दुःखादपि दुःमहौ लज्जा-
 भरः इति भावः ।

७६ । सा मे नाथ काम जीवति इति शुचं श्रोत्रं, प्राक् अथ च न सत्यं
 मत्वा जीविताऽपि इति लाज्यता । बाध्यान्तर — तथा शुक् विजहौ, ... लज्जि-
 तम्, इति ।

७७ । गीता विजटावचनप्रत्ययात् प्राथनाथ जीवत निर्दिश्य यद्यपि तद्वच-
 शोकं सुमीष. एकान्तं तु पूर्व मृतं आत्वापि यत् स्वयं न समार तत प्रथना लज्जा
 वेदनाम् अन्वभूत । धिया मन्दभारिनीमातर्काठना यदहं तदा प्राप्तेषु मे विवद
 आत्वापि प्राथान् अभासयन् इति सा दुःखलज्जाभरेण अघोयत, इति समुदि-
 तार्थः । यथा कुमारसम्भव -- मदनेन त्वया कृता इति अथनाथ किल जीवितेति
 मे । वचनीवामिदं व्यथयित्वा रमण 'त्वामनुग्रामि यथाप' इति ।*

७८ । नाथ आनाथ जीवित आह्वेन ईश। कानिशा जीता शोककटाग करिणेन गते
 किञ्च अत्रे जीवित आनविशेष मत्ता मनेन करिशाउ त्व जीवित इतिवाहि एहे वाविश
 विवद लज्जित इहेनेन

75 She ceased grieving on knowing that her husband was
 alive, but felt ashamed of herself, when she thought that she
 did not die when she knew for certain that her husband was no
 more.

गमडापातविश्लिष्टमेघनादास्त्रवन्धनः ।

दागरथ्योः चणक्लेशः स्वप्नवत्तद्गुवाऽभवत् ॥६६॥

[७१] (१) वि. हा to give up, — गच्छति । अजहत् । अंघासीत् । करो ।
 &c. कर्त्तुं, — जीवते । अद्यपि । &c. जीव । &c. (२) लज्जा modesty,
 इतच् aff, टाप् fem aff.

ततो विभेद पौलस्त्यः शक्त्या वचसि लक्ष्मणम् ।
रामस्त्वनाहतोऽप्यासीत् विदीर्णहृदयः शुचा ॥७७॥

७७ । ततश्च । ततः पौलस्त्यः रावणः शक्त्या (१) काष्ठनाम
केनायुधेन । “काष्ठनामर्थयोः शक्ति” इत्यमरः । लक्ष्मणं वचसि
विभेद (२) विदारयामास । रामस्तु अनाहतोऽपि अहतोऽपि
शुचा शोकेन, विदीर्ण-(३)-हृदयः व्यासीत् ।

७७ । तत पौलस्त्यः शक्त्या लक्ष्मणं वचसि विभेद, रामः तु अनाहतः अपि
शुचा विदीर्णहृदयः चासीत् ।

७७ । विदीर्णं हृदयं यद्य स विदीर्णहृदय । वाचान्तर—पौलस्त्येन शक्त्या
लक्ष्मणं विभेद, रामेण अनाहतेन अपि शुचा विदीर्णहृदयेन अभूत्, इति ।

७७ । यद्यपि रावणप्रयुक्ता शक्ति रामस्य हृदये न विभेद, तथापि प्राण
प्रियस्य मातुः मध्यमोडाटग्रंथान् अमथ्य शोकशक्त्या सर्वो रामस्य हृदये विदहति ।
राम, शोकेन मध्यमोडाम् अन्वभुत् इति भावः । शक्त्या—जयनाथा दानवैर्न
मायया निर्भ्रंता अभोघा प्रमुखातिनी शक्ति, तथा । यथा रामायणे,—
'इत्येवमुक्त्वा ता शक्तिमष्टयुद्धा नृणां स्वना । सर्वेन मायाविहितामभीषा प्रदु
घातनाम् । लक्ष्मणाय समुद्दिश्य ज्वलन्तीमिव तेजसा रावण परमकुड्यावलीप
थ ननाद च' इति ।

७७ । अन्वभुत्, वारण शक्तिजलेन लक्ष्मणेन ऊरुश्च विदीर्णं कविल, रामः परः शरद
ना हृदयेन शोकशक्त्या तीक्ष्णं हृदयं विदीर्णं कविल ।

77 Then, the son of Pulastya (i. e., रावणः) pierced the
breast of Lakshmana with his S'akti (an iron spear or dart).
Rāma though himself unwounded, felt his heart pierced with
grief.

[७७] (१) शक्त् to be able, किन् aff (२) भिद to pierce,—निर्भ्रंता ।
अभिनन् । अभिदन्—अभिसीत् । विभेद । &c भिद्य । श्च् (२) वि, इ to
pierce, श्च् aff.

म मारुतिनमानीतमहोपधिहतत्रयः ।

लक्षास्त्रीणां पुनरुक्ते विन्नापात्रायकं शरैः ॥७८॥

७८ । म इति । स लक्ष्यः मारुतिना मरुत्सुतेन हनुमता समानीतया महोपध्या (१) लक्ष्मीवत्या इतद्वय शन् पुनः शरैः । लक्षास्त्रीणां विलापे परिदेवने । 'विलाप. परिदेवमम्' इत्यमर । आचार्यकम् (२) आचार्यकम् । योपधाद्गुरुपोत्तमाहुञ् इति वुष् प्रत्ययः । चक्रे । पुनरपि राक्षसात् जघानेति व्यज्यते ।

७८ । म मध्य । मारुतिनमानीतमहोपधिहतत्रय मन् पुन शरैः लक्षास्त्रीणां विलापाचार्यकं चक्रे ।

७८ । मारुतल्लक्ष्यं पुमान् मारुत, तेन समानीता या महोपधि लक्षा इति व्यथा दल म । लक्षायां स्त्रिय तासाम् । वाचान्तर—तेन मारुत समानीतमहोपधिहतत्रयं चक्रे । चक्रे इति ।

७८ । 'विलापाचार्यकम्' &c —आचार्यकम् उपदेष्टृकायै शिष्यादानं प्रथममिति यावत् । यथा आचार्य उपदेष्टेति शिष्यं प्रवर्त्तयति, तथा लक्ष्यं प्रवर्त्तयति । अक्षाप प्रवर्त्तयति । तदुपदेष्टेन ता परीक्षयति इति भावः । लक्ष्यं प्रवर्त्तयति राक्षसकृते लक्षायाः विषयानां राक्षसीनां लक्ष्यान् चार्थनादीं शत्रु, इति विशदार्थः । 'महोपधि' &c 'वज्रत्यक्तरी' नाम लक्ष्मीवती सती तया हनुमत्पत्न्यै विगतलक्ष्यः । अक्षाप इत्यत्र लक्ष्यं सद्यः ज्ञाय सुपेयनायां क ५ वेत्तल प्रे रती इत्युक्त्वा महोपधिसांज्ञेन लक्ष्यमाह । 'तत्र मत्ता च लक्ष्यं महोपधि परिश्राणुमसमयं कृत्यमिव मि रवत्' इति । तत्र सुपेयं लक्ष्यं इत्यामीवधि लक्ष्मीनां लक्ष्यं समजीवयति इति । १७७७वा ।

७९ । पवनस्य चक्रुः आनीत महाशक्तिर अक्षापे लक्षणं वेत्ता इति । तन्मूकं चक्रुः एव । पुनरपि परविकरे चक्रुः इत्यनीवगमयोः प्रवर्त्तयति अर्थात् चक्रुः ।

[७८] (१) महा / from महत् great) and शीघ्र heat, धा to have, क aff (२) आचार्य preceptor (धा, चर् to go, अन् aff) वुष् aff.

78 Lakshmana cured of his pain by the life-restoring plant विषमन्जरण brought by Māruti (हनुमान्, the son of Hanu) again caused bewailing among the women of Lankā by making a destructive use of his arrows

स नादं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम् ।

मेघस्यैव शरत्कालो न किञ्चित् पर्यग्रेषयत् ॥७८

७८ । स नादमिति । सः लक्ष्मणः । शरत्कालः मेघस्य इव । मेघनादस्य इन्द्रजितः । नादं (१) सिंहनादम्, अन्यत्र गर्जितं च, इन्द्रायुधप्रभं शक्रधनुःप्रभं, धनुश्च, किञ्चित् व्यल्पमपि न पर्यग्रेषयत् (२) नावग्रेषितवान्, तमबधीत् इत्यर्थः ।

७८ । स (लक्ष्मण) शरत्काले मेघस्य इव, मेघनादस्य नादम् इन्द्रायुधप्रभं धनुश्च किञ्चित् न पर्यग्रेषयत् ।

७८ । मेघस्य नाद इव भाटी यस्य सः तस्य । इन्द्रस्य आयुधं तस्य प्रभा इव प्रभा यस्य तत् । वाचान्तर—शरत्कालेन मेघस्य इव तेन मेघनादस्य नाद इन्द्रायुधप्रभं धनुश्च किञ्चित् न पर्यग्रेषयत्, इति ।

७८ । यथा शरत्कालः 'मर्त्यजितं' इन्द्रायुधस्य मेघस्यैव मद्गतिः, तथा लक्ष्मणः मर्त्यजितं सकाशं मेघनादं न श्रेय मज्जहार ।

७८ । शरत्काले वेदेषु वेदेषु गर्जनं वा इन्द्रस्य विदुषु इव अन्वेषेण द्रवणे वा, लक्ष्मणे वेदेषु वेदेषु निःशब्दे वा इन्द्रस्य नादं शक्रधनुश्च विदुषु इव अन्वेषेण द्रवणे वा ।

79. As the autumn keeps not a trace of a cloud (thereby putting an end to its rumbling sound and the formation of a rainbow), so Lakshmana left not a vestige of Meghaud's (इन्द्रजित) his war-whoop or his rainbow-like bow.

[७८] (१) नद to sound, अन् अ. (२) अर्, इव to leave a residue. (विष्णु—मेघवति । अश्रेयवत् । अज्ञानवत् । अन्वेषणम्, &c. संभवतः । ३ः

(भावात्प्रत्ययस्य) दास्य विद्विष्येः । जे अत्राशुः शब्दः स्यात् । दास्यं
वदित् ।

80. Kumbhakarna mutilated by Sugriva, the chief of the
monkeys, like his sister (दुष्यन्त्या), opposed Kāma like a moun-
tain whose layer of red arsenic (मन्त्रिणा) has been chiselled out.

अकाले बोधितो भ्राता प्रियसप्तो हृद्या भवान् ।
रामेषुभिरितीवाऽसौ दीर्घनिद्रां प्रवेशितः ॥८१॥

८१ । अकाल इति । प्रियसप्तः इन्द्रिन्द्रः, धनुजः भवान्
हृद्या भ्राता रावणेन, अकाले बोधितः (१), इतीव असौ कुम्भकर्णः
रामेषुभिः रामबाणैः, दीर्घनिद्रां (२) मरणं, प्रवेशितः (३) गमितः ।
यथा लोकेषु इत्यवस्तुविनाशदुःखितस्य ततोऽपि भूयिष्यसुपमाद्यते
तद्वत् इति भावः ।

८१ । प्रियसप्तः भवान् हृद्या भ्राता अकाले बोधितः, इति इव वदो
(कुम्भकर्णः) रामेषुभिः दीर्घनिद्रां प्रवेशितः ।

८१ । प्रियः अभिमतः सप्तः निद्रा यस्य सः । रामस्य इत्यर्थः तैः । दीर्घा
अप्रबोधाय या निद्रा सा दीर्घनिद्रा, ताम् । वाच्यान्तरं—प्रियसप्तं भवन्तं भ्रातं
अकाले बोधितवान्, इतीव असौ रामेषुभिः दीर्घनिद्रां प्रवेशितवान्, इति ।

८१ । 'प्रियसप्तः',—मन्त्रिणाकामान् अनेकवर्षान्यापि निद्रारूपवरलाभान् नियतं
निद्रासक्तः । यथा रामायणे,—'सप्तं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ! मपेप्सिवन् ।
एवमस्ति तं शोभा प्रायाद् मन्त्रा सुरैः समन्' ॥ इति । 'हृद्या',—रावण-
प्रबोधितेन कुम्भकर्णेन न किञ्चिदपि कृतम् इत्यर्थः । 'प्रवेशितवता किं कुम्भ-
कर्णेन वा' इति साहित्यदर्पणे ।

८१ । तूनि निद्रा शशेटे वड् कान् वान्, तेषाम् जाडा अन्वर्क तेषाम्

[८१] (१) बुध् to awake, (अध्) क aff. (२) द्रा with नि to sleep,
अध् aff. (३) व, विष् to enter, (अध्) क aff.

अकाले लण्डरित वरिणीह, एहै वनिहाः येन वानेव वाण सकल ताहाः ये अनत्र निज्जहार अड्डिपुठ वदिण ।

81. Ikma sent him to eternal sleep with his arrows which seemed to say —Do you sleep, you who are so fond of sleep, and have been in vain untimely awakened by your brother

इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु ।

रक्षांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव ॥८२॥

८२ । इतराण्येति । इतराणि रक्षांसि अपि, वानरकोटिषु, समरोत्थानि (१) रक्षांसि, तेषां रक्षासां, शोणितनदीषु रक्तप्रवाहेषु इव, पेतुः (२) निपत्य मृतानि इत्यर्थे ।

८१ । इतराणि रक्षांसि अपि वानरकोटिषु, समरोत्थानि रक्षांसि तच्छोणितनदीषु इव, पेतुः ।

८२ । वानराणां कोटय तेषु । समरात रक्षभूमे उल्लिखन्तीति, तानि । तेषां शोणितस्य जल तासु । वाक्यान्तर—इतरैरपि रक्षीभिः वानरकोटिषु समरोत्थै रक्षीभिः तच्छोणितनदीषु इव पिते इ त ।

८२ । इतराणां रक्षांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीषु इव पिते इ त । इतराणां रक्षांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीषु इव पिते इ त । इतराणां रक्षांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीषु इव पिते इ त ।

८२ । येन सहारे चित्तुल्लिखानि तावन्तानि प्रवाहे निन्द्य हसन् । तानि अपराण्डर रक्षसोरा वीर्ये कोटि वानरकोटिन महे, विलुप्त तासु इहल ।

82 As the dust of the battle field became dissolved in the streams of the Lakshmanas' blood, so hosts of inferior Rakshasas were lost among millions of monkeys.

[८२] (१) समर war, रक्षा with अत् to rise, अ म् (२) अत् to fall,— वरति । अपरत् । अपरत् । अपरत् । &c आदि-उत्तरे । अरति । &c.

जेष्ठशब्दात् यमन्तात् प्रजादिभ्यसेति वार्धेऽगुप्रत्ययः । तं रघं,
देवराजमुज्जालम्बी मातलिस्तस्यवगम्यः मनु, अध्यास्त (१) अधि-
ष्ठितवान् । ध्यासेर्लट् ।

८१ । राघवः, श्रीमद्गौण्डिशायुभि वाधूतभजपटं तं जेष रघ देवराज-
मुज्जालम्बी (मनु) अध्यास्त ।

८२ । श्रीषि वाक्ये या मत्रा मन्दाकिनी, तथाः कर्मणः तरङ्गाः, तासां
वाघवः सैः । वाधूत भजस्य पटो यस्य सः तम् । देवस्य इन्द्रस्य मृत, सादि-
तस्य भुजम् आलम्बते इति घ. । बाष्पान्तरं—राघवेण .. वाधूतभजपटः स
जेव. (रघः) देवराजमुज्जालम्बिता (मता) अध्यास्त, इति ।

८३ । 'श्रीमद्गौण्डिशायुभि' &c.—इन्द्रस्यो यदा स्वर्गलोकात् पवित्रादि
च्च तदा स्वर्गद्वारा मन्दाकिन्याः पवित्रा. तरङ्गानिलाः रघदृष्ट्यायुक्तं आकम्प-
यन्ति च, इत्यर्थः । अनेन पवित्रस्यापि देवराजस्य स्वर्गद्वारानिलकम्पकात् पवित्रतरङ्ग-
सूचितम् । 'जेव'—सर्वत्र लयनश्रीस्तम्, तथाच भारतीयै रामीपाख्याने,—'एवं
द्वयंययुग्ं जैवी मघीन' मन्दशोक्तम् । अनेन श्रुतः काकुत्स्थ ! ममरे देवदान-
वान् । अतमः पुत्रपव्याम् । रघोदारैष जघ्नितान् । इति । 'अधिष्ठोक्त्यामां
कर्म' इति 'तम्' इत्यस्य कर्मत्वम् ।

८४ । (त्रयवाणि यथेन अरुतव्रण करे उथेन जथे) अर्धगत्रा उरुत्रानिले उरु-
नडाका आम्बानित इहेते लागिन ; उान वेदनात्रधिर इहेते उरु दिडा नेहे विडो
वथे आरुत्राङ्ग करिलेन ।

85. Resting upon the arm of the heavenly charioteer
(मातलि), Rāma ascended the victorious car, whose flag (in its
descent) waved in the air rising from the celestial Ganges (मन्दा-
किनी).

मातलिस्तस्य माहेन्द्रमामुसोच तनुच्छदम् ।

यत्रोत्पलदलकैव्यमस्त्रोख्यापुः सुरद्विषाम् ॥८६॥

[८६] (१) अधि, वास् to sit,—वास्ते । वास्त । वासिष्ठ । वासानुभूते,
&c मानष्-वासोतः । भावे-वासते । वासि । &c. वासित. । &c.

“दशास्यो विंशतिभुजः चतुर्व्याम्नालमन्दिरे” इति । मातृवंशे मातृसम्बन्धिनि वर्गे स्थितः इव, दृष्टो दृष्टो हि । “वंशो वेशी कुले वर्गे” इति विश्वः । अत्र रावणमातृरक्षोजातित्वात् तद्गर्भो रक्षोवर्ग इति लभ्यते, अतस्त्रैकोऽपि अनेकरक्षःपरिच्यत इव लस्यते इत्यर्थः ।

८८ । अथदापूर्ध्वं एक अपि धनदानुज भुजमूर्द्धादिवाङ्मत्यात् मातृवंशे स्थित इव दृष्टो । वाचशास्त्र—अथदापूर्ध्वम् एकमपि धनदानुज ..मातृवंशे स्थितनिव (वाग्वा) दृष्ट . इति ।

८९ । रावण सिद्धताम्रवस्त्रतात् अथुना एकाको अपि श्वकीयानाम् इत्य-
शिरपादानाम् अहाना बहुनात् बहुवाचसपरिच्यत इव लस्यते अ । अत्र
दिग्भ्रमपाठव्याख्याने यथा,—‘न यथापूर्ध्वं अथदापूर्ध्वं रावणमन्दरद्विगीर्ष
एको रावण भुजानां शिरसा च बाहुल्यात् आर्ष्यत मातृ निवदानायाः
राक्षसाः बभूवुः परिवार इव अस्त्रीकित रामस्यैवैरितिग्रह । यथा वशि इति
मत्स्यनपाठे मातृकुले स्थित इत्यर्थः । ‘म यथापूर्ध्वम्’ इति पाठे, म रावणो
यथापूर्ध्वं रामेण अतिनामितो बभूव इव दृष्ट । यथा यथापूर्ध्वम् इन्द्रादिपुत्रवत् ।
तस्य कामदपितादृक्कृतम् । ‘भुजीपमाङ्गिति’ वा पाठः । अथ बहुभयात्
व्याख्याने यथा,—‘भुजीपमाङ्गबाहुल्यादीकोऽपि धनदानुज । दृष्टो म यथापूर्ध्वं
मातृवंश इव स्थित’ इ । ‘धनदानुजो रावण एकोऽपि यथापूर्ध्वं मातृवंशे स्थित
इव दृष्टो मानुरस्ये इव अदृश्यत, अद्यात्, भुजीपमाङ्गबाहुल्यात् वाङ्मलक-
बहुलत्वात्’ । इति ।

९० । कुरेदाभुज (दंश) रविः अत्र पूर्वोक्तं वाङ्मलकस्य परिच्यत इव,
एवमपि अत्रात्र वाङ्मलकं एव अत्रेव रविना आशक्तं मातृरक्षोजातये (दंशकस्यैव)
परिच्यत रविना एव हीनेन मणिना ।

88. The younger of Kavera (i. e. रावणः) though alone, and not surrounded by Rākshasas as before, yet owing to his numerous heads and hands and legs, appeared surrounded by hosts of his maternal race

जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेष्वरम् ।

रामस्तुलितकौलासम् अरातिं बहुमन्यत ॥८६॥

८६ । जेतारमिति । लोकपालानाम् (१) इन्द्रादीनां जेतारम् (२) कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि यष्ठी । समुखैः स्वशिरोभिर्वाचिंतेश्वरं, तुलितकौलासम् (३) उत्क्षिप्ररुद्रादिभिः, तम् एवं शोभं धैर्यं सत्त्वसम्पन्नं महावीरम् अरातिं (४) प्रभुं, रामः गुह्यार्थं जेतयोत्कर्षस्य जेतुः स्तोत्रार्थं हेतुत्वात् बहु अमन्यत साधु नरिण्यस्यार्थं प्रथ्याप्तो विषय इति बहुमानमकरोत् इत्यर्थः । वक्रिति सि विभ्रियम् ।

८६ । रामः, लोकपालानां जेतारं समुखैः वाचिंतेश्वरं तुलितकौलासम् अरातिं बहु अमन्यत ।

८६ । अमुषैः वाचित इश्वरः महादेवः, वैन मः तम् । तुलितकौलासं धैर्यं तम् । वाचान्तरं—लोकपालानां जेतारं समुखैः वाचिंतेश्वरं कौलासं अरातिः रामेण बहु अमन्यत, इति ।

८६ । योदि स्वकीयेषु इन्द्रादीन् लोकपालानपि जित्वा, ईश्वरं वा यिगं भाञ्जित्वा वा साशिरास्यपि चिच्छेद, भुञ्जन्ति कौलासपर्यन्तमपि तेषु माम्, राम तादृशम् अपरमं प्रतिहन्तिं रावण समरे कवचमामं इत्यादि जेतारमित्यादिना तत्र सर्वलोकागतं वीर्यं सूचितम् । लोकपालावप्य 'इन्द्रो वरिष्ठः पितृपतिर्मिच्छंतिर्वन्द्योऽनिसः । धनदः सङ्करश्च वीरः पुरातनाः' इति वरिष्ठपुराणे । अमुषैरित्यादिना तत्र सर्वलोकागतं वीर्यं सूचिता । तुलितकौलासमित्येतत् तत्र सर्वातिरिक्तो बाहुनात् इत्यर्थः किञ्च कुरेत् जित्वा तत्पुत्रसम्पत्तयः कश्चिती रावणस्य पुत्रस्य वीर्ये

[८६] (१) लो'क world, पा'ल to protect, अ'स all (१) वि'श्व १२२, अ'स all (२) ल'न to weigh, अ'स all. (३) अ'स'त- वा १२२ अ'स'त- वा १२२ give j'cature (न इति कृत्तम्).

२० । अधिक क्रोधः एव च । शीतायाः मूत्रं शंसतीति तस्मिन् ।
वाचान्तरं—अधिकक्रोधेन पीलयेन . गर निषसु, इति ।

२० । 'शीतामङ्गमग्र'मनि' पुरुषस्य तस्मिन्पुत्रस्य वरश्रीलाममूत्रकम् ।
तथा श्रीमङ्गलशागरे,—'वामितरमुज्ज्वन्दो वरश्रीलाममूत्रक' । इति । अथ
रामोऽपरादेव रावण इत्या वरसिद्धं शीता पुनः लस्यति इति सूचितम् ।

२० । रावण महाक्रोधे, शीतान्द्रव्यस्यैव मूत्रदान इत्येव दक्षिण वरः पत्रदानं
दिक कश्चि ।

90. The son of Pulastya highly incensed, pierced with his
arrow the right arm of Kātma, which was in a quivering state,
indicating that he would be united with his consort.

रावणस्यापि रामास्ती भित्त्वा हृदयमाश्रुगः ।

विवेश भुवमाख्यातुम् उरगेभ्य इव प्रियम् ॥६१॥

६१ । रावणस्तेति । रामेण घस्तः (१) क्षितः, आश्रुगः शयः,
विश्वसोऽपत्यं पुमान् रावणः । विश्वःशब्दादपत्यार्थेऽणप्रत्यये सति
विश्वसो विश्वस्यरवणाविति रवणादेशः । अस्य रावणस्य या
हृदयं वक्षः, भित्त्वा विदार्य, उरगेभ्यः (२) पातालवासिभ्य
प्रियम् (३) आख्यातुमिव, भुवं विवेश ।

-६१ । रामाक. आश्रुगः रावणस्य अपि हृदयं भित्त्वा उरगेभ्यः विद
वाख्यातुम् इव भुवं विवेश. वाचान्तरं—रामास्तीन आश्रयेन... इ विविशे, इति

६१ । 'उरगेभ्य प्रियम्' &c.—मायलोकं जित्वा मातकन्या वृत्तवती राव
णस्य अमङ्गलं नामलोकस्य आनन्दकरम् इति भावः । 'रावणस्य'—विश्वसः अथवा
पुमान् इति रावणः । यथा, रावणस्य उरगेः रोदयति लोकपीडालम्बनं भोक्त
संवाद जनयतीति यावत्, इति रावण', यथा भारते,—'रावणनाम लोकान् दत्त
तस्मान् रावण उच्यते' । इति ।

[६१] (१) अस् to throw, क aff. (२) उरस् breast, त् to ६०, क
aff. (३) धी to please, क aff.

३१ । रामनिक्षिप्त बाणं शरपत्रं ऊरुषु लेशं करिष्यां, येन नाशनाशकं तेदे द्विज
गणैश्च विचारं हृद्यं सूर्योर्ध्वं प्रवेष्टुं करिष्ये ।

91. The arrow of Rāma too, passed through the heart of Rāvanā, and entered into the earth as if to convey to the serpent race, the welcome news

वचसेव तयोर्वाक्यमस्त्रमस्त्रेण निघ्नतोः ।

अन्योऽन्यजयसंरम्भो बहूधे वादिनोरिव ॥६२॥

६२ । वचसेति । वाक्यं वचसा इव, अस्त्रम् अस्त्रेण, निघ्नतो
(१) प्रतिघूर्जन्तो, तयोः रामरावणयोः, वादिनोः (२) कादकयोः इव
अन्येन्यविषये जयसंरम्भः, बहूधे ।

६१ वाक्यं वचसा इव अस्त्रम् अस्त्रेण निघ्नतो तयोः वादिनो इव अयो-
ध्याजयसंरम्भः बहूधे । वाक्याकारं - अयोध्याजयसंरम्भः बहूधे, इति ।

६२ । परस्परकथैषिषी वादिनो वास्तुष्टं यदा अतिवन्द्युत्तिष्ठमिष धीरतरं
वर्तते, परस्परकथैषिषी रामरावणयोः इत्युष्टं यदा महारथतिमहारथमिष
भीरवतरं वर्तते च । 'विरथा'—श्रीधर्मकण्ठद्वयं निर्वन्ध ।

६३ । वीर्याः, शक्तिः, शक्त्याः प्रदानं कृत्वा अस्त्रं अस्त्रेण वदन् करिष्ये अस्त्रे
लेभः ; अस्त्रं अस्त्रेण वदन् अस्त्रं अस्त्रेण वदन् अस्त्रं अस्त्रेण वदन् अस्त्रं अस्त्रेण
वदन् अस्त्रं ।

92 Meeting arms with arms the fury of the two com-
batants wishing to discomfit each other like that of two de-
batants meeting words with words, became more and more in-
tense.

विक्रमव्यतिहारेण सामान्याऽभृद् द्वयोरपि ।

जयश्रीरन्तरावेदिमत्तशरणयोरिव ॥६३॥

[६२] (१) वि, वन्दुं to kill, वद अस्त्रं (वदो इत्यणम्) - (२) वदुं to
oppose, विर्विण् अस्त्रं

८३ । विक्रमेति । जययोः, विक्रमस्य व्यतिहारेण (१) पर्याय-
करणेन, तयोः द्वयोः अपि, अन्तरा मध्ये, पर्यायमेतत्, वेदिः
वेद्याकारा भित्तिः, मत्तवारणयोः (२) इव, सामान्या (३) साधारण
अभूत्, नवन्यतरनियता इत्यर्थः । अत्र मत्तवारणयोरित्यत्र द्वयं
रित्यत्र च 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति, द्वितीया, न भवति, अन्तराश्लेष
स्योक्तरीत्या अन्यत्रान्वयात् । मध्ये कामपि भित्तिं छात्वा गज
योधयन्तीति प्रसिद्धिः ।

८३ । जययोः विक्रमस्य व्यतिहारेण द्वयोः अपि, अन्तरावेदिः मत्तवारणयोः
इव सामान्या अभूत् ।

८३ । वारण्य वारण्य वारणी, मत्तो वारण्यो, तयोः । अत्र अन्तराश्लेषा
वेदिशब्देन मद्द धीर्गो ननु 'मत्तवारण्यो,' 'द्वयोः' इत्यनेन, अतएव अन्तराश्लेष
योगाभावात् 'मत्तवारण्यो,' 'द्वयोः' इत्यत्र च द्वितीया, न भवति । वाचान्तर-
अन्तरावेद्या इव अर्थाश्रया सामान्यता अभवि, इति ।

८३ । तुल्यवलेन युध्यमानयोः मत्तदक्षिणो, समानतराश्लेषिनी, भित्तिः
यथा द्वयोरेव तुल्याधिकारे तिष्ठति, तथा जययोः तुल्यवलेन युध्यमानयोः राम-
वारणयोः तुल्याधिकारे तस्यौ । पर्यायेण उभयोरेव तुल्यरूपविक्रमप्रदर्शनात्
तदा विक्रमसम्भवा उभयोरेव तुल्यरूपा चासीदिति भावः । तौ तदा अनियत-
जयपराजयो चासामिति मत्तिसार्थः । यथा समससंज्ञे—'व्यूहाजयोः तावितरेतर-
स्यात् भद्रं जयघातपुत्रव्यवस्थम् । पथात् पुरोमाहृतयोः प्रह्वौ पर्यायशब्देन
मदाश्वयोर्धौ' इति ।

२० । गर्वाश्लेषेन उच्छ्वसे विक्रम एवम् कश्चित्कश्चन, अत्रमत्तो वर माह्वराज
महावर्तिनी रेविव माह्व उच्छ्वसे तुल्याधिकारे अवहित इति ।

93. They both fought furiously, with alternate success, till
the fortune of war became equally balanced like the parting
signal post (अन्तरावेदि), between two equally infuriated elephants.

[८३] (१) वि, अपि, इ to take away, च अर्षि (२) मद to be
furious, &c. च अर्षि. (मत्त) and इ to defend, स्य अर्षि. (वारण्य). (३) सामान्य
common, अत्र अर्षि

कृतप्रतिकृतप्रीतैस्तयोर्मुक्तां सुरासुरैः ।
परस्परशरज्जाताः पुष्पवृष्टिं न सेहिरे ॥६४॥

६४ । छतेति । तदमस्तप्रयोगः कृतं, प्रतिकृतं परकृतप्रती-
कारः, ताभ्यां प्रीतैः सुरासुरैः यथासंख्यं तयोः रामरावणयोः मुक्तां
पुष्पवृष्टिं, इधीम् इति शेषः (१) परस्परं शरजाताः (२) न सेहिरे ।
अहमेवाहं किं त्वयेति घाटन्तरालएव इतरेतरनायवृष्टिरितरेतर-
पुष्पवृष्टिमवारयत् इत्यर्थः ।

६४ । परस्परमजाता, कृतप्रतिकृतप्रीतैः सुरासुरै तयो (उपरि, मुक्ता
पुष्पवृष्टिं न सेहिरे ।

६४ । सुराश्च असुराश्च ते सुरासुरै । शरजाता जाता । पुष्पाणा वृष्टि-
ताम् । बाष्पान्तरं ..मुक्ता पुष्पवृष्टिं परस्परशरजातै न सेहे ।

६४ । रावणं प्रति अस्त्रप्रयोगं कुर्वन्त रावणाश्याणि च प्रतिकुर्वन्त रामस्य
वीर्यातिशयेन द्योताः रामपक्षपातिनी देवा रामस्त्रीपरि पुष्पवृष्टिं चक्षुः, पक्षान्तरे,
राम प्रति अस्त्रप्रयोगं कुर्वन्त रामाश्याश्च च प्रतिकुर्वन्त रावणस्य वीर्यातिशयेन
द्योता रावणपक्षपातिना असुरा रावणस्त्रीपरि पुष्पवृष्टिं चक्षुः । इत्थं तयीरुपरि
सुरासुरविमुक्ता पुष्पवृष्टिं समयो शरजालिन प्रतिबद्धा नगनान्तरालएव तस्थी,
इति विशदार्थः । समयो शरजालिन नभनन नीरश्रुतिचित्तं ज्ञातम् इति मसेप ।

२४ । उडरे उडरेर अठि अडरेर एव उडरे उडरेर अडरेर अटीकार
वडिउरेरन सेहिरे (एक पाद) सेवरे एव (अणु पाद) अडरेरन अतः
पुष्पवृष्टिं वडिउे न्निजेन, विडु उडरेर नडगत सेहे पुष्पवृष्टिके रोव कलि ।

94 The flowers, showered on them by the gods and de-
mons pleased at their respective attacks and repulses, were held
suspended over their thickly flying arrows.

[६४] (१) पर repeated. (कथं प्रतिहारे मध्येनाधी दिलम्) (२) शर
arrow, with multitude, from ३ to choose, चतस्रु अऽ.

अथःशङ्कुचितान् रक्षः गताघ्नीमयं शत्रवे ।

हृतां वैवस्वतस्यैव कूटशाल्मलिमक्षिपत् ॥६५॥

६५ । अथ इति । अथ रक्षः रायसः, अयसः शङ्कुभिः (१) कीले, चितान् (२) कीर्णा शतघ्नी (३) शौचकण्टककीलितयष्टिविशे-
यम्, “शतघ्नी तु पंतुस्तान्ना शौचकण्टकसहितं यष्टिः” इति केशवः ।
हृतां विजययुग्मां वैवस्वतस्य (४) अन्तकम्, कूटशाल्मलिमिव, शत्रवे
राघवाय, अक्षिपत् (५) क्षिप्तवान् । कूटशाल्मलिरिव कूटशाल्मलि-
रिति व्युत्पत्त्या वैवस्वतमदायाः गौरी संज्ञा । कूटशाल्मलिर्नाम
एकमूलप्रकृतिः कण्टकी यष्टिविशेषः । “शौचनः कूटशाल्मलिः”
इत्यमरः । तस्यादृश्यस्य मदायाः अथ शङ्कुचितत्वात् अनुसन्धेयम् ।

२१ । अथ रक्षः, अथःशङ्कुचितान् शतघ्नीं शक्तिं हृतां वैवस्वतस्य कूटशाल्म-
लिम् शत्रवे अक्षिपत् । वाचान्तरं—अथ रक्षसा अथःशङ्कुचिता शतघ्नी...हृता
कूटशाल्मलिरिव अक्षिपत्, इति ।

२५ । ‘अथःशङ्कुचिता’ &c.—सीदन्धैः कण्टके समाच्छन्ना मृदतीं शिवात्,
तथा चोक्तं,—अथःकण्टकसङ्घना शतघ्नी मृदतीं शिवा’ इति । ‘हृता’ &c.—दन्
विजित्य यमदत्तात् आच्छिद्याम् । ‘कूटशाल्मलिमिव,—कूटशाल्मलिर्नाम इवी
यथा अतितोलाकठिनकण्टकेराक्षीर्णः, तथा दममदाया अतितोलाकठिनकण्टके-
राक्षीर्णः, अनेन साधर्म्येण कूटशाल्मलिरिति उममदाया’ मञ्जा । इदकण्टका-
चितत्वात् शतघ्नाः उममदासास्यम् । पापविशेषा कृतान्तेन कूटशाल्मलि-
मादीप्य दीयन्ते, तथा च भागवते,—‘यस्मिन् वै सर्वाभिनमस्तमसुर निरये
वसेमानं वयंकण्टकशाल्मलीमादीप्य निष्कर्षन्ति’ इति । एवञ्च भारते,—कूटशाल्मलि-
कथापि दुस्वर्गे तील्लकण्टकम् । इदं च पापि कीलेयी घातना. पापकर्मणाम् ।

[२५] (१) शक्ति to fear, कृ aff. (कुप्रत्ययात्की निपातः)। (२) चि
to collect, क्त aff (३) शत hundred, हन् to kill, टक् and क्षीप् aff.
(४) विश्वसन्तु son, अच् aff. (५) क्षिप् to throw,—अक्षिपति । अक्षिपत् । अक्षि-
षीत् । अक्षिपेत् । &c. कर्मणि—अक्षिपते । अक्षिपि । &c. चितः । &c.

२६ । रावण, शस्त्ररूपी मोक्षदेहादि तत्रुत्पत्ति शक्ति विशेष बरित, ये शक्ति येन यन्त्रे दत्त इहेते अपरुत कृतनाशनी मानक यन्त्रे ।

०५. At length, the demon (रावण) flung at his enemy (राम) the mighty weapon (शक्ति) named S'ataghni, which studded with iron spikes, seemed as it were the Kútáśalmá (an instrument of torture studded with hard thorns); snatched from the hand of Death.

राघवो रघमप्राप्तां तामाशाञ्च सुरद्विपाम् ।

अर्द्धचन्द्रमुखैर्वाणैश्चिच्छेद कदलीमुखम् ॥६६॥

६६ । राघववति । राघवः. रघम् अप्राप्तां तां शतघ्नीं, सुरद्विपां रघुनाम् आशां (१) विनष्टव्याञ्च । “आशा वृक्षादिघ्नो-घ्नोक्ता” इति विश्वः । अर्द्धचन्द्र इव मुखं येषां सैः वायैः कदली-(२)-वत् मुखं यथा तथा चिच्छेद-(३) । अथवा कदल्यामिव मुखं आशाः यस्मिन् शस्त्रेण तदिति विश्वः ।

२६ । राघवः रघम् अप्राप्तां तां शतघ्नीं सुरद्विपाम् आशां च अर्द्धचन्द्रमुखे वायै कदलीमुखं चिच्छेद । वाक्यान्तर—राघवेण रघम् अप्राप्तां तां सुरद्विपाम् आशां च चिच्छेद इति ।

२६ । ‘तामाशाञ्च’ &c.—शतघ्नाः द्वितीय रावणकथायां हिष्णाभुवः । रावणकथायां तत्र शतघ्नामिव विपुत्रघ्नाता ‘शतघ्नी’, नाञ्च ‘शतघ्ना’ इति शब्देन शतघ्नीराजा शब्दोक्तिभारः । ‘कदलीमुख’,—कदली कदलीतद तदा चर्द्धेन शतघ्नी हिष्णै रमित्य शतघ्नीराजं का शक्ति तदा चर्द्धेन शतघ्नी इति ।

[२६] (१) वा, अद् to persuade, अद् शक्ति (वा कर्मनाम् अद्भुते, अद् आशो, अवापय). (२) क water, इव to pierce अथ इति इव (अद् २) (नोरादिनाम् इव) (३) हिष्ण to cut.—‘इति’त ‘इति’ । अर्द्धचन्द्र-अर्द्धचन्द्र-अर्द्धचन्द्र-अर्द्धचन्द्र-अर्द्धचन्द्र । चिच्छेद-चिच्छेद । &c अथ अ-इति अर्द्धहि । &c इति. &c

२६। সেই নক্ষত্র যখন পর্বত হ্রদে আসিয়া পড়িলে তখন তাহা সর্বদা স্তম্ভিত হইবে এবং তাহা কখনোই নক্ষত্র হইবে না। অতএব সেই নক্ষত্র হইবে তাহা স্তম্ভিত হইবে।

96. Before the weapon reached his chariot, Rāma cut it and with it the hope of the Rākshasas, to pieces, with arrows of crescent-shaped heads, with the ease with which a plantain tree is cut.

अमोघं सन्दधे चास्मै धनुष्वेकधनुर्द्वैरः ।

ब्राह्ममस्त्रं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणीपधम् ॥६७॥

६७। अमोघमिति । एकः अर्द्धतीयः धनुर्द्वैरः रामः, प्रियायाः शोकः (१) यद्य शल्यं तस्य निष्कर्षणम् (२) उद्धारकं यत् श्यौघं सत् अमोघं ब्राह्मं (३) ब्रह्मदेवताकम् अस्त्रम् अभिमन्त्रितं 'वायम्, चास्मै रावणाय च, तद्द्वयार्थम् इत्यर्थः, धनुषि सन्दधे ।

६७। एकधनुर्द्वैरः (रामः), प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणीपधम् अमोघं ब्राह्मं अस्त्रम् अथै धनुषि सन्दधे । एकधनुर्द्वैरेण सन्दधे, इति वाच्यम् ।

६७। 'प्रियाशोक' &c —यत्र अस्त्रेण रावण इत्या प्रियतमाहरणेन निर-
हति निश्चात शोकरूप शल्यम् उद्धारित्यति ताहमन् ब्रह्मास्त्रम् । अत्र भारत-
'ततः सुप्रस सुमुखैः मण्डलं शरीरमम् । तूपादादाय काकुत्स्थो ब्रह्मास्त्रेण युवोम
ह । त वाचवथै रामेण ब्रह्मास्त्रेणानुमन्त्रितम् । अहधनुर्द्वैरगन्धर्वा दृष्टा मण्डली-
गमा ।' इति ।

२७। अर्द्धतीयं धनुर्द्वैरं त्रान, प्रियाशोकशल्य उद्धारकं उद्धारकं अमोघं
उद्धारकं रावणवधाये शत्रुनाशने नखान कर्तव्यम् ।

97. And that matchless archer (राम) fixed on his bow the infallible Brahmāstra, directing it against him (रावण), as the means of extracting the dart of sorrow caused by the separation from his beloved.

[६७] (१) यच् to grieve, यञ् aff (२) निरु, कृच् to drāv, स्तुट् aff.
(३) ब्रह्मन् the god, अश् aff.

रम्यतम्" इति चिन्तः । 'सुरविमुक्तं पुण्यवप्यम्, उपगत' (३) प्यारम्य
मयिबन्धः राज्याभिषेकसमयभावी यस्य तस्मिन्, यौलस्यशत्रोः
रामस्य, मूर्द्धि पपात । इदमेव राज्याभिषेकसूचकमिति भावः ।

१०२ । अथ, मदनदपसे अलिहृष्टे लोकापालदिवानां वन्द्यभित्तौ विद्याम्
अन्यत सुरभिः, सुरविमुक्तो वप्योऽथे, उपगतमयिबन्धो यौलस्यशत्रो मूर्द्धि, पपात ।

१०२ । मदेन सुरम्, पथा, येनां ते । अयोना वन्द्यानि ते । लोकापालानां
ये दिवाः, हेतवाम । सुरे, विमुक्तम् । यौलस्यशत्रुं मद्दारक, तस्य । वाथा-
मर्... अनयनेन सुरभिषा सुरविमुक्तेन पुण्यवप्येन . येने, इति ।

१०३ । अथ राजस्यवधप्रमुदिता देवा आमप्रराज्याभिषेके रामप्रिरसि दिव्य-
कुसुमानि पातयामासुः । तेषां कुसुमानाम् अपूर्वमधममलोभात् दिव्यजगत्प्र-
सन्नारिर्वा भ्रमरैः 'कर्ममदभ्रैरेरपि पसे कथञ्चित उडडोय तानि कुसुमानि
अनुसरन्ति', इति विप्रदाहः । पद्मभरणीकृतानामपि ममराया कुसुमानु-
सरणान् कुसुमानां कोऽपि सौरभातिशयं सूचितः । 'उपगतमयिबन्धो' इत्यनेन
सुरकृता, पुण्यवपिः आसन्नराज्याभिषेकमङ्गलोपचाराणाम् आदिरचना बभूवन्ति
अन्ये । लोकापालदिव्या, यथा,—'पिरावतः पुण्यरोको वामन कुसुदीप्यम् ।
पुण्यदल, सार्वभौमः सुरतीक्ष्ण दिगमला.' इति । 'राजस्यवधप्रमुदिता आगतानाम्
प्रादीन्' ये दिवा पिरावथादय तेषां मद्यभित्तिं मङ्गला मदजलेन सुरम् पला-
'वा तादृशे वदोः' इति दिगकटः ।

१०२ । अतिशयं राजा रामकृष्णे मण्डितं हृदये राजगारि रामेन सेहै मन्त्रकर
पर वेदपत्रं हृषिके पुन्यवपिं यदं वदितेन, अजमयं लताकाव लक-विनिष्टे अनिवृत्त
विकृष्टरणां पुन्य १०२१ हृदिना सेहै पुन्यवपिं नये हृष्टिम् ।

102 The gods showered on the head of the destroyer of Paulastya (राजस्यः) soon to wear the royal crown, scented flowers, which were followed by swarms of bees, which had deserted the wide temples of the elephants of the guardians of the world, whose wings had become heavy with Mada (the juice that is in an elephant's temples, when in rut).

यन्ता हरिः सपदि संहृतकामुं कञ्च्यम्
 आपृच्छा राघवमनुष्ठितदेवकार्यम् ।
 नामाङ्गरावणशराङ्कितकेतुयष्टिम्
 ऊर्ध्वं रघुं हरिसहस्रयुजं निनाय ॥१०३॥

१०३। यनोति। हरिः रघुम्, यन्ता (१) मातलिः, सपदि
 संहृतकामुं कञ्च्यम्, अनुष्ठितं देवकार्यं राघवबधकर्म येन तं, राघवम्
 आपृच्छा राघवयामीत्यामस्य, नामाङ्गः नामाङ्गरचिह्नैः रावण-
 शरैः अङ्कितः (२) चिह्नितः केतुयष्टिः ध्वजदण्डः यस्य तं, हरीयं
 वाजिनां राघवेण युज्यते इति हरिसहस्रयुजं धम् । “यमा-
 निलेन्द्रधन्नार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । हरिः” इत्युभयप्राप्यमरः ।
 रघुम् ऊर्ध्वं निनाय (३) नीतवान् ।

१२२। हरिः-यन्ता, सपदि संहृतकामुं कञ्च्यम् अनुष्ठितदेवकार्यं राघवम्
 आपृच्छा नामाङ्गरावणशराङ्कितकेतुयष्टिं हरिसहस्रयुजं रघुम् ऊर्ध्वं निनाय ।

१०३। - सङ्घता कार्मु कञ्च्य ण्या मुषी येन मः लम् । वाचानरं-हरिः
 यन्...नामाङ्गरावणशराङ्कितकेतुयष्टिः हरिसहस्रयुजं रघुः ऊर्ध्वं निनये, इति ।

१०३। रघुम् राघवबधकर्म सुरकार्यम् अनुष्ठाय विपक्षान्तराभावात् तन्-
 सधं शरासनात् युज्यम् अग्नीषयामास, इन्द्रशरविः मातलिश्च प्रत्यानकानि राघ-
 वसाविधि मन्थाश्च राघवस्य नामाङ्कितैः शरैः चिह्नितध्वजदण्ड वाजिसहस्रयुजम्
 इन्द्रस्य देवकीक नीतवान् । सन एव इन्द्राद्याः शीक्रे प्रसिद्धाः, अथ तु हरिसहस्रं
 कथीना निरकुरुयतात् सक्तम् ।

१०३। इयं लेखकार्या नमत्र कश्चिद्वा उक्तवात् नशामनेत्र मा। उद्देशेन कश्चिन्मः
 लेखमात्रवि उद्देशक यथाविधि मन्थावपुर्लोक महस्य अर्धे मन्थाविक्रित इव तद्वेदा उर्ध्वं

[१०३] (१) यम् to restrain, लृच् aff. (२) अद्, to mark, ल aff.
 (३) नी to carry—नयति। अनयत् अनैषीत् । निनाय । &c. .

बोकरे अज्ञान करिनेन, जेहे उबेइ खबरतुं उरिगनावाहित अरिनिकरेइ भिरु नकन अहित इहेइइहिल ।

103. The charioteer of Indra having bid adieu to Rāma who had just performed the work of gods and unstrung his bow, drove to heaven his chariot which was drawn by thousand horses and whose flag-staff bore marks left by Rāvana's arrows with his name inscribed.

रघुपतिरपि जातवेदीविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां
प्रियसुहृदि विभीषणे संगमथ्य श्रियं वैरिणः ।
रविसुतसहितेन तेनाऽनुयातः ससौमित्रिणा
भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः प्रतस्थे पुरीम् ॥१०४॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ

रावणवधो नाम द्वादशः सर्गः ।

१०४ । रघुपतिरिति । रघुपति अपि, जातवेदसि (१) अप्यौ विशुद्धां जातशुद्धिं, प्रियां सीता, प्रगृह्य स्वीकृत्य, प्रियसुहृदि विभीषणे, वैरिणः (२) रावणस्य, श्रियं राज्यसम्पत्तौ संगमथ्य (३) शङ्कतां क्षत्वा । गमेर्यन्तात् स्यप्प्रत्ययः, मितां क्रस इति क्रसः, स्यपि कस्यपुष्पंतिरिति येत्यादेशः । रविसुतसहितेन सुयीवसुक्तेन, ससौमित्रिणा शक्यपुत्रेण, तेन विभीषणेन, अनुयात अनुगतः सन् । विमानं (४) रत्नमिव विमानरत्नमित्युपमितसमासः । भुजविजितं यदिमानरत्नं पुष्पकं तत् अधिरूढः (५) सन् पुरीम् अयोध्या (उदिरुः) प्रतस्थे । ममवधविधः स्या इत्यात्मनेपदम् । अथ प्रस्थान-

[१०४] (१) जात creation, bid to know, बहन् अ.टि. (जातानि सुवर्णानि केषां सभेष्टा'सभेन जानाति) (२) वैर enemy, रवि अ.टि. (३) सन्,

क्रियायाः व्यकर्मकत्वेऽपि सदङ्गभूतोद्देशक्रियापेक्षया सकर्मकत्वम्
व्यक्ति च धातूनां क्रियान्तरोपसर्जनकसार्थाभिधायकत्वम्, यदा
कुसुलान् पञ्चतीत्यादावादानक्रियागर्भः पाकोऽभिधीयत इति ।

१०४ । रघुपतिः अपि, जातवेदोविग्रहां प्रियां प्रयच्छ, प्रियमुच्छदि विभीषणे
वैरिण प्रिय संगमण्य, रविमुत्तमद्वितेन मसौमिषिषा तेन चतुयातः, मुजकित्त-
विमानरत्नाविद्युत्., पुरो प्रतप्ये ।

१०४ । रघुपां पतिः । प्रियः मुच्छद, तच्छिन् । रवेः सूर्यस्य मुतः पुत्र, तेन
अदितः, तेन । सोमिषिषा मुच्छद वर्तते इति मसौमिषिः तेन, तुष्यघोरे वृद्ध-
तोद्दि । वाचाम्बरं—रघुपतिना अपि... चतुयातेन... अभिच्छदं पुरो प्रतप्ये,
इति ।

१०४ । 'जातवेदोविग्रहां',—अग्निपरीक्षया प्रमाचीकृतपुण्यचारिणाम् इत्यर्थः ।
मुषिर दुर्जनदयाननगद्गावप्यिताया सीताया चारिणमप्रमाद्यय राम इत्य-
ता न कदाच, अथ अग्निपरीक्षाम्बरं तां पविता आत्मा मर्षेदेवात्मते, यद्वीतय-
इति रामायणकथा । रविमुत्तम सुधीर, तस्य सूर्यस्यस्यत्वान् । विमानरत्न
विमानयोश्च पुष्यकम्, 'जातो जातो सदङ्गद' तन् रवं परिकीर्तितम् इति ।

१०४ । रघुपति इत्यत्र अग्निपरीक्षिता दिव्यउपकरण इत्यत्र कश्चिद्विग्रह
विभीषणोक्तः मुच्छद इत्यस्यो व्ययः कश्चिद्, अथ इतिमुत्तम सुधीर, विभीषण
इत्यस्य स्त्रीत्वं चतुयातेत्यत्र अर्थः विमानरत्न इत्यस्य कश्चिद् अस्त्राय इत्य-
वतिरित्यत्र ।

104 The chief of the Raghos, having received back the
beloved, acquitted in the fiery ordeal, and having conferred the
royalty of his enemy on Vibhishana his dear friend, and being
a merciful and liberal friend, he gave as a gift to Vibhishana, a great
the best of arms ever acquired by the power of his arms, and
departed for his own land.

रघुपतिः—रघुपतिः, अग्निपरीक्षा, अग्निपरीक्षा, अग्निपरीक्षा इति. (१) विभीषणे
विमानरत्नाविद्युत्., अग्निपरीक्षा (२) अग्निपरीक्षा वा इति अग्निपरीक्षा, अग्निपरीक्षा.

St. 10.—‘शायं स्रक्श्वेजम्’ &c.—

On one occasion, Dasaratha went to the side of the Sarayú for hunting. In the shade of night, he heard the sound of gurgling water, and thinking that an elephant was drinking, discharged an arrow in the direction of the sound. The scream of a human being was heard. It was in fact the cry of a poor hermit's son, who fell mortally wounded by the arrow, while filling his water jar for his thirsty parents who were aged and blind. The king, perceiving he had shot a man, hurried to the spot and was at once thrown into the deepest affliction. The dying youth told him to inform his parents of his fate if he wanted to save himself from being reduced to ashes by their curse, and also to extract the arrow from his heart (1). The king drew out the arrow and the youth expired. Then the king went to his parents and explained to them the sad accident, and expressed his deep contrition. At the request of the parents he then collected wood for the funeral pile, and they then sat upon it and directing the king to set fire to it, were consumed. Before this was accomplished however, the old man uttered the malediction that he, like them, would die of grief for a son (2). See रामायण, अयोध्याकाण्ड, ६४ सर्ग.

St. 15.—‘चित्रकूटवनस्यम्’ &c. *Chitrakúta*. The name of a hill and district, the modern *Chitrakote* or *Chatarcot* (near *Kanpta*), situated on the river *Paisuni* (*Pisuní*), about fifty miles south-east of the town of *Banda* in *Bundelkhund*. It was the first

(1) The youth also stated that he was not a Bráhmaṇ's, but the son of a Vais'ya by a S'údrá woman :—‘म द्विजातिरहं राजम् ! मा मृतं ममघो मया । मृदायामासि मेघेन जातो मरुत्सर्विधः’ ।

(2). ‘पुत्रमममत्रं दुःखं ददितमम माप्यतम् । एवं मं पुत्रघोरेन राजम् ! व चरिष्येति’ ।

habitation of Rāma in his exile after leaving Ayōdhyā. It is the holiest place of the worshippers of Rāma, and is crowded with temples and shrines of Rāma and Lakshmana to which the devotees annually resort. Every cavern is connected with their names, every local land has some legend. The flights swarm with monkeys, and some of the wild fruits are still called *Sitū-phal* सीतुफल.

१४ २१ २२ २३ श्रीरुद्र विष्णु उद्देश्या & &

The story of the crow is not found in the North West recension of the Rāmāyaṇa and though found in some Pāncjāl recension, is considered to be an interpolation. But the story as found in the Kāngal recension does not say that the crow was Indrasena but that Rāma was asleep with his head on Sita's lap but that after Rāma, Lakshmana and Sītā had partaken of the food procured by Lakshmana Sītā was guarding against the loss of the desire of Rāma the remainder of the flesh which was laid out to dry, when she was attacked by a crow (1). The story as given by the poet agrees with that which is given in the Padmapurāna which is as follows — 'राघवविषकृटाटी मानु-
 षोरमत श्लिया । कदाचिदहो रैदीप्या निटाके रघुनन्दने । उष्ट काक ममात्म
 जानकीं शीत्य खासिक । विददार नपेमीच्छे पीनोदतपयीधरम् । तत् दृश
 राघवः कुह कुह शशाह पाथिना । आह्वीपास्त्रे च मयीमा विसेप ध्याह्ननारके ।
 त दृश घोरमकान्तं व्यलतकालालक्षीपमम् । भीत्या काक मद्रदाव गिनदन् दारुण
 म्वनम् । वापमस्मिन् श्रीरुद्रु वभाम मयपीडितः । यत यथ ययौ काक शरधार्यो च

(1) 'शिशु नाम निरुष्ट यत् शीघ्रपायायकस्वितम् । तत रामपथनात् सीता
 खादित्वा पयोरुचरत् । तां दृश्यं तदा भर्ता काकिनायासिता हृदम् । यस्या
 हाराकरणर कामपायी विद्वहम् ।... इतयेतथ ता काकी वारयन्तीं पुनः
 पुनः । पक्षतुष्टनभाथेय कोपयामास कोपनाम् । .. सीरुभिमन्वा मरेयोका-
 नेयोकास्त्रे च शीघ्रानम् । काकं तमभिमन्वाय समर्थं पुरुषधर्मम् । . एवमुक्तु
 रानीय मन्त्रधार्यं श वादसः । अन्वामप्यत् ह्यीरपाश्यायमेकस्य पथितः । &c
 (शकीकीर्षी रामायणे अयोध्याकाण्डे प्रथितः सुश्रुं).

वायसः । तत्र तत्र तदस्त्रं च प्रविशेत् भयावहम् । ब्रह्मावनिन्द्रं वदं मां शरणायां
 जगाम सः । तत् दृष्ट्वा वायस भीतं देवता न ररचिम । न शक्ताः स्य वयं वानुं
 राघवास्त्राद् भयद्वरात् । इत्यग्रम् मन्दादिवा चन्द्रघास्त्रं दृष्ट्वा नः । पुनश्चावात्
 विधि काको दयया विधिराह तम् । भी भी बलिमुजा श्रेष्ठ ! तमेव शरव्यं ब्रज ।
 स एव रचकः शीघ्रः शरणागतवत्सलः । इत्युक्तः सीधे बलिमुक्त्वा मघ्नया रघु-
 नन्दनम् । उपेत्य सद्यसा भूमौ निपपात भयातुरः । प्राचेत्तशयभापत्रं दृष्ट्वा सीता
 तु वायसम् । वाह वाहोति भर्तारमुवाच दयिता विभुम् । तच्छिरः पादयोस्तस्य
 युयुजे चाथ जानकी । तमुत्याप्य करिष्याथ कृपापौषधसागरः । ररघाऽसी निजा-
 स्त्राय तदीकां च ददौ तदा । वायसीऽपि मुञ्चन्त्या सीतायै राघवाय च । सर्लाह
 प्रययौ दृष्टौ राघवेश्याभिव्यालितः' इति ।

St. 27 — 'चन्द्रघाविशुष्टेन &c' Anasúyá. Wife of the Eisher Atri. In the Rámáyana she appears living with her husband in a hermitage in the forest south of *Chitrakúta*. She was very pious and given to austere devotion, through which she had obtained miraculous powers. When Sítá visited her and her husband, she was very attentive and kind, and gave Sítá an ointment which was to keep her beautiful for ever. (See रामायण, अयोध्याकाण्ड, ११८ सर्ग).

St. 28. — 'विराधी नाम राक्षसः' &c A horrible Rákshasa, son of (अव) and S'atavradá (सतव्रदा). By penance he had obtained from Brahmá the boon of invulnerability. He is described as 'being like a mountain-peak, a man-eater, loud-voiced, hollow-eyed, large-mouthed, huge, huge-bellied, horrible, red, long, deformed, of dreadful aspect, wearing a tiger's skin, dripping with fat, wetted with blood, terrific to all creatures, like Death with open mouth, bearing three lions, four tigers, two wolves ten deer, and the great head of an elephant', &c. Ráma with Lakshmana and Sítá encountered him in the *Dandaka* forest, when he foully abused and taunted the brothers, and seized Sítá in his arms. On being severely struck with the arrows of the brothers, he left Sítá, caught the brothers, threw them over his shoulders, and ran off with them as if they had been children.

They broke both his arms, threw him down, beat him with their fists and dashed him to the earth, but they could not kill him, so they dug a deep hole and buried him alive. After his burial there arose from the earth a beautiful person who said that he was the Gandharva named Tumbura (तुम्बुरा इत्यम्भरः) who had been condemned by Kureta to assume the shape of a Bala-hata, from which he had been relieved by Rama. (See रामायण, आरभ्यमाण, ३५, ३६ ३७ अथाहः)

St 31 — 'पञ्चवटी' &c Panchavati. A place in the great southern forest, near the source of the Goutavati where Rama passed a long period of his banishment. It has been proposed to identify it with the modern Nasik because Lakshmana cut off S'urpanakha's nose (सुरसङ्घातः) at Panchavati. The place derives its name perhaps from its five holy trees viz अश्वत्थ, शिखर, बट, चामी and अशोक. There are also five gardens said to have belonged to Indra, viz अनन्तराम, कमलाराम, चामाराम, भीमाराम and हाचाराम, that are still known by their ancient names. In the garden called हाचाराम there is a temple said to have been built by शारदादुर. There are also a lake and a Kunda (कुण्ड) in front of the temple, called सोढावरीतीथ.

'ब्राम्हणात् कुम्भजन्यः' &c Kumbhajanna or Agastya is said to be the offspring of Mitra and Varuna whose seed fell from them at the sight of Urvashi, and Agastya was born in a water jar as a fish of great lustre, whence he was called Kumbhajanna or jar-begotten. 'तथीरादिश्रयोः सन्नि दृष्टात्पञ्चसमुम्बेत्रीम् । रितयस्त्रयं तत्कुम्भे जपतद् वाचतोऽरिः । तिनैव तु सुहर्षेण वीर्यवन्तो तपस्विनौ । अमरस्य वसिष्ठस्य शर्मणोः सप्तमूकतुः । बहुधा पतितं रितं मलयैश्च कलिं क्षणिकं । क्षणिकं वसिष्ठस्तु सुनि सप्तमूर्धसि सततम् । कुम्भे तयस्व सभूतो कलिं मन्थी महा-सुतिः । उदिष्यथ वतीतिस्व श्रव्यामापी महातपाः' । &c. (See यास्कनिबन्धः).

'विश्वान्द्रि, प्रहताविब' &c. According to a legend related in the *Vanaparva* of the *Maha'bha'rata*, the Vindhya mountain, jealous of Meru, demanded that the sun should revolve round him in the same way as about Meru, which the sun declining to do, the Vindhya then began to elevate himself that he might bar the progress of both sun and moon; the gods alarmed, asked the aid of the saint Agastya, who approached the mountain and requested that by bending down he would afford him an easy passage to the South country, begging at the same time that he would retain a low position till his return; this the mountain promised to do, but Agastya never returned, and the Vindhya range consequently never attained the elevation of the Meru. 'अद्रिराज महाशैल नीरु' कणकपर्वतम् । उदयास्तने भातुः प्रदक्षिणमवर्तत ॥ त तु दृष्टा तथा विश्व शैलः सूर्यमद्याप्रवीत् । यथा दिनेरर्भवता नित्यमः परिगम्यते ॥ प्रदक्षिणथ क्रियते मामिव क्रुद्ध भास्वरः । परसुसक्ततः सूर्ये, शैलिनः प्रत्यभाषत ॥ नाहमात्मेच्छया शैल ! करोष्येनं प्रदक्षिणम् । एष मार्गः प्रदिष्टो मे शैरिद निश्चित जगत् ॥ एवमुक्तस्ततः क्रीपात् प्रवृद्ध महाशैलः । सूर्याचन्द्रमणोर्मागे रीडुमिच्छन् परन्तपः ॥ ततो देवाः सहितो मुखेण विश्वं समागम्य महाद्रिराजम् । निवारयामासुरपायतले न च शतैश्चक्षुर चकार ॥ अथाभिष्यन्सुनिमाद्यमण्डं तपस्विन धर्मधृता वरिष्ठम् । अतस्त्वद्वृत्तवीथ्यवन्नम् । तथाद्येमुखे सङ्घिता सुराणां १ देवा ऊचुः । सूर्याचन्द्रमणोर्मागे नक्षवाणा मति तया । शैलराजो वृथोत्येष विश्वः क्रीपवमानुषः । तं निवारयितुं शक्नो मान्यः कथित् द्विजोत्तमः । कते त्वा हि महाभाग । तथा देवं निवारय ॥ तत् सुत्वा वचनं विप्र सुराणां शैलमभ्यगात् । सोऽभिमन्त्राजो विश्वं सदारः समुपस्थितम् ॥ मार्गोमच्छास्यच्च दृष्ट भवता पर्वतोत्तमः ॥ दक्षिणामभिर्माणादि दिवं काव्येष केशचित् ॥ यावदानमनं मण्डं तावत् त्व प्रतिपाणम् । निद्रते मयि शैलेन्द्रः । ततो वईत्य जामतः ॥ एवं न समयं कृत्वा विश्वेनामिब कथेषः । अद्यापि दक्षिणात् दीप्तात् वाक्चिर्न भिबन्ते' ॥ &c.

Rama in his exile wandered to the hermitage of Agastya with Sita and Lakshmana. The sage received him with the

greatest kindness, and became his friend, adviser, and protector. He presented Ra'ma with the bow of Vishnu', the arrow of Brahma', two inexhaustible quivers, and a scimitar. He advised Ra'ma to live for the remainder of his exile at Panchavati, near the river Goda'vari (1). Accordingly, Ra'ma with Si'ta' and Lakshmana went there and dwelt in that fruitful place.

Sts 53, 54, 55, and 56.—'पक्षीशूययानस्यवशिष्यः' &c Jata'yu, the king of the vultures, was a son of Aruna and S'yeni, or according to the Ra'ma'yana he was son of Garuda, and younger brother of Sampa'ti. Whilst Ra'ma was on his way to Panchavati', he met Jata'yu, who declared his intention of aiding Ra'ma, out of regard for his father Das'aratha. Accordingly when Ra'vana carried off Si'ta', he fought furiously against him to rescue her. Ra'vana overpowered him and left him mortally wounded. Ra'ma found him in time to hear his dying words, and to learn what had become of Si'ta'. Ra'ma and Lakshmana performed his funeral rites to secure his soul in the enjoyments of heaven. (See रामायण, आरण्यकाण्ड, ६८ सर्ग).

'दधरदधोते' &c. Jata'yu was a friend of Das'aratha. When that king assailed S'ani (saturn) because of a dearth, and when he and his car were hurled from heaven, Jata'yu caught the falling king and saved him, and from that time they were connected by the ties of friendship.

St. 57.—'बधनिर्धूतकापस्यकवचस्य', &c Kabandha. A monstrous Ra'k'hasa slain by Ra'ma. He is described as covered with hair, vast as a mountain, without head or neck, having a mouth armed with immense teeth in the middle of his belly, arms a league (दौजन्) long, and one enormous eye in his breast. He

(1) 'इतो विदीजते सातः । बहुभूलकपीदधः । द्विदो बहुवच श्रीमान् पक्ष-
पक्षमिषिभूतः । तस्य महाशयनपदं कृत्वा शीनिविद्या बधः । रामस्य तं विदुर्वाक्य
पक्षीशूययानस्यवन्' । &c (See रामायण, आरण्यकाण्ड ६६ सर्ग)

was a son of the Dānava named Ś'it, and his former name was Danu, whence he is also called Danu-kāshandha (1). He was in the habit of alarming holy men by appearing before them in the shape of a Rākshasa, and was for that reason changed into a Rākshasa by the sage Śthū'lasira* (शुभ्रिषि) who made his deliverance from that hateful state of existence dependent on the slaying of his arms and the cremation of his body by Rāma. His hideous deformity arose from a quarrel with Indra whom he challenged, and who struck him with his thunder-bolt, and drove his head and thighs into his belly. When mortally wounded, he requested Rāma to burn his body. When that was done, he came out of the fire pure as a heavenly being, and counselled Rāma to seek the aid of Sugri'va. Rāma accordingly went with Lakshmana to Sugri'va, and having assisted him in recovering Kishkindhya*, his capital from his brother Ba'li, he entered into a firm alliance with him (See रामायण, चारणकाण्ड ००, ०१, ०२, सर्ग).

St 59 — 'स इति बालिनं वीर. &c... सुयोधं मन्वेद्यम्'

Bālī was son of Indra and was said to derive his name from 'Bālī', 'hair' as being born from the hair of his mother (3). Sugri'va the younger brother of Ba'li was fabled to

(1) According to the Mahābhārata, he was a Gandharva & Viswāvasu 'तस्यापचये मन्वर्षो विश्वावसुरश्च सुप ॥ प्राप्नो वाङ्मय योनिं राक्षसीविताम्' : &c. (महाभारत, वनपर्व, २०० अध्याय).

(2) 'श्रुयता राम मत्प्राप्तं सुयोधो नाम वावरः । धाता निरस्य बालिना मक्रसूतना ॥' अथसूक्ते विरिचरे पन्थापथ्यमश्रीमिते । निरसना वीरसूतुभिः सद्य वानरेः ॥ न ते सद्वायो निवस्य सीतायाः परिमार्त्तं यच्छ श्रीघ्नमितो वीर ! सुयोधं तं मदाबलम् । वयस्य तं कुरु विघ्नमितो ॥ राघव ! ॥ &c. (रामायण, चारणकाण्ड, ०२ सर्ग).

(3) 'ततस्त्वया सुरेन्द्रेण स्वप्नं निरसि पातितम् ।' अनासायेव तां मनिष्ठतमयाऽभवत् ॥ ... अनीघरेतसुसलस्य वासुदेव्य महाकनः बाली ॥ धीम बाली नाम मभूव स.' ॥ &c. (रामायण, चारणकाण्ड).

be son of the Sun, and said to derive his name from "Griva" 'neck', as being born from the neck of his mother. (1). The story respecting the origin of the breach between Ba'li and Sugriva is thus related —Ba'li was originally Ra'ja' of Kishkindhya', and on one occasion he fought a certain Asura (2) in the neighbouring plain, after which the Asura fled into a cave. Ba'li then directed his brother Sugriva to guard the entrance to the cave for one entire month, whilst he himself entered it in pursuit of the Asura. The month passed away, when blood issued from the mouth of the cave on which Sugriva took for granted that Ba'li was killed, and stopped up the mouth of the cave to prevent the Asura from coming out, and returned to the city of Kishkindhya', where the monkeys accepted him as their Ra'ja' in succession to Ba'li. Subsequently Ba'li having killed the Asura in the cave returned to the city of Kishkindhya'; upon which he was very wroth with Sugriva, and deprived him of his Raj and wife, and would have killed him but for his escape to the Rishya'muka mountain' (3).

When Ba'li and Sugriva fought against each other, and the battle went against Sugriva, Rama discharged an arrow at Ba'li and thereby put an end to his life. After this Sugriva was re-established by Rama in the throne of Kishkindhya' (ब्रह्मवैवर्त, विष्णुसहस्रनाम and Whistler's History of India

(1) 'आसुरीयादि तस्माद् वै कन्दर्पवद्वर्षिताः । वीर्यं निवृत्तं दीवादा विराट्कन्दर्पवर्षितं । दीवादां वर्षितं वीर्यं हृदीं सज्जायते' । &c (ब्रह्मवैवर्त, अक्षयव्यास)

(2) 'मायावी नाम वैश्वी पृथ्वीं दृश्यते एतः । तत्र तत्र कर्षणे वाहितं श्रीकृतपुरा' &c (ब्रह्मवैवर्त, विष्णुसहस्रनाम ८१० वर)

(3) On one occasion Ba'li had shot the great great Hanuman, and thrown ladders long lead upon the Rishya'muka mountain upon which a few drops of blood fell upon Nataraja, the ace, was there upon cursed ladders, that he should fall to pieces if he again approached the mountain. Therefore ladders dared not to approach the mountain. (ब्रह्मवैवर्त, विष्णुसहस्रनाम, ११ वर)

St. 60 — 'सम्पातिदम्भान' &c. Sampa'ti. A mythical bird who appears in the Rā'mā'yana as son of Garuda (बह्वह), and the elder brother of Jatāyā. When Hanuma'n and his followers failed in their search to find out Sītā, and were about to die in despair, haply met Sampa'ti, who told them that he had seen Rāvana carry away Sītā, and that Rāvana had taken her to his city and palace, which were situated on the island of Lanka about hundred Yojanas from the sea (1).

St. 60, 61, 62, 63, 78. — 'मावृतिः शरत्' नीच' &c. *Māruti Hanumān* (2), was son of *Parana*, the 'wind', by *Anjana*, who of a monkey named *Kes'ari* (3) He and the other monkeys who assisted Rā'ma in his war against Rāvana were of divine origin, and their powers were superhuman. *Hanumān* is fabled to have assumed any form at will, wielded rocks, removed mountains, mounted the air, seized the clouds, and rivalled *Garuda* in swiftness of flight. He jumped from India to Ceylon in one bound; he found out Sītā there in the garden of *As'oka* and gave her the signet ring of Rā'ma. He tore up trees and killed *Aksha* (one of the sons of Rāvana) and many other *Rākshasas*. The *Rākshasas* seized him, greased his tail and set it

(1) 'तद्वक्षो रूपसम्पन्ना सन्ध्याभरत्प्रभृतिता । इन्द्रमाणा मया दृष्टा रावणेन
दुरात्मना ॥ श्रीशक्ती रामरामिति सञ्जयति च मामिमी ।.....तां तु सोढामह इवे
रामस्य परिकीर्तनात् ।.....श्रूयतां मी कथयती नित्यं तस्य रचयः । प्री
विश्रवसः साक्षाद् वता वैश्रवणस्य च । अध्यासे नयरो सदा रावणो नाम रावण ।
इतो हीये समुद्रस्य सम्पूजे शतशो जने । तस्यां वसति वैदेही दोगा श्रीराम-
वामिनी' &c. (रामायण, किष्किन्ध्याकाण्ड, १८ सर्ग)।

(2) On one occasion, he had his *Hanu* or jaws broken by the thunderbolt of Indra; the god afterwards conferred on him the name *Hanumān* in commemoration of the event.
इन्द्रस्य यथादतः । नाथैव कपिशार्दूलो भवितु इन्द्रमामिति' ।
उत्तरकाण्ड, ४१ सर्ग)।

(3) According to other legends, *Hanuman* was son of Siva.

on fire, but to their own great injury, for with it he burnt down their capital city *Lanká*. Having performed this and many other wonderful exploits, he returned to Ráma with the token and intelligence of Sítá. On one occasion when Lakshmana lay mortally wounded by the *Saktisela* of Rávana, he flew to the Himálayas, from which he brought medicinal herbs with which he restored Lakshmana and other wounded. He accompanied Rama on his return to *Ayodhyá*, and there he received from him the reward of perpetual life and youth.

St 70 — 'स ईशु बभूवामासु इवनीलवर्णाभ्याम्' &c

To transport the army of Ráma across the channel, a bridge was constructed by the monkey general Nala, son of *Vivákarman*. The monkeys flying through the sky in every direction, brought trees, mountains, stones and other articles, and gave them all to Nala, and Nala threw them into the sea, and by virtue of his touch all the stones floated upon the waves. In bringing huge crags from Himálayas some were accidentally dropped, and remain to this day monuments of the exploit. At length a bridge was formed hundred *Yojanas* long and ten wide (1).

The line of rocks in the channel is certainly known as Ráma setu. In maps it is called 'Adam's bridge'. Everywhere in India are scattered isolated blocks, attributed by the natives to Ráma's bridge builders. More than this, the hill *Govardhana*, near *Mathura*, and the whole *Kymar* range in central India are firmly believed to have arisen from the same cause. In the midst of the arm of the sea is the island *Rámávaram* (रामवर्ष), or the pillar of Ráma, of as great repute and renown as the pillars of the western Hercules. There to this day stands a

(1) 'इहोत्पन्नविवीचे इतदंशुभादयम् ।

इहोत्पन्नविवीचे इतदंशुभादयम् ।

(रामायण, अष्टादश, ११ दश)

temple of massive cyclopean workmanship, said to have been built by the hero, the idol of which is washed daily with water from the Ganges. From the highest point is a commanding view of the ocean, and the interminable black line of rock stretching across the gulf of Manaar. Thither, from all parts of India, wander the pilgrims, who are smitten with the wondrous love of travel to sacred shrines. See रामायण and Meads Wilham's Indian Wisdom, page 358

St. 81 — 'वक्रान्तिं बोधितो धामा' &c. Kumbhakarna, the gigantic brother of Ravana, who like his brother, propitiated Brahmā by his penances, and obtained a boon; but the boon chosen by Kumbhakarna was that he should enjoy deep sleep for long periods of time (1). He is described in the Yuddha Kānda of the Rāmāyana as sleeping for six months at a time and remaining awake for only a single day (2). When Ravana was hard pressed by Rāma he sent to arouse Kumbhakarna. This was effected with great difficulty.

St. 102 — 'लोकपालैर्दधानाम्' &c.

The *Lokapālas* are the supporters or guardians of the world. The guardian deities who preside over the eight points of the compass, i. e. the four cardinal and four intermediate points of the compass — (1) *Indra*, east; (2) *Agni*, south-east; (3) *Yama*, south; (4) *Sūrya*, south-west; (5) *Taruna*, west; (6) *Vāyu*, north-west; (7) *Kuvera*, north; (8) *Soma*, north-east. *Nairita* is by some substituted for No. 4, and *Indra* (a form of *Siva*), for No. 8. Each of these guardian deities has an elephant who takes part in the defence and protection of the quarter, and these eight elephants are themselves called *Lokapālas*:—(1) *Indra's* elephant at the east is *Aśvavata*, (2) *Agni's*

(1) कुम्भकर्णमर्षोवाच तच्छैव प्रदितानहम् । स ब्रह्मि नदतीति निद्रा प्रसवा दसचेतनः ॥ (महाभारत, वनपर्व, १०४ अध्याय)

(2) 'प्रदितो ह्येष दक्षिणाम्बु एवाह जगदरिषते' &c. (रामायण, वनकाण्ड)

THE ARGUMENT.

CANTO XII

हाट्टपुत्रे वसिंता इत्यादि ।—इत्यत्र राम रामाभिधीयोः यो
 जनामस्य । परस्मैपदं केहेत् । रामस्य नामरतामिषेहः । मित्रमन्त
 नाय जटाश्रीरथस्य भीतायत्तवगाहितस्य रामस्य इत्युच्चारणस्येव । पुत्रे
 राश्रीं यदुह । मातुलानयादानतस्य भरतस्य रामाभ्यां योऽपि यदुह राम
 नयमाय दत्तामस्य । विचपुष्टे रामाय मित्रमन्त निवेद्य तं रामं दाहयि
 भरतस्य विरथे । यथात् रामदादुहे शहीना नाम्नामि ङित्वा इत्यादि
 भीताजनस्ये हेतुवाच्यस्य मत्तायात् । यथाऽपि रामस्य रामस्य पुत्रात् इत्युच्चार
 णात् । अथितयोऽपि भीतायाः अन्त्यादानदियात्तादावत् । ही
 त्वत्वं विरथे इत्यादि विचिप्य अस्मात्तया रामस्य यथायथा इत्यादि
 कामुका शूर्पणखाया यथायथा प्रादित्तयोः । राघवयोः तत्प्रादित्तयाम् । यद्वदन्त
 मित्रमूर्तिधारणं सत्यव्रतं तद्ग्राह्यमर्थं दत्तम् । ससेवामा परदूषकविरिणो
 रामाभिधीयो रामस्ये निधनस्य । भारीयमायदा राघवो वद्यतिता हीता इत्यादि
 जटापुत्रादस्य राघवस्य दत्तामस्य । भीतायैविचो राघवो भीताहरपुत्र
 जटापुत्री मरुत्स्य । विचुरिव जटापुत्रं वेतनस्य विद्याय श्रापमुत्तवन्त्याका
 रामस्य सुयोधस्य मूर्ध्नि बालिनं इत्यादि तत्पदं सुधीयत्यायस्य । सुधीयत्वादि
 दिशि कपोतां भीतान्वेषम् । यथातिसुपान् अस्मात्तां बालिनां इत्यादि
 सागरलङ्घनम् लङ्घनां भीतादपि रामाभिधानदानस्य । अथ इत्यादि इत्यादि
 प्रत्यभिधानादाय इत्युक्ती रामस्यकाशानमनम् । सत्यादिनि विभीषणाय लता
 रान्यं प्रतिदुस्य मनुदे सेवुं यथा ससेव्यस्य रामस्य सत्यावरोधः । प्रती मन्ता
 मायाव्रतं रामशिरःकेद इत्यादि भीतायाः मूर्ध्नि मित्रमन्तवत्तु मन्तालाभ
 इत्युक्ता नायपामेन बह्वीः राघवयोः यद्वदामेन मुक्तिः । राघवस्यकाशान
 इत्युक्तानीतोपधेन इत्यव्ययस्य अ सत्यस्य मेघनादवधः रामस्य अ कुत्सकवधः ।
 इत्येव । कुत्से राघवस्य पुनर्मुञ्जायागमनं रामात्मिके इत्यादि राघवयोः दिनेरथस्य । वीर
 मुक्तामर्षं रामस्य मन्ताक्षेप राघववधः सुरक्षीकात् पुत्रप्राप्तियः । अथिपुत्रा हीता
 मन्तस्य सत्यविभीषणसुयोधादिमुहितस्य रामस्य पुत्रकविमानेन यथोच्चारणात् ।

रघुवंशम् ।

त्रयोदश सर्गः ।

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः
पदं विमानेन विगाहमानः ।
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां
रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥ १ ॥

त्रैलोक्यशूल्योद्धरताय सिन्धोःकार बन्धं मरुतं रिपुशाम् ।
गुण्यप्रणामं भुवनाभिराम रामं विराम विपदामुपासे ॥

१ । अथेति । अथ प्रत्यानागन्तरम्, जानातीति च । इगुपधेत्या-
त् कप्रत्ययः । गुणानाञ्च गुण्यञ्च रत्नाकरादिवर्णैश्वर्यगुणाभिध-
र्त्यः, सः रामाभिधान हरि विष्णुः । शब्द गुण यस्य तत् शब्द-
म्, आत्मन सन्त्य पद विष्णुपदम् आकाशम् इत्यर्थः । “वियद्-
गुपदम्” इत्यमरः । शब्दगुणमाकाशम्” इति वार्तिकः । विमा-
। पुष्पकेयः विगाहमान (१) सन्, रत्नाकरं वीक्ष्य, मिथः रक्षसि ।
मेषोऽन्योन्यं रक्षस्यमि” इत्यमरः । जाया (२) पत्नी सीताम्

[१] (१) वि गाह to churn to stir or agitate, to penetrate, &c.
इति । अगाहत् । अगाहित । अगाहं । &c (विाच) — गाहति । अगाहत् ।
तोमहत् । गाहयाम् । &c अगाहि — गाहति । अगाहि । &c गाह ।
विगु — गाहम् । गाहित्वा-गाहा । &c (२) जन् to take birth, यच् अटि
भेदं च, वे विभाषति चालम् । जायाइत्यल निवर्ति.—‘पतिर्भावे’ इव-वच्

वैदेहि पश्या मलयात् विभक्तं
मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।
छायापथेनेव शरत्प्रसन्नम्
आकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥ २ ॥

२ । वैदेहीति । हे वैदेहि ! सीते ! या मलयात् मलयपर्य-
न्तम् । पश्चिमवाङ्परिभिरिति पश्चमी । पदद्वयं चैतत् । मत्सेतुना (१)
विभक्तं (२) द्विधा हतम्, अत्यायतसेतुना इत्यर्थः । इर्धाधिक्याच्च
मद्ग्रहयम् । फेनिलं फेनवन्तम् । फेनादिशब्देतीलघप्रत्यय । क्षिप्र-
कारी चाटयम् इति भावः । अम्बुराशिम्, छायापथेन विभक्त
शरत्प्रसन्नम् आविष्कृतचारुतारम् आकाशम् (३) इव, पश्य । नम
महानयं प्रयासस्त्वदर्धं इति हृदयम् । छायापथो नाम ल्योतिश्चक्र-
मध्यवर्ती पश्चित् तिरस्त्रीनोऽवकाशः ।

१ । वैदेहि । आ मलयात् मत्सेतुना विभक्त फेनिलम् अम्बुराशि, छाया-
पथेन (विभक्त) शरत्प्रसन्नम् आविष्कृतचारुतारम् आकाशम् इव, पश्य ।

२ । शरत्प्रसन्नम् । आविष्कृता प्रकाशिता आन्वा तारा येन, तत् ।
आकाशम्,—विभक्तं फेनिलम् अम्बुराशि दृश्यमानम् इति ।

३ । यथा हि छायापथ मलयराजिराजित सुनील शरत् नगनतल द्विधा
विभक्त करोति, तथा मलयपर्यन्तवती मदीवसेतु दिनराजिराजित सुनील
समुद्रं द्विधा विभक्त चकार । 'शरत्प्रसन्नादिकासे नभोमध्ये प्रकाश्याकारी
दृष्ट्यापनानोऽतिसुभीषेष्टादन्धावापथ इत्यन्ते' इति दिनकरः । अथ सेती

[१] (१) सि to bind, तुम् unbinds all (२) अङ् with fi, to
divide, क् all. (३) आ, काश्, to shine, अङ् all (४) समानात् आकाश-
दृष्ट्यादयोऽपि । आकाशं दीप्ती, इत्यर्थेति अङ्

हायापथेन, चम्बुराग्निः, चाकाग्निः, फेनानाः, ताराभिश्च यथाक्रमम् चोप
सतसेतुविमलकं, फेनराशिधवल नीलं सागरोऽथ, अरदि रावौ हायापथा
तारापुत्रधवल नीलम् चाकाशमिव शोभते इति विशदयति:—एतदनुस्य
प्रवृत्तान्तरे यथा,—‘नेद नभीमण्डलमन्व शाशि, नैदोथ तारां नवफेनमद्रा।’

२ अग्नि वैदेहि ।—देव ।—आशापथं यैरुण- मनोहर-नव-उमानामण्डितं च
शावनीयं गगनतलके विडम्बु करे, नैरुणं नलशाठन पर्याख विडितं नरी
देवमानामण्डितं अलनिविके विडम्बु कविवाह्ये ।

३ Look, Oh Vaidehi, 'at the foaming ocean' divi
by my bridge as far as the Malaya, and thus looking like
clear autumnal firmament bedecked with beautiful stars
divided by the milky-way.

गुरोरिथ्यक्षोः कपिलेन मध्ये

रसातलं संक्रमिते तुरङ्गे ।

तदर्धमुर्वीमवदारयद्भिः

पूर्वैः किलाऽयं परिवर्द्धितो नः ॥ ३ ॥

३ । गुरोरिति । थियक्षोः यद्युभिच्छोः । यज्ञैः सन्ननादुपयय
गुरोः सागरस्य, मध्ये(१) ध्वजमेधार्हे, तुरङ्गे, यथे, कपिलेन मुनिः
रसातलं पाताजं, संक्रमिते सति, तदर्धम् उर्वीम् अथवदारयद्भिः (२
खनद्भिः, नः अग्रार्धं, पूर्वैः दृष्टैः सागरसर्पैः, अयं समुद्रः परिवर्द्धितो
(३) किल । किलेवैतिह्ये । अतो नः पूज्यः इति भाष्यः । यद्यः

[३] (१) मेष & assoc. see, यत् अर्थ. or मेष to associate, यत् अर्थ

(२) यत्, यत् to pierce, (विधि) यत् अर्थ (वभीवापण्डितने)—(विधि, —यत्
यत् । यदायत् । यदायत् । यदायत् । यदायत् । यदायत्, &c (३) यत्
यत् &c &c &c, (विधि) यत् अर्थ.

गुरुरङ्गहारी शतशतुः नद्यापि तस्य कपिलसमीपे दर्शनात् स एवेति
 तेषां भ्रान्तिः, तन्मन्त्रैव कपिलना कपिलेवेति व्यपदिष्टम् ।

१. शिवजी गुरो मध्ये गुरुरङ्गे कपिलेन रसातल मकमिते तदयम् उभोम्
 परदारवदि न पूर्वे अथ (समुद्र) परिवर्हितं क्षिप्तं । बाण्यकार- . अथदार
 इम पूर्वे इम (समुद्र) परिवर्तितवत्, इति ।

२. पुरा क्षिप्त यदा कपिल (रसातल इन्द्री न कपिल) उच्चादिन पुन्यस्य
 मन्दरस्य राज्ञ अश्वमेधीयम् अश्वम् अपहृत्य पाताल नीतवान्, तदा तदश्वान्वेषणाय
 अकृतपूर्वंपुरुषाः सगरात्मजा इतिषो यन्त्रिता इम समुद्र परिवर्तितवत्,
 इति विशदायः । 'गुरी'—पूर्वंपुरुषत्वात् परमपुन्यस्य । यदा 'गुरी' पितु,
 उभोयां सगरेभ्योऽन्तात् अश्वमेध इत्यय । 'मेध'—अश्वमेधीये । 'उभोम् अश-
 दारवदि,'—पितुराश्रया इत्येक यीश्रमायामविचार इरातल अश्वद्विरिति
 यावत्, तथाच रामायणे,—'दीश्रमायामविलारमेकेको धरणीतलम् । विभिद
 पुरवत्यादा अश्वमेधसमेधुंश्री '३' इति । 'पूर्वे',—पूर्वंपुरुषे' वदिसदस-
 मध्यके, मन्दरसुतेरिति यावत् । 'परिवर्हितं'—अननात् विशेषेण इति नीतः ।
 अश्व रामायणे,—'अश्वमित्वात्तुवादिन समरेण विश्वद्वित' इति । सगरसुत-
 र्वद्वित्वादेव जलधे सागर इत्याख्या, तथाहि सगरसुते अननात् र्वद्वित'
 'मानर' इत्यस्य निदर्शकः । सागरोऽयम् अकृतपूर्वंपुरुषाणाम् अपथा अतिमहती
 कीर्तिः, अतो न सगौरवं बन्दनीय, इतिभावः । प्रियतमासकाम्यी पूर्वंपुरुष-
 गौरवाख्यां परमाबन्धनावहतीति सङ्ख्येयमादसवेद्यम् । अथ पूर्वंपुरुषकथा
 यथा,—पुरा क्षिप्त गृदविपद्ः अरुः सश्रुतकृतीः सगरस्य राज्ञो यद्ययं गुरुरङ्गम
 इत्या पातालं निमाय । अथ वदि सङ्ख्याणि सगरसुताः पितुराश्रया अश्वान्वेष-
 णाय धरणीतलं विभिदुः । एव रसातलमवतीर्षांशे तपश्चत कपिलस्य अवि-
 दूरे विश्वरत्नं समर्थं ददा कपिलस्यैव अश्वपहारिण्य मत्वा ह्रीयान् तमभ्यधावन् ।
 यतश्च कृपितस्य तस्य मर्द्वेङ्गुहारेण सन्धे सगरसुता मकराश्रीकृता अभवन् ।
 ततश्च सगरपीथेण अहमता पिष्टव्यघातेन यथा पातालं प्रविष्टा उपानीते अश्वे
 सगरो यत् न निरवर्तयन्, स्रष्टुमे कृत वन् मङ्गाघातश्च आश्रयश्रीया सागराश्रया
 र्वद्वितमभवत् । अथ बहोः कात्यान् परम् अहमत् पीथी मगौरव, अतिबहो-

तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं
स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।
विष्णोरिवाऽस्याऽनवधारणीयम्
ब्रूहृत्तया रूपमियत्तया वा ॥ ५ ॥

५। तां तामिति । तां ताम् अनेकाम् । नित्यबोधोक्तिं
बोधाय दिव्यक्तिः । अवस्थाम् अज्ञोभाषयस्थाम्, दिव्यमे
सत्त्वाद्यवस्थाम्, प्रतिपद्यमानं भजमानं, महिम्ना दश दिशः इत्य
स्थितं, विष्णोरिव अस्त्र रत्नाशरत्नम्, रूपं स्वरूपम्, उक्तरीत्या बहु
प्रकारत्वात् व्यापकत्वाच्च ब्रूहृत्तया (१) इत्यतया (२) वा प्रवृत्त्या
परिभाषतश्च, अनवधारणीयं, इति दुर्निर्दिष्टम् ।

५। तां ताम् अवस्थां प्रतिपद्यमानं, महिम्ना दश दिशः व्याप्य दि
विशोऽपि चलद्वयम् ब्रूहृत्तया इत्यतया वा अनवधारणीयम् ।

५। यथा हि यद्यत् परिभाषतश्च अविज्ञेयो दिव्यं प्रसिद्धो जलानो
- (पालिको, राजको, तामकोऽ) अवस्थां भव्यं इदित्यादिभिरेवम् । यथा
दिशं व्याप्य तिष्ठति, तथा भवत्यतः परिभाषतश्च अविज्ञेयं । यथा जलानो
इतिहास्य अज्ञोभाषितम् (यदाचित् किरा यदाचित् अवस्था) अवस्थां इत्य
अमलविज्ञानतादिभिर्माहात्म्यैः अज्ञो दिशो व्याप्य अवस्थितम् । दिशो
अज्ञोऽपि अज्ञानं अवलोकयामास । अविज्ञेयमीयस्युद्वयं यथा जलानो, इ
त्येतत् । 'तां ताम्'—अविज्ञेयताम् अज्ञेयताम् । 'महिम्ना'—दिव्यमे,—यथा
दिशं व्याप्य, दिव्यमे अविज्ञेयतां दिशोऽपि । यद्यत् इत्येवम्,—अज्ञेयतां
अविज्ञेयतां अज्ञेयतां इत्यादि । 'अज्ञेयतां'—अज्ञेयतां इत्यादि ।

[५] (१) इत्यतया, इत्यतया, इत्यतया इत्यादि । (२) इत्यतया
इत्यतया, इत्यतया, इत्यतया इत्यादि । (३) अज्ञेयतां, अज्ञेयतां, अज्ञेयतां
इत्यादि ।

इत्यादि श्रुतिरपि प्रमाणम् । 'ईदृक्कथा,—अयमिव दृश्यते इति ईदृक्' तस्य भाव ईदृक्ता, प्रकार इत्यर्थे, तथा ; 'ईदृशम् अस्य रूपम् इति कृत्वा । 'इत्यलया',— इदं परिमाणम् अस्य इति इयत्, तस्य भाव इयता, परिमाणमित्यर्थे, तथा एतावदस्य परिमाणम् इति कृत्वा ।

६ । एहे ननु, विभू नारा जेहे जेहे अवश वादन करिषा, निज महिनाद वन विद् वाणिजा अवशान करिण्टाहन, विभू नारा देहीरुठ आकार उ परिमाणत्र निर्णय इदना ।

5. Its nature like that of Vishnu is inconceivable as to shape and measure, and partaking of all His manifold states it pervades the ten quarters of the globe with its glory

नाभिप्ररूढास्त्रुहासनेन

संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।

अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः

संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिश्नते ॥ ६ ॥

६ । नाभीति । युगान्ते कल्पान्ते उचिता परिचिता योगः स्वात्मनिष्ठैव निद्रैव निद्रा यस्य स, पुरुषः विष्णु, लोकान्, संहृत्य, नाभ्यां प्ररूढं यत् अमुंरुह (१) पद्म तदासनेन तन्नाभिकमला-
श्रयेण प्रथमेन धात्रा दत्तादीनामपि सृष्टा पितामहेन, संस्तूय-
मानः, (२) वान्, अमुम् अधिश्नते (३) अमुंश्नन् श्रुते इत्यर्थः ।
कल्पान्तोऽप्यस्ति इति भावः ।

[६] (१) अम्, water, इद् to grow, कर्त्वा (अम्नि जले रोहति)
(२) वान्, कृ to praise, (अर्चयि) जानच् अर्त्वा कृ (अर्चयि)—श्रीति-सर्वीति ।
अर्चोन्-अर्चोन् । अर्चोन् । तुदावः । &c अर्चयि-कृते । अर्चयि ।
तुद्वे । &c कृत्वा &c (३) अधि, शो to sleep.—इति जगते श्रुते । अर्चते ।
अर्चयि । अर्चयि । &c अर्चयि-अर्चते । अर्चयि । &c अर्चयि । अर्चयि । &c

६ । युगात्कीर्तितयोगनिद्राः पुरुषः लोकान् सङ्ख्य नाभिप्रदटांस्तुदृष्टवान्
प्रथमेन धावा ससूयमानः (सन्) अमुम् अधिशेते ।

६ । नाभ्या प्रदटम् अम्बुदृष्टम् आसन यस्य, तेन । वाच्यान्तर,--संसूयमाने
युगात्कीर्तितयोगनिद्रेण पुरुषेण अभी अधिश्यते ।

६ । कल्पान्ते परमपुरुषो नारायणो जगन्नि आत्मनि संख्यन् अधिशे
नद्यार्धवे शशित्वा योगनिद्रा भजते, सूयते च तदा निजनाभिकमलाशयिष
ब्रह्मणा । प्रलौनेत्रपि जगत्सु न लीयते इति सकललोकीन्तरीयं समुद्र इति
भावः । 'युगात्कीर्तितयोगनिद्राः' इत्यस्य व्याख्याने 'स्वात्मनिष्ठैव निद्रेण निद्रा यथा
इति यत् सञ्जिनाद्येनोक्तं तस्याप्यभिप्रायः,—'स्वात्मनिष्ठा'—स्वस्मिन् आत्मनि
आत्मन निष्ठा प्रसूय, प्रलौनभावेनावगम्यतिरिति यावत्, सा एव, निद्रेण जीव
सामान्या सुप्तिरिव, निद्रा सुप्तिः इत्यर्थः सः । 'उक्तञ्च कुमारे,—'आत्मना कृतिना च
त्वमात्मानं च प्रलीयसी' इति । वस्तुतस्तु नित्यज्ञानानन्दस्वरूपे परमात्मनि निद्रावती
जीवधर्मो नास्ति । यथा हि बहुष्याटयो जीवा रातो स्वकर्मणो निद्राया निद्रा-
कायमनोव्यापाराय निद्रा भजन्ते, तथा सर्वभूतात्मा नारायणः प्रलये सृष्टिपालना
दिनिद्राया निद्रायाश्च सन् आत्मना आत्मनश्च प्रलीनो भूत्वा निद्रित इव भवति,
इति फलितार्थः । कल्पान्ते लोकमहारपुरुषेण भगवतः एकाध्वेने प्रथमे यथा इति-
वर्गे,—'पूर्वे युगसदृशे तु कल्पो नि शेष उच्यते । तत्र सर्वाधि भूतानि दत्त्वा
दिशतेऽस्य । ब्रह्मायमयतः कृत्वा महादिलगणैर्विभी । प्रविशति सुषेण
इति नारायण प्रभुम् ।.. तत्र भवन्ते रात्रिः सकलेकार्धवे तदा । नारायणो
दधे निद्रां प्राणं वर्षसहस्रकम्' इति । तस्य नाभियुगे ब्रह्मणोऽङ्गानां दशा
दर्शयति,—'तस्य सुषम् शृणुमि नाभिरुपात् ससूयितम् । आय तस्यामन एव
ब्रह्मणः सर्वसत्रिमम्' इति । 'अमुम् अधिशेते' इत्यर्थे अधिशेदव्यासा कर्मणि
कर्मन्तम् । 'युगात्कीर्तितयोगनिद्रा येन' इति दिनकरः ।

७ । इत्यस्य विरि देवैर्विहृत्तयना करिषा वाकेन सेहै परत पुरुष वरा
७७२ अः ३३३ पूरुषक एहै कर्षवे भयन करेन, एतः एतौ न नातिकरण आनीन प्रत
विवादा (इत्या) डेवाड श्रुव कः ३३३३ वाकेन ।

G. It is on the bosom of this ocean, that, the Supreme Being at the end of every Yuga rests, absorbed in the sleep of

imitation, after drawing the worlds within himself, while the
et creator prays to Him, seated on the lotus sprung from His
vel

पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्थाः

शरण्यमेनं शतशो महीधराः ।

नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यः

धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ ७ ॥

७ । पक्षेति । पक्षच्छिदा (१) गोत्रभिदा (२) इन्द्रेण । उभयपक्ष
तत्सद्विषयादिना क्षिप् । आत्त-(३) गन्थाः हतगर्वाः अभिभूता
त्यर्थः । “गन्धो गन्धक व्यामोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोः” इति विश्वः ।
“आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात्” इत्यमरः । मही धारयन्तीति महीधराः
पर्वताः । मूलविभुजादित्वात् कप्रत्यय । अतं अतं शतशः (४),
शरण्यं (५) इत्यसमर्थम्, एनं ससुद्रम्, परेभ्यः शत्रुभ्यः, उप-
प्लविनः भयवन्तः नृपाः, धर्मोत्तरं धर्मप्रधानं, मध्यमं मध्यभू-
पालम् इव आश्रयन्ते । “अरेष विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्हन्तरः”
इति कामन्दकः । आत्तवन्धुः इति भावः ।

७ । पक्षच्छिदा गोत्रभिदा आत्तगन्था महीधरा शतशः शरण्यम् एन, परेभ्यः
उपप्लविनः नृपा धर्मोत्तरं मध्यमम् इव, आश्रयन्ते ।

७ । आत्त गच्छीत इत इति यावत्, गन्ध गन्धः वेदा ते । वाच्यानर,—
आत्तगन्धो महीधरे श्वे, उपप्लविभि धर्मोत्तर मध्यम इव, शरण्य एव आशीयते ।

७ । यदा हि बलरत्नरेष विजिगीषुणा अभिभूत राजकुलम् आर्जवाचसम्

[७] (१) पक्ष wing, छिद to cut, क्षिप् aff. (२) गोत्र mountain, भिद
to break, क्षिप् aff. (३) दा to give, with आ to take, त् aff (४) शत
hundred, षडि aff (५) शरण्य shelter, एत् aff

मध्यमं राजानं शरणं भङ्गने, तथा वशिष्वा अभिभूतं पञ्चतकुलम् चान्तवाचदमं
 एव समुद्र शरणं भङ्गने । शरणागतस्त्वकीर्णं मिथुरिति भावः । 'पद-
 चिदा'—विजिगीषुपदे—पद्यान् सदाद्यान् यातव्यपत्नीयान् राज्ञः इति यावत्,
 द्विनति नाशयतीति पश्चिदन, तेन । इन्द्रपदे, पद्यान् पञ्चतपतसान् द्विनति
 वशेषं प्रातयतीति, तेन । 'गोवमिदा'—विजिगीषुपदे—गोवं नाम कौर्त्तमिति
 यावत्, भिनति पराभवादिना अपहरतीति तेन । इन्द्रपदे, गीतं पञ्चतं भिनति
 वशेषं विदारयतीति, तेन । 'गीतं नाधि क्लेशवन्ने' इति उभयवापि विद ।
 पुरा किल द्विरप्याद्यमायया समुपजातपद्यान् मन्थानविवन्तितान् पञ्चवान्
 लोकषयाय प्रवृणान् चान्नीक्य पुरन्दरी वञ्चेष तेषां पद्यान् चिच्छेद इति इति-
 वन्ने कथानुसन्धेया । 'शरण्यम्',—शरणे साधुः, तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः ।
 'धर्मोत्तर'—धर्मोः चान्तवाचरूप, उत्तर श्रेष्ठः मुख्यत्वेन अवलम्बनीय इति
 यावत्, यस्य तम् । 'मध्यमम्', द्वादशराजके मण्डले मध्यमनामानं राजानं,
 यदाह कामन्दकः,—'अरेष विजिगीषीय मध्यमो भूयन्नरः । अनुपदे सद्गतो
 समर्थो व्यसथीर्वधे' । अर्थार्थो यथा,—'अरे' यातव्यस्यापि, 'भूयन्नर'
 भूयन्नररूपो रिपुः, 'मध्यमः' नाम, स 'विजिगीषीः च' अपि रिपुरेव मरतिः
 उभयोः परिभावात् परितमिन्नतयुक्तः । स च मध्यमः 'सद्गतयोः' एकैभूतयोः
 तयोः परिविजिगीषोः, 'अनुपदे' कावदष्टाभ्याम् उपकारे, 'समर्थः' प्रभुः, तद-
 पेक्षया हीनशक्तित्वात् । तयोरेव 'व्यसथी' भिन्नयोः, 'वधे' दृष्टने च प्रभु-
 एकैको मध्यमस्य युद्धे समर्थो न भवतीति । अत्र 'मध्यमस्य प्रचारश्च विजिगीषी
 चिदितम्' इति मनुवचनव्याख्याने कुङ्कुमद्वेनैव ज्ञतम्,—'परिविजिगीषी च
 भूयन्नरः, सद्गतयोरनुपदे समर्थो नियुद्धे चासद्गतयोः समर्थः स मध्यमः'
 इत्यादि कामन्दकीवनीतिसारटीका । द्वादशराजकं मण्डलं यथा,—(१) विजि-
 गीषुः, तस्य पुर सरा,—(२) अरिः, (३) मिथम्, (४) अरिमित्रः, (५) मिथमित्रः,
 (६) अरिमित्रमित्रं चैते । तस्य पृष्ठगा,—(७) पार्श्विवाहः, (८) चाक्रन्दः, (९)
 पार्श्विवाहासारः, (१०) चाक्रन्दासार चैते, (११) मध्यमः, (१२) उदासीनः
 इति । 'पश्चिदी गोवमिदी धयार्ताः' इति वृत्तमः पठति ।

ग्रहण करेन, नउ नउ दूरर नेदेइण पनउउनी ईल्लरईक कउगर्ण हईदा एहे
[वर्णितउरक नमुअउर यःइय ग्रहण करे ।

7. As princes frightened by enemies take shelter under a neutral and virtuous king, so hundreds of mountains, humbled down by Indra the breaker of their wings, have taken shelter within this sheltering ocean.

रसातलादादिभवेन पुंसा
भुवः प्रयुक्तोद्धहनक्रियायाः ।
अस्याच्छमम्भः प्रलयप्रवृद्धं
मुहूर्त्तवक्त्राभरणं वभूव ॥ ८ ॥

८ । रसातलादिति । आदिभवेन (१) पुंसा आदिवराहेण,
रसातलात् प्रयुक्तोद्धहनक्रियाया छतोद्धरणक्रियाया, विवाहक्रिया
यं अज्यते, भुवो भूदेवतायाः, प्रलये (२) प्रवृद्धम्, यस्य अरुधे-
अच्छम् अम्भ, मुहूर्त्तं वक्त्राभरणं अञ्जारत्नार्थं मुखावगुण्ठन,
वभूव । तदुक्तम्, 'उद्धृतासि वराहेण छयेन शतवाहुना'
इति ।

८ । आदिभवेन पुंसा रसातलात् प्रयुक्तोद्धहनक्रियाया भुव, प्रलये प्रवृद्धम्
अस्य अरुधम् अम्भ मुहूर्त्तवक्त्राभरणं वभूव ।

८ । प्रयुक्ता उद्धहनक्रिया यस्या, सा, तस्या । वक्त्राय आभरणं मुहूर्त्त
वक्त्राभरणम् । वाच्यं च — अरुधेन अरुधेन प्रलयप्रवृद्धेन वक्त्राभरणेन वभूव ।

८ । वरी यदा वभूम् उद्धति तदा विमल दृष्टलाङ्गशो यदा वधा
मुखावगुण्ठनं भवति, तथा वराहवरी भवताम् विष्ट यदा यातामनितप' वरा-
हवरी उद्धरन्, तदा अस्य अमुदम्भ प्रवृद्धीकृतित अह अह तदा मुखावगुण्ठ-

[८] (१) आदि first, भव born, from भू to be, अर् अर्. (२) प्र, सा
to adhere to, &c अर् अर्

नम् आसीत्, इति विशदयते । अत्र दिनकरणात्मा यथा,—‘दशमे
 मण्डलम् अतएव पार्थिवपरमाणादीनाम् अध पातात अष्टं निर्दिष्टम्
 वक्राभरणं वक्रतिरोधानम्, यथा पुंसां कृतपापियद्वक्त्रिणाद्यथा विना
 मूलासमा सुखावगुण्ठनं भवति इति ध्वन्यते’ । पुरा दिन बोध
 नारायणो यज्ञवराहो मूलां रसातलगतौ पृथिवीं द्वापयेत् तदा,
 एतस्मिन्,—‘मूला यज्ञवराहोऽसौ द्वागध प्राविशद् गृहम् । अग्निः सन्तःसितः
 स तामाहूतं प्रजापतिः । रसातलतले यथा रसातलगतं तत । इति
 द्वितामोप द्वापयेषोऽन्वहार नाम्’ । इति ।

२ । एतन् आदि भूकथनाद्वन, दशमः इति पृथिवीर उच्यते
 इतिः इति, उच्यते इति मूला यज्ञवराहोऽसौ द्वागध प्राविशद् गृहम्
 एतस्मिन् अन्वहार इतिः इति ।

३. The clear water of this ocean vastly swollen for
 universal destruction became for a moment a veil over
 face of the Earth which was being uplifted from the
 world by the primeval Being : the Narayana, who in the
 of fear, raised up on one of his tusks the earth which he
 raised beneath the waters when the whole world had become
 ocean)

मुस्यार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः

मयं तत्राधरटानद्वयः ।

अनन्यमासान्यकलतदृष्टिः

पियत्रमौ पाययते च मित्रम् ॥ ८ ॥

चतुरः। असी समुद्रः, मुखार्पणेषु, प्रकृत्या सख्यादिप्रेषणं विना, प्रगल्भाः छष्टाः, सिन्धुः नदीः। “सिन्धुः समुद्रे नद्यां च” इति विश्वः। स्वयं पिबति पाययते (२) च, तरङ्गाधरम् इति श्रेयः। न पादभ्याङ्ग्यमेत्यादिना पिबतेर्ण्यन्ताम्रित्यं परस्मैपदनिघेधः, गति-बुद्धीत्यादिना सिन्धुणां कर्मत्वम्। दम्पत्योर्युगपत् परस्परधाधरपान-मनन्यसाधारणम् इति भावः।

८। अन्वसात्मान्यकलवहति तरङ्गाधरदानदेष असी समुद्र, मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः सिन्धुः स्वयं पिबति पाययते च।

९। वाचान्तर,—तरङ्गाधरदानदेषेण अन्वसात्मान्यकलवहतिना अमुना सिन्धुः पीयन्ते पाययन्ते च।

८। अथ समुद्रस्य स्त्रीकथीमोऽपि सम्बन्धीकीलर, तथाहि बह्वीना स्त्रीया युगपत् अधरपानम् अधरपायनञ्च न कदापि कथञ्चन, अथ तु कलवमताना बह्वीना नदीना युगमदीव मुखपान तरङ्गाधरपायनञ्च सदैव भवति। अतस्मै नदीमुखानि अनेन सिन्धुना सङ्गच्छन्ती इति फलितम्।

९। निम्न कलववहण मदीकूलेषु मरिच एह मनुज्ज्वर नद्योण कति अनाधारण एण्वत्तवहाया मदीरा वरा आसिवा ईईके दूर एवान करेन, इति० ताहाविगने उवस्रहण अधरवारे विलक्षण पट्टे, इनि (एईरूप) युगप एहाविगनेर यधरपान ए ताहाविगने अवर ज्ञान करिदा एवेन।

9. This ocean, whose connection with his spouses (rivers) is of an extraordinary nature, is expert in offering his wavy lip to the rivers, who also are by nature forward in offering him their mouths, (and thus) he drinks them (and at the same time) makes them to drink

अथन्, कलदीरेकम्। अर्थं ज्ञायते इति वा, शैधानी कथञ्चन) (२) वा to drink,—पिबति। अचित्पत्, अद्यात्, पयो। &c. कथञ्चि—पीयते। अद्यादि, पयो। &c. चिचि—पाययति—पाययते; अद्यायत्—अद्यायत; अद्यायत्—अद्यायत्। &c. पीत। पिबत्। &c.

ममत्वमाद्राय नदीमुत्थायः

मंभीलयन्तो विष्टाननत्वात् ।

अभी गिरोभिस्त्रिमयः मग्भूः

ऊर्ध्वं विष्टान्नि जलप्रयाहान् ॥ १० ॥

१० । मग्भूः । अभी । गिरोभिः । त्रिमयः । मग्भूः ।
ऊर्ध्वं । विष्टान्नि । जलप्रयाहान् ॥ १० ॥
अभी । गिरोभिः । त्रिमयः । मग्भूः ।
ऊर्ध्वं । विष्टान्नि । जलप्रयाहान् ॥ १० ॥

10 See, you whales shutting their mouths and spouting through their perforated heads streams of water which they received from the mouths of the rivers impregnated with animal life in to their yawning mouths.

मातङ्गनक्रैः सहसोत्पतद्भिः

भिन्नान् द्विधा पश्य समुद्रफेनान् ।

कपोलसंसर्पितया य एषां

व्रजन्ति कर्णक्षणाचामरत्वम् ॥ ११ ॥

११ । मातङ्गेति । सहसा उत्पतद्भिः मातङ्गनक्रैः मातङ्गाकारैः
यादौ; द्विधा भिन्नान् समुद्रफेनान् पश्य, ये फेनाः एषां जलमातङ्ग-
नक्राणां, कपोलेषु संसर्पितया (१) संसर्पणेन हेतुना, कर्णेषु क्षणं
चामरत्वं व्रजन्ति (२) ।

११ । अथमा उत्पतद्भिः मातङ्गनक्रैः द्विधा भिन्नान् समुद्रफेनान् पश्य, ये
एषां कपोलसंसर्पितया कर्णक्षणाचामरत्वं व्रजन्ति ।

११ । मातङ्गाकारा नका, तैः । चामरव्य भाव चामरत्व, कर्णेषु क्षणं
चामरत्वम् । संसर्पितां भाव संसर्पिता, कपोलेषु संसर्पिता, तथा । वाच्यामर,
—ये कर्णक्षणाचामरत्व व्रजन्ति । जलहस्तिनो यदा उत्पद्येन घनीभूतान् सिन्धु-
दिमान् भिन्दन्ति तदा तेषां कपोलेषु स्वयं यद्यथा फेना तेषां कर्णक्षणाचामरत्वोनि
चामराणि इव स्व स्व स्वयम् इति विग्रहादौ ।

११ । 'एषां' कपोलानां नका नक द्विधा नमुद्रैः केनमुद्रैः द्विधा विदुः
वदितः, केन नकलैः द्विधा वदन्ते नान्दि । कर्णक्षणाचामरत्वोनि वाच्यं
वदितः ।

[११] (१) कर्ण, कर्ण to कर्ण, क्षण and क्षण affs (२) व्रज to व्रज,—
व्रजति । चामरत्वम् । चामरत्वम् । व्रजति । &c कर्णक्षणाचामरत्वोनि—व्रजति । चामरत्वम् । &c.
व्रजति । व्रजति । &c.

11. Look, how the sea-elephants are springing up all of a sudden splitting the foams, which sticking to their temples appear for a moment, like *Chambers* over their ears.

बेलानिलाय प्रसृता भुजङ्गाः

महोर्मिर्विस्फूर्ज्जघुनिर्विज्ञेपाः ।

सूर्यांगुसम्पर्कसमृद्धरागैः

व्यज्यन्त एते मणिभिः फणस्यैः ॥ १२ ॥

१२ । वेनेति । बेलानिलाय बेलानिलं पातुम् इत्यर्थः । क्रिया-
धोपपदेत्यादिना चतुर्थी । प्रसृताः निर्गताः, महोर्मोर्मां विस्फू-
र्ज्जघुः (१) उद्रेकः । द्वितीष्टुजित्यघुच्प्रत्ययः । तस्मात् निर्विज्ञेपाः
दुर्गहमेदाः, एते भुजङ्गाः (२), सूर्यांगुसम्पर्केण समृद्धरागैः प्रसृद्ध-
कान्तिभिः, फणस्यैः मणिभिः, व्यज्यन्ते (३) उन्नीयन्ते ।

१२ । बेलानिलाय प्रसृता महोर्मिर्विस्फूर्ज्जघुनिर्विज्ञेपाः एते भुजङ्गा
सूर्यांगुसम्पर्कसमृद्धरागैः फणस्यैः मणिभिः व्यज्यन्ते ।

१२ । बेलानिलाय प्रसृता महोर्मिर्विस्फूर्ज्जघुनिर्विज्ञेपाः एते भुजङ्गा
सूर्यांगुसम्पर्कसमृद्धरागैः फणस्यैः मणिभिः व्यज्यन्ते ।

१२ । तोरादततरङ्गाणां तोरायतसुजङ्गाणां तुल्याकारत्वान् न क्वचित्
भेदी ह्यग्नते, केवलं तोरकरमासुरैः फणमणिभिरैव सुजङ्गाएव एते इत्यभिप्रायते,
इति विग्रहाय । दीर्घत्वात् वक्रगतिना च सुजङ्गानां महोर्मिनास्यम् ।

[१२] (१) वि, स्फूर्ज्ज् to shine. &c. चतुष् अङ्गि—स्फूर्ज्ज्ति । चतुष् अङ्गि ।
चतुष् अङ्गि । पञ्च अङ्गि । &c. (२) सुजङ्गा a curve, इत् to go, चतुष् अङ्गि (१)
चतुष् with वि, to make clear.—चतुष् अङ्गि । चतुष् अङ्गि । चतुष् अङ्गि ।
चतुष् अङ्गि—चतुष् अङ्गि । चतुष् अङ्गि । चतुष् अङ्गि । व्यज्यन्ते
व्यज्यन्ते । &c.

मिथलम्ब, मन्थनाद्यै देवासुरै घूर्ण्यमान मन्दरादिरिव शीभते इति विश्वदायं ।
 'जलानि पातु' प्रथमतो च पूर्वभागेन जल स्पृशता, आबर्षण्य जलमयस्य वेग-
 वशात् क्षमता मिथेन' इत्यादि दिनकरः । मन्दरादिषा जलधिमय्यनं यथा
 भारते,—'मन्थान मन्दर कृत्वा तथा निवद्य वायुकिम् । दिवा मयितुमारम्भा'
 समुद्र निधिमन्थमानम्' । इत्यादि ।

२३ । येष क्षमप्रदने अतुल्य इहेवाम्नाञ्च आबर्षणेन पूर्णित इत्यत्र लुप्तिरूपेण
 बोध इहेतेत्ये येन एहे समुद्र आवार (वल्ग्व) शिबि वात्रा अमथित इहेतेत्ये ।

14 The clouds, whirling round the whirlpool on coming
 in contact with the waters to drink, make the ocean almost
 appear its being churned again with the mountain (Mandara)

दूराद्यश्चक्रनिभस्य तन्वी

तमालतालीवनराजिनीला ।

आभाति विला लवणाम्बुराशिः

धारानिवद्धेव कलङ्करेखा ॥ १५ ॥

१५ । दूरादिति । अयश्चक्रनिभस्य लवणाम्बुराशि दूरात् तन्वी
 अयुख्येन अवभासमाना, तमालतालीवनराजिभिः नीला विला, (१)
 तीरभूमिः, धारानिवद्धा (२) घञ्जाश्रिता, कलङ्करेखा मालिन्य-
 रेखा इव, आभाति । "मालिन्यरेखान्तु कलङ्कमाहुः" इति दण्डी ।

१६ । अयश्चक्रनिभस्य लवणाम्बुराशि दूरात् तन्वी तमालतालीवनराजि-
 नीला विला धारानिवद्धा कलङ्करेखेव आभाति ।

१७ । तमालानां तालीनां च वनानि, तेषां राजस्य, ताभिर्भोक्षा ।
 धारानां निवद्धा । वाचान्तर,—तन्वा तमालतालीवनराजिनीलया विलया
 धारानिवद्धया कलङ्करेखया इव आभायते ।

[१४] (१) ईल् to go, चच् and टाप् affs. (२) धारा, from धृ to hold,
 (१५) चच् and टाप् affs. निवद्धा, from नि, वच् to bind, व् aff from
 टाप् aff.

१६। अथ जलधेः विलासलया वलयाकारा जलधर्मा वनश्रीषो यस्यात्
 पतिदूरात् विमानान् शीथभावेन दृश्यमाना मती, कल्पयित् शोडशस्य मेमि-
 मलया मालिन्यरेखा इव शीभने, इति विश्वदायः । अथ समुद्रश्च अथयक्षिण,
 विलायाः धारया, वनराजिष कलहरेशया कमीष माणम् । जलधर्मावनायं
 तमालतालीयदृष्यं, जायन्ते च प्रायश्च तमालतालादयः विश्वसृष्टेः ।

१७। तान-तमान-वनश्रीषोः नीलवर्णं नववसुधैर तीरं दूरं हरेते दृश्यमाने
 लंकितं हृद्यम्, गोपं हरेतेह्ये येन एकस्मिन् लोहकलेषु टारि धारं एकं
 वनश्रीषो नाभिदा आह ।

15. Looking down from on high, this briny ocean looks
 like an iron-wheel, and the shores around dark with lines of
 forests of Tamála, and Táli, appear like a faint line of black
 around the periphery of that wheel

वेलानिलः केतकरेणुभिस्ते

सम्भावयत्याननमायताक्षि ।

सामक्षमं मण्डनकालहानिः

वेत्तोय विस्वाधरयवटशाम् ॥ १६ ॥

१६। वेलानिल इति । ये आयताक्षि । 'वेषा म्यात् तीर-
 श्रीरपो' इति विश्वः । वेलानिलः केतकरेणुभिः से आयतं सम्भाव-
 यति (१) । विश्वंमिष्ये लायामुत्प्लेक्षते, विस्वाधरे वटशामं मा,
 सामक्षेण (२) आभरकक्षिदया कालहानिः (३) । निलम्, तस्य अक्ष-
 मम् अमरमावम् । अक्षं विषयी । कालहानिममहमानं, वेलीर
 किम्, श्री केतु अर्थं सम्भावयेत् इत्यर्थः ।

[१६] 15. Looking down from on high (विषयः) प १६ व १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

१६ । (६) आद्यतापि । वेद्यामिष' केतकरिणुभिः ते आननं मन्त्रावर्षति,
विष्वाधरवहदक्ष्य मां मण्डनकालदाने अक्षम वेति इव ।

१६ । केतकानां रेश्वर, ते । आद्यते अर्चयन्ते यस्या, तत्सम्बोधनी । विष्णु
तुल्य 'अधर' विष्वाधर', इषी मध्यपटलोप' स्वात इति वामन । विष्वाधरे
बडा लक्ष्या येन, तम् । वाच्यानर,—वेद्यामिनेन ते आननं मन्त्रावर्षते, विष्वाधर
वहदक्ष्य अक्षम अह विद्ये इव ।

१६ । 'सम्भावयान्'—मण्डयति । 'कुङ्कुमादिना स्वया क्रियमाणस्य मण्ड-
नस्य आश्रदाने अक्षम कालचंगम् अमदमानम्' इति टिनकर । 'आद्यतापम्'
इति पाठे 'आननम्' इत्यस्य विशेषणम् ।

१७ । अद्रि आग्रहलोचने । वेद्यावायु, केशकवृक्षमेव वेद्युश्चारा त्रौमाव वदन
दृष्टि कद्रिटेहे, वृक्षि वायु दृष्टिते पाद्रिग्राहे वे आग्रि त्रौमाव विष्वाधरपणनेव
छना एउ पिपानित वे त्रौमाव द्रुवा करिवार विलषु मद्रिटे अकम् ।

16 O thou long eyed ! as if knowing me thirsty after thy
Vimba-like lips and impatient of the delay of decorating thy
self, the sea-breeze decorates thy face with the pollen of
Ketaka flowers.

एते वयं सैकतभिन्नशुक्ति-

पर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः ।

प्राप्ता मुहूर्त्तेन विमानवेगात्

कूलं फलावर्जितपूगमालम् ॥ १७ ॥

१७ । एत इति । एते वयं, सैकतेषु (१) भिन्नाभिः शुक्तिभिः (२)
पर्यस्तानि परितः विमानि, मुक्तानां पटलानि यस्मिन् तत् तयोस्तं,
पयोः आवर्जिताः (१) आनमिताः दूग्माद्याः यस्मिन् तत्, पयोधेः
कूलं, विमानवेगात् मुहूर्त्तेन प्राप्ताः ।

[१७] (१) सिक्ता sand, अर्चु aff (२) एषु to sorrow, &c fact
an (द'न) (१) आ, इण् to quit, (विष्) अ aff

१०। एते वय, सेकतभिन्नप्रकृतिपय्यंक्षमुक्तापटलं फलावर्जितपूगमालं पयोधैः
कुलं विमानवेगात् मुहूर्तेन प्राता ।

१०। 'सिकतामयी दृश सेकतं, तत्र भिन्नाभ्यां विहतमुखीभ्यः प्रकृतिभ्यः
पय्यंक्ष मुक्ताहृन्द यत्र तत्', इति टिनकरः । 'पुल्लिमविदीर्घप्रकृतिपतितमौक्तिक-
प्रकरम्' इति वज्रम ।

११। एहे आचरन् विमानयोगे मुहूर्तमधो, फलछन्नत पूगमालां चोत्थित मनु-
दुले आनिवा पंखिलान , हेहाव पुलिने विदीर्घं कुट्टिगर्भ इहेते अथित दूता मरुत
विदीर्घं इतिहाह ।

17. Now we have all reached in a moment by the speed of the aerial car, the shore, where the rows of betel trees are bent down with fruits, and upon whose sand lay scattered the pearls beaten out from their shells.

कुरुष्व तावत् करभोरु पश्चात्

मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ।

एषा विदूरीभवतः समुद्रात्

सकानना निष्पततीव भूमिः ॥ १८ ॥

१८। कुरुष्वेति । "मतिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो वक्षिः"
इत्यमरः । करभः इव ऊर्ध्व यस्याः सा करभोरुः । ऊर्ध्वतरपदादौ-
पद्य इत्यूर्ध्व । तस्याः मम्बुद्धिः चै करभोरुः । मृगवत् प्रेक्षते इति
विग्रहः चै मृगप्रेक्षिणि । तावत् पश्चात् मार्गे लङ्घिताभ्यनि, दृष्टि-
पातं कुरुष्व । एषा सकानना भूमिः, विदूरीभवतः (१) समुद्रात्
निष्पतति निष्प्रागति इव । विदूरशब्दाद् विग्रेष्यनिष्प्रात् चिः ।

[१८] (१) विदूर distant, मृ १७ b., २४ a? (वयो) ; विदूर because
विदूरी-त्ये १७ a?)

यथा सञ्चरते (२), क्वचित् भगानो, क्वचित् पततो (३) यस्मिन् य
यथा सञ्चरते । समस्ततीयायुक्तादिति संपूर्णोच्यतेरात्मनेपदम् ।

१८ । विमान, वी मनसः यथाविधः अभिलाषः तथा प्रवर्तते, यथा क्वचित्
पुराणा यथा, क्वचित् भगानो (यथा), क्वचित् पततो च (यथा), सञ्चरते ।

१९ । विमानेन प्रवर्तते इति वाच्यत्वरम् । अहं यत्र यत्र गतिम् इच्छाम,
मम अभिवायं ब्रूया विमानपि तत्र तत्र गच्छति, मदिच्छया अदाचित् सुरमार्गे
अदाचित् मीचमार्गे अदाचित् पक्षिमार्गे गच्छतीति विग्रहाद्यैः ।

२० । आचारं मनसो वेदनेन क्वचित् इहोःउहो वेधे । विमानेन उच्यते उच्यते
कचन दृश्यते विहा इतिःउहो, कचन वेदनेन विहा कचन वा पक्षिमार्गे विहा इतिःउहो ।

19. Look! the car is moving as my mind desires, — some-
times, in the region of the gods, sometimes of clouds, and some-
times of birds.

असौ महेन्द्रदिपदानगन्धिः

विमार्गगायीषिविमर्द्शीतः ।

आकाशवायुर्दिनयौवनोत्यान्

'आधामति स्वेदलान् मुनि ते ॥ २० ॥

२० । आधामिति । महेन्द्रदिपदानगन्धिः वेदावनमदगन्धिः,
विमार्गगायीषिविमर्द्शीतः (१) ब्रूया । महिनापिवादिना
उपरपरमार्गात् । तस्याः वीचीमः विमर्द्शीतः (२) मन्वर्षेण इति,
असौ आकाशवायुः, दिनयौवनोत्यान् मध्यममध्यमम्, ते मुनि
स्वेदलान्, आधामति (३) इति । अनेन सुखपरमार्गो दर्शितः ।

२० । महेन्द्रहिपदानस्य गन्धो लीघो चल्पस्मिन् इति महेन्द्रहिपदानगन्धि ।
 'गन्धो गन्धश्च यामोदे लीघो मन्धश्चगन्धे' इति विश्वः । 'चल्पाख्यायाम्' इति
 सूत्रेण गन्धस्य इकार चल्पादेशः । सुरपथसघारी वायु सुरपथस्थितस्य पिरावत-
 मदस्य कषान् बहतीति फलितार्थः । दिनस्य यौवन मध्यभाग मध्याह्नकाल-
 इति यावत्, तत्र सञ्चितमतीति, तान् । वाक्यान्तर,—अमुना महेन्द्रहिपदान-
 गन्धिना त्रिसार्गगाथोचितरहस्यीतेन आकाशवायुना दिनशीवनीत्या भ्वेदलया
 आचम्यन्ते । पिरावतमदस्यकाल वाधी शीरस्य, गह्वानरहस्यकाल श्रेण्य, अन्त
 विन्दुद्वयस्य च मान्य मन्वते । पिरावतमन्दास्त्रिणीयद्वयेन सुरपथसघारी दासत ।
 सप्तमं पूर्व्यद्रीकि—'जाचन् यथा सचरते सुराचाम्' इति ।

२० । त्रिसार्गगाथेय मन्वते इति, मन्वादिनीर उरप्रान्मोलेने म्नीतल एत
 आवापवायु तोमात्र सुःपत्र मन्वाकृतपञ्चनित वर्धविष्णु सकल दूत कश्चित्तः ।

20. The ether scented with the fluid exuding from the
 temples of Indra's elephant, and cooled by its contact with the
 waves of the celestial Ganges (ःत्रिसार्गगा lit three-streamed), is
 sipping from thy face the drops of sweat produced by the mid-
 day (heat)

करेण वातायनलम्बितेन

स्पृष्टस्त्वया चण्डि कुतूहलिन्या ।

धामुञ्चतीवाभरणं

२१ । करेयेति

गदाच्चे लम्बितेन ध्वसं सितेन करेण स्पृष्टः, उद्भिन्नविद्युद्दलयः घनः,
ते द्वितीयम् ध्यामरणं (२) बलयम्, चामुञ्चति (३) इव व्यर्पयति इव ।
चण्डीत्वनेन कोपनंशीलत्वाद् भीतः क्षिप्रं त्वां मुञ्चति मेघ इति
व्यव्यते ।

२१ । (३) अष्टि ! कुतूहलित्वा त्वया वातायनलम्बितेन करेण स्पृष्टः उद्भिन्न
विद्युद्दलयः घनः ते द्वितीयम् ध्यामरणम् चामुञ्चतीव ।

२१ । उद्भिन्नं प्रकाशितं विद्युद्देव बलय येन सः । कुतूहल द्वितीयं चण्डी-
तया । कुतूहलम् अपूर्ववस्तुदृष्टयया आपण्यम् । वाताकरं,—स्पृष्टेन उद्भिन्न
विद्युद्दलयेन घनेन द्वितीयम् ध्यामरणम् चामुञ्चती इव ।

२१ । मेघस्पर्शात् तव करे सकान्ता मेघोद्भिन्ना विद्युत् क्षणं द्वितीयम् बलयम्
इव शोभते इति संक्षेपः । घनेन मेघपथसंचारी दर्शितः । उक्तं प्राक्—'कृषित्
घनानाम्' इति ।

२१ । अत्रि कोपने । कुम्भि कुतूहल वपुः शवाक्केर वाशिवे इत्त वाडाईशा ल्प
कविशाय्य नेव यमनि शिःश्रुत्तण वनय वाशिव करिन्न) टोमार करे वेन पार एव
अठवण शराईशा निट्टेहे ।

21. O Chandi (चण्डी, lit a woman of angry temperament,
used as a term of endearment), the clouds, which thou hast
touched out of curiosity with thy hand stretched out of the
window, have flashed forth lightning of which they seem to be
making a second bracelet around thy wrist

अस्मी वनस्थानमपोड्विघ्नं
मत्वा समारध्नयोटन्नानि ।
अध्यामते चीरभृतो ययाम्
चिरोद्भिक्तान्याश्रममण्डलानि ॥२२॥

११ । अमी इति । अमी चीरभृतः (१) तापसाः, जन-
स्थानम् अपोढ- (२)-विघ्नम् अस्तविघ्नं, मत्वा, समारम्भाः नवाः
उटजाः (३) पर्यङ्गालाः येषु तानि । 'पर्यङ्गालोटजोऽस्त्रियाम्'
इत्यमरः । चिरोन्मितानि राक्षसभयात् इत्यर्थः, आश्रममण्डलानि
आश्रमविभागान्, यथासं स्तम् अन्तर्गम्य, अध्यासते (४) अधि-
तिष्ठन्ति ।

१२ । अमी चीरभृतः जनस्थानम् अपोढविघ्नं मत्वा समारम्भनभोटजानि
चिरोन्मितानि आश्रममण्डलानि यथासं यथासते ।

१३ । अपोढा निरुद्धा, उटजा यथात, तत्; चीराणि विभतीति चीर-
भृत । वायाभर, .. अमीभि चीरभृद्भि आश्रममण्डलानि अध्यासन्ते । अध-
शीरभृत्वासा कथ्येति आश्रममण्डलानोन्मत्त अधिहरणस्य कथ्यत्वम् ।

१४ । अहं हीरवारी उल्लसन्, ललनान् विपुलान् इहेवाह्ये मानिना, चिरपरिष्ठ-
काश्रममण्डले नूटनं गर्जनात्तत्र निर्जनं अस्त्रिष्ठं कत्रिडा निरु निरु मौनत्र वास
कत्रिष्ठान् ।

22. See, yonder ascetics, clad in strips of bark, finding
the *Janasthāna* free from danger, dwelling in their respective
hermitages which had long been deserted by them, and where
new beds are now being built

सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां

भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।

अदृश्यत त्वच्चरणारविन्द-

विश्लेषदुःखादिव वहमौनम् ॥ २३ ॥

[२३] (१) चीर bark, अ to hold, ङिष्ठ aff (२) अह to bear, with
अप to quit, अ aff (३) उट thatch, &c अन् to grow, अ aff (४) अह्ये
इत्यमरः (५) अधि, आस to sit, — आसं, आसते, आसते
आस । आसित । आसित्वा, &c

२६। सैषेति । सा पूर्वानुभूता स्थली एषा, दृश्यते इत्यर्थः ।
यत्र स्थल्यां, तां विचिन्वता (१) चिन्वित्यता, मया, त्वत्परिहारविन्देन
यः विष्णुषे (२) वियोगः तेन यत् दुःखं तस्मात् इव, बद्धमौनं
निःशब्दम् । उर्यां भ्रष्टम् (३) एकं नूपुरं मञ्जीरः । "मञ्जीरो
नूपुरोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः । अदृश्यत दृष्टम् । हेतुत्वे च्छा ।

२१। सा एषा स्थली, यत्र ता विचिन्वता मया, त्वत्परिहारविन्देन
दिव बद्धमौनम् उवाच भ्रष्टम् एकं नूपुरम् अदृश्यत ।

२२। त्वत्परिहारविन्देन, उपमितसमासः । वाच्यान्तरः—तां विचिन्वन्
अत्र नूपुरम् अपश्यम् ।

२३। अत्र दुःखरूपी गुणो हेतुत्वेन उत्प्रेक्षित इति हेतुत्वे च्छा, यथा दपंचे,—
'विना द्रव्य विधा सत्त्वा, स्वरूपफलहेतुगा.' इति । 'अस्मिन् त्रीणि काचित्दाय-
कवि. इष्टदेवतमन्त्रं न्यासिपदिति सम्पदाय', स च नूपुरपर्यायवाचित्वात् 'इसः'...
'इति श्रेय.' इति परिचयवर्तन । 'इष्ट पदो कविः इष्टदेवतमन्त्रं विधीयति स'
दाय' इति दिनकर ।

२०। एहे नेहे शनके ! यथाशं त्वां च्छात्रं अयेवणं कञ्चित् कञ्चित् त्वां च्छात्रं एव
गाहि नूपुरं कृषिठे पठितं मेधिशास्त्रिणम् ; त्वां च्छात्रं च्छात्रं हरेत्ते विच्छिन्नं हृत्पठितं
बुधिं हृत्ते नानाशुःस्थ निःपन्नं हिन ।

23. Oh! this is the spot, where I found in my search
after thee, an anklet (नूपुर) of thine, dropped down on the earth
which appeared mute from sorrow on its separation from thy
lotus-like foot.

त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता
तं मार्गमिताः कृपया लता मे ।
अदर्शयन् वक्तुमशक्तुवन्त्यः
शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः ॥ २४ ॥

[२३] (१) 'च to collect, with वि to search, अत्र अस्मि (दमोदा). (२) 'च to join, with से, to dis-join, अत्र अस्मि (१) अत्र to fall, अत्र अस्मि

२४ । त्वमिति । हे भीरु ! भयशीले ! ऊटुत इत्युद्ध, ततो नदीत्वात् सम्बुद्धौ ऋक्षः । त्वं रक्षसा रावणेन, यतः येन मार्गेण । साव्यंविभक्तिकस्तसिः । अपनीता अपहृता, तं मार्गं वागिन्द्रियाभावात् वक्तुम् अशक्नुवन्त्यः (१) यताः सताः, आवर्जिताः नमिताः पक्षवाः पाणिस्थानीयाः याभिः, ताभिः, शाखाभिः सावयवभूताभिः, ह्यपया (२) मे अदशंयन् (३) हस्तधेयया अदशंयन् इत्यर्थः । “शाखा वृक्षान्तरे भुजे” इति विश्वः । सतादीनामपि ज्ञानमस्तिव । “तदुक्तं मनुना. “अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विता” इति ।

२४ । (२) भीरु । रक्षसा त यत अपनीता, त मार्गं वक्तुमशक्नुवन्त्य एता सताः आवर्जितपक्षवाभि शाखाभि रूपया मे अदशंयन् ।

२४ । वाचशास्त्रं,—एताभि सताभि वक्तुमशक्नुवन्तीभि स मार्गं अदशंयन्त ।

२४ । यदा मूका वक्तव्यम अथै करान्दलिसदृशया मुखयलि, तदा वागिन्द्रिय-रहिता सता पक्षविज्ञानरूपम् अथै शाखारूपाया करवाया पक्षवदपाङ्गुलीना खेटया ह्ययमानासु, इति विश्वदशंयन् । अथ शाखाना करमात्मन् पक्षवानासु अट्टलिसात्मन् उदशंयन्त ।

२४ । अग्नि उदनील ! इत्यन्त (इत्यन्त) उदात्तके वे पञ्च विश्व इतिहा लईहा द'र, एहै लडा नवन लई पञ्च आदाके कदा कश्चिदा आन'ईउठ ककर रलिहा, कृपा इतिहा, आनटन'दापअथेन सकेउठ आन'ईहाइल ।

24 O thou timid ! these creepers though unable to speak, pointed out to me out of compassion, with the drooping leaves of their branches, the direction in which thou wert carried off by the Rákshasa (रावण),

[२४] (१) अ neg इत् to be able, अत् aff (अथवा इत्वा-वृत्)

(२) ह्य् to be able, अह्य् aff. (३) इत् to acc. (अथ्)—दर्शयति । अदर्शयन् । अट्टलिसात्-अदर्शयन्, दर्शयाम् इव, &c.

मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षाः
 तवागतिञ्चं समबोधयन्माम् ।
 व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्याम्
 उत्पन्नराजीनि विलोचनानि ॥ २५ ॥

२५ । मृग्यश्चेति । दर्भाङ्कुरेषु भक्ष्येषु निर्व्यपेक्षाः निस्पृहाः, मृग्यः मृगाङ्गनाश्च, उत्पन्नराजीनि विलोचनानि, दक्षिणस्यां दिशि, व्यापारयन्त्यः (१) प्रवचयन्त्यः सत्यः, तव अगतिञ्चं (२) गत्यनभिञ्चं मां, समबोधयन् (३) दृष्टिचेष्टया त्वद्गतिसमबोधयन् इत्यर्थः ।

२५ । दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षा मृग्य च उत्पन्नराजीनि विलोचनानि दक्षिण दिशि व्यापारयन्त्य, तव अगतिञ्चं मां समबोधयन् ।

२५ । दर्भाङ्कुरेषु नास्ति व्यपेक्षा यासां तां । उद्भूता. पन्नराजयो वेष. तां । ज्ञानातीति च, इगुपधञोति कप्रत्यय.. गते च: गतिञ्चो: । अथवा गतिञ्चो न भवतीति तति ज्ञानातीति गतिञ्च: 'जातोऽनुपसर्गे क' इति कप्रत्यय: । गतिञ्चो न भवतीति अगतिञ्चं तम् । दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षा '...लक्ष्मिणीमात् पतिभोभनौवेऽपि मर्यादमुनि निस्पृहाः इति भावः । दक्षिणस्यां दिशि शीषनप्रवचनेन रावण' सीतां इत्या दक्षिणस्यां दिशि प्रलित, इत्येव तासाम् अभिप्राय' गम्यते । वनस्था लक्ष्मिणीः परिष्यादधीऽपि त्वद्गतमाया' मन्वात्मना तव इति माधयामासुरिति च. चको ते मेवो यदाकटा तिर्व्येद्योऽपि तादृग्य वैल्य्य भजनी च इति फलितार्थं

२६ । पूनि क्वान् विःक विदाह एतां जानिटाव ना वनिश, वृषीडाक वृणुइ उषण विदुरी इरेवा एताउपपन्नशक्तिपाठित जेय शक्ति विःक पाठित कति कानःक (कटावाइ गवन पथ) जानाडिशहित ।

[२५] (१) वि, वाङ्, व to be busy, (विच्) प्रव अर्थ. (क्षयं) प्रथमा-
 वच्. (२) च नञ् इति going, ज्ञा to know, च अर्थ. (३) वच्, वच्
 वच् to know, (विच्),—बोधयति । अबोधयन् । अबुधयन् । &c.

25 These female deer also neglecting the young shoots of *Kusa*, and (wildly) looking towards the South with staring eyes indicated to me thy route of which I was ignorant.

एतद्गिरेर्मास्यवतः पुरस्तात्
 आविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।
 नवं पयो यत्र घनैर्मया च
 त्वद्विप्रयोगाशु समं विसृष्टम् ॥ २६ ॥

२६ । एतदिति । मास्यवतः नाम गिरेः । अम्बरलेखि (१) अश्वत्थं, शृङ्गम् एतत्, पुरस्तात् अये, आविर्भवति । यत्र शृङ्गे, घनैः मेघैः, नवं पयः, मया तद्विप्रयोगेन यत् अशु तच्च, समं युगपत्, विसृष्टम् (२) । मेघदर्शमादृष्टंमुल्यमशु मुक्तम् इति भावः ।

२६ । मास्यवत गिरे अम्बरलेखि एतत् यद् पुरस्तात् आविर्भवति, यत्र घनैः नवं पयः, मया तद्विप्रयोगाशु च समं विसृष्टम् ।

२६ । अम्बरं लिखतीति अम्बरलेखिः । तत्र विप्रयोगः, तेन यत्र अशु, तत् । वाचाशरः, एतेन अम्बरलेखिना शृङ्गे च आविर्भवति, यत्र घना नवं पयः, विसृष्टं च, अद् त्वद्विप्रयोगाशु च विसृष्टम् ।

२६ । 'आविर्भवति', ..कर्मणः दृष्टविषयीभवति । 'अम्बरलेखि',...मिथः-स्पर्शं, अशुप्रतम् इति यावत् । उद्दीपनविभावस्य मिथस्य दर्शनात् प्रियाविरहिण्या मया उच्छलितशोकार्शेण तदा अशु-वर्षेण कृतम् इति भावः । उच्छय मिथुनैः,... 'मिथःशोके भवति सुखिनोऽप्यनुदाशात् येन उच्छाद्यैः वपस्विति जने किं पुनर्दृष्ट-मस्ये' इति

२६ । मासासु गिरेः पेषणार्थं तत्रै नृशृङ्गे ननुः च ये आविर्भूत इति उच्यते,

[२६] (१) अम्बर shy, लिख् to write, लिखि aff. (२) शृङ्ग to create, with वि, to quit, क aff

मृगयद्य दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षाः
तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्याम्
उत्पन्नराजीनि विलोचनानि ॥ २५ ॥

२५ । मृगयद्येति । दर्भाङ्कुरेषु भक्ष्येषु निर्व्यपेक्षाः निस्पृहः
मृगयः मृगाङ्गनास्य, उत्पन्नराजीनि विलोचनानि, दक्षिणस्यां दिशि
व्यापारयन्त्यः (१) प्रवर्तयन्त्यः सत्यः, तव अगतिज्ञं (२) गत्यनभिज्ञं
मां, समबोधयन् (३) दृष्टिचेष्टया त्वद्गतिमबोधयन् इत्यर्थः ।

२५ । दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षा मृग्य च उत्पन्नराजीनि विलोचनानि दक्षिणस्यां
दिशि व्यापारयन्त्यः, तव अगतिज्ञं मां समबोधयन् ।

२५ । दर्भाङ्कुरेषु भासि व्यपेक्षा यासा ता । उद्धृता पञ्चराजवी ये
नानि । जनानतीति च । इगुपधञति कप्रत्यय, गति, चः गतिञः । अद्य
गति जानातीति गतिञः, 'जातोऽनुपसर्गे क' इति कप्रत्यय । गतिञी न भवतीति

अगतिञ तम् । दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षा '...त्वाद्दिवोनात् अतिश्रीभनोवेऽपि भक्ष्यवस्तुनि
निस्पृहाः इति भावः । दक्षिणस्यां दिशि लोचनप्रवर्धनेन रावण' कीटा इत्या
दक्षिणस्यां दिशि प्रस्थित, इत्येव तासाम् अभिप्रायः गम्यते । वनस्था सता-
द्वरिण्यादयोऽपि लङ्घनप्राप्या सर्व्वात्मना तव द्वितं साधयामासुरिति भावः ।

२६ । कुनि कौन् निके निग्राह ताशां जानिताम् ना वनिशा, मृगीराठ कृशाङ्कुर-
तक्षणे विमृशी इहेरा उक्तगतपञ्चराजिनोत्थित नेत्र दक्षिण निके पाठित कशिरा
आनाके (८०) नार गवन पथ) जानाहेशाहित ।

[२५] (१) वि, आङ्, ए to be busy, (विच्) गट aff. (स्त्रियां प्रथमा-
वत्). (२) च neg. गति going, ज्ञा to know, क aff. (३) सम्, एव
मुद् to know, (विच्),—बोधयति । अबोधयत् । अबुद्धत् । &c.

25. These female deer also neglecting the young shoots of *Kusa*, and (wildly) looking towards the South with staring eyes indicated to me thy route of which I was ignorant.

एतद्गिरेर्माल्यवतः पुरस्तात्
आविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।
नवं पयो यत्र घनैर्मया च
त्वद्दिप्रयोगाशु समं विसृष्टम् ॥ २६ ॥

२६ । एतदिति । माल्यवतः नाम गिरेः । अम्बरलेखि (१) अम्बरद्वय, शृङ्गम् एतत्, पुरस्तात् अये, आविर्भवति । यत्र शृङ्गे, घनैः मेघैः, नवं पयः, मया तद्दिप्रयोगेन यत् अशु तच्च, समं युगपत्, विसृष्टम् (२) । मेघदर्शनादघृतुल्यमशु मुक्तम् इति भावः ।

२६ । माल्यवतः गिरेः अम्बरलेखि एतत् शृङ्गं पुरस्तात् आविर्भवति, यत्र घनैः नवं पयः मया तद्दिप्रयोगाशु च समं विसृष्टम् ।

२६ । अम्बरं लिखतीति अम्बरलेखि । तत्र विप्रयोगः, तेन यत्र अशु, तत्र । यावत्कालम्, एतेन अम्बरलेखिना शृङ्गेण आविर्भूयते, यत्र घना नवं पयः विसृष्टं बन्तु, अहं त्वद्दिप्रयोगाशु च विसृष्टवान् ।

२६ । 'आविर्भवति', ..कर्मणो दाटविषयीभवति । 'अम्बरलेखि', ..सिद्ध-व्यभिचि, अशुष्टतम् इति यावन् । लट्पीठनविभारण्यः सिद्धस्य दर्शनात् प्रिदाविरहिषा मया लच्छलितशोकावेगिन तदा अशु वषेण कृतम् इति भावः । अत्रच सिद्धस्य, .. 'सिद्धान्तोक्ति भवात् सुखिनीष्येयदाशाच्च वित्तं कष्टार्थं वषद्यगिनि जने किं पुनर्दूर-सख्ये' इति

२६ । अम्बरान् लिखति अम्बरलेखि गिरेः शृङ्गं नवपयं च आविर्भूतं दर्शयति,

[२६] (१) अम्बर sky, लिख् to write, विनि aff. (२) अशु to create, with दि, to quit, क aff

३५४ वेदं नवन मयव'विप'रा र'र'र' व'वि'र'वि'र', एतः तदे श'र' व'वि'र' तेषां
वि'र'र' व'वि'र'रा' र'र'र' व'वि'र'वि'र'र' ।

20. See, yonder appears the peak of the Málýarāra
penetrating the clouds, where, one and at the same time, the
clouds poured forth fresh showers and my eyes fresh tears at
thy separation

गन्धस्य धाराहतपल्लवानां

कादम्बमर्दीकृतकेसरस्य ।

स्निग्धास्य केकाः शिखिनां वभ्रुवुः

यस्मिन्नसञ्चानि विना त्वया मे ॥ २० ॥

२० । गन्धेति । यस्मिन् शङ्के, धाराभिः घर्षधाराभिः घाह-
तानां (१) पल्लवानां (२) गन्धस्य, अर्द्धोद्गतकेसरं कादम्बं नीप-
कुसुमस्य, स्निग्धाः (३) मधुरा शिखिनां (४) वर्द्धियाम् । “शिखिनां
वर्द्धिवर्द्धियौ” इत्यमरः । केकास्य, त्वया विना मे यसञ्चानि (५)
वभ्रुवुः । नपुंसकमनपुंसकेनेति नपुंसकैकशेषः ।

२० । यस्मिन् (यङ्) धाराहतपल्लवानां गन्धस्य, अर्द्धोद्गतकेसर कादम्बस्य,
शिखिनां स्निग्धाः केकास्य, त्वया विना मे यसञ्चानि वभ्रुवुः ।

२० । अर्द्धम् उद्गतां केसरां किञ्चुक्का यस्य, तत् । उद्दीपनानि पल्लवगन्ध-
कादम्बकेसर-केकादीनि मयवघांलक्षणानि दृष्टा तव विरहवेदना मे अस्मिन्नि
गता आसीत्, इति भावः । की मूर्द्धि काञ्चन धननि इति केका. मयूरवाचः
केका, वाची मयूरस्य, इत्यमरः ।

२१ । यथा, जलधारापाठे आहतं पशुनसकलेन गजं, आर्द्धोद्गत-केसर-
शोभिष्ठं वनवृक्षस्य, एवं शिखिरुलेव श्मश्रुवुं केकाञ्च, ए सकल तेषां विरहे
आमार असह बोध इहेग्राहिन ।

[२०] (१) आ, हन् to kill, क aff. (२) पल् to go, वल् unádt aff.
(३) सिद् to be pleased, क aff. (४) शिखा a crest, इनि aff.

पुत्र्यानुभूतं क्लृप्ता च न
 कर्मोचरं भीम तयोऽपुत्रम् ।
 गुहाविमारीगुहाविमारी
 मया कथयित्वा नमस्कृतानि ॥ २२ ॥

२२। उच्यते। किं च, च ३^० च। एव इदं उच्यते। उच्यते।
 मयोऽपुत्रं कर्मोचरं भीम तयोऽपुत्रम् (१)। गुहाविमारीगुहाविमारी
 गुहाविमारीगुहाविमारी कथयित्वा नमस्कृतानि (२)।
 मया कथयित्वा नमस्कृतानि इत्यर्थः।

२३। उच्यते। किं च, च ३^० च। एव इदं उच्यते। उच्यते।
 मयोऽपुत्रं कर्मोचरं भीम तयोऽपुत्रम् (१)। गुहाविमारीगुहाविमारी

२४। उच्यते। किं च, च ३^० च। एव इदं उच्यते। उच्यते।
 मयोऽपुत्रं कर्मोचरं भीम तयोऽपुत्रम् (१)। गुहाविमारीगुहाविमारी

२५। उच्यते। किं च, च ३^० च। एव इदं उच्यते। उच्यते।
 मयोऽपुत्रं कर्मोचरं भीम तयोऽपुत्रम् (१)। गुहाविमारीगुहाविमारी

[२८] (१) लप, गुह to hide, क अर्ण (२) कति, बहू to bear, (विच) क विचमा-बहु।

१८। यदि कोऽपि वदति, तदाऽपि तद्विषयस्य (वदति) अर्थस्य च
 यदि तद्विषयस्य तद्विषयस्य, तदाऽपि तद्विषयस्य (वदति) अर्थस्य च
 तद्विषयस्य तद्विषयस्य तद्विषयस्य, तदाऽपि तद्विषयस्य (वदति) अर्थस्य च

२९. Oh thou time! there I heard with painful feeling
 roarings of the thunder-clouds resounding in the ear
 they brought to my recollection thy timorous clings to
 on similar occasions.

आमारसिक्ताचित्तिवाप्ययोगात्

मामक्षिणोद् यत्र विभिन्नकोशैः ।

विडम्बामाना नवकन्दलैस्ते

विवाहधूमारुणलोचनश्रीः ॥ २६ ॥

२६। आसारेति । यत्र शब्दे, विभिन्नकोशैः विकशितकुम्भ
 नवकन्दलैः कन्दलीपुष्पैः अरुणवर्णैः, आसारेण (१) धारासम्पाते
 “धारासम्पाते आसारः” इत्यमरः । सिक्तायाः (२) चित्तेः वाप्य
 धूमवर्णस्य, योगात् हेतोः, विडम्बामाना (३) अनक्षिणमाणा,
 विवाहधूमेन अरुणा लोचनश्रीः, सादृश्यात् स्मर्यमाणा इति श्रे
 माम् अक्षिणोत् (४) अपीडयत् ।

२६। यत्र (यत्र), विभिन्नकोशैः नवकन्दलैः आसारसिक्ताचित्तिवाप्ययोगात्
 विडम्बामाना ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः माम् अक्षिणीत् ।

२६। विभिन्नाः विकशिता कोशाः कुम्भलानि येषां तानि, तैः । नरा

[२६] (१) आ, च् to go, घञ् aff. (२) सिच् to sprinkle, क्
 (३) डक् to send, with वि, to imitate, (कम्भेषु) शानच् aff. ड
 (चुरा०)—डम्बयति । अडम्बयत् । अडम्बयत् । &c. with वि,—विडम्बयति
 विडम्बते । विडम्बित । &c. (४) चि to kill,—चिञ्चति । अक्षिणीत्
 अक्षिणीत् । चिञ्चति । &c. चीयः । &c.

कन्दलानि, ते । आसारेण सिका दा कानि, तथा वाप्य जग्य ह्येते जगन् ।
वाक्यान्तर, — विद्वन्मानसा विवाहधूमनादभयभीषणदिवा चतस्रु चलीति ।

१८ । अथ वायाकीर्णम् अक्षयं जगदक्षयं इहा जगमादृग्निं तत्र विवाह-
धूमनादयं नीचम अक्षयम् । तत्र च तदागौ इवकी विरहवेदनासु चतुर्मुखान्
इति विद्वदाद्य । अथ वाप्य-विवाहधूमनौ जगदक्षयं नीचमयं च मणि संस्रम् ।

१९ । एताव, अक्षुण्णित वृत्त्यां विहितं तत्र दक्षिणोत्तरं दक्ष्यं वायव्यं च दक्ष्यं
दक्षेः उदितं स्यात् तद्विदुः त एव इति, तत्र च उदितं विवाहधूमनं वायव्यं
दक्षेः उदितं स्यात् इति वाक्यान्तरं दक्षेः उदितं इति ।

29 There, I felt grief at the sight of the new
Kandala flowers with their petals open, which touched
by the vapour rising from the earth drenched by the rain, imi-
tated the beauty of thy eyes reddened by the smoke of the
nuptial fire.

उपान्तवानीरवनोपगृह्णा-

न्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि ।

दूरावतीर्णा पिवतीथ खेदात्

अमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥ ३० ॥

३० । उपान्तेति । उपान्तवानीरवनोपगृह्णानि पार्श्ववङ्गल-
घनच्छन्नानि, न्यालक्ष्याः (१) दूरेषु दृश्याः पारिप्लवाः (२) घञ्जलाः
सारसाः (३) येषु तानि, अमूनि पम्पासलिलानि पम्पासरोजलानि,
दूरात् अवतीर्णा (४) मे दृष्टिः, अतएव खेदात् पिवति इव, न
विद्यातुमुत्सहते इत्यर्थः ।

[३०] (1) वा slightly, लक्ष to look, घन aff (२) पति, प्र to go,
अप् aff. (पारिप्लव) and अष् aff. (सायें अष् प्रलय) (३) सरम् lake, अष् aff
(सरो वसति, अल, सारस) (४) त् to cross, with अत्, to descend, अ aff.

१० । दूरावतीषी म इ ह रीहात्, अथान्वावतीरवतीरुदात्तं चान्
पारिवृत्तपारमानि यन्मि पन्थास'भयानि विवर्ति इव ।

१० । अन्वानेषु पाःन वानोवाया वन्मि, ते... प्रवृत्तानि । अन्वाः
मलिमानि । वाप्यालर—इत्या पन्थासुमिमानि धीदने इव ।

१० । गीरवर्षाभि रेतमकुत्रे समान्यथाःनि, दूरतात् ईवत् अस्त-
माने कोङ्क'इ मारमकुत्रे मीभताःन अथा इत्यामाःनि पन्थासरीवरण प्रमाःन

अहम् अन्वाप्यया अन्नाम, इति अन्वदात् । कोङ्काव्यात मारमानं का
इवत् अथ । 'अथन तरण अथ पारिवृत्तवारुहे' इत्यमरः । 'दूरावतीष
अतएव वमानं दृष्टि विवर्तोव । अन्वापि दान्ना लभ्य विवर्त, इति दिनकरः ।
'अदात्त दमानं यन्मि पन्थासुमिमानि विवर्तोव, माभिमामदमेकात् अन्-
मलिमानि अमतोव । विधुता दृष्टि, दूरावतीषा अिदा विवृत्तपारणा'
इति वज्रम ।

०० । ये अन्वा'सरोवराः अत उरिवरुत्त वेउतएव अन्वत् उरिवरुत्त,
गःइमदून दम अत मकिउ इहेःउःइ, आनाव वृडे अति दूर इहेःउ नःदिशं अः
वमठई देन हेहा गान उरिवरुत्त ।

30 My eyes, descending from on high, drink as it were
for fatigue, the jonder waters of the Pampá, which are over-
shadowed by the cany bush growing on their margin, and on
whose bosom the playful cranes are seen indistinctly.

अत्रावियुक्तानि रथाङ्गनाम्नाम्
अन्योन्यदत्तोत्पलकीसराणि ।

द्वन्द्वानि दूरान्तरवर्तिना ते
मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि ॥ ३१ ॥

३१ । अत्रेति । अत्र पम्पासरसि, अन्योन्यस्मै (१) दत्तोत्प-
राणि, अविद्युक्तानि, रथाङ्गनासां द्वन्द्वानि, अत्रावाकमियुक्तानि,
३१] (१) अन्य other, repeated. (कर्मव्यतिहारं सर्वनामो हे भवतः)

ते तव दूरान्तरवर्तिना दूरदेशवर्तिना मया, हे प्रिये । सस्पृष्टं साभिलाषम् ईक्षितानि (२), तदानीं त्वामस्माप्यंम् इत्यर्थः ।

३१ । (६) प्रिये । ते दूरान्तरवर्तिना मया, अथ (पत्न्यायां) अविद्युत्तानि अश्वीन्द्रनीत्यलकैसराणि रघोद्वानावा इत्यानि सम्पृष्टम् ईक्षितानि ।

३१ । अश्वीन्द्रो दत्तानि उत्पलकैसराणि ये, तानि । दूरम् अन्तरम्, तस्मिन् वसंत इति, तेन । वाचान्तर—दूरान्तरवर्ती अहम् ईक्षितवान् ।

३१ । सधीयिनां अक्रवाकमिद्युनां परस्परपद्मकैसरदानादिध्यायि प्रेम-
चिह्नानि दृष्ट्वा च तदाद्य प्रेमानन्दं वृन्दुः तदानीं तव विरहदात् प्रगाढाम् उत्-
कण्ठाम् अन्वभूयम् इति विषदायं । अश्वसन्धीगदर्शनं विरहिण्याम् उद्दीपन
भरतीति भावः । 'अश्वीन्द्रनीत्यलकैसराणि'—यथा कुमारः,—'अर्द्धोपमुक्तेन
विशिन जाया सन्नावयामास रघोद्वानामा' इति ।

३१ । इवन टोकाय अयानि बहदूर हाड़ा हाड़ि, उथन अयानि सम्पृष्ट उद्दीपना
वेधितान, अ पत्न्यापरोवरर चक्रवाकनिधुनलानि केसन हाड़ाहाड़ि ना उद्दीपना अ उद्दीप
दूषे पद्वर केसर विरहच्छे ।

31. When away from thee, O my beloved! I observed with intense longing, *Chakravākas* and *Chakravākīs* in pairs, amorously putting filaments of lotus into each other's mouth

इमां तटाशोकलताञ्च तन्वीं

स्तनाभिरामस्तवकाभिनमाम् ।

त्वत्प्राप्तिवुद्ध्या परिरब्धुकामः

सौमित्रिणा सास्त्रमहं निषिद्धः ॥ ३२ ॥

३२ । इमामिति । किं च, स्तनवत् अभिरामाभ्यां स्तवका-
भ्याम् (१) अभिनम्यां (२), तन्वीम्, इमां तटाशोकलताम्, अतः

इति इत्यम् । अस्माकवदावे पूर्वपदव्यञ्ज सुप इव इत्यम्) ईष to see, क्त्वा
(अर्द्धोप ३)

সম্ভাষিত্বাদ্যা সত্বেন ঘাশ্ৰিতি ভাষ্যে, পরিব্রজ্যম্ ক্যানিহিত্বম্ কাম
 দম্য নঃ অর্ঘ্য, সৌমিধিমা জল্লভেৎ, নামনং নিমিহঃ, মেঘং সীতৈতি
 নিবারিতঃ । পরিব্রজ্যস্থাম ইত্যথ “সুভ্রামনমগৌরমি” ইতি বচ-
 নাৎ সঙ্কারণীযঃ ।

২১ : স্তন্যামিরামলবছাৎসমা সত্বেন বসো স্টাশ্ৰীকলনা অ স্তন্যামি-
 ভূতা প'রব্রজ্যাম অর্ঘ্য সৌমিধিমা নাম নি'বহু ।

২২ : সটে যা অর্ঘ্যকলনা, নাম্ । সত্বে ঘা'ম সত্বেতি, স্টুয়া যা স্টুই,
 সত্যা : বাখ্য-বৎ,—সৌ'ম'ন পরিব্রজ্যস্থাম নাম নি'বহাম্ ।

২৩ : সটাল'বদৌকিস্টুয়াখ্য অর্ঘ্যম্, অর্ঘ্যবলা বৃন্দমারেননাম্ বসাম্ অর্ঘ্য-
 লতা ইয়া অর্ঘ্যে সত্যা অর্ঘ্য সৌ'বসৈবৌ ঘায়া ইতি মখা সত্বেন ক্যানিহিত্বম্ সত
 ষাম্, সত্বেনম্ সাত্বেম্ সী সৌমিধীম্ স'তিমিহম্ ইয়া বদম্ মা নিবারেণাম স,
 যাত বিস্রটায়ঃ । স্তব্ধম্ সীযতী —‘সামান্যে হি স্তব্ধিত্বব্যাধিতলাধিত্বম্’
 ইতি অধীন স্তম্বাটায়ঃ স্তম্বিচারিভাব সূচিত', যদা হর্ষবে,—‘বিগ-
 মখ্যে'ৎ স্তম্বাটঃ কামসীকমখাদিভ' ই'ত । ‘সতৌ’, ‘স্তন্যামিরামলবছা
 মসাম্’ ইতি বিশেষ্যবহুধৈম্ অসীকমখতয়া, সীতামাহয় সূচিত, সীতা
 জমাহী স্তন্যমরেনমিতাহী অ : এষ স্তন্যনা সীমাহয় যদা কুমারি-
 ‘যদ্যামপুৎসবকলনাখ্য: স্তু বতসমাপীতমসীকরাখ । স্তন্যবধুৎসবরৌচ্যবা
 বিনসমাপ্যামুৎসবশনানি’ঃ ইতি । ‘সটামীকল্য লতা যাত্য়াম্’ ইতি স্তম্বি
 টৌকায়া পাঠালবম্ ।

২২। স্তনের নাম স্থম্বর পুংস্তুবতে অবনত উটবিত ইে স্তুম্ মনোকপত'
 বেনিয়া, আনি তোমার পাইলাম ভাবিয়া আনিগ্নন করিতে গিয়াছিলাম, লক্ষ-
 ণবিনিতে কীমিতে আমাকে নিবারণ করিয়াছিল ।

32. Once, mistaking for thee the young slender Asoka creeper on the bank, bending under the weight of bunches of flowers as enticing as thy breast, I was about to embrace her, but was prevented by Lakshmana with tears in his eyes.

[২২] (১) স্তু to praise স্তু aff. or স্টা to stay, অর্ঘ্য unádi aff.
 (২) অমি, নম্ to bow, র aff (নমিকম্পীত্যা'ইনা রমলয়:).

आसृविमानान्तरलम्बिनीनां
श्रुत्वा स्वनं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।
प्रत्युद्गजन्तीव खमुत्पतन्त्यः
गोदावरीसारसपङ्क्तयस्त्वाम् ॥ ३३ ॥

३३। आसृरिति । विमानस्य अन्तरेषु अथकाशेषु, लम्बने
या. तासां, काञ्चनकिङ्किणीनां (१) स्वनं श्रुत्वा, खयुषशब्दभ्रमात्
खम् आकाशम्, उत्पतन्त्यः (२) अमू गोदावरी- (३) सारसपङ्क्तय
त्वा प्रत्युद्गजन्ति इव ।

३३। अमू गोदावरीसारसपङ्क्तय, विमानान्तरलम्बिनीनां काञ्चनकिङ्
किणीनां स्वनं श्रुत्वा खम् उत्पतन्त्यः त्वा प्रत्युद्गजन्ति इव ।

३३। सारसानां पङ्क्तयः, गोदावर्यां सारसपङ्क्तयः । वाञ्छान्तर,—
उत्पतन्तीभिः अमूभिः सारसपङ्क्तयिभिः त्वं प्रत्युद्गजन्ती इव ।

३३। विमानकिङ्किणीरथ श्रुत्वा खयुषरथ मन्त्रमाना सारसा सर्वे गोदा
वरीनोराम् उत्पतन्ति । अथ उत्पतन्त्यते, अन्ये ते सारसा चिराटागतां सीतां
हृदा तदभिनन्दनार्थम् दूरात् विमानान्त्रिकम् आयातोव । अत्र किञ्चित्प्रेक्षा ।

००। ये गोदावरीव सारसश्रेणी, विमानेन ग्रथेण ग्रथेण तथमानं वर्षकिङ्किणी
जकलेन नमः अरण्ये आकाशे उड्डिशा वेन टोमारं आकाशवाङ्मैत्रां नरेण्ड आसिठेह ।

33. These flocks of cranes on the Godāvārī, hearing the tinkling sound of the golden bells hanging from this car, are ascending upwards as if to welcome thee

[३३] (१) काञ्चन gold, and किङ्किणी from किञ्च (विच) to tinkle, अथ
and ऊष affs (किञ्चिन् किञ्च करोति, किञ्चशब्दात् ततकरोतीति अन्तान् अथ,
स्त्रिया गौरादिनात् ऊष). (२) उत्पतन्त्यः, उत्पतन्त्यः, उत्पतन्त्यः (स्त्रिया प्रथमा-
वद्) (३) गोदा water, दा to give, क aff. (गोद) and व with आ, to
cover, अच् and ऊष affs.

एषा त्वया पेशलमध्ययापि

घटाम्बुसंवर्द्धितबालचूता ।

द्यानन्दयत्युन्मुखकृष्णसारा

दृष्टा विरात् पञ्चवटी मनो मे ॥ ३४ ॥

३४ । एषेति । पेशल-(१)-मध्ययापि भाराक्षमयापि इत्यर्थः; त्वया, घटाम्बुभिः संवर्द्धिताः बालचूताः यस्याः सा, उन्मुखा; कृष्णदन्तिमुख्याः त्वत्संवर्द्धिताः एव, कृष्णसाराः (२) यस्याः सा, विरात् दृष्टा, एषा पञ्चवटी, मे मनः, द्यानन्दयति (१) व्याक्रादयति । पञ्चवटीशब्दः पुञ्जमेव व्याख्यातः ।

३४ । पेशलमध्ययापि त्वया घटाम्बुसंवर्द्धितबालचूता उन्मुखकृष्णसारा विरात् दृष्टा एषा पञ्चवटी मे मनः द्यानन्दयति ।

३४ । 'यत् दृमा अपि दृमा अपि वक्ष्ये मे' ता चिरपरिचिता यद्यदोम वधी' कालान् दृष्टा कमपि द्यानन्दिर्भरम् अनुभवाभि इति फनितार्थः । पेशल' कोमल, भाराक्षम इति वाक्य, मध्यः कटिदेशो यस्याः, तथा । अपत्यानां वीर्याय माता यथा अमृतं कं शराणि सृष्टि, तथा त्वमपि बालचूतानां वीर्याय अमृतमपि जलभारवदनादिकेण स्वीकृतवती इति भावः । 'उन्मुखकृष्णसारा',— त्वया साक्षिताः कृष्णसारा' पुष्पाइव चिरात् तव दर्शनाय उन्मुखकृष्णसारा इति भावः । 'घटाम्बुसंवर्द्धितबालचूता'—यथा कुमारे,—'अतन्द्रिता सा क्षयनीय इत्यकाम् घटलनप्रसवणैर्व्यवर्द्धयत्' इति ।

३४ । दृष्टाव च कटिदेशेन कोमल इत्येतेषु कृमि कनकनर इत्ये वाहाव छांदां वाप

(३४) (१) पिम् to pound, अमृत aff. (२) कृष्ण black, सार variegated (कृष्णेन सारं शकलं । ततोऽपि योयविभागात् समासः). (३) आनन्द (चिक्) to delight.—नन्दयति-नन्दयते । अनन्दयन्-अनन्दयत । अनन्दन्-अनन्दन्तः ; &c. नन्दितः । &c.

प्रसूत. सुखेन दिशानि भीतवान्, यद्य पक्षवटीदमंभान् तन् सर्वं करन्
 चानन्दरसम् अनुभवामि, इति विग्रहाद्यं । यथा उत्तरधरिने,—'धरमि
 तीरां तत्र गोदावरीं वा धरमि च तदुपानिष्यावधीभ्वर्त्तनानि' । इति ।

३४ । एहे शाने गोसावरीतीरे आनि कुवरा इहेते अतागमन करिले उ
 वावु आमार् आशुपूर करिठ ; आनि वेठनदूषे ठोवात्र केःके म्भक इति
 निशा वाहेठान, ताहा आवात्र अरण इहेतेहे ।

35 It comes to my recollection that at this place on the
 banks of the Godávarí, I used to feel refreshed on my return
 from hunting expedition, by the cooling breezes which blew
 from the waves, and fall into deep slumber with my head on
 thy lap, within the solitary groves of canes.

भूभेदमात्रेण पदान्मघोनः
 प्रभंशयां यो नहुषं चकार ।
 तस्याविलासःपरिशुद्धिहेतोः
 भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥ ३६

३६ । भूभेदेति । यः मुनिः, भूभेदमात्रेण भूभङ्गमात्रेण
 नहुषं राजानं, मघोनः (१) पदान् इन्द्रत्वात् प्रभंशयाश्चकार (२)
 प्रभंशयति स्म । व्याविलासःपरिशुद्धिहेतोः कलुषजलप्रसादहेतोः
 तस्य मुनेः अगम्यस्य, अगम्यस्योदये शरदि जलं प्रसीदतीति उक्तं
 प्राक् । भूमौ भवः भौमः (३), स्थानपरिग्रहः व्याथमोऽर्थं, दृश्यते
 इति शेषः, भौम इत्यनेन दिव्योऽप्यस्तीत्युक्तम् । परिग्रहोऽयम्
 परिग्रहः स्थानमेव परिग्रहः इति विग्रहः ।

(१) (१) मद् to sacrifice, कनिम् unadi aff चवुक् augment
 नको निपातः । मद् इकारस्य चकारोऽनुनासिकम् (२) प्र, अनुभ ३

३६ । यः मूर्ध्निदमावेत् नष्टं मघोन पदान् प्रमंशयाञ्चकार, आबिलाश्व-
परिघाहृष्टीति, तस्य सुने अय भीमः श्यामपरिघः ।

३७ । आबिलाश्वान् अश्वानां परिघादि, तथा षेत्तु, तस्यः । आश्वान्तरं,—
येन नष्टं प्रमंशयाञ्चकारे ।

३८ । यः किल सरोषकटास्यैव अपतितमेतन्न नष्टं एन्द्रात् पदान्
पातयामास, यद्य शरदि नष्टं द्रुपदेण उदितः श्वाकल्पयाणि जलानि विमली-
करीति, तस्य मघवे अगत्याय अयं पायिषः आश्वन इत्यने, इति विमदायं ।
'भीमः' इत्यनेन तस्य दिव्ये नष्टश्लोके अपरं श्यामं अस्मि, यद्य मः नष्टं द्रुपदे
इत्यने, इति सूचितम् । 'प्रमंशया धी नष्टं चकार',—अथ आश्वप्रत्ययानु-
प्रयोग्यो व्यवधानं न साधुः । तथा च, 'लश्यानुप्रयुज्यते श्वाट' इत्यत्र अनुशब्दस्य
व्यवहितविषयसंप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वात् 'प्रमंशया धी नष्टं चकार' इत्यादिषु
अपवर्गैः, इति पाठोऽन्यथा । यथा च वाचिककारः 'विषयानि निवृत्त्यर्थं व्यवहित
निवृत्त्यर्थे च' इति । एवमिदं प्रयोगो न अमापुर्णितं सुश्रुतबोधव्याख्याकृतो मन्वन् ।
तथा च,—'असक्त्याम' इति सूत्रे 'आम' इति पक्षे एव अनुप्रयोगे सिद्धे 'अनु'
शब्दे क्रियाविशेषणोपसर्गव्यवधानेऽपि तदनुप्रयोगप्रापनायम् । अतएव तत्रान्ते
'प्रमंशया धी नष्टं चकार', 'पातया प्रथममास' (नष्टमसमे), 'मघोजयां विधि-
वदास' (शोचमसमे), 'दृष्ट्या प्रचक्रुः' (मद्रिकाव्ये), इत्यादयः प्रयोगा न देयाय,
इति । कर्मदोषरेण तु ईदृशप्रयोगानुसारेण सप्तःऽऽत्तन्वन्निमित्त' इति सूत्रम्
कृतम् । नष्टमस इति भारतीया कथा यथा,—पुरा काले मद्रुपेणादिपापे त्रेत्रो-
द्धीने नष्टमसं च मन्त्रे सुरलोकम् अराजकं दृष्ट्वा अथर्षो देवाय समेत्य नष्टं नाम
राजान् शरैर्घ्नोति अश्विनैः सुरराजं अश्विनश्च । आश्विनश्च नष्टं पति-
व्रता शशोर्दशो अकम् । शशो विमलतनुर्गदितस्य शूटवः पचः पचः उपदेशान्
नष्टं शोचकः, राजन्' अथयदेत् शशिकदा त्वा वदन्ति तदाह त्वा भजामि ।
एतच्च कामभोदितो नष्टं सन्त्याम् देवर्षीन् मद्रुपं च आह्वयं शशिकारुणे अयो-
जयन् । अथ स शशिका वदन्ति नष्टं सार्धं विमलमान् अथय पादेन

fall down, ('चक्र'),—अपतितः अथ ददत्तः अथ ददत्तः &c (१) मूनि
cartli, अथ अलि

सूक्तिं व्यताडयत् । कुपितश्च महर्षिः तं शशाप, ध्वंस रे पाप ! दशवर्षसहस्राणि
महोदधे संपदपथरी भव इति । नहुषः ततश्चणमेव इन्द्रलोकात् निपतितो
धरण्या संपदं प्रवेष्टे. विस्तरम् सर्वश्रेष्ठे द्रष्टव्यः । 'आविष्ठात्परिशुद्धि-
हंतो',—'अगस्त्यादये कल्पाणि प्रमोदन्ति इत्यागतः, तथा च चतुर्थे ऋगे,—'प्र-
सादोदयादथः कुम्भयोनेमंङ्गोजस' इति । उक्तं च बराहमिहिरिण,—'उद्वेग-
सुनेरगस्त्याथ. कुम्भमाथीमसलप्रदूषितानि । उदयानि सतामसः समाशात् पुन-
रसूनि भवन्ति निष्कल्पाणि' ॥ इति ॥

३०। विनि अरुवार ऊठश्री कविवायाज नहरके हेम्मेर पप उद्वेके पाडिउ
कविशाहिनन, दीशर उमए आविल उव निर्दम दध, अई जेई अगष्टा सूनि पाडि
आःम ।

30. This is the earthly abode of the sage (अगस्त्य)
purifier of muddy waters, whose very frown caused Nahus
to fall down from the place of Indra.

वेतानिधूमाग्रमनिन्द्रकीर्त्तः
तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।
घ्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः
समश्रुते मे लघिमानमात्मा ॥ ३७ ॥

३७। जेतेति । अग्निन्धकीर्त्तः तस्य अगस्त्यस्य, आमान
विमानमार्गः, हविर्गन्धोऽस्यास्तीति हविर्गन्धि, अयः एव घेता ।
अग्नित्रयम् । "अग्निधयमिदं-घेता" इत्यमरः । एषोदरादित्वादेत्सम् ।
जेतेत्यमयः जेतामयः तेषां धूमाग्रम् इदं घ्रात्वा (२) आघ्राय. रजो

[३७] (१) is three, ४ (२) to go, ५ अर्थ (१) घा to smell, ६ अर्थ—
जिघ्रसि । अजिघ्रत् । अघ्रात्-अघ्राकोत्, अघ्राताम्-अघ्रायिताम्, अघ्रुः-अघ्रायि ।
&c. जघो । &c. अघ्रायि, -घ्रायते । अघ्रायि । &c. (जिघ्रि)-घ्राययति । अघ्रा

गुणात् विमुक्त, मे मम आत्मा. अन्तःकरणं, लक्ष्मिमानं (३) जघृत्य-
गुणं समद्गते (४) प्राप्नोति ।

१०। अत्रिन्द्रीकोशे तस्य (०११११) आकाशविमानमार्गे हृदिर्गन्धि मेता-
प्रिध्मायम् आघात रजोविमुक्त मी आत्मा ल'घनात् समद्गते ।

१०। अत्रिन्द्री कोशेर्गन्ध मः, तस्य । आकाशी विमानस्य मार्गे येन तत् ।
वाच्यालर,—रजोविमुक्तेन आत्मना लघिना समद्गते ।

१०। 'अत्रिन्द्रीकोशे,—प्रसक्तकोशेपरिध्वरामन्वयस्य । जघृत्यमासर्गं समद्ग-
दानं विन्दुसन्धन वातापोषणादिनाशनम् एतादास्याथ अतस्त्वम् शीर्षेण ।
'मेता'—'मेत एव मेता' इति मन्त्रिनापी व्याचष्टे, मेतास्यस्य चत्वा श्युत्पत्तयो
यथा,—शीन्, शीदन् दृष्टिचमार्गपत्याह्वनीयद्वयान् एति इति मेता, पृथीटरा-
दित्यात् साधु । यदा, जाय वा सदा सञ्चल्यमिति यावत्, ताम् इता
मेता । यदा, यावन् एव आहुतय, इति वा, वाभिरिता मेता । वितम्
इता इति वा, पृथीटरादिः 'रजोविमुक्त'—'वाद्यात् निष्कृत्' इति
टिप्पणी व्याचष्टे । आलापुद्वी मी पाठित्वं कामकोषादिरजोविद्याभारं
लक्षा अवाचित्वं किमपि सुखमय मात्सिकम् अवष्टालनम् आपद्यते, इति
फलितार्थः ।

११। अत्रिन्द्रीकोशे तस्य हृदिर्गन्धि रजोविमुक्तस्य अत्रिन्द्रीकोशे तस्य हृदिर्गन्धि
रजोविमुक्तस्य अत्रिन्द्रीकोशे तस्य हृदिर्गन्धि रजोविमुक्तस्य अत्रिन्द्रीकोशे तस्य हृदिर्गन्धि
रजोविमुक्तस्य अत्रिन्द्रीकोशे तस्य हृदिर्गन्धि रजोविमुक्तस्य अत्रिन्द्रीकोशे तस्य हृदिर्गन्धि

87 Freed from all impurity my soul feels light, ceas-
ing the source of the smoke which rises from the three-fold
fire of that sage of unblemished glory and which ascends to the
path of the aerial cars, charged with the fragrance of clarified
butter (इति).

यदत्तः अ'ल'घनात्-अ'ल'घ-ना । &c. आकाश इति । त्रिन्द्री इति । अ'ल'घ-ना । अ'ल'घ-ना ।
&c (३) जघृत्य light, इति अ'ल'घ-ना । (४) प्राप्नोति, अ'ल'घ-ना । &c. to pervade,—अ'ल'घ-ना ।
आहुतम् । वा'द'ट-वा'द । अ'ल'घ-ना । &c.

एतन्मुनेर्मानिनि शातकर्णेः
 पञ्चाक्षरो नाम विहारवारि ।
 आभाति पर्यन्तवनं विदूरात्
 मेघान्तरालक्ष्यमिन्दुविम्बम् ॥३८॥

३८ । एतदिति । हे मानिनि ! शातकर्णेः नाम मुनेः सम्बन्धि-
 पञ्चाक्षरो नाम पञ्चाक्षर इति प्रसिद्धम् । पञ्च अक्षरसः (१) यस्मिन्
 इति विग्रहः । पर्यन्तेषु वनानि यस्य तत् पर्यन्तवनं, एतत् विहार-
 वारि क्रीडासरः, विदूरात्, मेघानाम् अन्तरे मध्ये बालक्ष्यम् ईष्य-
 दृश्यम् । “द्या ईष्यदर्थेऽभिव्याप्तौ” इत्यमरः । इन्दुविम्बम् इव
 आभाति ।

३८ । (हे) मानिनि । शातकर्णे. मुनेः पञ्चाक्षरो नाम पर्यन्तवनम् एतत्
 विहारवारि विदूरात् मेघान्तरालक्ष्यम् इन्दुविम्बम् इव आभाति ।

३८ । वाचान्तर. — पञ्चाक्षरस्य पर्यन्तवनेन एतेन विहारवारिणा मीपाकार-
 लक्ष्येण इन्दुविम्बेन इव आभायते ।

३८ । यदा हि दूरात् मेघमध्ये तिष्ठेत् इन्दुविम्बम् ईष्यन् भवति तदा
 दूरात् परस्परमध्ये तिष्ठेत् एतत् सरः ईष्यन् भवति, इति मत्तैव । एव चि-
 त्तत्वात् सरोवर-इन्दुविम्बयो, कृत्वात्वात् आदरकलापे वन-मेषानां सादृश्यं चेत्
 विहारार्थे वारि इव तत् तदा, पर्यन्ते वन इव तत् । पञ्चभिः अक्षरैर्भिः ।

[३८] (१) अर् water, ए to go, अस्मि unādi aff. ; or अर्णु as the
 waters, and एव flavour - from their fondness for bathing, or from
 their being produced at the churning of the ocean (यदा वान्
 इति अक्षरसः, समुद्रान् अर्णुद्वज्जात. अर्णुं भारते, — अर्णुं निन्देनर्णुः ।
 रक्षान् तस्मात् परस्परः । अर्णुः अर्णुः अर्णुः । तस्मात् परस्परः । अर्णुः । अर्णुः ।
 वचनान्तेः च अर्णुः ।

(विद्यारथ) कृतत्वात् पञ्चाप्सरो नाम एतत् सरः इति दिनकरः । 'सातकर्म' इत्यत्र 'साण्डकर्म' इति हेमाद्रिः । 'साण्डकर्म' इति च चारितवर्धनः पठति ।

७७ । अग्निमानिनि । इह पाठवर्ति भूनिव पक्षागर नामक कोङ्कामरोवरः ; इहात्र चाग्निदेवे दनज्योती धाकारः, इहा न्येदेव अथवाग इहेते अत्र अत्र मन्दिठ छलविश्वत्र नाग्य लोडिडेहे ।

३९. O sensitive! this is the pleasure-lake named *Panchāpsaras* of the sage *Sātakarni*, begirt by forests, which looks from this distance like the disk of the moon seen faintly through the clouds

पुरा स दर्भाङ्गुरमाववृत्तिः

चरन् सृगैः सार्द्धं सृष्टिर्मघीना ।

समाधिभीतेन किलोपनीतः

पञ्चाप्सरोयौवनकूटवन्धम् ॥ ३९ ॥

३९ । पुरेति । पुरा पूर्वदिग्न् काले, दर्भाङ्गुरमाववृत्ति तन्मात्राहार, सृगैः सार्द्धं सह, चरन् स ऋषि, समाधिः (१) तपसः, भीतेन, मघीना इच्छेत्, पञ्चानाम् अप्सरसा यौवनम् (२) । तद्विस्तार्येत्यादिना उत्तरपदसमास । तदेव कूटवन्धं कपटवन्धम् उपनीतः । "उन्माद्य कूटयन्त्रं स्यात्" इत्यमरः । किलेत्येतिष्ठे । अगाराहचर्यात् अगवदेव अहः इति गणवः ।

३९ । पुरा दर्भाङ्गुरमाववृत्ति अग्नी सार्द्धं चरन् स ऋषि, समाधिभीतेन मघीना पञ्चाप्सरोयौवनकूटवन्धम् उपनीतः किलः ।

३९ । दर्भाङ्गुराधि एव दर्भाङ्गुरमाववृत्ति, तान्त्रिकः इत्यत्र लोकोपनिपादा इत्यत्र । साण्डकार—समाधिभीतः अथवा दर्भाङ्गुरमाववृत्ति अग्नी सार्द्धं चरन् तन्मात्रा पञ्चाप्सरोयौवनकूटवन्धम् उपनीतवान् ।

[३९] (१) चरन्, चा. चा to hold. वि अर्ध (२) पुरम् पुरात्, चरन् अर्ध (इती भाव यौवनम्, पुरादिनात् कटवन्धम्)

३८। कूटबन्धो नाम चामिय दक्षा मयपत्तिरश्ननायः क्षणपातितो च
 भेद, 'फौद', 'नाम' इत्यादिभाषा। 'यथा कूटयन्त्रेण बहानां मनाथाम् च
 गत्यभावात् तथा मुनेरपि स्यादिति, तारुण्यकूटयन्त्रेषु बहुत्वान्तामिरेव रम
 इत्यर्थः', इति दिनकरः। परा क्लिप्त माण्डक्यैः (शातकर्षिणां) नाम मुनि
 स्य तपः तेषु। ततश्च जातशब्दैर्देवे तपयोविघाताय पञ्च अप्सरसः प्रेषिताः।
 सतस्राभिः मदनव्यग्रता नीतो मुनिः ता परिचिनाय। अथ विद्यारापं रथ
 सटाक तन्मध्ये च रथ इम्यं निरक्षि। तदा प्रसूति स तत्र तामिः सा
 रममाथ सदा सङ्गीतादिभिर्भोदीन काल मयति।

३९। कथित आह, पूर्वे नेहे मुनि कृष्णाक्षरनाज श्लोत्रनेहे आश्रयार्थं करिष
 मृगबुलेर सहित वान करिठेहिलेन, अनन्तर इत्यु तनीर उगनाय लौठ इरेण
 उाहाके नांशुटि अग्नरात्र बोवनरुण कूटयन्त्रे (सीने) बद्ध करिष्राह्लेन।

39 It is said that this sage, who formerly subsisted upon
 the young shoots of *Kusa* grass only, and lived amongst the
 deer, was entangled in the snare of the youthful charms of the
 five nymphs (अप्सर) sent by Indra afraid of his penance.

तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः

प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोषः ।

वियङ्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः

घणं प्रतिशुन्मुखराः करोति ॥ ४० ॥

४०। तस्येति। अन्तर्हितसौधभाजः (१) जलान्तर्गतप्रासाद-
 गतस्य, तस्य शातकर्षेः, ध्वयं प्रसक्तः (२) सन्ततः, सङ्गीतमृदङ्गघोष (३)
 वियङ्गतः सन्, पुष्पकस्य चन्द्रशालाः शिरोऽट्टहासि। "चन्द्रशाला

[४०] (१) अन्तर्हित within, सौध a palace, from सुधा plaster, अन्, अर्हि
 मन् to enjoy, &c वि aff. (२) स, सन्तु to adhere to, त् aff
 म्, ने to sing, ङ् aff (सङ्गीत) and मृदङ्ग a drum.

शिरोमृद्मम्" इति हलायुधः । अर्थं प्रतिश्रुद्धिः (४) प्रतिध्वानैः मुखराः ध्वनन्तीः करोति । "स्त्री प्रतिश्रुत प्रतिध्वाने" इत्यमरः ।

४० । अलङ्कृतसौधभाक् तस्य अर्थं प्रसक्तसङ्गीतमदङ्गधीष' विद्यद्वत (मन्) पुष्पकचन्द्रमाला अथ प्रतिश्रुत्मुखरा करोति ।

४० । अलङ्कृतं सौधं भजते इति अलङ्कृतसौधभाक्, तस्य । सङ्गीताय मृदङ्ग' सङ्गीतमृदङ्ग तस्य धीष, प्रसक्त सङ्गीतमदङ्गधीष । वाक्यान्तर,— अनेन प्रसक्तसङ्गीतमदङ्गधीषेण विद्यद्वतेन पुष्पकचन्द्रमाला प्रतिश्रुत्मुखरा क्रियते ।

४० । स प्रातःकर्मिं चतुना करीगर्भं गते प्रासादे ताभिः अथसुरीभिः सारैः सङ्गीतानन्दम् अनुभवति, तस्यैव अथ सङ्गीतायस्य मृदङ्गस्य नादं गगनं पृथग् मी विमानस्य शिरोमृद्गाच्च प्रतिध्वनन्तानि करोति, इति विग्रहाय । सङ्गीतमर्द्धं न शीतवाद्यदृश्यानि लभ्यन्ते, यथा सङ्गीतदर्पणे,—'शीत वाद्यं नगनस्य अथ सङ्गीतमुच्यते' । इति । 'प्रसक्तं प्राग्भ्यः सङ्गीतं अथ तादृशीयेण मृदङ्ग-धीष' इति दिनकरः ।

४० । टिप्पि अचरत कलनर्द्विष्ट मोक्षे वाग कविउत्तम, टीकाइई अई कवितायु म्नीट-कुलाइर कवि वा'वा'एण ईविठ ईईर, मुन्कोर ईन'इरएण वर मकर'क म'इ कविठ व'इरउरे ।

40 The continuous sound of the Mridanga (m-r-dng) with song reverberating in the upper chambers of our ear is as evoked from the mansion of the sage within the lake

हविर्भुजामधवतां चतुर्णां

मर्ध्यं ललाटन्तपसमसप्तिः ।

असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वां

नाम्ना मुतीच्छरितेन दान्तः ॥ ४१ ॥

1st, अहम् पृथक् इति and अर्थे (3) इव to sound अथ अर्धे (4) इव
to hear, 'हृद्मि' (5) इव

12 The illustrations of the examples of 'सुखीन्द्र' are all with smiling faces and sets of ornaments. The first person & their navel ornaments failed to disturb the ear (सुखीन्द्र) which austere frightened Indra

उपोऽद्यमान्नावलयं मृगाणां
कण्डयितारं कुशसूचिलावम् ।
सभाजने मे भुजमूर्च्छं वाहुः
सव्यतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्षे ॥ ४३ ॥

४३ । एय इति । ऊर्ध्वं बाहुः, एय सुतीरसः, अद्यमानं वलयं यस्य तं, मृगाणां कण्डयितारं (१) कुशाः एव सूचयः ताः कुना सीति कुशसूचिलाव. तम । कर्मणि ध्वन् इत्यय् । सभिर्विशेषैः जयशीलत्वं भूतदया कर्मलमत्वञ्च धीयते । सथादिवरं दक्षिणं, भुजं, मे गम, सभाजने (२) सम्माननिमित्ते । निमिषात् कर्मयोगे, इति सप्तमी । इत प्राध्वं (३) प्रकृतानुशूलबन्धं प्रयुङ्क्षे । "चाट-
शूल्यार्थकं प्राध्वम्" इत्यमर । ध्वययञ्चैवम् ।

४३ । ऊर्ध्वं बाहु एव (सुतीरा) अद्यमानावलय मृगाणां कण्डयितारं कुशसूचिलाव सव्यतरं भुज मे सभाजने इत प्राध्वं प्रयुङ्क्षे ।
४३ । वाध्यालरः—ऊर्ध्वं बाहुना एतेन अद्यमानावलयः कण्डयिता कुश-
सूचिलाव, सव्यतरं भुजं प्रयुञ्जते ।

४३ । 'अद्यमानावलयः—एतेन तस्य जयशीलत्वं सूचितम् । अद्यमाना जयन्त्वम्, यथा गीतमीरे,—'पद्याश्रयिभिर्मांसा विद्धिता जयकर्मिणः । अडा-
रादिचकाराना अद्यमाना प्रकीर्तिता इ... अनटा सर्वमन्वाथा जय' सर्वसर्व-
विद' इति । 'मृगाणाम्' इति कर्मणि ध्वन् । मैत्रीद्वयान् करणोऽप्यौ मुनिः

[४३] (१) कण्डुः इ) to itch, तथ aff. (कण्डादिभ्यो यक्). - (२) सभाज to respect, &c ध्वय् aff (२) प्र, चाट्, ध्वन् to sound, चम् aff

प्रेषा मृगान् कल्पयते, इतिभावः । 'कुशमृचिनाम्',—कुशा मृगय इव, अन्य-
प्रदीप्तान् मृगानि' इति टित्कार । एतेनायं यजनशीलत्वं मृचिनाम् । मृग-
कल्पनादिपरायाम् ऊर्ध्ववाङ्मना तपोर्षीकषामि वधा,—ऊर्ध्वं इत्या रविद्वय-
स्त्रीकादिभ्यामनिवचना ।...म्यागुमाध्योपमप्रागा मृगकल्पूतिसीत्येता ।...मृगा-
युवस्यप्रासीकि ते वसस्तुतुतोमया' ॥ इति ।

४२ । उद्दिवाह एह तापन, वे एष अकवागतः वनतः वेष्टेठ, ये इषु मृगगणेषु
गायत्रपूजने ७ मृचिर् नारा डीर मृगमकनेर हेतुने कडाः, नेहै इषु आमार
मदानार्थे अशुभताये एहै निरुध कुमिटेष्टेन ।

43 This devotee with uplifted arm (ऊर्ध्वबाहु), has raised
his right hand in order to honor me In that hand he holds a
rosary (मृचिनाम्), and with it he caresses the deer and tears off
the pointed *Kusa* grass

वाचंयमत्वात् प्रणतिं ममैषः

कम्पेन किञ्चित् प्रतिगृह्य मूर्द्धः ।

दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां

पुनः सहस्रार्चिषि सन्निधत्ते ॥ ४४ ॥

४४ । वाचंयमत्यादिति । एष सुतीक्ष्णः, वाचं यच्छतीति
वाचंयमः मौनव्रती । वाचि यमो व्रत इति खच्प्रत्यय, वाचंयम-
पुरन्दरौ चेति मुम् । तस्य भावः तच्चात्, मम प्रणतिं (१) किञ्चित्
मूर्द्धः कम्पेन, प्रतिगृह्य, विमानेन व्यवधानं (२) तिरौधानं तस्मात्
मुक्ताम् । अथेतापोद्गमुक्तपतितेति पद्ममीसमासः । दृष्टिं, पुनः
सहस्रार्चिषि सूर्ये सन्निधत्ते सम्यक् धत्ते इत्यर्थः । अन्यथा अशमं-
कत्वप्रसङ्गात् ।

[४४] (१) व, म् to low, ङि अर्ध (२) वि, चव, धा to hold, लृट्-
अर्ध (३) उम्, नि, धा to hold,—धत्ते, अथतएव अर्धितः । दृष्टे । &c.

४४। एषः (सुतीर्ण) बाण्यमत्वात् मम प्रथति मुहुः क्विचित् क्व
मतिर्यद्य विमानव्यवधानमुक्ता इति मङ्गरार्थिपि पुनः सप्रिथमे।

४४। बाण्यकारं,—एतेन विमानव्यवधानमुक्ता इति. नाप्रधीयते।
४४। 'मुहुः' क्विचित् कल्पेन,—शूद्रांन क्लिप्तम् कल्पयित्वा, मसकम्
इत्यत मचाभ्य इत्यर्थे.। 'क्व चत्' इति अव्यय 'कल्पेन' इत्यस्य विशेषणम्। 'प्रति

यद्वा,'—स्वीकृत्य। 'विमानव्यवधानमुक्ताम्' &c.—इष्टे. सूर्यस्य च अनराधात्
विमाने चपसते मति म पूर्ववत् न्यूननिबद्धादिवंभूत इत्यर्थे.।

४४। हेनि मोनइती वनिश, आमार अनानटि श्रेवः मयक नाडिगा इर
अडिजन, एवः एहे विमानेर वावधान इहेठे विभूठ इहेवानाज निव वृष्टिके पुनव
दरेवार निके नरनय कविठेहेन।

४५ In consequence of his vow of silence he has answered
my salutation with a nod, and on the sun he again fixes his eyes
relieved from the intervention of the car.

अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्नः

तपोवनं पावनमाहिताग्नेः।

चिराय सन्तर्प्य समिद्धिरग्निं

यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहौषीत् ॥ ४५ ॥

४५। अद इति। शरण्ये रक्ष्ये साधु शरण्यं (१), पावय-
तीति पावनम्, अदः दृश्यमानं तपोवनम्, आहिताग्नेः शरभङ्गनाम्नः
मुनेः, सम्बन्धि, यः शरभङ्गः, चिराय व्यभिं समिद्धिः (२) सन्तर्प्यं
तर्पयित्वा, ततः मन्त्रैः पूतां शुद्धां, तनुम् अपि अहौषीत् (३) हुत-
वान्। जुष्टोतेषुंष्टु।

[४५] (१) शरण्य shelter, यत् aff (२) कम्, इन्त् to kindle, क्वि aff
(इतोयावत्). (३) हु to sacrifice,—जुष्टीति, जुष्टत, जुष्टति। &c अजुष्टीत्,
अजुष्टताम्, अजुष्टतः। &c अहौषीत्, अहौषताम्, अहौषतः। &c जुष्टाव—
हुतवाचकार। &c. कर्मणि,—इयते। अहादि। &c. इत। &c.

४५ । 'आदितापि' शरभइनाम् चद् शरण्य पावन तपोवर्धं, य चप्रि' मुनिश्चि विराय मन्त्र्यं मन्त्रपूता तनुमपि चक्षीवीन ।

४५ । वाचान्तर—येन मन्त्रपूता तनु चक्षीवि । 'आदित' अपि येन स तस्य, आदिताम्यादितान वा पुञ्चनिपात, तेन ममासि 'आदितापि,' 'चम्पूदित' इति रूपद्वय भवति । पूर्वं शरभइती नाम मुनि रामदर्शनेन पूर्वकाम कृतकृताशने च्छटीह दग्धा अपूर्णकुमाररूप मीमे, तेनैव च रूपेण ब्रह्म-श्लोकम् आदरीह इति शरण्यकाण्ड कथानुमन्त्रिया ।

४६ । नरनापठरूपक आदिठ शि नरउग्र नामक मुनिश्च एहे परिव्रज उणेपावन ; दिनि शैवकान ब्रह्मवाळे अग्रिश्च कृष्टिनाथन कविशा पन्था उाशाउे मन्त्रपूत निज नरीइले देन कविश्चछेन ।

45 Yonder is the hospitable and sanctifying hermitage of Śārabhanḡa the keeper of sacred fire who, though his body was purified by *Mantras*, offered it to the fire which had been long fed with fuel

छायाविनीताध्वपरिथमेपु

भूयिष्ठमस्माव्यफलेष्वमीपु ।

तस्यातिथीनामधुना सपथ्यां

म्यिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥ ४६ ॥

४६ । छायेति । अधुना अस्मिन् काले, तस्य शरभइस्य मन्त्र-म्यिती, अतिथीती (१) सपथ्यां (२) अतिथिपूजा । "पूजा नमस्याप-वितिः सपथ्यांशौचंकाः शमाः" इत्यमरः । छायाभिः विनीतः

[४६] (१) अत It is, इतिम् अस्मि (अत सातस्यस्यने, इतिद्वयस्य, । यहा, न विद्यते दितेया तितियस्य च, यदुक्त—'एकवाचमु निवसन् अतिथिवाच्य च कृत । अस्मि इति श्लोकी यकान लकाइतिद्वयत्ते' । (२) उपर It was-ship, च and टाप अस्मि (अस्मादस्मी इत्) --

अपनीतः अधपरिभ्रमः यैः तेषु, भूदिष्ठानि ब्रह्मतमानि स्मन्-
 यानि श्लाघ्यानि पत्नानि येषां तेषु अनीयु पादपेषु आश्र-
 सुपुत्रेदिव स्थिता, तत्पुत्रैरिव पादपैरनुष्ठीयते इत्यर्थः ।

४८ । अथवा तस्य (अरुमद्रथ) अंतदीना मर्यादा, आचारिनीताम
 मर्मसु भूदिष्ठमश्रावणसु सुवर्षसु इव अनीयु पादपेषु स्थिताः ।

४९ । यथा हि (यत्र) कीर्तिरपचयतया मनपुत्रा अपनुरनगर तदाचरं
 दानधर्मोदिक मयक पात्रयानि, तथा मुने पुत्रमता आरुमद्रथाः मुनेरनर
 तदाचरित अताःपुत्रेवावत पात्रयानि, ते सिग्धया आशया यान्ताम् पाद्यान् मनु
 कठेय सुश्रियमानुगान् तपयानि, इति विग्रहात् । मुनिना पुत्रैर्विद्वेष
 पालिततात् पाटवामा पुत्रमात्मम् ।

५० । अथवा तीक्ष्ण कठिनिगणेर नरकारेर अत्र तीक्ष्ण शूल्ये वा
 नवन आश्रयतश्चर उगत्र कर्षिष्ठ आरु ; कुक्का इत्या शान करिष्ठा नवजन विर
 करिष्ठा शान्ते, एवः अत्र परिमाणे उरुदुष्टे रण अत्रान करिष्ठा शान्ते ।

40 The sacred charge of his hospitality has now devolved
 on the trees (of his hermitage) which like worthy sons refresh
 weary travellers with their shadow and make them plants
 offerings of their excellent fruits.

धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ
 शृङ्गायलग्नाम्बुद्वप्रपङ्कः ।
 वध्नाति मे वन्धुरगात्रि चक्षुः
 दृप्तः ककुद्भानिव चितकूटः ॥ ४७ ॥

४७ । धारेति । धाराः निर्भराः, यद्वा धारया सात
 स्वनोद्गारि दरी (१) एव मुखं यस्य सः, इदं शिखरं विषाद
 तस्य अये लप्रः अम्बुदः एव, वप्रपङ्कः वप्रक्रीडासक्तपङ्कः यस्य स
 [४७] (1) दृ to pierce, चप् aff. (दर) and डोव aff.

घसौ चित्रकूटः, हे बभ्रुव- (२)-गात्रि ! उन्नतानताङ्गि ! “बभ्रुवं
वृषतानतम्” इत्यमर । दृप्तः ककुद्भान् (३) ह्यधमः इव, मे घञ्
बध्नाति नान्धासक्तं करोति ।

४०। (६) बभ्रुवगात्रि । धारामनीन्द्रारिदरीमुप मङ्गायलप्राञ्जुदवपदः
घसौ चक्रुट इत ककुद्भान् इव मे चञ् बध्नाति ।

४१। वाचान्तर—धारामनीन्द्रारिदरीमुपेन मङ्गायलप्राञ्जुदवपदं नु
घसौ चक्रुटेन दमेन ककुद्भता एव चञ् बध्नाते ।

४०। यथा हि कश्चिन्मदीहता इव मुलेन नाट मुचन् विधायेन च नदी
तटपद धारयन् दृशनीयता याति, तथा घसौ चक्रुट मद्गरेण निर्भरमन्द
मुचन् शिखरेण च मीघं धारयन् मे कामपि दृशनीयता याति, इति विग्रहार्थः ।
चच चक्रुट-ककुद्भती दरी मुपयो चक्रुट-पदयोश्च सादृश्यं ज्ञेयम् । ‘वपपद’
—वपकीडापदः । इवतजाटय मदीहता मृदतलायै नदीपथंततटानि
आह्वय यन् क्रीडति, सा वपकीडा, यथा मद्गार्वे,—‘उतघातकिल मद्गार्वे’
वपकीडा निगद्यते’ इति । ‘बभ्रुवगात्रि’—बभ्रुवात्रि लननाभिपभतिभि उद्या-
वगात्रि गात्रा’ च यथा, तत्तन्मन्त्रो । मन्त्रयन्मन्त्रमिदं सन्धावपपद प्रायेण रूप-
धीरनगात्रिणा कालाया मनुज्यते ।

४१। अत्रि बभ्रुवगात्रि । वेरुण उदरुत इवत क्रीडाःपरे नाव करिते धाके, एवं
नदीटटे आघातकनित पद नृजात्रे धारय करे, सेइरुण এই চিত্রকূট গুহামুখ হইতে
নিখরলব উল্লিরণ করিয়া এবং নিখরাজে মেঘমালা ধারণ করিয়া আমার দৃষ্টিতে
আকৃষ্ট করিতেছে ।

47 O thou handsome! This Chitrakūṭa with its sounding
waterfalls and its cloud-capped summits, attracts my eyes, like
an infuriated bull belovewing loudly and covering his horns
with the mud of the river bank in his frantic sport.

चक्रुटं अर्हि (१) चक्रुटं hamp, मनुपु अर्हि, (ककुद्भति चञ्, मनुपदधर, यथा-
दिलान् न बलम्)

कामिनौकण्ठ' परिवार्य तिष्ठति । मुक्ताया मन्मथेस्वादिगुणयोगी यथा मुक्ता-
गुणप्रकरणे,—'म्वच्छं दीप वाम्भुक्तं मन्मथं मन्मथस्थितम् । त्रयरेखाविधीन
यत् तत् म्हादम्भकित्तं शुभम्' ॥ इति । सुदूरान् दृश्येन विच्छतस्यापि मन्दाकिनी-
प्रवाहस्य मुक्ताधारवत् तनुवत् ।

४५ । डिज्जट्टेण उण्णत्ते ये म्हादिनी नदी भूरे हरेत्तं कीणत्तावे मन्किठ
हेत्तत्ते, उहात्तं अवाहं वित्तं उ निर्भत्तं ; कृत्तिरं वत्ते येन अक्कणाहिं भूत्ताव हाह
मात्तिहेत्ते ।

48 The still and crystal stream of the Mandākinī flowing
around its base and seen so slender from this distance, looks
like a necklace of pearl round the neck of the earth

अयं मुजातोऽनुगिरं तमालः

प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य ।

यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी

मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥ ४६ ॥

४६ । अयमिति । गिरेः समोपे अङ्गुगिरम् । गिरेषा सेन-
कस्येति रामासान्तं टच्प्रत्ययः । मुजातः तमालः अयं दृश्यते । यस्य
सुमाणस्य शोभनः गन्धः यस्य तत् सुगन्धिः । गन्धस्येत्यादिना इकारः
'समासान्तः' । प्रवालं पङ्क्तवम् । आदाय मया ते यवाङ्कुरदत्त
आपाण्डु कपोले शोभते यः स अयतंसः (१) परिकल्पितः (२) ।

४६ । अङ्गु गिरं च यः मुजातः तमालः, तस्य सुगन्धः प्रवालस्य आदाय मया ते
यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी चरन्तसः परिकल्पितः ।

४६ । वाच्यम्,—अहं यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभिनम् चरन्तसः परि-

[४६] (१) अहं, मम to adorn, अहं अहं (चरन्तस्येति, चरन्तस्ये चरन्त
वा, तस्य शोभी आहं अवाहं ; यवाङ्कुर इत्येति अहं वा) (२) परि, इयं
to be able, (दिक्) अहं

कल्पितवान् । 'सुज्ञान'—सुष्ठु ज्ञात', तदर्थः सप्तपुत्रियव इत्यर्थः । 'अवर्तस' इत्यत्र 'वर्तस' इत्यपि पदं भवति, 'अव' 'अपि' इत्येतयोः अकारस्य वैकल्प-
लीपविधानात्, तत्र च,—'अवर्तस', वर्तस ; अवगाद्य, वगाद्य ; विधान-
अपिधानम्, इत्यादिपदानि भवन्ति ।

४२ । परंतेर निकट ई सेई सतेअ तमानकुफळी सेवा बाहेःउतः, आनि व'र' इति पत्रं पत्रं नईरा ते'वार कर्णकृवा रचना करिशाहिलाम, ताहा तोंवार व'र' इति अःपात्र कशानवेले पोतिहाहिल ।

49. Yonder is the full grown Tamala tree in the vicinity of the mountain, with whose scented leaves I wrought the garlands which adorned thy temples possessing the tender whiteness of young shoots of barely

अनियहवासविनीतसत्तम् ।

अपुष्पनिष्ठात् फलवन्निवृत्तम् ।

वनं तपःसाधनमेतद्वैः

आविष्कृतीदृशतरप्रभावम् ॥ ५० ॥

५० । अनियहेति । अनियहवासा । (१) दृष्टमपरदिगा अवि-
विनीता शब्दाः जन्तवः दक्षिणं तन् । अपुष्पनिष्ठात् पुष्पनिष्ठात्
विना इव, फलवन्निवृत्तम् । (२) फलवन्निवृत्तम् इत्या दक्षिणं तन्, अत्र
आविष्कृतीदृशतरप्रभावम्, अत्रैः मूनेः, तपसः साधनं (३) इत्यम्
इत्यम् ।

५० । अनियहवासाविनीतसत्तम् अपुष्पनिष्ठात् फलवन्निवृत्तम् आविष्कृ-
दृशतरप्रभावम् अत्रैः मूनेः तपसः साधनं इत्यम् ।

५० । अनियहवासाविनीतसत्तम् अपुष्पनिष्ठात् फलवन्निवृत्तम् आविष्कृ-
दृशतरप्रभावम् अत्रैः मूनेः तपसः साधनं इत्यम् ।

(५०) १० । अनियहवासाविनीतसत्तम् अपुष्पनिष्ठात् फलवन्निवृत्तम् आविष्कृ-
दृशतरप्रभावम् अत्रैः मूनेः तपसः साधनं इत्यम् ।

तत । 'तप,माधर्न वन' तपोवनम् । अस्मी प्रभावी मद्दये यत् अवाग्मी दण्डभय
विनापि दुष्टा जलव जातिधेरं विहाय विमोता, सघरलि, कुसुमजम्ब विनापि
अशाखिनः सर्वे फलानि जलप्र'ल, इति विशदायै । अनुदपभावी यथा
कादम्ब्यां,—'अस्मी प्रभावी मद्दात्मनाम अत द्वि शाश्वतकम् अपहाय विरीटम्
अपमानाकरात्मान' तिव्येद्योऽपि तपोवनवसतिमुत्तम अनुभवलि' इति ।

५० । एहै अत्रि इन्द्र उलोचन, हेहा तांतात्र ओदय उतःप्रकाव प्रद'ल कडि-
तेहे, एह'ने मठउय नाहे अयत् उद्वयन विनीडउ'वे वान वय, विना पू'णहे उक्त
नक'ने वन यतिहा वलि ।

50 Yonder is the hermitage of Atri, where animals, though
free from the fear of punishment live in amity and trees bear
fruit without previously bearing flowers, and which seems
breathing out majesty on all sides

अत्राभिषेकाय तपोधनानां
सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्मानाम् ।
प्रवर्त्तयामास किलानसूया
त्रिस्रोतसं त्र्यम्बकमौलिमालाम् ॥ ५१ ॥

५१ । अत्रेति अत्र इमे धनसूया अत्रिपत्नी, सप्त अ ते
अपयच्च सप्तर्षयः । दिक्संख्ये सप्तार्यामिति समासः । तेषा हस्तेः
उद्धृतानि हेमपद्मानि यस्याः तां, त्र्यम्बक (१)-मौलिमालां हरशिर-
स्रजं त्रिस्रोतसं (२) भागीरथीं, तपोधनानाम् अयोध्याम्, अभि-
षेकाय स्वागाय, प्रवर्त्तयामास (३), किलेति तिष्ठे ।

[५१] (१) वि three, and त्र्यम्बक eye, having three eyes (२) वि
three, त्रीतम् stream, a river with three channels (३) प्र, इत् to
stay, (दिशि),—वर्त्तयति । अत्रसं'दत् । अतीइतन्-अववर्त्तन् । &c.

पंतमा परमात्मनः, यदुक्तं - 'श्री' (चलात्) श्रुतो धृत्वि विभाजितं
 नियमाः एतद् ध्यानसिद्धीक मगुण विदुषो इति। 'दोषा एवता,'-
 सोऽस्मात्परमात्मनो मयोर्गो 'योग' यदुक्त - यद्योर्गो गोःसिद्ध्यात्प्रतिगमनम्-
 त्मनो' इति। 'श्रीरामने' - 'चामन नाम एतादृशोऽस्य लोकोदम् यद्, एव
 करणरथादिमण्डलदयः बीरामन यथा तन्ममारे, - 'एषपादमथ हता विद्यमोपी
 तदेतरम्। अत्र कार्यं विशेष्यतो बोधसमभितो 'रतम्' इति। यदुदपन्ने
 यथा काटम्बर्था - 'फलमूलभृती बन्धुलभो निदोतनामरशोऽपि सतिः
 इवाथ्य भगवत समीपशक्तो लल्यने किं वम मचेतना प्रा सनः' इति।
 ४१। वदिग्न शीतानेन येषां निमग्न आःहन, उाशान्द्र त्रैविद्या प्रवर्तित दे
 नरुत वृक्ष वादूनकावविशद इव इदेश आह, उेशान्द्रकण्ठ देन त्रैवन्द एव
 इरेऽहरे।

52. Those trees in the midst of the alters on which ascetics are seated cross-legged (बीरासन) engaged in deep meditation, being perfectly still in the calm air, seem also immersed in meditation

त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः
 सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
 राशिर्मन्थीनामिव गारुडानां
 सपद्मरागः फलितो विभाति ॥ ५३ ॥

५३। त्वयेति । त्वया, पुरस्तात् पूर्व, यः उपयाचितः प्रार्थितः
 तथा च रामायणे, "न्ययोर्धं तमुपागम्य वैदेही वाक्यमब्रवीत्
 नमस्तेऽस्तु महावृक्ष ! पारयेन्मे व्रतं पतिः ॥" इति। श्याम इति
 प्रतीतः (१) स वटः अयं फलितः (२) सन्, सपद्मरागः गारु-
 डानां (३) मन्थीनां मरकतानां राशिः इव, विभाति ।

[५३] (१) व्रत, (२) to go, त् aff. (३) फल fruit, इत् aff.

५२ । त्वया पुरस्तात् उपधासितं ग्रामं इति प्रतीतं सः षट् अयं फलितः
(सन्) सपत्नरागः । गार्हजानां मन्थीनां राशिरिव विभाति ।

५३ । सपत्नरागे सप्त वसंत इति सपत्नरागः, तुल्यधीने बहुधीहि । गार्हा-
जानं,—उपधासितेन ग्रामं इति प्रतीतेन तेन अनेन षटेन फलितेन, गार्हजानां
मन्थीनां राशिरा सपत्नरागेणैव इव विभायते ।

५४ । यथा हि ग्रामवर्षीं सरकतमधिशाशि रज्जवर्षीं सपत्नरागमधिभि
अनुविद्धं शोभते, तथा ग्रामपर्वराशिभूषितं असी ग्रामवटं रज्जवर्षीं फले
अलङ्कृतं शोभते । अथ पर्वराश्यां ग्रामत्वात् गार्हजमधिसाम्यं, फलात्वाच्च रज्ज-
त्वात् सपत्नरागमधिसाम्यम् । रुदैश्च ग्रामपर्वराशोभितत्वादेव तस्य ग्रामवट
इत्याख्या इति मन्थानदि । सपत्नरागे रज्जवर्षीमधिभेदः । सरकतापरमाना गच्छती
मर्षिणः, स च मन्थः इत्यादिमन्थानि ।

५५ । पूर्वेण दृष्टिं दाह्यं विकटं प्रार्थनां करिष्यं हितेन एते सेवे श्यामवटे, वृक्षे
इति ह्येवमेतत्वेन सपत्नरागपुंश्च कठितं सरकतमधिराश्यां चोक्तिरेते ।

53 Yonder is the tree known as the S'yāmavats, to which
didst thou offer thy prayers, and which appears with its red
fruits, like a heap of emeralds studded with rubies (पादाः)

क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैः

मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्या ।

अन्यत्र माला सितपङ्कजानाम्

इन्दीवरैरुत्पञ्चितान्तरेव ॥ ५४ ॥

५४ । क्वचिद्दिग्दादिभिश्चतुर्भिः श्लोकेः प्रथमे गङ्गायमुना-
सङ्गमं वर्णयति, क्वचिदिति । हे अमवद्याहि ! परमः यमुनातरङ्गैः
भिन्नप्रवाहा मिथैषा, गङ्गा जाङ्गवी, विभाति । केव ? क्वचित्

[५४] (1) प्रभालुस्त्रे, लिप् to smear, वि न अर् (इतीदावपु).

(2) इन्द्र best, and नील blue. (इन्दीवरैरीत्या इत्या,—'शोरमञ्जे' इति च

अन्यत्र कालागुरुणा दत्तपद्मा रचितमकरिकापत्रा भुवः चन्द्र
कल्पिता भक्तिः (२) इव ।

५५ । कोथाग्रं येन मानसमग्रावदग्निं वेत्त वाग्महःसद्भेदी नीलशःस्य तत्र
मिणित्त इतिराहे, कोथाग्रं येन पृथिवीव वेत्तच्छन्नमग्नी रश्मिं वृक्षस्यमार्गं
पद्मावती वारणं वदिराहे ।

55 In other places,—like a flock of white geese, whose
favourite haunt is Mānasa (lake), intermixed with blue swans
(कोथाम्—geese with dark-grey wings); in other places,—
like a floor painted with white sandal and inlaid with orn-
amental leaves painted with black sandal.

क्षचित् प्रभा चान्द्रमसी तमोभिः

छायाविलीनैः श्वलीकृतैव ।

अन्यत्र शुभा शरदभलेखा

रन्ध्रिखिवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥ ५६ ॥

५६ । क्षचित् इति । क्षचित् छायाय विलीनैः (१) क्षी
तमोभिः श्वलीकृता (२) कर्णुंशीकृता, चान्द्रमसी (३) चन्द्र
शक्तिरा इव । अन्यत्र रन्ध्रेषु व्याप्तः नभःप्रदेशा शुभा शरद
लेखा शरदभलेखा इति ।

५६ । कोथाग्रं येन विदुः उल्लासोत्त, इति रश्मिः विलीनैः कर्णुंशीकृतैः क्षचित्
श्वलीकृतैः, अन्यत्र रन्ध्रेषु व्याप्तः नभःप्रदेशा शुभा शरदभलेखा इति ।

कचिच्च कृष्णोरगभूषणेव
 भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।
 पश्यान्वद्याङ्गि विभाति गङ्गा
 भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ॥ ५७ ॥

५७ । कचिदिति । कचित् कृष्णोरगभूषणा (१) भस्माङ्गरागा
 ईश्वरस्य (२) तम् इव विभाति । शेषं व्याख्यातं । कलापकम् ।

२५ । कः/रा/र/प येन उन्नतं अन्नने विदुर्विड इत्यन्तं उक्तमर्थेन कृष्णे
 वदितं वदितम् ।

57. And in other places,—like the ash-smeared body of
 Iśvara (महादेव) entwined with black serpents:

समुद्रपत्नोर्जलसन्निपाते
 पूतात्मनामव किलाभिषेकात् ।
 तत्त्वावबोधेन विनापि भूयः
 तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥ ५८ ॥

५८ । समुद्रेति । अथ समुद्रपत्नोः गङ्गायमुनयोः जल-
 सन्निपाते (१) सङ्गमे, अभिषेकात् स्नानात्, पूतात्मना तनुत्यजां (२)
 पुंसां, तत्त्वावबोधेन तत्त्वज्ञानेन, विनापि प्रारब्धशरीरत्यागानन्तर,
 भूयः पुनः शरीरबन्धः शरीरयोगः, नास्ति किल । अन्वयः स्नाना-
 देव मुक्तिः अथ स्नानादेव मुक्तिः इत्यर्थः ।

[५७] (१) कृष्ण black, and अरग (reast, रज to ६०, इ अँ (२५२)
 and भूषण ornament (२) इश्व to rule, वरच अँ

[५८] (१) कल water, and कल, वि, पत् to fall, इत् अँ (१), इत्,
 103, कल to quit. इत् अँ. (वशोवत्),

५८ । एव मनुष्यपत्नी जलमस्त्रियाते चमिपेक्षाम् पूतात्मना तनुदत्रां तस्मात्
वयोधेन विहायि भूयः शरीरवन् न चस्ति किञ्च ।

५९ । पूतः पाप्मा एव करणं येषां ते पूतात्मानः, तेषाम् । तन्मुं ह्यत्रनि
ये ते तनुदत्राः, तेषाम् । एव गङ्गायमुनामङ्गमे यानाम् दीदृशन् सर्वपापेभ्यो
मुच्यन्ते देहाभ्ये च भोक्तं लभन्ते, नात्र हतस्याना टीदृशन् भीत्याय तत्काथनं तस्य-
ज्ञानम् अपेक्षन्ते, इति विमदाद्ये । प्रयागे यानफलं यथा महाभारते युधिष्ठि-
रमाकंष्ट्येयस्यवादी,—युधिष्ठिर उवाच । 'महात्मन् शीतुमिच्छामि प्रयागगतं प्रथमम् ।
यताना का गतिस्तत्र यातानानाप किं फलम् ॥...माकंष्ट्येय उवाच । कश्चि-
च्छामि ते वक्ष्ये' या चेष्टा यद्य तत्फलम् । पृथा सद्यर्षिभिः मन्त्रक कथ्यमानं मया
श्रुतम् ॥ यत्र यत्ना दिव यान्ति ये यतान्तिऽपुनर्भवा' ॥ इत्यादि ।

६० । योऽहारा एहे इहे नमूष्यपत्नीर (अत्रा यमूनाव) नमूष्ये ज्ञानं कश्चिन्नं यादृशेण
पवित्रं करेण उहादेर उवञ्जान ना इहेतेऽ ए देहेर अवनाने वाइ देहेरवने
इव ना ।

58. Those who are purified by ablution in the confluence
of the waters of the two spouses of the ocean, even though
devoid of spiritual knowledge, never assume again this mortal
form.

पुरं निषादाधिपतेरिदं तत्

यस्मिन् मया मौलिमणिं विहाय ।

जटामु बद्धासुरदत् सुमन्तः

कैकेयि कामाः फलितास्तवेति ॥ ५९ ॥

५९ । पुरमिति । निषादाधिपतेः शुचस्यः तत् पुरम् इदं,
यस्मिन् पुरे मया मौलि-(१)-मणिं विहाय, जटामु बद्धासुरदत्तास
सतीषु, सुमन्तः हे कैकेयि ! तव कामाः (२) मनोरथाः, फलिताः
सफलताः जाताः, इति अरुदत् । इदिरयुविमोघने लुङ् ।

३८। निधादाधिपते तत पुरम् इव। यथिन् मया मोक्षिमयि, विद्याय
लटासु बडासु सुमन्त (३) ककेयि ! तव कामा कलिता, इति चकदत् ।

३८। सुमन्तेषु चरीति इति वाञ्छालम् ।

३८। अपनीते राजवेगे गच्छति च मया तापमवेगे, पितेव मयि वाञ्छल
सुमन्त तदा विगलितधैर्यं चरीदन्तम् उवाच ; इत्त रे ककेयि ! इदानीं पृथ्वांसे
मनीरथा । रामस्य लटासु बडासु सुमन्त रामप्रवासनदुर्षं क्वेक्य्या चभीष्टं
मिहम् इति सुमन्ताभिप्रायः । 'निधादाधिपते।'—रामस्य बहसुञ्ज्याय गुह्यम् ।
'पुर'—ग्रहणीव नाम नगरम् ।

३९। एवै नेहै निवपलठिर मगर, बवारि यानि मन्त्रकेरु मयि उन्मोचन कदिहा
कटि-छात्र रक्तन कडिले, सुमन्त कदनि ज्ञेयन कदिहा बलिशाहितन,—देवकेयि !
छोमार मने इथ पूर्व हईल ।

59 Yonder is the city of the king of Nishāda, where
on my casting down the gem on my head and assuming the
clotted hair, Sumantra with tears in his eyes cried out,—Oh
Kaṅkeya! your intentions are fulfilled

पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनां

निर्विष्टहेमाम्बुजरेणु यस्याः ।

ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचः

बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥ ६० ॥

६०। पयोधरैरिति । पुण्यजनाङ्गनां पल्लवीनां, पयो-
धरैः (१) कनैः, निर्विष्टं उपमुक्तः हेमाम्बुजरेणुः यस्या मत् । तव
ताः ब्रीङ्कीति अण्यते । ब्राह्मणः इदं ब्राह्मम् (२) । अस्तित्व इति
टिलोपः । ब्राह्मं शरः मानसात्वं, यस्याः सरयाः बुद्धेः महत्त्वम्,
अव्यक्तं (३) प्रधानम् इव, कारणम्, आत्मस्य वाच आत्मवाच वेदा,

[६०] (१) पदम् water, & to hold, पय aff (२) बहन् the creator, पय aff (३) अ neg वि, चक्षु to make clear, त aff

ई प्राक्करोवत्,—अवाक (प्रकृति) वेदप वृद्धि कारण, लेहेरुप धाहार (वे
 पु) उ०पठिकारण, ईहा आशुवाका (वेप या अविवाका) निर्देश करिदा थाके ।

[वेपन एकटि हृत्त वीजेर क्रमविकल्प हईते क्रमे अका० वृत्त उ०पत्र हउ, तेमनि
 वाक' अर्था० मूलप्रकृतिर क्रमविकल्प हईते एहि अका० अग० उ०पत्र हईराहे । एहि
 प्रकृति अवाककणे अर्था० वीजेर नाथ अति हृत्तरूपे अवग्रित बलिदा ईहार नाम
 अवाक' । एहि 'अवाक' हईते अथमे वृद्धि नावक महत्तव उ०पत्र हउ । वृद्धि हईते
 अकार, अकार हईते अकार इतिरि ० पकतमात्र, पकतमात्र हईते पकतूत,
 आदि क्रमे अग० उ०पत्र हईराहे । हृत्त अवग्रह अण, वल, गक, लर्न, लन, एहि
 [०टिके पकतमात्र वने ।]

60. Yonder is the Sarayū. As the intellect has its origin
 in the eternal essence, so this Sarayū according to trustworthy
 authorities, has her origin in the Brahma lake whose golden
 lotuses supply the Yaksha women with pollen for the adorn-
 ment of their breasts.

जलानि या तीरनिखातयुषा
 बह्व्ययोध्यामनु राजधानीम् ।
 तुरङ्गमेधावभृयावतीर्णैः
 इक्ष्वाकुभिः पुण्ड्रतरीक्षतानि ॥६१॥

६१ । जलातीति । युषा मरुतः पशुबन्धनाहं । दावविशेष ।
 तीरनिखातयुषा या सरयुः, तुरङ्गमेधा (१) अश्वमेधा तेषु अश्वमेधा-
 र्थमेव अश्वतीर्णैः अश्वरुटैः, इक्ष्वाकुभिः इक्ष्वाकुजीवापर्यैः न युक्ती ।
 तदाजत्वांदयो लुक् । पुण्ड्रतरीक्षतानि पुण्ड्रतरीक्ष-
 जलानि, जलानि, अयोध्या-
 लक्षितया इत्यर्थः ।

६१ । तीरनिष्ठातयूपा या (सरयू) गुरङ्गनेघावध्यावतीः- इत्याहुनि-
पुण्यतरीकृतानि जलानि अथीष्यां राजधानीम् अयु वहति ।

६१ । तीरेषु निष्ठाता यूपाः यस्याः सा । अपुण्यतराणि पुण्यतराणि
कृतानि पुण्यतरीकृतानि । माध्याकर, — तीरनिष्ठातयूपया यथा जलानि उष्टरैः
इति ।

६१ । यस्याः सरयुस्तीरेषु मङ्गलपशुपथनटारवो निष्ठाता दृश्यन्ते । अनेन
स्वपूर्वपुरुषाणां यजनशौचत्वं सूचितम् । या च सरयुः अथीष्यातिहरवाहिनी ।
अनेन निजराजधान्याः परमपवित्रत्वं परमरक्षणीयत्वञ्च सूचितम् । इत्याहुवध्या-
राजान् अश्वनेधनमाप्तिं, अनन्तर अचतीर्थं दीक्षान्तस्नानेन यस्याः सरयुः स्वतः
पवित्रास्त्राणि जलानि पवित्रतराणि कृतवन्तः । अनेन निजपूर्वपुरुषाणां परम-
पावनत्वं सूचितम् । दीक्षान्तस्नानम् अत्रभवः यज्ञशेषस्नानमित्यर्थः ।

७१ । गौहाद तीरे यज्ञीय युगावली निष्ठात इतिराह; इति निज हनवादिभ्यः
अथोवा राजधानीर मयीप निज अवाहित करिद्राह्वेन, हेक्कुवःपीर ह्णामण
अथमेव समापन करिद्रा दीकाःह्वमेनेर निमित्त अदत्तत्रण करिद्रा वरीर पवित्र अने
अपिदत्तत्र पवित्र करिद्राह्वेन ।

Gl. She, on whose banks are fixed the sacrificial posts (यूप),
bears, close past the capital Ayodhyá, her sacred volume of
waters made more sacred by the ablutions of the descendants
of Ikshwáku after the performance of the A'swamedha sacri-
fice.

यां सैकतोत्सङ्गमुखीचितानां
प्राज्यैः पयोभिः परिवर्द्धितानाम् ।
सामान्यधात्रीमिव मानसं मे ।
सन्भावयत्युत्तरकोशलानाम् ॥६२॥

दिना गुमादम) and मेघ sacrifice (१) बह to bear, — इति । अथवा,
अथोवा । इति । &c

६४ । विरक्तसन्ध्याकपिश पायिवं रजः पुरस्तात् यतः उज्ज्वलीये,
हनुमत्कथितप्रवृत्ति भरतः ससैन्य- (सन्) मा प्रत्यङ्गत (इति) यद् ।

६४ । वाचान्तर,—विरक्तसन्ध्याकपिशेन पायिवेन रजसा उदायते, इत्य-
'उज्ज्वलीये',—गत्यर्थो ह्याघात जुहीत्यादिगर्भोय, अथ तु सत्पूर्वः उदर-
'प्रवृत्ति',—वाचा, 'वाचां प्रवृत्तिर्वाचानः' इत्यमरः ।

६५ । अतिमात्र लोहितं मङ्गारं न्यायं तादृशवर्णं च धूमिवाग्निं यत्नं मद्दूष-
हृते उच्यते इति, तत्र बोध कवि, उच्यते इति मन्त्रान्तरं प्रयुक्तं च
आगमनवार्त्ता उच्यते मन्त्रान्तरं आगमनं प्रयुक्तं कविवाचः ।

६५ The cloud of dust, like the scarlet twilight, ris-
ing upwards from the ground in my front, makes me think of
Bharata, (previously) informed of my arrival by Hanuman's
advancing to receive me with the army.

अद्वा श्रियं पालितसङ्गराय

प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।

हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन्

संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणी मे ॥ ६५ ॥

६५ । अद्वा इति । किं च, साधुः साधुः सः भरतः । "साधु-
वाङ्मुपिके धारौ सञ्जने धारि वाच्यवत्" इति विश्वः । धारि-
सङ्गराय (१) पालितविष्टप्रतिश्राय, मे मष्टम्, अतथात् धारि-
भोगाभावात् अनुच्छिष्टां किन्तु संरक्षितां, श्रियम्, मृधे (२) इति
खरादीन् हत्वा निवृत्ताय मे, लक्ष्मणः संरक्षिताम् अतथात् त्वामिव
प्रत्यर्पयिष्यति (३) अद्वा (४) साधुम् । "साधुं त्वयाग्नसा इत्य-
इत्यमरः ।

[६५] (१) to swallow, with मष्ट to promise, अद्वा (१) धारि-
to Lant, धारि (१) धारि to Lant, (विश्व) धारि-वाच्यवत् । धारि-वाच्यवत्-धारि-
धारि-वाच्यवत्-धारि-वाच्यवत् ।

६१ । साधु म पालितमहाराय मी चनघा मरचितां दिवं, यथे खराटीन्
हत्वा निहन्ताय (मे) लक्ष्मण (चनघा मरचिता) त्वाम् इव अहो प्रत्यर्पयिष्यति ।

६२ । पालितः सद्धरो धीमत्, तथे । बाणालर,—साधुना तेन लक्ष्मणेन
चनघा मरचिता श्री प्रत्यर्पयिष्यते, इत्यादि ।

६३ । खरदूवन्धादिभिः सह युद्धकाले यथा लक्ष्मण त्वा रचितवान् युद्धान्
प्रत्यागताय च मद्य निष्पाया त्वा प्रत्यार्पितवान्, तथा मन वनप्रवासकाले भरत,
राजलक्ष्मीं मथ्यक रचितवान्, अधुना वनवासगत प्रत्यागताय मद्यम् अनुपमुक्ता
ता राजलक्ष्मीं ध्रुव प्रत्यर्पयिष्यति, इति । अत्र शब्दाः । साधु धार्मिक, न खलु
धार्मिक निषेध (राष्ट्रवत्सल्य) स्वयं उपमुक्तं इत्यभिप्राय । खरादिपुङ्गे लक्ष्मण-
हर्षं श्रीमान्घटी हाट्टसुगो उक्त, — 'अत्र धे विजयागमा चापे श्रीताञ्च
लक्ष्मणे' इति । 'सद्धर — प्रतिष्ठा, 'यथे प्रतिष्ठाजमविदापसु सद्धर' इत्यमर ।

६४ । अत्रि जगते वदन्विके नःदाह कश्चिः अटान्मन कश्चिः जगत्त वेरुण
प्रवृत्तं उ विष्णुण देवःक आदरं ह्ये एत मे कश्चिःहिल, मेहेरुण ह्येन
एतत्त अट्टिः नःकन नृत्तं कश्चिः अटान्मन कश्चिः निलुहई प्रवृत्तं उ अर्चिः
शरत्तःक अटान्मन आदरे ।

65 On my return after carrying out the injunction (of my father), honest Bharata will certainly restore to me the royal fortune in a state of purity, as Lakshmana after having carefully protected thee restored thee to me, on my return from the battle in which I killed Khara and others

असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः

पद्यादयस्यापितवाहिनीकः ।

वृहन्नरमात्यैः सह धीरवामाः

सामर्थ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥ ६६ ॥

६६ । असाविति । असौ पदाति राक्षारी, धीरवामा
वस्वन्वराजः, भरतः, पद्यात् (१) वृहन्मते, अरुणादिना वाहिनी

सेना येन सः तथोक्तः सन् । नद्युत्सृजेति कम् । गुरुं वशिष्ठं पुं
 स्तुत्य् । वृद्धैः चमात्यैः (२) सह, अर्घ्यपाणिः सन्, माम् अभ्युपैति ।

६६ । असौ पदाति' शीरवासाः भरत, पथान् अवस्थापितवाहिनी
 (सन्) गुरुं पुंस्तुत्य् वृद्धैः चमात्यैः सह अर्घ्यपाणि (सन्) माम् अभ्युपैति ।

६६ । 'पादाभ्याम् अततीरति पदाति', पादस्य पदित्यादिना पदाति
 शीरं वासो यस्य सः । अर्घ्यं पाणौ यस्य सः । वाचान्तर.—अमुना पदातिना
 पथादवस्थापितवाहिनीकेन शीरवासना अर्घ्यपाणिना भरतेन सहम् अभ्युपैते ।

६६ । भरतोऽयं मतपूजनायेम् अर्घ्यं पावम् वृद्धीत्या पादचारेण मतमकार्ष्य
 आयाति, असौ महत्तया बलकृत् परिचरति, सहस्रपालक्यायम् अगतं पूज्यम्
 कुलगुरुं वशिष्ठं पृष्ठतः सेना पार्श्वतश्च मन्त्रान् मान्यवृद्धान् कृत्वा आगच्छति
 प्रति विशदयति ।

६७ । वङ्गनर्तकी ये उवठ, उरु वनिष्ठेदेवदेव पूवाभागेण एवः तैनागतके भव
 डागे वाशिष्ठा आहीन अमातागणेश महिष्ठ, अर्घ्यपाण्डइत्ये नामकारे आयात्र निरु
 आनिरुच्छे ।

GG Bharata, clad in bark and holding in his hand the
 offerings for salutation, comes walking towards me, with one
 priest before and the army behind him, and accompanied by
 the aged ministers

पित्रा विसृष्टां मदपेक्षया यः

श्रियं युवाप्यङ्कगतामभोक्ता ।

द्वयन्ति वर्षाणि तथा सहोयम्

अभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम् ॥ ६७ ॥

६७ । पित्रेति । यः भरतः, पित्रा विसृष्टां दत्ताम्, अङ्कम् यन्ति

[६६] (१) यद्य considered as a substitute for चपर, and वा
 aff. (२) असा with, लप् aff. ('असा सह ससीदे वा अत्र. 'असात्यैः' उच्यते
 'अप् पश्यतः).

कम् उत्सङ्गं च गताम् अयि, यां श्रियं, युवा अयि, मदपेक्षया मयि
 भाग्या, अर्भाक्ता (१) सन् । ह्यन्तन्त्यात् नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः ।
 इयन्ति (२) वर्धाणि यतावतः वत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
 तथा श्रिया सह, स्त्रियेति च गम्यते, उप' दुश्चरम्, आसिधारं (३)
 नाम प्रतम्, अभ्यस्यति (४) इव आवर्त्तयति इव । “युवा युवत्या
 साङ्गं यत् मुग्धमर्तवदाचरेत् । अन्तर्निवृत्तसङ्गं स्यात् आनिधारप्रतं
 चि तत् ॥” इति यादवः । इदञ्चासिधाराचक्रमद्यतुल्यत्वादासिधार-
 प्रतमित्युक्तम् ।

६०। य युवा अयि मदपेक्षया यिवा विद्युष्टाम् अद्गताम् (अयि) यियम्
 अर्भोका (सन्) इवति वधाणश्च तथा सह उपम् आ मधार प्रतम् अभ्यस्यति इव ।

६०। वाचान्तर, युवा अर्भाक्ता येन आसिधार प्रतम् अभ्यस्यते इव ।

६०। यथा 'इ काद्यत आसिधाराप्रतम् आचरन् जन नियतयुवतीसङ्ग
 लक्षणादि अविज्ञानेन च भीतपराद्युष्य अत्रत मावधानं पालयति, तदा भवती
 निन्दतयाकलम् नष्टं लक्षणाप आचरन् नष्टं भीतपराद्युष्य चिर अंशभाजित
 पालयति, इति विज्ञेयात् । ननु य वलव त विकारइती आचरन्तचित्तान् भरतश्च
 विनाप येव न चतम् अक्षय कुमारे — तत्राचरन्ती सात विज्ञेयने, येषा न
 विनाम तएव कीरा इति तस्याच साचरन्तपथे. — अथसादाचरन्तयेवै विज्ञे
 अचरन्त इति । 'युवा'प'—इ नृणां वधाणां योर्' युवा मू'च क, अतो विचार-
 दीर्घे वधाणि अतएवापि अविज्ञानेन भरतश्च अदृशत्त इत्यम् 'एवमादिव
 शब्दादा अर्थे अत्र निधाव स्त्रीपुंशौ एव सङ्गवर्धेण शब्दात् तत् अविधाराप्रतम्'
 इति दिग्दर्श ।

६१। (१) एव ६०८ इति ३३३६ च आसिधारादि विज्ञेयनेः निवृत्त लक्षणात् इति

[६०] (१) य नन् एव to enjoy, इव अर्' ०। इदम् ३३३, इदम् अर्'
 ('इते' ६०८) (२) य'स अर्' ०१, आसिधारा (अविधारा) अर्' ३३३ (३) यव
 to throw, with अर्' ०१ to practical, — अर्' ३३३ अर्' ३३३ । अर्' ३३३ । अर्' ३३३ ।
 अर्' ३३३ अर्' ३३३ । अर्' ३३३ । अर्' ३३३

एतावदुक्तयति टाग्ररथौ तदीयान्
 पुष्पं विमानमधिदेवतया विदित्वा ।
 ज्योतिष्याद्देवततार सविम्भयाभिः
 उदीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः ॥ ६८

६८। एतावदिति । टाग्ररथौ रामे, एतावत्(१) उक्ता
 यति, विमानं पुष्पकं कर्ण, तदीयां ॥२॥ राममन्दिनीम्, इष्टा
 अधिदेवतया विदित्वा, तत्प्रेरितं गत् इत्यर्थः, सविम्भयाभिः भ
 तानुगाभिः प्रकृतिभिः प्रजाभिः, उदीक्षितं (३) गत् ज्योतिष्य
 याकाशात्, अस्ततार (४) ।

६८। टाग्ररथौ एतावत् उक्तयति (मति) विमान तदीयान् इत्याम च
 दीवतया विदित्वा सविम्भयाभिः भरतानुगाभिः प्रकृतिभिः उदीक्षितं (मत्) ज्यो
 ययात् अस्ततार ।

६८। ज्योतिष्यां पद्य, तस्यात् । विद्ययेन मद्य वर्तने इति सर्विका
 तुष्यवीगे बहुव्रीहि, ताभिः । अनुगच्छतीति अनुगा, भरतश्च अनुया, ताभि
 वाच्यामरं,—उदीक्षितेन विमानेन ज्योतिष्यात् अस्ततरे ।

[६८] (१) एतत् this, वत् up aff (एतत् परिमाणम् अथ, एतदेतेष प
 माणे वत् up) (२) तद्, and ए aff. few टाव aff. (३) उत् up, वि,
 to see, क् aff (४) त् to cross, with च to descend,—तरि
 अतरत् । अतारोत् । ततार । &c. कर्मणि—तीव्यने । अतारि । &c.

६८। वाच्याकर,—सिवाविचक्षणदुरोचरदण्डमीन रामेण चयातोयत ।

६८। रामः सुधीवेण प्रसारितं भुजम् अवलम्बा मुरञ्जितेन स्याटवैर
सीपानपथेन पुष्यकान् अवततार, विभीषणश्च ततस्तथम् अथमरी मृता तन्
अवतरणमार्गे रामाय दशयामाम्, इति विशदार्थः । अवतरणकाले रामश्च
अवलम्बमार्गे हस्तदानात् सुयावस्थे सिवाविचक्षणत्वं गच्छते, न खलु कुम्भारः सिवार्थः
कार्यकाले कुर्याद्य विचरन्तीत्याभिप्रायः ।

७२। सेवाकृपण कपीपत्र श्रेयोवेर वाहते उर रिश्रा, अत्रगानी विधीयनेर ए-
र्पित्त नार्णे वान नेहे विमान इहेते सवडरण क उनेन, नेहे सवडरणमार्ग अट्टिकमी
नोपानपरम्परार श्रुटित्त हिन, एव टाजा डूडलेव मिकटे पथाय असात्रित्त हिन ।

69 Rāma taking hold of the proffered arm of the king
of monkeys (सुधीव) dexterous in service, descended from the
car by a flight of crystal steps which came to very near the
ground, while Vibhishana stepped forward to shew him the
way.

इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य

स भ्रातरं भरतमर्ध्यपरिग्रहान्ते ।

पर्य्यश्रुरस्वजत मूर्द्धनि चोपजघ्नी

तद्गङ्गापोढपितृराज्यमहाभिषेके ॥ ७० ॥

७०। इक्ष्वाकिति । प्रयतः (१) सः रामः, इक्ष्वाकुवंशगुरवे
वशिष्ठाय, प्रणम्य नमस्कृत्य, अर्ध्यस्य परिग्रहः स्वीकारः तस्य अन्ते-
पर्य्यश्रुः परिगतानन्दवाप्यः सन्, भ्रातरं भरतम्, स्वजत (२) व्याधि-
घ्नत्, तस्मिन् रामे भाग्या अपीढः परिहृतः पितृराज्यमहाभिषेकः
येन तस्मिन् मूर्द्धनि उपजघ्नी च । आ गन्धोपादाने लिटि रूपम् ।

[७०] (१) प्र, यम् to restrain, न अति. (२) स्वजत to embrace,
घ्नते । अमजत । अमज्ज, अमज्जाताम्, अमज्जत । &c. ससजे-ससजे ।

अर्थि—सज्जते । असज्जि । &c सज्जः । सज्जमानः &c.

०० । प्रथमः स (राम) इत्याहुर्ब्रह्मगुरवे प्रणम्य चर्च्यपरिषदात्मो पर्यगुः
(सम्) धातरं भरतम् चस्रजत, तदन्वयोऽपिद्विराज्यमेवाभिर्वेकीं मूर्ध्नि उपजघौ
च ।

०० । इत्याहुर्वा वयस्य गुरु, तस्मै । वाच्यान्तर, — प्रथमेन तेन रामेन
पर्यगुष्या धाता भरत चस्रजत मूर्ध्नि उपजघौ च ।

०० । राम प्रथम कृत्स्नं वाशुभं भगवा प्रथमाम, ततश्च भरतदत्तम
चर्च्यं गृहीत्वा भातरं भरतम् चाल.स्रजः । भरती रामभगवा येन शरमा
सुमदन राज्याभिषेकमदल न प्रयाह, राम तादृशे मन्त्रलोचधमे भरतशिरसि
उपजघौ, ततश्चस्रज उच्यन्तिनेन भातमेवा गन्धदशुधीचमीं चभुव, इति विमटाव ।

१० । राम, ईश्वरपुत्रेण स्रजं वनिष्ठेन चरणे परिव्रज्यते अणाम् करिसेन,
अनस्रजं अथाश्रयं पूज्यं जातः उदरतःक आलक्षणं करिसेन, उदरं प्रति उच्य-
न्मत्तः उदरतःक ये मन्त्रकं पिद्विराजः स्रजं इतिवैकं अत्र चान् करिसेन विजिठिने गल
प्रधानेऽनेने तेषु मन्त्रकं अणाम् करिसेन ।

70 The virtuous Rama after bowing at the feet of the
priest of the Ikshvaku race, and accepting the offerings of honor
(चर्च्यं), embraced his brother Bharata and with tears in his eyes
smelt his head, which had out of veneration for him foregone
the holy unction of coronation in respect of his father's
kingdom.

शमश्रुप्रहृदिलनिताननविक्रियांस्य

प्रक्षान् प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिद्वान् ।

अन्वयहीन् प्रणमतः शुभदृष्टिपातैः

वात्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा ॥ ७१ ॥

०१ । आश्रुति । शमश्रुतां मुखरीमूलां प्रहृदिः संस्काराभावात्
अभितद्विः तदा अमिता आनन्देषु विद्विषा विहृतिः देवः ताव, अत-
एव प्ररोहं. हासार्णामभिः अधोमुखैः मूर्ध्नि. जटिलान् (१) अटःवतः

ভক্তান্ ন্যয়োধান্ ইব স্থিতান্. প্রথমতঃ (২) মন্দিরভদ্রান্ চ?
 ছপারিঃ দৃষ্টিপাতৈঃ, বাচঁস্ব (৩) অনুযোগেন কুশলপ্রশ্নেন মধুরাভা
 বাচা চ অন্বয়হীত্ অনুগৃহীতবান্। ('অনিতাশ্যবিক্রিয়
 ইতি পাঠান্তরম্)।

৩১। সমগ্রপ্রহ্লিজনিতাননবিক্রিয়ান্ (অতএব) পরীহজটিনান্ প্রভাব
 (স্থিতান্) প্রথমতঃ মন্দিরভদ্রান্ অমদৃষ্টিপাতৈঃ বাচঁস্বযোগেন মধুরাভাষা বাচা
 অন্বয়হীত।

৩২। বাখ্যাস্তর.—সমগ্রপ্রহ্লিজনিতাননবিক্রিয়া পরীহজটিনান্
 ইব প্রথমতঃ মন্দিরভদ্রা (বাসীষ) অন্বয়হীত্ব।

৩৩। রামঃ সুপ্রমদ্রৈ দৃষ্টিপাতৈঃ কুশলপ্রশ্নৈ মধুরাভাষৈষ প্রভতান্
 মণ্ডিতবান্ অনুগৃহীতবান্। তৈ মন্দিরভদ্রা রামধ্বীয়োগীকান্ অনুগ্রহে
 সুস্বরোমমস্কারমপি ন অকুং. অতঃ পরহে সমগ্রভারৈ বিকৃতাননভাঃ সন
 লাম্বিভিঃ অধীমুখৈ সূনৈঃ সমাখিতা বটপ্রভা ইব লল্যলীষ।

৩৪। অনন্তর তিনি প্রথমে বৃদ্ধ মন্ত্রিগণকে, পরে পুষ্টিপাতে কুলপ্রভাব
 নষ্টাবলে অনুগ্রহীত করিলেন, সংসারবিগ্রহে অকৃত অশ্রুচালে উহারে
 নিবৃত্ত হওরায় উহাবিগণকে এরোহমানে অটল বটবৃক্ষ সর্বলের ন্যায় বোঝ
 হিল।

71 With kind looks, sweet words and inquiries after the
 welfare, Rāma favoured the aged ministers bent before him
 in obedience, who with their appearances altered in consequence
 of long years allowed to grow for a long time, looked like fig-
 trees with shoots hanging all round [বটপ্রভা—the shoots with
 the branches drop to the ground, and which take root and fr
 new stock*, till they cover a space of many hundred feet in cir
 cumference.]

[৩১] (১) কটা clotted hair, ১ম অ. (১) ৩, ৩৩ to tech. ৩৩
 অ. (১১শীলাবৎ), উলি being &c অ. অ.

दुर्ज्ञातवन्धुरयन्मृच्छहरीश्वरो मे
पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहृत्ता ।

इत्याहृतेन कथितौ रघुनन्दनेन

व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे ॥७२॥

७२ । दुर्ज्ञातवन्धुरिति । अयं मे दुर्ज्ञातवन्धुः प्यापदवन्धुः ।
'दुर्ज्ञातं व्यसन प्रोक्तम्' इति विश्व- । ऋच्छहरीश्वरः सधीव,
एषः समरेषु पुरःप्रहृत्ता पौलस्त्य विभीषणः, इति आहृतेन (१)
आदरवता । कर्त्तरि क्तः । इधुयां नन्दनेन रामेण, कथितौ उभौ
विभीषणसुग्रीवौ, लक्ष्मणम् अनुजम् अपि, व्युत्क्रम्य (२) आलिङ्गना-
दिभिः व्यसम्भाष्य, भरतः ववन्दे (३) ।

७१ । अथ दुर्ज्ञातवन्धुः ऋच्छहरीश्वरः, एष समरेषु पुरःप्रहृत्ता पौलस्त्यः,
इति आहृतेन रघुनन्दनेन कथितौ उभौ (विभीषणसुग्रीवौ), लक्ष्मणं अनुजम् भरतः
ववन्दे ।

७२ । दुर्ज्ञाते विपरिधे कथं सुहायः । अथाथ इत्यथ तेषाम् ईश्वरः ।
वाचान्तरं,—भरतेन उभौ ववन्देति, इत्याहः । 'व्युत्क्रम्य'—वन्दमानमपि
लक्ष्मणम् आलिङ्गनादिना व्यसम्भाष्य इत्यथ ।

७३ । अथ लक्ष्मणस्य चरीषः इति शरीषः अथः शिष्यः अथः रघुः, इति
लक्ष्मणस्य शिष्यः अथः अथः अथः अथः अथः अथः अथः अथः अथः अथः
इति शिष्यः, अथः, अथः अथः अथः अथः अथः अथः अथः अथः
अथः अथः ।

[७१] (१) इ with आ, to respect, अर्थः (२) कथं with वि and
अन, to insert the order लक्ष्मणम् (३) ववन्दे to व वन्दे—वन्देति,
ववन्देति । ववन्देति ववन्देति, ववन्देति, &c ववन्देति । &c ववन्देति,—
ववन्देति । ववन्देति । ववन्देति । ववन्देति । ववन्देति । ववन्देति ।

72. This king of the bears and monkeys (वृटोः) is friend in adversity, and this Paulastya (पशुमेषु) is foremost striking the enemy in war : Rāma having thus respectfully introduced them to Bharata, Bharata saluted them first, pass-
over Lakshmana.

सौमित्रिणा तदनु संसृजे स चैनम्

उत्थाप्य नम्रशिरसं भृशमालिलिङ्ग ।

रुढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन

क्लिन्नन्निवास्य भुजमध्यसुरःस्थलेन ॥ ७३ ॥

७३ । सौमित्रिणेति । तत् चानु सुग्रीवादिवन्दनानन्तरं, भरतः, सौमित्रिणा संसृजे (१) सकृतः । सृज विसर्गे देवादिषु कर्त्तरि लिट् । नम्रशिरसं प्रणतम्, यत् सौमित्रिम् उत्थाप्य (२) भृशं गाढम्, मालिलिङ्ग (३) च । किं कुर्वन् ? रुढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणैः कर्कशेन व्यस्य सौमित्रेः उरःस्थलेन, भुजमध्यं सुकीर्णं क्लिन्नम् (४) इव पीडयन् इव । क्लिन्नातिर्यं सकर्मकः क्लिन्नाति भुवनत्रयमिति दर्शनात् । ननु रामायणे, "ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीश्च परन्तपः । अभिवाद्य ततः प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत्" इति भरतस्य कानिष्ठं प्रतीयते, किमर्थं ? छैलामवलम्बा, अनाकर्षिणोको व्याख्यातः सत्यम् । किन्तु रामायणश्लोकार्थटीकासतीकं श्रूयताम्, ततो लक्ष्मणमासाद्येत्यादिश्लोके व्यासादनं लक्ष्मणवैदेहो-

(७३) (१) सृज with सम् to be united (दिवादि.) सृजते । पशुमेषु पशुषु, पशुघातः, पशुघतः । &c संसृजे । &c कर्मणि.—सृजते. पशुघते । &c (२) प्या to stay (विषु) with उत्, to raise. ल्यप् अ. (३) च निम्न to embrace,—निहितः । पशुघतः । पशुघते । पशुघते । &c

तेषु चरत्सु बहुधा मदवारिधाराः

शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरे ते ॥ ७४ ॥

७४ । रामेति । तदानीं (१) हरिश्चमुपतयः, रामाज्ञया मनुष्यवपुः कृत्वा, गजेन्द्रान् आरुहन्तः (२), बहुधा मदवारिधाराः चरत्सु (३) वर्धन्तः, तेषु गजेन्द्रेषु, ते कपियूथनाथाः, शैलाधिरोहण-सुखानि उपलेभिरे अनुभवूवुः ।

७४ । तदानीं हरिश्चमुपतय रामाज्ञया मनुष्यवपु कृत्वा गजेन्द्रान् आरुहन्तः बहुधा मदवारिधारा चरत्सु तेषु ते शैलाधिरोहणसुखानि उपलेभिरे ।

७४ । हरिश्चमुना कपिसेनायां पतय । शैलेषु अधिरोहन्तः यानि सुखानि । वाचान्तर.—हरिश्चमुपतिभि गजेन्द्रा आरुहन्तः, ते शैलाधिरोहणसुखानि उपलेभिरे ।

७४ । शान्तिरुक्ता मध्ये खट्वेति निर्भरसावित्र शैलान् आरुह्य तादृशं सुखं लभन्ते, अद्यापि मदेसावित्र शैलोपमानं गजेन्द्रान् आरुह्य तादृशं सुखं लभन्तः । अत्र गजेन्द्राणां शैले नास्मन् उत्तमिव, मदवारिधाराणां निर्भरधारामि-नास्मन् उत्तमम् । 'बहुधा'—अनेकधा, ममथा इति यावत्, उत्तमं पालकात्वे,—'कृत्वा कटाभ्यां मीढाश्च नेत्राभ्याश्च मदमूर्तिः' । अगत नामारुन्वाभ्याम् इत्यर्थः ।

७४ । उत्तमत्वे इत्येव अत्रेव कपिजनपठित्वा मनुष्यावेहं धारणं करिष्यां पदोत्तमपुच्छं आरोहणं करिष्यां, करिष्यां इत्येव नामा अत्र इदंते मनुष्यलक्षणां करणं करिष्येति मन्त्रिण उच्यते तेहै कपिजन, (निन्दरमणी) तैलसकत्वेन उपर आरोहणं करिष्यां कर्तुं करिष्येति मन्त्रिण ।

74, At the command of Rāma, the leaders of the monkey army assumed human forms and rode upon royal elephants, and began to feel the pleasure of sitting on mountains, when streams of ichor flowed down the bodies of the elephants.

- [७४] (१) तद् that. दानीम् aff. with दाश् aff. it becomes तदा,
 (२) र्ह with च् to ascend,—रोहति । अधिहन् । अरुहन् । हरीह । &c.
 (३) च् to exude, हृह् aff. (बहीहृह्).

सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणां
 भेजे रथान् दशरथप्रभवानुशिष्टः ।
 मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयैः
 न स्यन्दनैस्तुलितकृतिमभक्तिशोभाः ॥७५॥

७५ । सानुप्लव इति । सानुप्लवः (१) सानुगः । अमितार
 स्यनुसरः सहायोऽनुप्लवोऽनुगः” इति यादवः । क्षणदाचराणां (२)
 पशुः विभीषणोऽपि प्रभवत्वस्मादिति प्रभवः जनकः, दशरथः प्रभव-
 यस्य सः दशरथप्रभवः रामः तेन प्यनुशिष्टः ध्याञ्छ्रप्तः सन्, रथा-
 भेजे (३) । तानेव विशिनष्टि । ये रथाः मायाविकल्परचितैः सङ्ख्य-
 विशेषनिम्मितैरपि, तदीयैः विभीषणीयैः स्यन्दनैः (४), तुलित-
 कृतिमभक्तिशोभाः तुलिता समीकृता कृत्विमा (५) क्रियया निर्वाचा
 भक्तीनां शोभा येषां ते तथोक्ताः न भवन्ति, तेऽपि तत्साम्यं च
 अभन्ते इत्यर्थः । कृत्विमेत्यत्र द्वितः क्तिरिति क्तिप्रत्ययः, क्तिर्मे-
 नित्यमिति ममागमः ।

७५ । सानुप्लव क्षणदाचराणां प्रभुरपि दशरथप्रभवानुशिष्टः (सन्) रथान्
 भेजे, ये (रथाः) मायाविकल्परचितैः अपि तदीयैः स्यन्दनैः तुलितकृतिमभक्ति-
 शोभाः न (भवन्ति) ।

६५ । प्रभवति अस्मात् इति प्रभवः कारणम्, अदोरप् चकारि च कारणे

[७५] (१) अनु with, इ, to go, अप् aff. (२) क्षणदा night, चर to
 walk, ट aff. (चरेट्, इति ट प्रत्ययः) (३) भज् to enjoy, &c.—भजति-
 भजते । अभजत-अभजत । अभाजित्-अभज । अभाज-भेजे । &c. 'कर्मणि-
 भजते । अभजि । &c (४) स्यन्द् to move, स्यट् aff. (५) क्ति to make,
 क्ति aff. कम् added, (कर्मिन् नित्यम् इति मम्) ।

सद्यादासिति मातुः । दृष्टव्यं, प्रभवी दृष्ट म, दृष्टव्यप्रभव रामः तेष चतुष्टयः । चतुष्टये सङ्घर्षते इति मानुष्यं, तुल्यभूमि बहुव्रीहिः । मायायां विकम्पा, तै रक्षितानि, तै । मायाभर,—दृष्टव्यप्रभवानुष्टोत्रेण मानुष्येण घण्टाधराणां प्रसुष्यापि रथा भोजरे ।

७५ । “मायाविकम्परक्षितै” &c —मनुष्यइत्यभिप्रेत्या अपि रामस्य रथाः मायाविभाषीत्यर्थानपि राक्षसराजस्य रथान् निष्क्रान्तोन्मेष्य परामुत्तमम् । राक्षसपतिः स्वर्देये यान् रथान् आरोहति ते चनामुषमायाप्रभावात् मनीरथा-नुष्पा एव जायन्ते, अथ स समथं यान् रथान् आरोहति ते हि मानुष-द्विष्टिद्वयै निर्दिताः । किन्तु मानुषस्य त्वना दृष्टराजस्य आद्ये तथा अलौकिकं जातं यथा तस्य राक्षसानां कल्पनाशक्तिस्त्वार्यन्तपि अस्यतः इति निर्गलिताय ।

७६ । मातुः च निष्कान्तपति विष्टीवृत्तं मानुषिणं यत्प्रेतकाले रथसकले आदेश-तन अदिनेन, ते न कल रथेभ्यो निर्दिष्टान्तां त्रुष्टिं ददौसेत् से लोकार् मरिचि दृष्टनपतिर्यं वरावन्ति रथसकाले लोकार् त्रुष्टना इव न ।

75 The king of the Rakshasas (राक्षस) and his followers ascended the cars at the command of Rama, the cars though fashioned by human art excelled in beauty those which are shaped by the spell of Rakshasas

भूयस्ततो रघुपतिर्विलसत्पताकम्

अध्यास्त कामगति मावरजो विमानम् ।

दोषातनं बुधहृहस्पतियोगदृश्यः

तारापतिस्तरलविद्युद्दिवाभ्रहृन्दम् ॥ ७६ ॥

७६ । भूय इति । ततः रघुपति मावरजः भरतसदृशसहित-याम्, विकसत्पताकं, आनेन इच्छानुमायेव गतिः यस्य तत्, विमानं भूयः पुनरपि, बुध-(१)-हृहस्पतिभ्यां (२) दोमेन दृश्यं (३) रश्मीदः

[७६] (१) बुध to know, & all (२) इह great, illustrious, (as the deities), and (३) master or Guru इह, augment, and the final

तारावतिः चन्द्रः दीप्ताग्निर् दीप्ताग्निः । तारावतिं चाग्निः ।
दिवा दीप्ताग्निर्दीप्ताग्निः सूर्यः । तारावतिं चन्द्रः ।
सूर्यः इव, चन्द्रोऽपि चन्द्रः ।

७५। ननु रघुवंशे चन्द्रः 'अन्' विभक्त्या चन्द्रो विभक्त्युत्
पुत्रावृत्तिसिद्धिः तारावतिः, दीप्ताग्निः तारावतिः चन्द्रो विभक्त्या ।
७६। विभक्त्या चन्द्रो विभक्त्या चन्द्रः । तारावतिं चन्द्रः ।
७७। -दीप्ताग्निः रघुवंशे चन्द्रो विभक्त्या चन्द्रो विभक्त्या ।
७८। चन्द्रो विभक्त्या चन्द्रो विभक्त्या चन्द्रो विभक्त्या ।

७९। यदा हि चन्द्रमविशु चन्द्रमग्निं चन्द्रो विभक्त्या चन्द्रो विभक्त्या ।
चन्द्रो विभक्त्या चन्द्रो विभक्त्या चन्द्रो विभक्त्या ।
८०। यदा हि चन्द्रमविशु चन्द्रमग्निं चन्द्रो विभक्त्या चन्द्रो विभक्त्या ।
चन्द्रो विभक्त्या चन्द्रो विभक्त्या चन्द्रो विभक्त्या ।

८१। चन्द्रो विभक्त्या चन्द्रो विभक्त्या चन्द्रो विभक्त्या ।
चन्द्रो विभक्त्या चन्द्रो विभक्त्या चन्द्रो विभक्त्या ।

76. As the moon, looking more beautiful in company with Mercury (बुध) and Jupiter (शुक्र), appears at the top of evening clouds flashing forth lightning, so the chief of the Rishis with his younger (भरत and अश्वत्थ) re-ascended the self-moterial car on which floated a shining flag

तत्रेश्वरेण जगतां प्रलयादिवीचीन्
वर्षात्ययेन रुचमभ्रघनादिवेन्दोः ।

of the first member rejected; it also occasionally occurs इति. पति. (१) इत् to see, यत् aff.

रामेण मैथिलसुतां दशकण्ठकृच्छात् .

प्रत्यङ्गतां धृतिमतीं भरती ववन्दे ॥ ७७ ॥

७७। तचेति । तत्र विमाने. जगताम् ईश्वरेण आदि-
हराहेन, प्रलयान् उन्नीम् इव, सर्वाद्येन प्ररदागमेन, अमघनात्
मेघसङ्घातात्, इन्दोः रघुं चन्द्रिकाम् इव, रामेण, दशकण्ठः एव
कृच्छ्रं (१) सङ्घटं तस्मात् प्रत्यङ्गतां (२) धृतिमतीं सन्तोषवतीं,
मैथिलसुतां सीतां, भरतः ववन्दे ।

७७। तत्र जगताम् ईश्वरेण प्रलयात् उन्नीम् इव, सर्वाद्येन अमघनात्
इन्दो रघुम् इव, रामेण दशकण्ठकृच्छ्रान् प्रत्यङ्गतां धृतिमतीं मैथिलसुतां भरत
ववन्दे ।

७७। प्रत्यङ्गता धृतिमती मैथिलसुता भरतेन ववन्दे इति वाच्यम् ।

७७। यथा इह वराहवपौ जगताम् नारायण उलपयत्सिञ्जाम् इति
उद्धृतवान् यथा च प्ररदागमे सर्वाद्येन अमघनात् उद्धरति, जगतां
वाम् वराहवपुःसङ्घातान् यान् उद्धृतवान् तां जगतां सीतां भरतः, इत्यन्वयः, इति
विशदार्थः । अलपीङ्गतां वसुमतीं मैथिलसुतां कौटुकीं कामकीं कामवि
मघनात् श्रीं इति वाच्यः । 'दशकण्ठकृच्छ्रान्' अनेन म् उन्नात् अमघनादिति
वाच्येति वाच्येति । 'धृतिमती',—अमघनापननात् वसुमतीनाम् ।

७७। उद्धृतवान् इति विमानस्यो जगताम् उलपयत्सिञ्जाम् इति वाच्यम् ।
वराहवपुःसङ्घातान् यान् उद्धृतवान् तां जगतां सीतां भरतः, इत्यन्वयः, इति
विशदार्थः । अलपीङ्गतां वसुमतीं मैथिलसुतां कौटुकीं कामकीं कामवि
मघनात् श्रीं इति वाच्यः । 'दशकण्ठकृच्छ्रान्' अनेन म् उन्नात् अमघनादिति
वाच्येति वाच्येति । 'धृतिमती',—अमघनापननात् वसुमतीनाम् ।

77. Bharata made his obeisance to Sitá, now full of delight,
rescued by Itáma from Rávapa like danger, as was the earth
from the universal deluge by the lord of the universe and as is
the moon light from dense rain clouds by the advent of autumn

[७७] (१) उद् to get, व व् unadi affix, and व् substituted for
the final. (२) व् to hold, with वि and उद्, to recover, उ अ्

लङ्घित्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं तत्
 वन्द्यं युगं चरणयोर्जनकात्मजायाः ।
 ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलञ्च शिरोऽस्य साधोः
 अन्योन्यपावेनमभूदुभयं समेत्य ॥ ७८ ॥

७८। लङ्घित्वरेति । लङ्घित्वरस्य रावणस्य प्रणतीनां भङ्गे
 निरासेन दृढव्रतम् अखण्डितपातिव्रत्यम्, अतएव, वन्द्यं (१) तत्
 जनकात्मजायाः चरणयोः युगम्, ज्येष्ठानुवृत्त्या (२) जटिलं प्रदा-
 युक्तं, साधोः सज्जनस्य, अथ भरतस्य, शिरस्य, इत्युभयं, समे-
 निशिला, अन्योन्यस्य पावनं शोधकम् अभूत् ।
 ७९। लङ्घित्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं वन्द्यं तत् जनकात्मजायाः चरणयोः युग-
 पावनम् अभूत् ।
 ८०। समयेन अन्योन्यपावनेन चभावि, इति भाष्यान्तरम् ।

८०। पतिभक्तिदृढव्रताया सीतायाः चरणयोः समर्थेभ्य भरतस्य शिरः दत्त
 पवित्रतां क्षिमे, ज्येष्ठभक्तिदृढव्रतस्य भरतस्य शिरसः संसर्गेण सीतायाः पददुःखमपि
 तथा पवित्रता क्षिमे । पतिव्रता सीता पादप्रक्षतं वाचमानं सकलसीद्विभ्रत सर्व-
 श्रममपि पादाभ्यामेव प्रत्याख्यातवती, अतः तत्पादयोः पावनत्वम् । ज्येष्ठभक्ति
 भरतौऽपि पितृरान्धमहाभिषेकमपि शिरसा प्रत्याख्यातवान्, एवं च राजसुहृद्
 प्रत्याख्याय शिरसा जटाभारमेव लघाच्च, अतः तच्छिरसं पावनत्वम् उक्तम् ।
 सीताचरणयोः प्रणतिकाले ताभ्यां भरतशिरसः ससर्गं, अर्थः । 'लङ्घित्वरव-
 भङ्गदृढव्रतम्' इति दिनकरः पठति ।

१२। सनकननिनीर हरगुरुपुत्र मन्वेभर प्रावणेर नाशुनर आर्षनागवल्गता विन
 कविश बुध, पठित्तिलकउ गालन लविशारे, जाधु लउउउर मखकल कटाजान् तात
 [७८] (1) वन्द्य to worship, यन् aff. (२) इन् with चयु to follow,
 विष् aff.

कविना वृत्तं लोकोत्कृष्टं गानम करिदाहः । अत्रि एवै केशवः विनिवृत्त इदं नर-
नारकं पवित्रं करिणः ।

78. Those adorable feet of the daughter of Janaka which obstinately refused the repeated entreaties of the lord of Lanká, and the head of the pious Bharata bearing on it clotted hair in imitation of his elder brother, sanctified each other by their mutual contact

क्रोशाईं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा

कांकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण ।

शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्य्यमार्य्यः

साकेतोपदनमुदारमध्युवास ॥ ७६ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासव्रातौ

दण्डकापत्यागमनो नाम

त्रयोदशः सर्गः ।

७६ । क्रोशेति । आर्य्यं (१) पूज्यं, कांकुत्स्थः रामः, प्रकृतयः
प्रजाः पुरःसराः यस्य तेन, स्तिमितजवेन मन्दवेगेन, पुष्पकेण, क्रोशः
अध्वपरिमाणविशेषः, (तस्य अर्द्धः तम्) क्रोशाईं क्रोशैकदेशं गत्वा,
शत्रुघ्नेन प्रतिविहिता. सञ्जिता उपकार्य्यः (२) घटभवनानि यस्मिन्
सत्, उदार (३) महत्, साकेतस्य अयोध्यायाः, उपवनम् अर्धुवास

[७६] (१) अ to ए, अन् add. (स गतो, अर्द्धोऽयम्. इति अन्वयः ;--
'अर्द्धोऽयम् अन्वयम् आत्मनःकलमनात्परम् । तिष्ठति प्रकृताचारैः स तु आर्य्य इति
कृतः') (२) ए, अ to do, अन् add टाप् aff. (३) ए, वा, रा to take,
अ इति, (एन्वयः वा अन्वयः वाति, आतरेति अ) ए, वा, अ to do,
अन् add.

অধিতলৌ । “সাক্ষিতঃ স্ন্যাদযোধ্যায়াং কৌশলা মন্দিরী তথা”
 ইতি যাদবঃ ।

০৫। স্বার্থঃ কাকুৎসঃ প্রকৃতিপুরঃসরেণ স্মিতকলেম পুংস্বৈষ সীমাং
 কলা মনুস্মপতিবিন্ধিতৌপকায়েম উদারং সাক্ষিতৌপরনন্ অধুশাচ ।

০৬ স্মিতঃ সখী যস্য তনু, তৈম । বাস্বানরঃ,—স্বার্থেণ কাকুৎসে
 অধু য়ে, ইতি ।

০৭। পুংস্বকং তদা সন্দ্ মন্দ্ অস্বাশ্ব অস্বতশ্ব সন্মৈঃ পরিতমৌ কলমু, ই
 জনৈশ্ব সীমৌ বদীম কলা রামঃ অধৌধ্যায়াস্মৌয়ানৌ পুংস্বকাত্ম অস্বতশ্বাৎ, মনুস্ম
 প্রাণীম রামনিবাসাশ্বং রাজযোয়ানি পটমবমানি যথার্থবিজ্ঞস্বয়ামাস । ই
 স্বার্থাদিবিশাশ্বাশ্ব মনুস্মস্ব অপরনমস্বৈ অস্বতশ্বাশ্বানু পাস্ব সন্মাসৌবদৌ ই
 কত, ইতি সন্মৈ ।

৭৯। পুংস্বক মনুস্মপতি চনিতৈ লালিস, স্মৌবুক জাশ্বা অস্মৈ অস্মৈ ইতি
 লালিস; অর্থাৎ স্মৌবুক স্মৌবুক সেই পুংস্বকে রমন বসিয়া অস্মৌবুক পুংস্বক
 বনে আসিয়া নাহিলেন, তাঁহারের অবস্থানের জন্য পুংস্বক অস্মৌবুক পুংস্বক
 নকন হসঙ্কিত করিয়া আসিয়াছিলেন ।

79. The adorable Rāma (কাকুৎস descendant of মনুস্ম)
 after proceeding a mile in his slowly-moving Pushpaka, his
 subjects moving before him, stopped in the spacious garden of
 Sāketa (অধৌধ্যা) wherein Sātughna had caused royal te
 silk to be pitched and fitted up.

NOTES.

CANTO XIII.

St 1.—‘आकाश पदम्’ (विश्वपदम्) Here Rāma is represented as Hari or Vishnu who once covered the sky with his foot. Hence विश्वपद means the sky. According to the Purānas, Vishnu in his incarnation as a dwarf, craved from Brahmā the boon of three steps of ground, and, having obtained it, he stepped over the three worlds. The germ of this legend is found in the ऋग्वेद, where Vishnu is a manifestation of the solar energy, and his three steps are explained by commentators as denoting the three manifestations of light, viz., fire, lightning, and the sun, or the three places of the sun—its rising, culminating, and setting. ‘विश्वत्पादस्य । कथमिति । यत आह, वेद्या निदर्शं पद निघण्टे पद निधानं पदे । ऊ तत् तावत् । एष्वय्याम् अक्षरीये दिशोति प्राकपुत्रः । पार्श्वेर्दोर्द्विभुंसा एष्वय्या ह्यन किञ्चिदस्ति तत् विद्वन्वेदोदधिनिर्गतः । अक्षरीये वेद्युतात्मना । दिशि सूक्ष्मात्मना । अदुःखम् । तस्य अहङ्कारं वेद्या भुवे क्षयति । अक्षरीयस्य उदरनिरी उदरं पदमेव निघण्टे । विश्वपदे अक्षरीयेऽक्षरीये । अक्षरीयसि अक्षरीये इति श्रीरामायणे आश्वलायने अरण्यकाण्डे । (See Durgāchārya on Yaska’s *Nirukta*)

‘अक्षरपदम्’—According to the Sanskrit philosophy, the distinguishing quality of the आकाश ‘ether’, is sound, which is the object for an organ of sense, the ear. ‘आकाशस्य तु विद्वेष इत्येवेदिविद्यो नृचः । इन्द्रियं तु भवेत् श्रोत्रमेव अक्षरपदमिति.’ (See भाष्य-द्वयम्).

St. 2.—‘आ अक्षरपदम्’ Malaya.—The hills of Malabar proper, the south part of the Western Ghats.

St. ३ — 'गुरीधिं वचोः' &c — Sagara, a king of *Ayodhya*, engaged in the performance of an अश्वमेध sacrifice, but although the sacrificial horse was guarded by his sixty thousand sons, it was carried off by Indra to *Pātāla*. Sagara directed his sons to recover it. They dug their way to the nether world there they found the horse grazing and the sage Kapila so close by absorbed in meditation. Conceiving him to be a thief, they menaced him with their weapons; he looked up them for an instant, and they were reduced to ashes by the flame that darted from his person. Ansumat, the son of Asamanjas, and the grandson of Sagara, effected the recovery of the horse and delivered it to his grandfather. Sagara completed his sacrifice, and, in affectionate memory of his sons, denominated सागर ('ocean') the chasm which they dug. (See रामायण चादिवाक्य and उत्तरकाण्ड; विश्वपुराण चतुर्विंश. &c)

St. ४ — 'गर्भे दृष्टव्यं कर्मरौच्यम्' This refers to the evaporation of the oceanic waters by the rays of the sun. It is thus said in the *Rāmāyana* —

'मवमासृष्ट गर्भे भास्वरस्य गर्भस्तिभिः ।
पीत्वा रसं समुद्राद्या द्यौः प्रपूने रसायनम् ॥'

It is elaborately explained in the *बृहत्संहिता*, chapter *XXI*. 'महाद्ग्नौ ज्योतिः' i. e. *Soma* or moon, said to have been produced from the churning of the ocean;—

'ततः स्रतमद्दसाद्यमंशुमानासु सागरात् ।
प्रसृजाम्ना समुत्पन्नं सौमं श्रीताद्युदकजम् ॥'

(See महाभारत, चादिविष्णु, अध्याय *XVIII*.)

* द्यौः गर्भः, भास्वरस्य सूर्यस्य, गर्भस्तिभिः किरको, समुद्राद्या रसं ब्रह्म पीत्वा चाद्युदकजम्, चादिवादिनवमासृष्ट रसायनं ज्योतिः प्रपूने ।

St 6.—‘नाभिप्रविष्टाशुद्धाभिन’, &c The Purānas represent Brahmā as springing from the navel of Vishnu or from a lotus which grew thereout, hence he is called नाभिज्ज, पद्मयोनि, &c The lotus also forms the seat of Brahmā, and hence he is called एमलासन, पद्मासन, &c (1). He is called प्रथमधाता’ or the first creator, for his having created इक्ष्वा, मरीचि, कश्यप, and other *Prajāpatis* or progenitors In the *Mahābhārata* and in the Purānas, Vishnu is the embodiment of the सत्त्वगुण, the quality of mercy and goodness, which displays itself as the preserving power, the self-existent, all pervading spirit As such, his votaries associate him with the watery element which spread every where before the creation of the world. In this character he is called नारायण, ‘moving in the waters’ (2), and is represented as slumbering on the serpent शेष or अनन and floating on the waters. This, too, is the position he assumes during the periods of temporary annihilation of the universe

‘दुर्वाशोचितदीर्घनिद्र’—In order to know what a ‘युग’ is, we must try to comprehend the ‘कल्प’, of which it is but an infinitesimal portion On this point human computation is indeed lost and rational conjecture absolutely overwhelmed A ‘कल्प’ is a day of Brahmā, the creator of the universe, and consists of 4,320,000,000 human years At the close of this day of Brahmā, a night of equal duration follows, in which the whole of the world collapses, is turned into one vast ocean, wrapped up in hopeless chaos, and Vishnu, the lord of all, sleeps on the serpent शेष, till the break of morn, when the universe is created anew and the next day (कल्प) follows. (See मनुस्मृतिता इतिवद्, &c)

St 7—‘दर्शाश्रदा’ &c—The mountains had wings, and were refractory and troublesome When Indra clipped the

(1) ‘स पद्मं पद्मनाभश्च नाभिमध्यात् समुत्थितः ।

पौष्पदामास वसति मुञ्च मद्रा वसुधं ध’ । (इतिवद्)

(2) ‘आपी नारा इति शीला आपी वै नरन्मवः ।

ता ददद्यात्त पूष्णे तिम नारायण, कृत’ । (मनु)

wings of the mountains with his thunderbolt, hundreds of them took shelter in the ocean, though Maináka is said to have been the only one which escaped. 'कदाचित्तु सपचासौ पर्वता वरुणो धरा । प्रस्थिता धरयो लज्जा नून तस्यैव (1) मायया ।...स्यैवैहोतीररुणः प्राता चागच्छताम् पचान् वक्ष्ये शतपर्वथा । सस्यैवानिषु पचान् द्वित्राः ऋषिच्छेद मगवान् पचान् वक्ष्ये शतपर्वथा । सस्यैवानिषु पचान् द्वित्राः ऋषीमताः । एकः सपची मैभाकः सुरैस्ततसमय कृतः' । &c. (See हरिवंश, St. 8.—'रसातलादादिभवेन' पुंसा &c. It is said in the तैत्तिरीय

चारण्यक that the earth was 'raised by a black boar with a hundred arms'—उद्धृतास वराहो लक्ष्मि शतबाहुना'. According to the तैत्तिरीय ब्राह्मण, Prajapati, afterwards known as Brahmá, took the form of a boar for the purpose of raising the earth out of the boundless waters. The तैत्तिरीय संहिता says,—'This universe was formerly waters, fluid. On it Prajapati becoming wind moved. He saw this earth. Becoming a boar, he took her up. Becoming विश्वकर्म्या, he wiped the moisture from her. She became the extended one (पृथ्वी) From this the earth derives her designation as 'पृथ्वी' or the extended one (पृथ्वी विश्वारम्भित, इति पृथ्वी) According to most of the Puráns, Vishnu is said to have assumed the shape of a boar in order to raise the submerged earth above the surface of the ocean. According to the Itarvansá the earth not being able to bear the weight of the mountains upon it, sank into the unfathomable deep, from which she was raised by Vishnu who took the form of a sacrificial boar (वज्रवराह) 'सहस्रशैलमगना विश्वा भेदनी लभन् । तैः सा पर्वतः

जालीषैर्बहुयोजनविच्छेदे । पीडिता मुदमिद्वेगो पृथ्वी व्य'दतामभवत् ।... चमता वै धारयितुमथलात प्राविशत तथा ।..पृथिवीं विश्वतो दृश तासमीष' ।

St 25—'अथ च दर्माद्गुरनिर्व्यपेसा.' &c. (See हरिवंश, ing passage of the Rámáyana :—

(1) 'तस्य' इत्यथ्यायनामकस्य चमुरस्य ।

‘एषुद्रा नरिन्द्रेण ते मताः सङ्घोषिताः ।

दक्षिणामिमुखाः सख्ये दर्मदानी नम जलम् ।

मेदानी क्रियमाणा सा दिर्म यामभ्यपद्यत ।

तेन मानेण मच्छानी निरीचने पुनः पुनः’ ॥ &c. (पारश्वबाण)

St. 26.—‘नरिसांख्यवत’ *Malyavat*.—A mountainous range, described as one of the smaller mountains of India proper, lying eastward of mount *Meru*. It is difficult to identify it with its modern site. It is supposed by some to be in the territory of Mysore or the country immediately surrounding it.

St. 30.—‘पद्मानसिद्धानि’ *Pampá*—A river which rises in the अथमुद्र (1) mountain and falls into the तुङ्गभद्रा. It is described in the *Rámáyana* ‘as a beautiful lake one mile round, its water is transparent and covered with blooming lotus; the ducks and geese are plying upon the surface of the water, and the bees are hovering over the lotus, and water-birds of radiant plumage crowded the lake and the green margin around it; the banks on all sides are covered with trees, and loaded with fruits and flowers, which waved to and fro with the gentle wind, and spread a delicious perfume around’

St 36.—‘सुमेदमाचेण पदान्धरोन’ &c Alluding to the story of Nahusha, a king of the lunar race, a son of A’yus the eldest son of Pururavas, and father of Yayáti. His story is repeated several times with variations in different parts of the *Mahabharata* as well as in the *Puránas*. One version of the story says, that Nahusha was placed on the throne of Indra, when that god had concealed himself for having killed a *Bráhma*n. Nahusha after obtaining this rank aspired to the possession of *Sachi* the wife of Indra and demanded her to become his

(1) Professor H. H. Wilson remarks, that the अथमुद्र mountain and the scenes in its vicinity, are said to be known by the same appellations in the neighbourhood of *Anagwade* in the *Dehkan*.

is regarded as peculiarly pious. The five fires are, इत्थि, मादण्ड, वादण्डो, मण्ड, and वादण्ड. The three first fires are the most important and are collectively called वेत्ता.

St. 38, 39, & 40.—“यान्त्रिके पञ्चाक्षरे नाम विद्वारवारे” &c.

The sage यान्त्रिक, (or यान्त्रिक) dwelt in the *Dandaka* forest. His austerities alarmed the gods, and Indra sent five *Apsaras* to beguile him from his penance of “standing in a pool and feeling on nothing but air for 10000 years.” They succeeded, and became his wives. The sage created a lake through power of his penance, and formed a secret chamber under it for the five *Apsaras* from whom the lake was called पञ्चाक्षर—‘इदं पञ्चाक्षरी नाम तटाकं नाम्नालिङ्गम् । निश्चितं तदना राम । मुनिना माण्डकचिंता । स हि तेषु तपसीर माण्डकचिंसेदाम्नि । टडवर्षेणइच्छाच्च वायुमयो जना-
ग्रथे । ततः प्रव्यथिता सुप्ते दिवा साधिवुरोगनाः । बहुभुक्त्वाचनं सर्वे परस्पर-
समासता । अन्नाद्यं क्लृप्तं चान्दमिव प्रादंयते मुनिः । इति अविद्यमानम्
सर्वे तत्र दिवोक्तम् । ततः चतुर्णु तपोविद्वत् सर्वदेवेर्निर्भोजिताः । पञ्चानाक्षरम्
पद्य विद्याद्वित्यवर्षेण । अक्षरीभिस्तत्कामिर्भुविदं पञ्चरावर । जीतो मदन-
व्यग्रत्वं दिवानां काव्येऽसिद्धये । तापैवाक्षरस्य पद्यमुने पञ्चोत्तमागतः । तटाके
निश्चितं तामां तच्छिन्नकर्मिणं वृद्धम् । तथैवाक्षरस्य पद्य निःसङ्कोचो यथासुखम् ।
रमयन्ति तपोयोगान् मुनि यौवनमाश्रितम् । तामा सञ्जीवमानानानीव वादिव-
जिह्वम् । नृपते भुवचोऽग्नयो जीतवर्दी मनीषट्’ । &c. (रामायण, चारण्य
काण्ड, ११ सर्गं).

St. 41—“इविर्भुजाभिवर्ता” &c. This is a particular form of austerities described in Manu (VI. 23), where mention is made of the *Panchatapas*, a *Yogi* who, during the three hottest months (April, May, and June), sits between four blazing fires placed towards the four quarters, with the burning sun above his head to form a fifth. In fact, a *Yogi* was actually seen not long ago (Mill's India, I. 353) seated between four such fires on a quadrangular stage. He stood on one leg gazing at the sun

St. 49—'मन्दाकिनौ जति जगोरकण्ठे' &c. Mandákini.—A river near the mountain Chitraku'ta in Bundelkhand.

St. 51.—'वर्षंशामाम किलानन्दा विद्योतसु &c. Anasúyá, the wife of Atri, made herself renowned by her pious deeds. By the power of her austerities, fruits and roots were produced during a ten years' drought, and the holy Gangá was brought near to her dwelling; and by her interference ten nights passed without a rising of the sun. (See रामायण, अरण्यकाण्ड, सर्ग 117)

St. 52—'वीरसनै' &c. According to the *Yoga* philosophy *Asana* (आसन) is a fixed attitude of intense meditation. It is the third stage of *Yoga*. There are many *Asanas* or postures, in which the *Yogi* is directed to sit while he engages in *Yoga*, or the art of reducing or suspending the functions of respiration and circulation. Of these *Asanas* the five are most important. वीरसन, पद्मासन, श्वेतिकामन अष्टासन, वृक्षासन, and वीरसन. *Vīrásana* is sitting on the thighs one leg being in the other, keeping the body straight, and fixing the sight on the tip of the nose. This is a tranquil and quiet posture favouring a tranquil circulation and slow respiration. In this posture the *Yogi* pronounces inaudibly the hypnotic syllable *Om*, and meditates upon it, in order to tranquilize circulation and retard the respiratory movements.

St. 59—'सु सुवर्णवर्णसु सु सु' &c. Referring to the city of Srngavera on the border of Avadhya t wan's the country of the Blacks. The Rájá of the Blacks (शुभ्र) was a

between nature and soul. The twenty-five true principles evolved by nature, are thus explained:—

(1) *Prakriti* or *Pradhána*, substance or nature; the universal and material cause; eternal, undiscete, inferable from its effects; productive, but not produced (L.)

(2) *Mahat*, the great, or *Buddhi*, the intellect, is produced by *Prakriti*. It is the intellectual principle which appertains to individual beings.

(3) *Ahankára* self-consciousness, is produced by *Buddhi*. This principle is, literally, the assertion of "I", the function by which the objects of the world are referred to one's self.

(4) The five subtle particles perceptible to beings of a superior order, but unapprehended by the grosser senses of mankind. These are produced by *Ahankára*, or self-consciousness.

(5) Five instruments of sensation (2), five instruments of action (3), and *Manas*, mind (4), are also produced by *Ahankára*.

(6) Five elements, viz, space or ether (आकाश the vehicle of sound), air, fire, water, and earth, are produced from the five subtle particles.

Thus it will be seen that the first production of प्रकृति or अच्युत the original producer, is बुद्धि or intellect (5). The poet

(1) The original *Prakriti* is variously called:—'मूलप्रकृति' 'root-principle', 'अमूल मूलम्', 'rootless root'; 'प्रधान', 'chief one'; 'अच्युतम्', 'undiscete', or unevolved evolver, 'ब्रह्म', 'supreme'; 'माया' 'power of illusion', &c.

(2) The five instruments of sensation are:—the eye, the ear, the nose, the tongue, the skin.

(3) The five instruments of action are:—the hands, the feet, the organs of speech, anus, and parts of generation.

(4) The mind is the organ of volition and imagination

(5) बुद्धि or intellect is also termed महत्तन, from its being the 'great' source of the two other internal faculties अहंकार and मन, or self-consciousness and mind.

here means to say, that, the river सरयु is sprung out of the ब्राह्मसरोवर as naturally and spontaneously as बुद्धि or intellect is evolved out of प्रकृति or अव्यक्त.

'ब्राह्म सर' or मानससरोवर The sacred lake on mount Kailāsa in the Himālaya mountains It is called ब्राह्मसर or मानससरोवर for its having been created by *Brahmā* from his own mind According to the mythological account of the Rāmāyaṇa, the *Sarayu* or *Gogra* flows out of it, but in reality, no river issues from this lake, though the river *Satlej* flows from another and larger lake called रावणप्रद, which lies close to the west of *Mānasa* In the *Vāyupurāṇa* it is stated, that, when *Gangā* fell from heaven upon mount *Meru*, she ran four times round the mountain, then she divided into four rivers which ran down the mountain and formed four great lakes, चण्डप्रद on the east ज्योतीप्रद on the west, महाभद्र on the north, and मानससरोवर on the south

‘केलासपर्वते राम’ मनसा निश्चित परम् ।
 ब्रह्मणा भरमादृत्त्वा । तेनेन मानस सर ।
 तस्मान्मुखात् सरस मादधीजामुपगृह्णते ।
 सर प्रवृत्ता सरयु पुण्या ब्रह्मसरच्युता’ । &c

Thus translated by Griffith —

‘On high Kailāsā’s distant hill
 There lies a noble lake,
 Whose waters, made by Brahmā’s will
 The name of Mānas take
 Thence, hallowing where’er they flow,
 The streams of Sarasjū fall,
 And wandering through the plains below,
 Embrace Ajodhyā’s wall’ &c.

(See रामायण, वादवाच, XXIV.)

Beasts, birds, fishes, shells, trees and flowers, are all observed by Kálidás

“Look, Sítá, look ! those monsters of the deep
Close by the river’s mouth their station keep.
Soon as the waves have reached them, they have quaff’d
Water and fish together at a draught
Now, see ! they shut their mouths, while gushing out,
From openings in their heads, high fountains spout ”

The shells, cast upon trees of coral by the “furious swell” of the billows are also noticed. And so soon as the travellers reach the strand, they see “uncovered pearls” upon the sand, “cast by tempests from their ocean-bed ” Here, also, they see “groves of betel trees,”“hanging the burden of their branches low ”

When they travel over the scenes in which they passed their years of banishment, Ráma alludes, in touching words, to his distress at losing Sítá ; but we can give but a few lines

“Look far before us, see the distant gleam,
Through the thick reeds of Pampá’s silver stream.
There on the bank I saw two love birds play,
And feed each other with a lotus spray !
‘Ah, happy birds !’ I sighed, ‘whom cruel fate
Dooms not to sorrow for an absent mate ”
Well I remember, in my wild despair,
I thought a bright Aśoka glowing there
Was Sita.”

When they reach *Panchavati*, he sees “gazing deer ” On the shore of the *Godávarí*, he observes “troops of cranes” upward soaring. Farther to the north, he calls Sítá’s attention to the mountain called *Chitrakúta*

“Now to the left, dear Sítá, turn thine eyes,
Where *Chitrakúta*’s lofty peaks arise
Like some proud bull he lifts his haughty crest,
See, the dark cave, his mouth, and shaggy breast !

Now like a clod in furious charge upturn,
 A cloud is hanging on his mighty horn.
 See, how the river, with its lucid streams,
 Like a pearl necklace, round the mountain gleams!"

As they approach the junction of the Jumna with the Ganges, he sees a tree "with leaves of rosy red," from which he had twined a garland for Si'tā, and a fig tree "with leaves of emera'd green, and fruit like rubies shining bright between" and continues:

"Dost thou remember how thy prayer was prayed
 For me, sweet love, beneath its friendly shade?
 Now, see the waves of Jumna's stream divide
 The fair-limbed Gangā's heaven-descended tide!
 Distinct, though joined, bright gleaming in the sun,
 Like pearls with sapphires mixt, the rivers run.
 Thus intertwined, the azure lotus through
 Crowns of white lilies pours its shade of blue."

The different colour of the rivers, after their union, seems much to have impressed Ka'nda'sa, for he uses six different images in its description. First: the blue lotus flowers, seen amongst the white lilies. Second: "the dark gold-shot glances of the drake," amid the white swans that float on *Mānas* like Third: a line of ochre crossing a sandal mark. Fourthly and Fifthly: the Jumna comes into the Ganges looking like

".....the moon, whose silver radiance steals
 Through the dark cloud that half its face conceals;
 Or as a row of autumn's clouds, between
 Whose shifting ranks the blue of heaven is seen."

And, sixthly: the colour of the two rivers remind him of s's lily, white with ash, around which "a serpent's coils are wound."

SCHEME OF THE METRES.

CANTO XIII

The 13th canto is composed in उपजाति a mixed metre (a conjunction of इन्द्रश्वा and उपेन्द्रश्वा), every foot of which consists of eleven syllables.

1st, इन्द्रश्वा.	Scheme, - - ◡ - - ◡ - - ◡ - - ◡ - - ◡
2nd, उपेन्द्रश्वा	„ ◡ - - ◡ - - ◡ - - ◡ - - ◡ - - ◡
3rd, उपजाति	„ ◡ - - ◡ - - ◡ - - ◡ - - ◡ - - ◡

३१ Example

अ॒घा॒ क॒ नः॒ य॒द्द॒ गु॒ षे॒ गु॒ षे॒ अः॒
 प॒ दं॒ वि॒ मा॒ ने॒ न॒ वि॒ गा॒ ह॒ मा॒ नः॒
 र॒ वा॒ क॒ रं॒ वी॒ स्य॒ मि॒ घः॒ स॒ जा॒ यां
 रा॒ मा॒ भि॒ धा॒ नो॒ ह॒ रि॒ रि॒ त्यु॒ वा॒ षे॒ ॥

Upajāti is a common form of metre chiefly found in the poetry of Kālidāsa, and one of the most rhythmical

The stanzas from 68th to 78th, are composed in the metre उपजातिश्वा, every foot of which consists of fourteen syllables (See page 216).

The last stanza is composed in the metre इन्द्रश्वा, every foot of which consists of thirteen syllables

Scheme, - - - ◡ - - - ◡ - - - ◡ - - - ◡ - - - ◡

क्रो॒ मा॒ हं॒ प्र॒ छ॒ ति॒ पु॒ रः॒ स॒ रं॒ ष॒ ग॒ त्वा
 का॒ कु॒ त् स्यः॒ मि॒ मि॒ त॒ ज॒ वे॒ न॒ पु॒ ष्य॒ वे॒ प॒ ।
 य॒ दु॒ ष॒ म॒ ति॒ वि॒ हि॒ तो॒ प॒ का॒ र्य॒ मा॒ र्यः॒
 सा॒ वे॒ तो॒ प॒ ष॒ न॒ न॒

रघुवंशम् ।

चतुर्दशः सर्गः ।

भर्तुः प्रणाशाद्य शोचनीयं
दृशान्तरं तत्र समं प्रपन्ने ।
अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ
ह्येदादिवोपपन्नतरोर्व्रतत्यौ ॥ १ ॥

सद्भीषणं मैथिलकन्यकायाः शौन्दर्यसर्वस्वमष्टानिधानम् ।
दृश्याहृष्येदृष्टयोः समानं दामस्य वन्दे इत्यधीयसाक्ष्यम् ॥

१ । भर्तुर्दिति । अथ उपवनाधिष्ठानानन्तरं, दाशरथी राम-
लक्ष्मणौ, उपपु-(१)-तरोः आश्रयवृत्तस्य । उपपु आश्रय इति
निपातः । हेदात् प्रतत्यौ (२) कते इव । “वह्नी तु प्रततिर्भता”
इत्यमरः । भर्तुः दाशरथस्य, प्रणाशात्, शोचनीयं (३) दृशान्तरम्
अवस्थान्तरम् । अथस्यादां वस्त्रान्ते ग्राह्यापि” इति दिश्र ।
प्रपन्ने प्राप्ते, जनन्यौ कौशल्यासुमित्रे, तत्र शोकेतीव्रवने, समं दुःख-
घत्, अपश्यताम् । इहेः कर्त्तुं इत् ।

१ । अथ दाशरथी उपपन्नतरी हेदात् प्रतत्यौ इव, भर्तुः इत्यादात् कौशलेषु
दृशान्तरं इत्येव जनन्यौ तत्र समम् अपश्यताम् ।

१ । दाशरथिभ्यां जनन्यौ चःश्लोताम् इति वाचान्तरम् ।

[१] (१) उप, इत् to kill, &c व अत्. (उपपु आश्रय इति निपातनात्
वापुः) (२) वत् to stay, अति and कौत् अत्. (३) इत् to be sad,
वदीवत् अत्.

१। कथा हि कथितवन्तः श्रीर्वाङ्मायं कथाम्बुकी
 विनीतां कथा शशीति, कथा चरुकीर्णविक्रमं कथुवाङ्मायं
 कथिता च कामपि हीना कथा शिवः। रामकथयती कथयती
 कथयन्, कथि विप्रदायः। कथं कथुः कथयन्कथयन्तम्।
 कथा कथयति कथं,—कथयति कथयति कथयति कथयति कथयति
 कथा च कथयति,—कथयति कथयति कथयति कथयति कथयति

२। कथयन्कथयन् कथं च कथयन् कथयन् कथं कथयन् कथयन् कथयन्
 कथयन्कथयन् कथं कथयन् कथयन् कथयन् कथयन् कथयन् कथयन्
 कथयन्कथयन् कथं कथयन् कथयन् कथयन् कथयन् कथयन् कथयन्

1. Next, 'the two sons' (राव
 at that place their mothers, sadly "misered in appearance,
 to the death of their husbands, like two trees
 ing tree has been cut down:

उभावुभयौ प्रवृत्तौ इतासी

यथाक्रमं विक्रमशोभिनी तौ

विस्मृष्टमस्मान्मतया न इष्टी

प्राती सुतस्यसुखोपलभात्

उमाविति । यथाक्रमं । संसमादिभूयंषः,

कृतवन्तौ, इतारी इतयन्तौ, विक्रमशोभिनी,

प्राती, उमाविति मातृभ्याम्, यथा (१) यथाक्रमं,

'यथाक्रमं च शोभितम्' इति, यथादेवः । 'विस्मृष्टं च इष्टी'
 तस्यैव च सुखं तस्य उपलभात् (२) अनुभवात्, प्राती ।

१. यथाक्रमं प्रवृत्तौ इतारो विक्रमत्राभिभौ तौ उभौ उभाभौ (नाहभ्यां) यथाशक्तं विवृष्टं न दृष्टौ, (किन्तु) सुतस्यसंमुखीपलभ्यात् प्रातोः ।

२. इता परव. घाभ्यां, तौ । विक्रमिण्य श्रीभते इति विक्रमश्रीभिभौ । वाचान्तर,—उभे तौ न दृष्टव्यौ, प्रातरस्यो इत्यादि ।

३. तटानीं कौशल्या मु मवा च नयनमन्विष्ये' तथा उपसृष्टद्विष्टरामोन् यथा पादपञ्चतमपि पुत्रं न दृष्टुं शशाक. किञ्च पुनर्दृष्टस्यसंजनित विलसण- स्यमात्रं तत्र सुखम् अनुभव्यं वृत्तौऽपि ममेति प्रातरवती, इति विशदार्थः । पुत्रस्यसं- सुखस्य विलसणस्यमात्रं यथा भारते—'ब्राह्मणो द्विपदा मेष्टी गीर्वरिष्ठा अन्- यदाम् । मुदगंरीदमा मेष्ट पुत्रं स्पष्टवतां वरं पवस्यमानं सुखतरं स्वर्गो- लोकि न विद्यते । इत्यादि । 'यथाक्रमं,—प्रवृत्तौ क्रमिण्य परवपतितौ' इति बह्वक्ष. 'सुतस्यसंमुखीपलभ्यात्,—'शकं पुत्रालिङ्गनसुखस्य परिचितत्वान् सुत- स्यसंमुखस्य उपलब्धः अनुभवः, तस्मान् प्रातो' इति दिनकरः ।

४. 'अत्र-शारदा'री विक्रमनामौ राम उ तस्मिन् उठारे वरजने वाङ्मये चरणे लणठ हरीनेन ; नदवजले चक हरीना वाङ्मय उहादिपके अष्टे वेचिठे नारीनेन वा, केचिन् पुनरेवमन्वितेन पुत्रं अनुभव करिषा उहादिपके (पुत्रं वनिषा) उादिठे नारिःनेन ।

2 The two princes the destroyers of their foes and looking gloriously valourous bowed at the feet of their respective mothers who with their eyes suffused with tears, could scarcely see them but knew them by the peculiarly pleasurable sensation of embracing a son

यानन्दजः शोकजमंशु वायः

तयोरंशीर्तं शिशिरो विभेदं ।

गङ्गासरस्वीर्जलमुपातप्तं

हिमाद्रिनिस्यन्द इषावतीर्थः ॥ ३ ॥

१. यानन्दज इति । तयोः मातुः यानन्दश्च शिशिरः

4. The mothers, while tenderly touching the wounds inflicted on their bodies by the weapons of the Rākshasas, as if they were yet fresh, desired not to be the 'mother of the brave' though that proud distinction is much coveted by Kshetras women

क्षीशावहा भर्तुरलक्षणाऽहं
सीतेति नाम स्वमुदीरयन्ती ।
स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोर्महिष्यौ
अभक्तिभेदेन वर्धुर्ववन्दे ॥ ५ ॥

५। क्षीशावहेति । व्यावृत्तीति व्यावृत्ता । भर्तुः क्षीशावहा ।
क्षीशकारिणी, अतएव अलक्षणा अहं सीतेति स्वं नाम उदीरयन्ती ।
(२), स्वर्गः प्रतिष्ठा व्यास्यदं यस्य तस्य स्वर्गस्थितस्य । गुरोः श्रुत्य
महिष्यौ (३) श्रुत्यौ । बधूः श्रुघा, "बधूः श्रुघा बधूर्जाया" इत्यनर ।
अभक्तिभेदेन ववन्दे । स्वर्गप्रतिष्ठस्येत्यनेन श्रुत्युद्देश्यदर्शनदुःख
सूचितम् ।

५। भर्तुं क्षीशावहा अलक्षणा अहं सीता इति स्वं नाम उदीरयन्ती ।
बधूः स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरो महिष्यौ अभक्तिभेदेन ववन्दे ।

५। उदीरयन्त्या गन्धा महिष्यौ ववन्दते, इति वाच्यालम्बम् ।

५। 'अलक्षणा,'—'यद्विवाहानन्तरं पत्युर्वेत्तवाम् । अथरथ स्वर्ग-कक्षा' ।
अवश्यो वैधव्यमाप्नोति इति चात्मानो दुर्नस्यं सूचितवतीत्यभिप्राय' इति
दिनकर । 'अभक्तिभेदेन',—तुल्यया भक्त्या ।

[५] (१) क्षीश trouble, बधू to bear, with अ, to produce.. &
अहं अहं (वचायत्), (२) ईर, to send, with स्वं, to utter, इह अहं
(अवसा),—ईरयति । ईरयन् । ईरयाम्भूव, ईर. (३) बधू to worship,
इत्यन्तं unādi. अहं जीव तेन अहं. (महिष्यौ).

६ । 'आमार गतिर यत् कःपुत्रे नृण एवै 'व'रि ठोम'वेर अनरुण नीठा' एके
वतिहा निर नाम उःअ'गूर्त्तक वधू श्रीठा व'र्षीष हृत्त (एनरःथेर) शरिषीवःक नवान
उक्तिर गहित मगार वरिलेन ।

5 Saying that she was the unfortunate Sita who had
been the cause of all the troubles of her husband, Sita bowed
with equal reverence, at the feet of the queens of her sire
(दशरथ) now in heaven

उत्तिष्ठ वत्से ननु सानुजोऽसौ
वृत्तेन भर्ता शुचिना तवैव ।
हृच्छं महत् तीर्णं इति प्रियार्हां
तानूचतुस्ते प्रियमप्यसिध्या ॥ ६ ॥

६ । उत्तिष्ठेति । ननु वत्से । उत्तिष्ठ, असौ सानुजः भर्ता,
तव यव शुचिना वृत्तेन (१), महत् हृच्छं दु ख तीर्णं (२) तीर्ण-
वान्, इति प्रियार्हां ता वधूं, प्रियमपि असिध्या सत्यं, ते श्वश्रुौ
उचतुः । उभय दुर्वचम् इति भावः ।

८ । ननु वत्से । उत्तिष्ठ, असौ सानुज भर्ता तव एव शुचिना इमेन
महत् हृच्छं तीर्णं ते प्रदादा ताम्, इति प्रथमाप्य आसिध्या उचतुः ।

९ । वाच्यत्वर — प्रदादा मा ताभ्याम् इति ऊचि ।

१० । 'ननु सानुजोऽसौ' ६८ — 'ममप्यथाऽप्य तव पत तवैव शुचिना
शुचिनायेव, इमेन आचारैव, महत् हृच्छं असुनम् उत्तीर्णवान् ननु' इति
टिप्पणः । 'ननु' इच्छीते चरधारवायः । पतिव्रता हि स्वभार्यायैव भवति
मम्य भर्तारमुद्धरतीति आसिध्याया मन्वने, तयाचारैव, — म्यालपाहो यदा
म्याल यथादुद्धरति विद्यात् । प्रथमस्य इति तदत् पतिव्रताः नुना मती इ इति ।
उचतुः भारते — 'माया मूलं विवर्ण्य भाव्या मूलं तारयति' इति । 'महत्

रघु'—'वपनं वनवासदिदुःखम् इत्यर्थः । 'प्रियादा'—'प्रियवचनयोग्यां, इति मधुरस्रभावा सीता मन्वलीकात् मधुरवाक्यनीव सव्यया अर्हतीति भावः । प्रियमपि अस्मिन्वा',—'सत्यं प्रियं च वाक्यं लोके दुर्लभं, 'उक्तञ्च,—'इति त' हारि च दुर्लभं वचः' । अतएव लोके लीकचित्तानुराजनार्थं प्रायेण निम्नप्रियवचनं प्रयुज्यते, अथ तु प्रियं सत्यञ्च वाक्यं प्रयुक्तम् इति 'अपि'—'शुद्धार्थः' उक्तञ्च मनुना,—'सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् । प्रियं नाश्रुतं ब्रूयादेव धर्मः सनातनः' ४ इति ।

७ । वरुणे ! उठ, त्वांमार शान्ती अशुक्लैर नरित ये महानकटे इहेते । इहेराहेन, से केवन त्वांमारि निष्पापं चरिजेर उणे, त्वांशारा (कोणता शनिं निठेरुथार पायी नेई नीठाले ऐहे मिठे अथठ नडा कथां करिहेन ।

G Rise, O child, it was the purity of your character, that enabled your husband to extricate himself from the great danger which befell him, thus was she who deserved to be sweetly spoken to, addressed truly and yet lovingly by the queens

अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः
प्रारब्धमानन्दजलैर्जनन्योः ।
निर्वर्त्तयामासुरमात्यवृद्धाः
तीर्थाहृतैः काञ्चनकुम्भतोयैः ॥ ७ ॥

७ । अथेति । अथ जनन्योः, आनन्दजलैः आनन्दवाप्यैः, प्रारब्धं (१) प्रक्रान्तं, रघुवंशकेतोः रामस्य, अभिषेकम्, अमाद्यवृद्धाः तीर्थेभ्यः (२) गङ्गाप्रमुखेभ्यः, आहृतैः आनीतैः, काञ्चनकुम्भतोयैः, निर्वर्त्तयामासुः निष्पादयामासुः ।

[७] (१) रम् with प्र and वा, to begin, न aff. (१) नृ to pass over, अच् unādi affix ; by which persons are extricated from his, difficulty, &c. (तीर्थं).

०। अथ जलदीः आनन्दजले प्रारब्धं रघुवंशकृतोः अभिषेकम् अमात्य-
द्वया, तोषांइते; काचनकुचतीर्थे निवर्तयामासुः ।

०। आचानर.—आनन्दजले प्रारब्धं अभिषेकः अमात्यद्वयैः निवर्तयामासुः ।

०। अभिषेकारथे उद्योगपुत्रदृष्टये जलन्यो रामन्योपरि याम् आनन्दानुधारा
मुमुक्षुः सा एव तत्र महानद्यानस्य प्रथमाक्रिया बभूव, इति भावः । 'तोषांइते'
&c.—अभिषेककाले हि आभयिष्यमानस्य शिरसि काचनादिकुचान्यितानि मन्त्र-
तीर्थजलानि पुरीहितानामात्यवामभक्तितपुद्गवादिभि यदाह्वयं दीयन्ती, एतद्विष-
यस्य सर्गशेषे दृष्टव्यम् ।

१। अत्रप्रथम, जननीवद्वेग आनन्दाजलेऽहं इदुत्सुकतु रामेव राधातिविकेव
आरब्ध इति; इह अनाडोडा नदी अतिविकु र्गकूटवृत्त तीर्थेऽहं गवापन
वदिलेन ।

7. Then the coronation of Rāma the glory of Raghu's
race, commenced as it were with the tears of delight shed by
the mothers, was consummated by the aged ministers, with
waters brought from holy places, in golden jars.

सरित्समुद्रान् सरसीश्च गत्वा

रक्षःकपीन्द्रैरुपपादितानि ।

तस्याऽपतन् मूर्ध्नि जलानि जिष्णोः

विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥ ८ ॥

८। सरितिति । रक्षकपीन्द्रैः, सरितः (१) गङ्गायाः, समु-
द्रान् पूष्पादीन्, सरसीः (२) मानसादीश्च, गत्वा उपपादितानि (३)
उपनीतानि जलानि, जिष्णोः जयश्रीस्य म्नाजिष्यश्च गच्छु प्रत्ययः ।

[८] (१) स to go, इति unādi aff. (सरित्). (२) स to go, चतुन्
unādi aff. सेन डोर् aff (सरसी) (३) उप, पद to go, (विष्) ञ aff.
(उपपादित्).

तस्य रामस्य मूर्द्धि, विन्ध्यस्य विन्ध्याम्: मूर्द्धि मेघप्रभवाः क्षाः
इव, अपतन् ।

- ८। रघु कपीन्द्रे मरुतममृदान् मरुसौम्य गत्वा सपपादितामि प्रवृत्तौ तस्य मूर्द्धि, विन्ध्यस्य (मूर्द्धि) मेघप्रभवाः क्षाप इव अपतन् ।
- ८। वाञ्छान्तरं,—उपपादितैः जलेः मेघप्रभवामि, अद्विरिव अपतन् ।
- ८। यथाहि वर्षागमे नवमेघनिर्मुक्ताः जलधाराः अत्युन्नते विश्वगिरिर्विषी निपतन्ति, तथा अमिषिककालं काष्ठनकुम्भनिर्मुक्ताः तीक्ष्णजलधाराः अत्युच्चै राम-गिरांसि निपतन्ति च, इति विशदार्थः । रामस्य सप्तमे भद्रपौठे स्थितत्वान् वा वायुलाय विन्ध्यगिरिराम्यम् ।
- ७। राक्षसेभ्यः कपीक्षणेन तासां नद्यो जम्बू च तत्रोत्पद्ये नवन करिषात् ७१ वाहरण करिषाहितेन तासां कश्चनोप त्रान्तरं यच्छके विष्वागिरिर्निदधे तेषाः ।
- ८। इति ७१ श्लोकः ।

8. The waters, collected by the chiefs of Rākshasas and monkeys, from lakes, rivers and seas, were poured on the be of the victorious Rāma, like showers from clouds, on the summit of the Vindhya mountain

तपस्त्रिवेशक्रिययापि तावत्

यः प्रेक्षणीयः सुतरां वभूव ।

राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा

तस्योदितासीत् पुनरुक्तादोषा ॥ ६ ॥

६। तपस्तीति । यः रामः तपस्त्रिवेशक्रियया अपि तपस्त्रिवेश-
रघुतया अपि, सुतराम् (१) अत्यन्तं, प्रेक्षणीयः (२) तावत् दृष्टवीय-
इव वभूव, तस्य राजेन्द्रनेपथ्यविधानेन राजप्रेक्ष्यरघुतया, उदिता इति

[६] (१) वृत्तान्तः ३० तस्य ३०। चाम ३०। (तुनराजिन्ध्र १५५०-
विष्वागिरिणा मुकुन्दान्तरं मरुत, विष्वागिरिणा विष्वागिरिणा चामुत्पद्यते, इति ७१-
श्लोकः) (२) इति ७१ श्लोकः ।

शोभा, सा पुनरुक्तं नाम दोषः दम्याः सा पुनरुक्तदोषा विगमा
प्राचीत् ।

८। अ (राम) तर्पणवेद्यविद्या अपि सुतरां प्रेषणीयः तावत् बभूव, तस्य
राज्येनेपथविद्यामयीया उदना पुनरुक्तदोषा प्राचीत् ।

९। तपस्विनी वेद्य, तस्य विद्या, तथा । राज्येनेपथः । तस्य विद्या, तस्य
तपसा शोभा । पुनरुक्तं (नाम) दोषो दम्या सा । अतिसा राज्येनेपथविद्या
शोभया पुनरुक्तदोषया अभूयत इति वाच्यमस्मिन् ।

१०। यदा हि अदितस्य विद्याया पुनः अथ पुनरुक्तदोषः, तथा अभावः-
सुन्दरस्य पुनः सोऽप्येविद्याया अपि पुनरुक्तदोष इव इति शेषम् । प्रकृत्या
अभिरामि यव रामदेदे अरुणोऽपि जटावन्ध्यादिनापमवेष्टी व्यश्रीमत्, किं
पुनस्तव सुश्री राजवेश इतिभावः । अत्र च प्राक्काले,—‘सरविजगन्नुविद्ध
श्रीवदित्वापि रस्य भूमिजसपि द्वितीयांशं लक्ष्मीं ततोऽपि इवमविजगन्नु-
वन्धुमिनापि तस्यै किमिव हि मधुरावा मन्त्रं नाकृतीनाम्’ इति । दिनकर-
व्याख्यानं यथा,—‘श्री राम तपस्विनी वेद्यया धारयन्नापि, तावत् साक
श्रीन, सुतरां भव, दम्यनीर्थाऽभूत्, तस्य राष्ट्र नेपथ्यस्य, अलङ्कारस्य, विद्यामेव सा
शोभा सा अदितः कथिता, पुनरुक्तदोषाभिधानी दोषो दम्या तादृशी छात् ।
तापसवेष्टाभिः शोभया नृपनेपथ्यमौभाहैर्गुण्य अत्रामतेऽपि यदि सा शोभा
वर्णते तर्हि वीनद्वय आदित्य’ ।

११। अत्रान्तरं वेद्ये विनि गदमन्त्रनीरु हरेद्वाहिलेन उदारं वाचवेनविद्याम-
अनित पोष्ठा वेन पुनरुक्त दोषेण वाऽह मन्त्रित इति ।

9. To him, who appeared so exceedingly charming, even
in his grab of an anchorite, the splendour of the royal dress
was a redundancy.

स मौलरक्षोहरिभिः ससैन्यः

तूर्यस्वनानन्दितपीरवर्गः ।

विवेश सीधोद्धतलाजवर्षाम्

उत्तोरणामन्वयराजधानीम् ॥ १० ॥

१०। स इति । सः रामः, ससैन्यः, तूर्यसैनैः, चानन्दितपौ-
वर्गः सन्, मूले भवाः मौलाः (१) मन्त्रिद्वयः, तैः, रघोभिः, इति-
भिश्च सद्यः, सौधेभ्यः (२) उद्गतलाजवर्षाम् उत्तोरथाम् चन्ववराज-
धानीम् धयोर्थां, विवेश प्रविष्टवान् ।

१०। स समैत्य तूर्यसैनानन्दितपौरवर्गं, मौलरघोद्विरिभिः, (सद्यः) ही-
द्वतलाजवर्षाम् उत्तोरथाम् चन्ववराजधानीं विवेश ।

१०। सैन्येन सद्यः वसन्ते इति समैत्य, तुर्ययोगे बहुव्रीहिः । तूर्याणां सत्तै-
चानन्दितः पौरवर्गैः धेन, स । मौलाय रघोसि च इत्ययं ते, तैः । सौधेभ्य-
उद्गतानि लालानां वर्षाणि यस्याम्, ताम्, उद्गतां तीरथाः यस्याम्, व-
वाध्यान्तरं,—तेन समैत्येन तूर्यसैनानन्दितपौरवर्गैश्च सौधीद्वतेलाजवर्षां उत्तोर-
चन्ववराजधानीं विवेशि ।

१०। एव बाह्योद्यानि अभियेकानन्तरं रामः कुलराजधानीम् बगीचीं
प्राविशत्, तदा मन्त्रिद्वयं राघसेन्द्राः कपोन्द्राः सैनिकाश्च सर्वे यथाक्रमं सर्व-
चन्वगच्छन्, राजमातां उत्तरीः विवित्रे तीरवै अशोभन्, महलवाद्यनादैः पौरैः
परमदुर्घमं चन्वमूवन्, पौरयोषितश्च सीधशिखरैश्चः आचारवाजे, तम् अवापि-
इति विशदार्थः ।

१०। बाह्येन मन्त्रिवर्गं, ब्राह्मण, कपिञ्जलसेनाद्वयश्च सहितं त्रिभिः क्षेत्रवन्त-
विशेषादिभिः निवृत्तः पुरं प्राविशत् अथवा राघोसि च इत्ययं ते, तैः । सौधेभ्य-
वानानिवासे महान्त्ये अद्य इहेल, लोधावली इहेते अनवरतं लाजवर्षा इहेते मन्त्रिः ।

10. He entered his ancestral capital which was adorned
with triumphal arches, in a (royal) procession composed of his
ministers, Ilākshasas, monkeys, and troops, amidst the rejoicings
of the citizens delighted with sounds of music, and under
showers of Lājas (friend grains) thrown from surrounding
houses.

[१०] (१) मूलं a root, dc. च्च् अर्द्ध. (मौल). (२) सद्यः plaster, &c.
चच्च् अर्द्ध. (सौध).

personifications of the four powerful measures of royal
(साम, दान, भेद and विद्वद) .

प्रासादकालागुरुधूमराजिः ।
तस्याः पुरो वायुवशेन भिन्ना ।
वनात्निवृत्तेन रघूत्तमेन ।
मुक्ता स्वयं वैणिरिवावभासे ॥ १२ ॥

१२ । प्रासादेति । वायुवशेन भिन्ना, प्रासादे इव
गुरुधूमः तस्य राजिः (१) रेखा, वनात् निवृत्तेन रघूत्तमेन रा
स्यं मुक्ता तस्याः पुरः पुर्याः, वैणिः (२) इव आवभासे ।
पुरोऽपि पतिप्रतासमाधिरक्तः । "न प्रोथिते तु संलुप्योऽपि
प्रमोचयेत्" इति शारीरः । ("रघूत्तमेन" इत्यत्र 'रघूत्तमेन' इ
पाठः) ।

११ । वायुवशेन भिन्ना प्रासादकालागुरुधूमराजिः वनात् निवृत्तेन रघ
शरं मुक्ता तस्याः पुरः वैणिरिव आवभासे ।

१२ । वाच्यार्थः—वायुवशेन भिन्ना प्रासादकालागुरुधूमराजा
वैणा इव आवभासे ।

११ । अथा हि वीरनभर्तृत्वात् पतिप्रतासत् निरजिता कल्पार्थं
वैणि-प्रतासत् वनात्तमेन अर्थात् अदधेन कल्पुत्वा विद्योर्वा च शरीरे,
अदधेन च शरीरेणात् प्रासादोऽस्य कल्पार्थो आकाशदुर्बलमेव
अदधेन शरीरे अदधेन कल्पुत्वा वैणिरिव सुधमे । अत्र च शरीरेणात्
अदधेन, अदधेन वाच्येन, अदधेन नापिवाच्येना, धूमराजात् रेखा इव
कल्पुत्वाः । वायुवशेन भिन्ना—अनेन कृपात् रेखा इवोर्ध्वेन अदधेन ।

(१०) (१) वाच्यार्थः—वाच्यार्थः इति । (११) (१) वाच्यार्थः
अदधेन च शरीरेणात् प्रासादोऽस्य कल्पार्थो आकाशदुर्बलमेव
अदधेन शरीरे अदधेन कल्पुत्वा वैणिरिव सुधमे । अत्र च शरीरेणात्
अदधेन, अदधेन वाच्येन, अदधेन नापिवाच्येना, धूमराजात् रेखा इव
कल्पुत्वाः । वायुवशेन भिन्ना—अनेन कृपात् रेखा इवोर्ध्वेन अदधेन ।

धनुर्दशे हि ब्रह्मसत्कारादिकं न कुरुते वेद्योऽथ न प्रतीक्षयति, यथा द्युपंथे,—
 'प्रवासी मिष्टदीप्तं काव्याच्छापाच्च सधुर्मात् । तत्राद्वेषितमालिन्धमिहबन्धोधरं
 शिरः' इति । यतिविरहिणी साध्याव रामविरहिणी अग्नीव्या एतावन् काल
 दृश्योभा निहन्तवा आनीत्, यद्य रामसमागतमात् महोत्सवमया जाता, इति
 क्लृप्तायः । 'यथा द्वेषालरादागतो नायको नायकाया, वेद्यो मोक्षयति'
 इत्यादि दिनकरः ।

१२ । कालाक्षरं धनुर्दशे ब्राह्मण्येन हृदये उचितं च वायुवेगे विदीर्षं हृदये,
 यथा हृदये येन धनुर्वज्रं दायं दनगतं हृदये अत्रागतं कश्चिन्न चक्षुषे नैव नगरीर
 वेद्योऽनुत्तरं कश्चिन्न विद्वान् ।

12. The column of smoke ascending from the pile of burn-
 ing black sandal within the palace, and dispersed by the wind,
 appeared like the braided hair of the city, let loose by Rama
 the best of the Raghus, after his return from exile.

प्रव्यूजनानुष्ठितचारुवेशां

कर्णोरयस्यां रघुवीरपत्नीम् ।

प्रासादवातायनदृश्यबन्धैः

साकेतनार्योऽञ्जलिभिः प्रणेमुः ॥ १३ ॥

१३ । अयुजनेति । अयुजनैः अयुष्ठितचारुवेशां छत-
 सौम्यनेपथ्याम् । "आकल्पवेद्यो नेपथ्यम्" इत्यमरः । कर्णोरयः (१)
 स्त्रीयोग्यः अल्परयः । "कर्णोरयः प्रवह्यम् दहनं रयमभङ्कः"
 इति यादवः । तत्रस्थां रघुवीरपत्नीं नीतां, साकेतनार्यः, प्रासाद-
 वातायनेषु दृश्यबन्धैः लक्ष्मणुटैः, अञ्जलिभिः (२), प्रणेमुः ।

[१३] (१) कर्णो, from कर्णं ear. इति aff. and रय a car (कर्णसाध्या
 यवकृष्णा सवचारात् कर्णं . कर्णोऽस्याऽस्तीति कर्णो, कर्णो चासौ रयवेति कर्णो-
 रय, अर्थनाशे च रदो न वस्तुभो रयः । ररा, सानोऽप्यात् कर्णं इत्येव कर्णो

स्फुरत्वभामगडलमानमूर्यं
सा विभर्ता शाश्वतमहारागम् ।

रराज शुद्धिति पुनः स्वपुर्व्यं
सन्दर्शिता वक्रिगतेव भर्ता ॥ १४ ॥

१४ । स्फुरदिति । स्फुरत्वभामगडलम् धानस्यम् (१) इति
शब्दस्य रत्नं । शाश्वतं (२) मनातनम् अहारागं विभर्ता सा हीन
भर्ता स्वपुर्व्यं शुद्धेति सन्दर्शिता पुनर्वक्रिगतेव रराज ।

मद्यती. मोःप्राय वाचकत्वेन. इति प्रत्ययः कर्षी चाजो रत्नम्, चन्देपानतीव
दीर्घः. (१) चमून to make clear. चालप् अि. (चमामि).
[१४] (१) चमून्या the wife of चपि, चप्. अि. (१) चमून perpetuals.
चप्. अि.

१५. वीर्याभीतिः । पुत्रस्य उदरः शीघ्रं (१) शीघ्रं
 पुत्रनिर्मुक्तो दुर्भिक्षोऽप्युदरवर्धः । शीघ्रं विधिः स
 पुत्रस्य पुत्रीवादिभ्यः, परिहरंति (२) उदरवर्धनि उदरं
 विधायत् (३) दद्यात्, आदिभ्यः (४) तिष्ठन् विधयाऽऽत्मनः नि-
 यतिमाप्नुयाद्वा, निष्ठेत् (५) इत्थं वाप्यादमातः वाप्यु उद-
 रविशेत् । वाप्याऽऽत्मापुत्रवर्धे इति वायु उदरवः ।

१६. शीघ्रं शीघ्रं वापः, उदरः उदरः परिहरंति उदरं दद्यात्
 इत्यत्र उदरं परिहरन्ति इति वाप्याऽऽत्मापुत्रवर्धे इति वायु उदरवः

१७. वाप्याऽऽत्मापुत्रवर्धे इति वायु उदरवः ।
 १८. शीघ्रं शीघ्रं वापः, उदरः उदरः परिहरंति उदरं दद्यात्
 इत्यत्र उदरं परिहरन्ति इति वाप्याऽऽत्मापुत्रवर्धे इति वायु उदरवः
 १९. शीघ्रं शीघ्रं वापः, उदरः उदरः परिहरंति उदरं दद्यात्
 इत्यत्र उदरं परिहरन्ति इति वाप्याऽऽत्मापुत्रवर्धे इति वायु उदरवः
 २०. शीघ्रं शीघ्रं वापः, उदरः उदरः परिहरंति उदरं दद्यात्
 इत्यत्र उदरं परिहरन्ति इति वाप्याऽऽत्मापुत्रवर्धे इति वायु उदरवः

२१. वदुर्दमस्य शयः, वदुर्दमस्य वासस्य निवृत्तः अन्तः उपजगत्सन्तः पूर्-
 त्वत्नः अशान्तिः करिसेत्, अन्तः पुत्रोपहास्यन्ति निवृत्तः अन्तः गच्छन्तः
 अन्तः करिसेत्, उदरं तेषां निवृत्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः अन्तः

15. Itāma the well-spring of friendship, having provided
 his friends with well-furnished mansions, entered with tears

[१] (१) शीघ्रं friendship, from मुञ्चद्, अञ् aff and तिष्ठ
 from ति, धा to hold, कि aff (२) परि atound, वृत् to cover, अञ् aff
 (३) वि, यण (पुत्राद) ल्यप् aff — दद्यात् । ; परिहरन् । &
 (४) धा, लिङ् to write, आत् aff. (५) तिष्ठ in, कित् to dwell, अञ् aff
 (६) वाप्य tears, with अञ् वाचाय hominal root, यान् aff.

his eyes, the apartment furnished with auspicious things,
his father of whom there remained nothing but a portrait

क्षताञ्जलिरित्थं यदम्ब सत्यात्
नाभश्च्युत स्वर्गफलाद् गुरुर्नः ।
तच्चिन्त्यमानं सुकृतं तवेति
जहार लज्जां भरतस्य मातुः ॥ १६ ॥

१६ । क्षताञ्जलिरिति । तत्र निकेतने, क्षताञ्जलिः सन्,
रामः, हे अम्ब ! नः गुरुः पिता, स्वर्गः फलं यस्य तस्मात्, सत्यात्, न
नाभश्च्युत (१) न भ्रष्टवान् इति यत् तत् अम्बश्चनं चिन्त्यमानं (२)
विचार्यमाणं, तव सुकृतम्, इत्येव प्रकारेण, भरतस्य मातुः कैकेय्याः
लज्जां (३) जहार अपाययत् । राज्ञामतिश्यापरिपालनं स्वर्गसाध-
नम् इत्यर्थः । भरतस्य ह्येवं तदपेक्षयामि कैकेय्यनुसरणद्योतनार्थम् ।

१६ (राम) ४४ क्षताञ्जलिः (४८), हे अम्ब ! न गुरुः स्वर्गफलात्
सत्यात् न नाभश्च्युत (इति) सन्, तत् चिन्त्यमानं तव सुकृतम्, इति भरतस्य मातुः
लज्जा, जहार ।

१६ । क्षतः अञ्जलि येन सः । बाण्यार, — क्षताञ्जलिना (रामेण) लज्जा
जहर्, इति ।

१६ । अयि मातः ! अङ्गुपिता यत् अङ्गीकृतं पालयिता मर्मदया परमा
यति लभे तस्य कारणे विचार्यमाणे सात तरेण पुत्र्य तत्कारणत्वेन चरमाकृते

[१६] (१) भङ्ग (दिशादि) अङ्गति । अङ्गत् । अङ्गत्-अङ्गत् ।
अङ्गत् । &c. (अङ्गत्कारणं भावे वा) — अङ्गत् । अङ्गत् । अङ्गत् । &c. (२)
चिन्त् to think, (अङ्गत्) दान्त् aff. — चिन्त्यति । चिन्त्यति । चिन्त्यति ।
चिन्त्यति । &c अङ्गत्, — चिन्त्यति । चिन्त्यति । &c. (३) लज्जा to be
shamed, अङ्गत्, and टाङ्गत् aff.

१०। तद्येव सूर्यावविभीषणादीन्
 उपाचरत् ह्यविमसंविधाभिः ।
 सङ्कल्पमात्रोदितसिद्धयस्तु
 क्रान्ता यथा चेतसि विस्मयेन ॥ १७ ॥

In Text our father did not fail of wearing the best
 price (by fact) of his promise, was O mother, if rightly con-
 sidered, owing to your stores of merit, with these words, attend
 with joyful pains, I have secured the attainment of the man-
 et Bharata.

१०। तद्येव । यथावविभीषणादीन् । संविधीयन्ते इति सं-
 विधाः (१), भोग्यवस्तूनि, ह्यविमसंविधाभिः, तथा तेन प्रशारेव
 यम्, उपाचरत् (२), यथा सङ्कल्पमात्रेण इच्छामाद्येण उदित-
 सिद्धयः ते ह्यपीवादयः । चेतसि विस्मयेन क्रान्ताः व्याताः ।

[१०] (१) सम्, वि, धा to 'hold, क aff. (संविधीयन्ते अन्वयेति सविध,
 चातयोपसर्गे इति कप्रत्ययः) (२) चर to go, साथ उप, to serve,—चरति।
 चरन् । चरारीत्, चचारिष्टान्, चचारिषु । चचार। ५०.

१७। सुग्रीवविभीषणादीन् कृत्स्नसर्वविधाभिः तथा एव उपचारन् यथा
संकल्पमाचोदितसिद्धयै ते चेतसि विद्ययेन क्रांताः ।

१८। सुग्रीवश्च विभीषणश्च तौ चादौ येषां ते, तान् । सकल्पमाचोश्च उद्विता
सिद्धिः येषां ते । वाचान्तर—(रामश्च) सुग्रीवविभीषणादयः तथा उपचार्यन्
यथा विद्ययः सकल्पमाचोदितसिद्धौ तान् चेतसि क्रांतवान्, इति ।

१९। ये एषश्च सुग्रीवविभीषणादयः, यदेव कान्यने अलौकिकेन रूपभाषित
तदेव लब्धं प्रभवन्ति, यतएव मानवयत्नसम्भूतेन भोग्यशक्तिन तेषां विजयोत्पादनं न
कथ्यते, किन्तु रामप्रयत्नतः नत् अमन्त्राद्यनपि सम्भव, इत्याभिप्रायः । अप
अलौकिकसकल्पाने इति लौकिकप्रयत्नव्यथाधिक्यं सूचयत् । उक्तयाप्यमीशान्ययो-
दये,—'ह्याद्याविबल्यएवतेरपि ये तदीये न सन्देहेऽल्पितकृपिममत्रिशीभा,
इति । रामप्रयत्नेन सर्वे कल्पनातीता अपि उपचारान् सेवमाना परमविद्यिता
धनुर्दशिति प्रकृतार्थः ।

१९। तिनि मन्त्राद्यनपि कृतं ज्ञानं च वा सुग्रीव उ विभीषणानिके एकमे
सर्वं कश्चित् नागिलेन, ये, ईशान्येव सकल्पान्ते सकल्पमोक्षेन निष्क ह्य सेहे
सुग्रीव विभीषणानि च माने माने विद्विष्ट इहेते नागिलेन ।

17. Sugriva, Vibhishana and others, though able to gratify
whatever desires arose in their minds were struck with wonder
at the manner in which Rama supplied them with articles of
comfort made by human art.

संभोजनायोपगतान् स दिव्यान्

मुनीन् पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः ।

शुश्राव तैभ्यः प्रभवादि वृत्तं

स्वविक्रमे गौरवमाद्धानम् ॥ १८ ॥

१८। संभाजनायेति । सः रामः, संभाजनाय (१) ध्यमिन-
न्नाय, उपगतान्, दिव्याम् (२) दिवि भवान्, मुनीन् ध्यगृह्यादीन्,

पुरस्तु य, हृतस्य शत्रोः रावणस्य, प्रभवादि जन्मादिकं, सा
गौरवम् उत्कर्षम् आदधानं, हतं, तेभ्यः मुनिभ्यः, शुक्लाव मुखा
विजितोत्कर्षाच्चोक्तुर्लक्ष्यः इत्यर्थः ।

१८। स (राम) सभाजनाय उपगतान् दिव्यान् मुनीन् पुरस्तुय हतिर्षी
गौरवम् आदधान हृतस्य शत्रोः प्रभवादि हत तेभ्यः यथा ।

१८। तेन रघुवे, इति वाच्यत्वरम् ।

१८। 'स्वविक्रमे गौरवमादधान, —विजितस्य रावणस्य अशक्यवर्षण
विभुवनविजयादीनि अवदानानि विक्रंतुः रामस्य विक्रमम् अत्यर्थम् उपोसवासा
सुरैर्यथैः । अहो प्रभातो रामस्य य. खलुः विभुवनजायिनो प्रमत्तदमनसापि इश-
नस्य निहना इति भावः । प्रभवाद् इणम् अत्र उपपत्त्याच्छक्या अनुसंधेदा ।

१९। तिन अविनश्वनार्थं नयागत निवा नहरिणितेर गूवा करिशा ईःरः
अगूगार निरुत नखर (शरणात्) कदापि जीवनवृत्तात् अरण करिणेन, ये नरा
वृत्तः ईःरार निम विक्रमके गौरवाचित करिण ।

18. After paying obeisance to the celestial sages who
come to congratulate him, Rāma heard from them accounts
birth, &c., of his vanquished (हत lit. killed) foe (रावण), which
redounded to his own glory

प्रतिप्रयातेषु तपोधनेषु

सुखाद्विज्जातगतार्दमासान् ।

सीतास्वहस्तोपहृतायापूजान्

रक्षःकपीन्द्रान् विसमर्च्चं रामः ॥ १९ ॥

१९। प्रतीति । तपोधनेषु मुनियु प्रतिप्रयातेषु प्रतिनिह

[१९] (१) वामान् इव अगूगार. १९. अ. १९. (वामान). (१) इति भा.
इत्य. (सुखाद्विज्जातगतार्दमासान् इति वन् अर्थः).

तिषु सरस, सुखात् अविज्ञातः एव गतः अर्द्धमासः येषां तान्, प्रसन्नं सीतायाः स्वहस्तेन उपहृता दत्त्वा अग्रपूजा (१) उत्तम-
ज्यावना येभ्यः तान्, एतेन सौहार्दातिशयः उक्तः । रघुः कपीन्द्रान्
रामः विससर्ज (२) विच्छेदवान् ।

१८। तपोधनेषु प्रतिप्रदातेषु सुखान् अविज्ञातगताईमासान् सीतास्वहस्ती-
हृताग्रपूजान् रघुः कपीन्द्रान् रामः विससर्ज ।

१८। वाच्यार्थः,—अविज्ञातगताईमासा सीतास्वहस्तीपहृताग्रपूजा; रघु-
कपीन्द्रा. रामेण विससर्जिरे ।

१८। 'अविज्ञातगताईमासान्,—एकादशे चतुर्दशे च नवमे नवमे
सप्तमसप्तमे निमित्तकालेषु तत्र अतिकालमपि मामाईकालेन प्रातश्चल इत्यर्थः ।
'सीतास्वहस्तीपहृताग्रपूजान्,—परमहृतप्रहृदया सीता श्रीहान् उपहारान् दत्त्वा
दुर्गातपश्चान् तान् सर्वान् रघुः कपीन्द्रान् सन्भावितवतीत्यर्थः । सन्भावपि परि-
वारकमहर्षेषु अहस्तेन पूजादानं शीतिनिर्भरमूषणाद्यम् । 'विससर्ज,'—सर्जमान्
बलुम् अद्रुमीने ।

१९। अविज्ञातगताईमासान्, इति वाच्येण च तपोधनेषु विनाशं कृतम् ।
एतत्परमहृदये मामाईकालेन तत्राहृतप्रहृदया सीता श्रीहान् उपहारान् दत्त्वा
दुर्गातपश्चान् तान् सर्वान् रघुः कपीन्द्रान् सन्भावितवतीत्यर्थः ।

19 After the departure of the sages (तपोधन lit. having
austerities for their wealth), Rāma bade adieu to the chiefs of
Rākshasas and monkeys, who unconsciously passed a fortnight
in a state of enjoyment, honoured with the choicest offerings
from Sītā's own hands

[१८] (1) अहं best, from अह, and ह्य aff. and पूजा, from पूज
to worship, अह् and टाप् aff. (२) अह् to create, with ह्, to give
up,—अहर्ति । अहर्त्तु । अहार्त्तु, अहार्त्तु, अहार्त्तु । अहर्त्तु । &c.
अहर्त्तु — अहर्त्तु । अहर्त्तु । अहर्त्तु । &c

तच्चात्मचिन्तासुलभं विमानं -
 हृतं सुरारिः सह जीवितेन ।
 कौलासनाथोद्वहनाय भूयः
 पुष्पं दिवः पुष्पकमन्वसंस्त ॥ २० ॥

२० । तच्चेति । तच्च आत्मचिन्तासुलभं (१) सौख्यमात्रेण
 सुरारिः रावणस्य, जीवितेन सह हृतं, दिवः पुष्पं पुष्पवत् षाम्भर
 भूतं, पुष्पकं विमानं, भूय. पुनरपि, कौलासनाथस्य, कुबेरस्य उद्व
 नाय (२) अन्वसंस्त ध्वनुच्चातवान् । मन्यतेर्लुङ् । भूयोप्रहृष्टेत् पूष
 मप्येतत् कौबेरमेवेति सूच्यते ।

२० । तत् च आत्मचिन्तासुलभं सुरारि जीवितेन सह हृत दिवः पुष्पं पुष्प
 भूय कौलासनाथोद्वहनाय अन्वसंस्त । पुष्पक (रामेण) षाम्भि इति शब्दान्तर
 कौलासनाथस्य, सुलभम्. अनादानसुलभम् । कर्षोचित् प्रयोजनाय रामो हर्षे

२० । 'तच्चात्मचिन्तासुलभं',—तत् प्रसिद्धम् । आत्मनः सुखं विना
 कौलासनाथस्यैव, सुलभम्. अनादानसुलभम् । कर्षोचित् प्रयोजनाय रामो हर्षे
 तत् पुष्पकं कर्षयति तदैव लप्स्यते, इति भावः । 'सुरारिः' &c—सुरारि, ईश
 शरी. रावणस्य, जीवितेन सह, सह हृतम् । रामश्चाण्डरवहनशान्ते
 पुष्पकमपि हृतम्, पुष्पवत् रावणजीविषं तत् पुष्पकस्य उतमित्यर्थः । 'कौलास
 उद्वहनाय भूय',—कुबेर एव तस्य पुष्पकस्य आगतः नाम्नी, रावणस्य, कमान् हर्ष
 अपजहार, श्यायदर्शी रामश्चापुना रावणं हत्वा प्रकृतस्वामिर्न कुबेरावैव ह

२० । इति उद्वहनाय क्व पुष्पकं तत् पुष्पकं विमानं इति उद्वहनाय क्व पुष्प
 कर्षित इति कर्षयति इति उद्वहनाय क्व पुष्पकं विमानं इति उद्वहनाय क्व पुष्प
 कर्षयति इति कर्षयति इति उद्वहनाय क्व पुष्पकं विमानं इति उद्वहनाय क्व पुष्प

[२०] (१) सु सुलभं, अर्थात् to obtain, अर्थात् अर्थः (२) अर्थात् 'up, सह' to
 carry, अर्थात् अर्थः (उद्वहनाय)

20 He then gave permission to the Pushpaka car, the flower of heaven, obtainable by him at his pleasure, which had been taken away from the enemy of the gods along with his life, to serve as before the lord of Kailāsa

पितुर्नियोगाद् वनवासमेवं
निस्तीर्य्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ।
धर्मायैकानेषु समां प्रपेदे
यथा तथैवाऽवरजेषु वृत्तिम् ॥ २१ ॥

२१ । पितुरिति । रामः एवं पितुः नियोगात् वनवासात्, वनवासं निस्तीर्य्य (१), अतन्तरं प्रतिपन्नराज्यं सन्, धर्मायैकानेषु यथा तथैव अवरजेषु अनुशेषु, समां वृत्तिं प्रपेदे अथैवमेव व्यवहृतवान् इत्यर्थः ।

२१ । राम एव पितुः नियोगात् वनवासं निस्तीर्य्य प्रतिपन्नराज्यं (सन्) अस्माकं कानेषु यथा तथा एव अवरजेषु समां वृत्तिं प्रपेदे ।

२१ । प्रतिपन्नम् अङ्गीकृतं राज्यं यत्र यः । अथैव अथैव कामव मे, मेतु । प्रतिपन्नराज्येन रामेव समां वृत्तिं प्रपेदे, इत्यादि वाच्यम् ।

२१ । 'अस्माकं कानेषु समां प्रपेदे'—अ स्तु तस्य अस्माकं कानामाम् एक-समस्य सैवाशुभान् कानि अस्तस्य सैवा व्याकृत्यै च इति विशदार्थः । समवर्तिकादस्य अस्माकं काना परस्परानुसन्धेन बर्तन्ते च इति भावः । अथ च—'अस्माकं काना समस्य सैवा शोभ्यं कस्य च नती कस्य' इति । 'यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम्'—यथा तस्य शिवो तथैव चतुर्दशैः निर्दिष्टा होविराशो-दिकर्तुः । समैवैव अरथोदे प्रेमाकदे च समदृष्टिरसा इति अर्थान् ।

[२१] (१) निरु. नु १० ८००५, अर्. ३११.—इति । अवरजः । अवासीतः, अवासीतः, अवासीतः । ३१८. ३१८. ३१८. &c.

२१ । इमं निवृत्तिरूपं अहेतुण्यं स्वराज्यं हरेत्तु हेतुर्न हरेत्तु इति
 कतिपयं हरेत्तु त्वत्तु सर्वं सर्वं च वाप्येति इति इति कतिपयं इति इति
 कतिपयं कतिपयं कतिपयं कतिपयं कतिपयं ।

21 Thus having passed the period of his exile he
 first in obedience to his father's command, and in his
 kingdom, Rāma began to treat his younger brethren with
 same uniform consideration with which he looked to the attainment
 of religion (धर्म), prosperity (व्यय) and enjoyment (व्यय) ।

सर्वाम् मातृष्वपि यत्नलत्वात्

स निर्विशेषप्रतिपत्तिरासीत् ।

पदाननापीतपयोधरामु

नेता चमूनामिव कृत्तिकासु ॥ २२ ॥

२२ । सर्वामिति । सः रामः, यत्नलत्वात् (१) विनयः
 सः सर्वेषामपि । 'विनयः यत्नः' इत्यमरः । सर्वेषां
 मातृषु अपि, निर्विशेषप्रतिपत्तिः सुखस्य चारः आसीत् । कतिपयं
 चमूना नेता (२) यत्नः, यत्नः, यत्नः, यत्नः, यत्नः ।
 कतिपयं कतिपयं कतिपयं कतिपयं कतिपयं ।

२१ । यथा हि दीव्येनाभीः कार्तिकेय, सत्यदानार्थम् उपामतानीं यथा कृत्ति-
 कानां सत्यं युगपत् पितृन् तामु अभिप्रेक्षया भक्तिं प्रादश्रयत् तथा रामोऽपि सर्व-
 एव मातृवर्गे अभिप्रेक्षया भक्तिं प्रदर्शितवान् । जनयित्वा कौशल्यायां यथा
 कन्यासु मातृत्वमपि तथैव श्वशुरतयाञ्च इत्यर्थः । 'वत्सलत्वात्',—इत्यस्य स्वाभा-
 विकीन छेदगुणेन । न यत्तु मैत्रीदृशान् करणस्य सर्व्वेभ्यः, 'अथ निजं परो वीति
 वचना' इति भावः । 'वदामनापीतपयोधरासु' अथ रामायणकथा,—'तं कुमारं
 ततो जातं सेन्द्रा सुदमद्वयाः । शीरसश्चाभ्यायोद्य कृत्तिका समशीप्रयत्नं ।
 ...मातृभूतं ततः शीर कृत्तिकानामवृत्तमम् । यथा वदामनी भूत्वा जयाञ्च
 सज्ज पव' ॥ इति ।

२२ । यद्यत्सेवानी कार्तिकेय इह मूले वीरवैद्येण सुमागमं करिष्याहिलेन, तस्मिन्
 तेषु द्वितिकागणेषु अति वेद्येन अतिश्रद्धाया अति प्रकाशं करिष्या वाक्येन, तत्र निज
 वत्सलतादत्तेन मत्त मातारं अति उदमनि अतिश्रद्धाया अति प्रकाशं करिष्येति भाषितेन ।

22 Owing to the natural tenderness of his heart he felt
 equal regard for all his mothers, like Kártukeya the commander
 of the celestial army who felt equal regard for the six Krittikás
 whose breast he had sucked with his six mouths

तेनार्थवान् लोभपराङ्मुखेन
 तेन घृता विघ्नभयं क्रियावान् ।
 तेनाम लोकाः पितृमान् विनेत्रा
 तेनैव शोकापनुदनेन पुत्री ॥ २३ ॥

२३ । तेनेति । लोकः, लोभपराङ्मुखेन वदान्तेन, तेन रामेण
 अर्थवान् धनिकः आस (१) बभूव । तिष्ठन्तप्रतिरूपवदमव्ययमेतत् ।
 विघ्नेभ्यः भयं घृता (२) घृता तेन क्रियावान् अनुष्ठानवान् आस ।
 विनेत्रा निवामकेन तेन, पितृमान् आस, पितृवर्गिण्यस्य इत्यर्थः ।

[२३] (१) आस was (बहुवचने तिष्ठन्तप्रतिरूपवदमव्ययम्) (२) इत्
 to kill, वद अर्त्ति (१) पुत्र son, इति अर्त्ति.

मोचनरघुनारीणि श्रीकायनुरः सु.राज्यं वृथां लेभ। सुवर्षे
 परिस्रजायनुरीरिति वसवसः। लेभ सुधां (१) सुधां
 सुधरास्यपति इत्यर्थः।

वृद्धम् । श्रीमार्ग्यस्य अमघाती त्रिष्टि वयम् इदम् इति वासनः । तदाच कुमारः,—
'मावण्यमुपाय इवास यद्य' इति । 'निष्कृभय रिपुवास मृधताम्' इति, एत
मन्वरापि समाधिषम् ।

२० । राम लोहणदापुत्र इदंरं लोकजकन मनुद्धिनो इहेन, तिमि विष्-
णु इदं वदंरं मयले क्रियावन् इहेन, तिमि पातमकृते मकलेर पिडा इहेनेन,
एवः लोक पूर कश्चिदा मकलेर पूर इहेनेन ।

23. Having received that greedless Rāma (as their king)
the people became blessed with prosperity, having received
Rāma the dispeller of all fear of disturbance, the people became
great in action, having received Rāma as their guide, the people
became possessed of a father, and having received Rāma the
remover of sorrow, they all acquired a son

स पौरकार्य्याणि समीच्य काले

रेमे विदेहाधिपतेर्दुहित्रा ।

उपस्थितस्थान वपुस्तदीयं

हृत्वोपभोगोत्सुक्येव लक्ष्मणा ॥ २४ ॥

२४ । स इति । स रामः, काले व्यवसरे, पौराणां कार्य्याणि
प्रयोजनानि, समीक्ष्य, विदेहाधिपते दुहित्रा (१) सीतया, उप-
भोगोत्सुक्या अतएव तदीयं सीतासम्बन्धि, घोर वपुः हृत्वा
स्थिनया लक्ष्मणा इव, उपस्थितः सकृतः सन्, रेमे (१) । "उपस्थानं
तु सकृतिः" इति यादवः ।

[२४] (१) दुहित्रा from दुह to milk, तृष् unádi aff (दीग्धि, दुह
इपरणे, मन्-नेहृ-लृ-होतृ-पोतृ-धातृ-आभातृ-मातृ-पितृ-दुहिविति दुहिसृष्,
इट्, गुणभाषय निपातित) (१) रम् to sport,—रमते । अरमत । अरध,
अरधाताम्, अरधत । &c. रेमे । &c.

- १४ । स कामे पौरकार्याणि समील्य विदेहाधिरतेः दुःखिषा उक्तं सुकथा तदीय याद वपु इत्यादिप्रतया मन्त्र्या इव उपस्थित (वन्) रीते ।
- १५ । उपभोगे उपभोगेन वा उपसुखा, प्रसुतीसुखायाः द्वितीया सुधान, तथा । बाण्यार—तेन उपस्थितेन (मता) रीते, इत्यादि ।
- १६ । 'स पौरकार्याणि समील्य कामे,'—कामे दशाकारं, पौरकार्याणि व्यवहारदर्शनादीनि प्रजापालनकार्याणि, समील्य यथाव्यायं मन्त्र्याय, एतेषां धर्मोद्योगप्राप्तेन सीतासमीपस्था कामसेवा कथिता, धर्मोद्योग प्रजापालनप्रसंगे प्रजाप्रोक्तमेव, उक्तं,—'धर्मपौरकार्याण्युक्तं रात्रं प्रजापालनं परमो धर्मः' इति । 'उपस्थितयादवपुस्तदीयम्', &c.—स व्यवहारदर्शनात् सीतया सहितो विजहार, अथ उपस्थित्यते, अन्ये अथ सखी रामरमणोत्सुका इतीत्यायं सीतां विना अन्वाम् उपभोक्ष्यते इति सीतादपनेन चाप्याय रामेव वा रीते इति । अलौकिकरूपगुणशालिनो रामसङ्गता सीता विभुवनकीर्तिनी सा सखीरिव शुभमे इति भावः ।
- १७ । वाम (प्रतिनि) यथाकाले पौरकार्यां पर्ववेलणं करिष्येतेन, अनन्तर इव नमिनीव नमणमश्न्य अशूत्रव करिष्येतेन, बोध इहेत येन अत्र सखीरेवो उगर्ताय मनश्चक इहेता अत्रः जानकीर सेहे नमोहन सेरु वानप वरिष्येतेन ।

21 After duly attending to the affairs of state, he enjoyed the company of the daughter of the king of Videha, who seemed as it were Lakshmi herself appearing in Sītā's charming form in her ardent desire to enjoy the company of Rāma.

तयोर्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्थान्
 आसीदुपोः सद्गुणं चित्रवत्सु ।
 प्राप्तानि दुःखान्यपि दृग्दकीपु
 सञ्चिन्त्यमानानि सुखान्वभूवन् ॥२५॥

२५ । तयोरेति । चित्रवत्सु यनवासटत्तान्तलेखनप्रकारेण प्राप्राथितं यथेष्टम्, इन्द्रियार्थान्

घासेदुषोः (१) प्राप्तवतोः, तयोः सीतारामयोः, दखकौषु दखका-
रख्येषु, प्राप्तानि दुःखानि अपि विरहविलापान्वेषणादीनि, सखिन्य-
मानानि (२) स्मर्यमायानि, सुखानि अभूवन् । स्मारकन्तु घिच-
दर्शनमिति प्रत्ययम् ।

१४ । अश्वत्थसु सप्रसु यथाप्राथितम् इष्टिदायीन् आसीदुषी तयोः दख-
कौषु प्राप्तानि दुःखानि अपि सखिन्यमानानि सुखानि अभूवन् ।

१५ । विचासि वनवासप्रतापानाम् आनिच्छामि विद्यमे द्यु, तानि चिच-
र्षामि, तेषु । प्राथितमनतिक्रम्य यथाप्राथितम् । वाचान्तर, — प्राप्ते दुःखेरपि
सखिन्यमाने सुखे अमात्र इति ।

१६ । एष खलु जीविधर्मो यत्र उक्ते अनुभूतानि सुखानि जगन्ने अनुभूतानि
अनद्यतु खडपतामिष आपदलो, जगन्ने आनुभूतानि दुःखानि उत्तमरे अनुभूतानि
अपूर्व्वेष्टदपतामिष आपदलो । अथ पुत्रानुभूतानि असत्परलवासदुःखानि
इदानीं राजभोगरूपे उक्ते अनुभूतानि कामपि सुखरूपताम् आपद्य तयो
धेतसि चारिर्धर्मनि अ, इति विषदाय । 'पुत्रानुभूत खटु आरं आर नृष्टी
अभूताम्' इति टिसकर । 'अश्वत्थसु' इत्यनेन आनिच्छो तत्पदप्रतापाना दर्शनात्
तत्पदप्रतापानाम् उक्तम् । अथ अरवाभहार तदुक्त — यदमात्रानुभवदलकृत
कारणमुक्ते' इति । अत्र तु विसादप्रताम् कृतिसाप अरवाभहार वामश्व'अ
वापदानमहापादा । 'इष्टिदायाम्, — इ ल्य'वा यथासा आनिष्टिदाया
अनुदाटीनाम्, अर्था विषया अयमसत्परलवासदपदा, ताम् ।

१७ । उ'वाह उ'वाह अनेन लोहिते नृषु तदगत याने तत्र नृणां विषय
इव उल्लेखान् वदिते नृणां, अत्र उ'वाह, इति अनेन नृषु लोहिते नृणां, इति
ने तत्र लोके याने अनेन नृणां अनेन उ'वाह इति नृणां ।

25 While feasting themselves with all that the senses can enjoy, within the royal apartments adorned with paintings (in which were represented the events of their forest life), the re-

[१४] (१) अत्र with आ to obtain, उषु अस्ति (वर्षे'इवचवन्) (२) अस्मि, चिचन् to think, (उक्ते'अ) दान् अस्ति (उपदाने'अ)

collection of their sufferings in the Dandaka forest, returned to them in a pleasant and delightful form

अथाधिकस्निग्धविलोचनेन

मुखेन सीता शरपाण्डुरेण ।

आनन्दयित्री परिणेतुरासीत्

अनजरव्यञ्जितदौर्द्धेन ॥ २६ ॥

२६ । अथेति । अथ सीता अधिकास्निग्धविलोचनेन अथन मष्टगलोचनेन, शरवत् लयविशेषवत् पाण्डुरेण. अतएव अनजरम् अवाग्यापार यथा भवति तथा व्यञ्जितं (१) दौर्द्धं (२) गर्भः द्वे तेन मुखेन, परिणेतुः प्रत्युः, आनन्दयित्री आसीत् ।

२६ । अथ सीता अधिकास्निग्धविलोचनेन शरपाण्डुरेण अनजरव्यञ्जित-दौर्द्धेन मुखेन परिणेतु आनन्दयित्री आसीत् । सीतया आनन्दयित्री अनजर इति वाच्यम् ।

२६ । सीता स्त्रीसभावान्मया लज्जया आश्रयो गर्भे यद्यपि पक्षे वाचा यशसः, तथापि तथा नयनयो मष्टगताक्ष्य सुखमष्टमस्य च पाण्डुताक्ष्यं लक्ष्यं दृष्टा भर्ता तां गर्भिणीं मुमुक्षे, इति विमदायै । 'आनन्दयित्री परिणेतुरासीत्, — भाष्याम् आपन्नमत्वा दृष्ट्वा परिणेतुः मसारसारं पुत्रवत् दृष्ट्वासीत् पान्ना-द्वादनमुक्त्वा तं च, उत्तमं भारते, — 'भाष्याया जानतं पुत्रमादर्थं चर आनन्दम्' इति जनिता द्विस्तु स्वर्गे शप्यं च पुण्ड्रम्' इति ।

[२६] (१) हि, अत्र to make clear, चिन्त. न अ. (२) दौर्द्धं हि अत्र pained, and दृष्ट heart. अत्र अ. (दौर्द्धं गर्भो भावो वा); or it is derived from हि अत्र, and दृष्ट heart (अदृष्टेन गर्भं दृष्टेन च विदृष्टं न गर्भो यदाह वादट, — 'मातृजन्मस्य दृष्टं मातृव दृष्टं च ततः । नभसि तेन गर्भं द्या. वेदं यदाभिमानम्' इति । तन्मूलमित्यात् गर्भो दौर्द्धं इत्युच्यते) ।

२७ । यनस्य, नीला अर्द्धलक्षणं वाको ललाप भा कश्चिन्तु अत्रैव मात्र पात्रुवर्ष
७ अत्रापि विह्वलननिष्ठे मूषमम वाश अत्रिअ अन्वक विरान वशिन्नेन ।

26 Then Sitā began to delight her lord with her countenance whose paleness resembling the colour of the Sāra (reed) and the milder lustre of her eyes, declared though not in words, that she would soon be a mother

तामङ्गमारोप्य कृशाङ्गयष्टिं

वर्णान्तराक्रान्तपयोधरायाम् ।

विलज्जमानां रहसि प्रतीतः

पप्रच्छ रामां रमणीऽभिलाषम् ॥३७॥

२७ । तामिति । प्रतीतः गर्भज्ञानात् प्रीतः, रमयति इति रमयः, प्रियां कृशाङ्गयष्टिं, वर्णान्तरेण नीलिमा व्याक्रान्तपयोधरायां विलज्जमानां (१), तां रामां, रहसि अङ्गम् आरोप्य (२), अभिचायं मनोरथं, पप्रच्छ । एतच्च, "दोषदस्ताऽप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्" इति शास्त्रात् न तु लील्यादित्यनुसन्धेयम् ।

२७ । प्रतीत रमय कृशाङ्गयष्टि वर्णान्तराक्रान्तपयोधराया विलज्जमाना तां रामाम् अङ्गम् आरोप्य अभिलाष पप्रच्छ ।

२७ । कृशा अङ्गयष्टि यथा ताम् । अन्वी वचं वद्यान्तर तेन व्याक्रान्ते व्याप्ते पयोधरयो कान्तयोः अष्टे यथा ताम् । वाच्यान्तर प्रतीतेन रमकेन अङ्गम् आरोप्य कृशाङ्गयष्टि वर्णान्तराक्रान्तपयोधराया विलज्जमाना सा रामा अभिलाष पप्रच्छे, इति ।

२७ । 'कृशाङ्गयष्टिम्'—एतेन 'व्यामताय्य' गर्भलक्षणं कश्चिन्तु, यदाह वाङ्मत्, 'व्यामता गरिमा कृषे मूषां कश्चिन्तु' । कृशा इमेव कदनं रोम-

[२७] (१) वि, लज्ज to be ashamed, मानस aff. (२) वा, दृष्ट to ascend, विच, स्वप् aff

राज्याः प्रकाशनम्' इति । 'वर्षान्तराकालपयोधरायाम्'—वर्षान्तरं सामान्यं
 हितरेण वर्षेन कृष्णवर्षेण इति यावत्, 'आकालपयोधरायां ध्यातव्युत्पत्ताम्, ए
 वाक्यटः,—'अस्मिन् एता स्तनी पीनौ श्रैताली कृष्णचूचुकौ' इति । 'अस्मिन्
 पमच्छ'—अभिलाष गभिर्गोमनोरथ, सा केषु वक्ष्यु स्युष्ठावती इति इटाप
 इत्यर्थः । एतच्च गभिर्गोमनोरथपूरणाकरत्वे दृष्टदोषमन्वयात् ननु तस्य स्त्रीतिरं
 सात् तदुक्तं,—'दिवसप्याहृत तस्यै हिताय हितमस्यकम् । यदाविधाते शब्दे
 विक्रान्तियुतिरेव वा' इति ।

२१ । नीतारं देख्यष्टि वृषं हर्षेणहित एवः एताद्यं कानिमां गङ्गिवाहितम् ।
 शय तापुन शिशुके निर्धनेन क्रोद्धे वनाशिशु उशार मनोरथं विक्रान्तं वा
 नीतां ललितं हर्षेणेतम् ।

27. Rāma, the loving husband, feeling delighted, placed on
 his lap, Sītā who was now attenuated in frame, and the colour
 of the nipple of whose breast was changed, and inquired in
 solitude, what was her desire, at which she blushed.

सा दृष्टनीवारवलीनि हिंस्रैः

सम्बद्धवैखानसकन्यकानि ।

द्वयेप भूयः कुशवन्ति गन्तुं

भागीरथीतीरतपोवनानि ॥ २८ ॥

२८ । सेति । सा सीता, हिंस्रैः दृष्टाः भीवाराः एव व
 येषु तानि, तिर्यग्भिक्षुकादिदानं बलिः । सम्बद्धाः हतशक्त्याः दृ
 श्यन्त्याः वैखानसानां (१) कन्यकाः येषु तानि कुशवन्ति भागीरथी- (२)
 तीरतपोवनानि भूयः सुमरसि, गन्तुम् इयेप (३) अभिलाषाय ।

[२८] (१) वैखानस from वि, अन् to द. derivation irregular.
 substitution on roots (२) भागीरथी from भागिरथ a proper name.
 as well as intercession the Ganges East & West. (३) from लास.

१८। सा द्विसौ दृष्टनीवारवस्त्रोनि मन्मद्वैषामसकल्पकानि कुशवस्त्रि
गाभीरयोतीरतपोवनानि भूय मनुम् इतिव । तथा ईषे, इति वाचान्तरम् ।

१९। धेपु बन्धयं प्रविष्टानि भीवारधान्यानि बन्धनमुभिः उपभुज्यन्ते, धेपु
उवा (सौतया) पूर्वं कृतसध्या तपस्विबन्धकाः निवसन्ति, धेपु च मनीष्यानि कुश-
प्रस्थानि शोभन्ते, जानकी तान् गङ्गातीरस्थान् आश्रमीष्टेयान् पुनरपि द्रष्टुं
कामयामास, इति विशदार्थः । इदमेव सौताया दीदृष्टं श्रेयम् । 'द्विसौ दृष्ट-
कवलितो भीवारव्य बलिः उपहारो धेपु तानि' इति दिनकरः । 'द्विसौ दृष्ट-
मन्त्रैः दृष्टनीवारवस्त्रानि बन्धनमद्विधादिभिः उपभुज्यन्तीवारमालिकानि,
बलित्वेन भविष्यन्त्यानि यानि शालिष्यानि भीवारफलानि' इत्यादि बह्वयः ।
'मन्मद्वैषामसकल्पकानि' इति दिनकर पठति, सङ्घाः सम्यक् वर्द्धिता वैशाम-
सार्वा सुनीना कल्पका' इव, इति तदर्थः ।

२०। एतद्य रत्निर निमित्तं ब्रह्मिन् नीवारनकलं द्रष्टुं कञ्चन आनिशं उच्छ्रयं कये,
एतद्य उपविष्टवारा उहासं नरितं अणयश्चै मवह, नीता उाभीरयोतीरवहितं कूप
शोडितं नैहै नकलं उलोवनं पुनरायं दर्शनं ब्रह्मिन् हेच्छां अकामं करिसेन ।

28. She expressed her desire to visit once again the her-
mitages on the banks of the Ganges, in which lay scattered the
offerings of wild grain which formed food for wild beasts, which
abounded in Kusa grass, and where lived the hermit girls with
whom she formed friendship

तस्यै प्रतिश्रुत्य रघुप्रवीरः

तदीप्सितं पाशुर्वचरानुयातः ।

आलोकयिष्यन् मुदितामयोध्यां

प्रासादमभ्रं लिहमासरोह ॥ २६ ॥

२६। तस्यै इति । रघुप्रवीरः, रामः, तस्यै म . . . तत्

अस्ति चप् and जोप् (१) इत् to wish,—

द्विषुः । &c

रामः

पश्यभूमयः यस्मिन् तं राजपथं, नौभिः समुद्रवाहिनीभिः विगाह्य-
मानां (१) सरयूं च, पौरैः विलासिभिः चञ्चुधितानि (२) पुरोप-
कण्ठोपवनानि च, पश्यन् रेमे (३) । विलासिन्यश्च विलासिनश्च
विलासिनः । “पुमान् स्त्रिया” इत्येकेशेषः ।

१० । स सहायक राजपथ नौभिः विगाह्यमानां सरयू च पौरैः विलासिभिः
चञ्चुधितानि पुरोपकण्ठोपवनानि च, पश्यन् रेमे । तेन पश्यता रेमे इति
वाच्यत्वम् ।

१० । राम रामादत्रिणवसहस्र दृष्टं यत्तु चोपजाया राजपथयानेषु
सुमण्डला इत्यत्र पश्यतीति का शोधनी, सरयूमस्मिन् इत्यत्रो जाय प्रवृत्ति,
विलासिन्य विलासिनश्च इत्यत्रो जगदीप-ने विद्वत्ति, स चोपजाया तानि
कण्ठोपवनाञ्च इति विधीयते जगत्- इति । वसताये । ‘सहायकम्’ इत्या-
दिना अलवादिनात्कर्म सूचितं ‘नौभिः विगाह्यमानां’ इत्यादिना जल-
वाहिनीकर्म सूचितः । ‘विलासिभिः’ इत्यादिना निदयटवाद्यां तत्पञ्चानां
जगत्-चितता सूचिता ।

१० । अस्युक्तं च इतिहास महावीर वाचस्पत्ये इत्येवम् । इत्येवम् । इत्येवम् ।
विलासी नोद्वृत्त कर्तुं च सैव च सहायक इति । इत्येवम् । इत्येवम् । इति
वाच्यत्वम् इतिहास

30 The sight of the public streets lined with splendid shops, of the Sarayu on whose breast boats were gliding up and down, and of the suburban gardens resorted to by pleasure-seeking pairs, afforded him great delight

स किंवदन्तीं वदतां पुरोगः
स्वहृत्तमुद्दिश्य विशुद्धहृत्तः ।

[१०] (१) वि. वाच्ये to assist कर्म-च. इत्येवम् (२) च च, च
to denote कर्म (३) च to sport.—वसताये । वसताये । वसताये इति । &c

सर्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्पं
पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः ॥ ३१ ॥

३१ । स इति । वदतां वाग्मिनां पुरोगः श्रेष्ठः, विशुद्धवत्, सर्पाधिराजः श्रेयः तद्वत् उरु भुजौ यस्य सः, विजितारिभद्रः विजितारिश्रेष्ठः, सः रामः, स्ववृत्तम् उद्दिश्य, भद्रं भद्रनामकम्, क्व-सर्पं (१) चरं, किंवदन्तीं (२) जनवादं, पप्रच्छ । “अपसर्पं चर स्पशः” इति, “किंवदन्तीं जनश्रुतिः” इति च व्यमरः ।

३१ । वदता पुरोगः विशुद्धवत्: सर्पाधिराजोरुभुजः विजितारिभद्रः (ब) स्ववृत्तम् उद्दिश्य भद्रम् अपसर्पं किंवदन्तीं पप्रच्छ । वाच्यान्तर—वदतां पुरीशं विशुद्धवत्तेन सर्पाधिराजोरुभुजेन विजितारिभद्रेण (रामेण) भद्रः अपसर्पं विवदन्ती पप्रच्छे इति ।

३१ । ‘वदतां पुरीशः’—इत्यनेन सत्यामपि मया ऋणितसंभावनायां बलवती वादित्त ध्वन्यते । ‘विशुद्धवत्’—इत्यनेन तस्य स्थापवादासङ्गत्वं ध्वन्यते, एतद्वादेशे—‘न चक्ष्मी शुभाचार स द्रुपणमिश्रात्मनः’ इति । ‘सर्पाधिराजोरुभुजः’—इत्यनेन तस्य लीलयया सकलधराभारवहनसमत्वं ध्वन्यते, न सन्नु तादृशी सौ अनापवादं सङ्गते इत्यभिप्रायः । ‘विजितारिभद्रः’,—विजित, चरिभद्र विपुलै रावली येन, स । ‘विजितारिभद्र’ इति दिनकरः पठति, विजितं दूरीकृत्य चरीणां भद्रं मङ्गलं येन सः, इति तदर्थः । अनेन तस्य प्रज्ञानाम् विद्यायं निवारणे बलवत् योग्यत्वं ध्वन्यते । ‘भद्रतमुद्दिश्य’ etc.—किं तावत् इत्यन्वयमेव सचरिषम् अनुमीदन्ते उताही कुतश्चित् कश्चित् दीपं जल्पन्, इति वदताम्, इत्यर्थः । द्विकर्मकस्य प्रत्ययान्ताः द्विवदन्तीम् इति प्रधानं चर्चं, न सर्वम् इति च अग्रधानं चर्चम् ।

[३१] (१) अप्. सर्पं to ६०, अप्. अ. (पक्षाप्य) (२) विद्मं vha, व. ६. ५१-५६, अप्. अ. ५१-५६. (किं पृथङ्गात् वदताती, नुमुवदितवत्) वाच्येणान् अप्. ५१-५६. (कीर्त्तित्वान् वदताती, नुमुवदितवत्)

३३ । कलत्रस्य निम्ना, तथा वृद्ध, तेन । कीर्तिः विपर्ययः अकीर्ति-
रेत्यर्थ, तेन । हृदयेन विदरे इति वाच्यान्तरम् ।

३२ । दद्याद्दि अभितप्तं भीष्ट स्त्रीहनुद्वरेण बलवत् आहतं सत् विदीर्षं
भवति, तथा रामस्य हृदयं धर्मपत्नीपरिवादरूपेण दुःसहंम अपशसा बलवत् आहतं
सत् विदीर्षमिव जातम्, इति विग्रहायं । स तीव्रमवेगेन अपवादवञ्चं दलित
हृदयी भूवेति रूपेण । उक्तञ्च,—‘सम्भासितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिविपर्यते’
इति । अयामि स्त्रीहानि ह्यन्वन्ते ताम्यन्ते अनेनेति अयोपन ‘हातुडि’ इति
श्लाती लौहमुद्गरभेद । ‘कलत्रनिन्दागुरुणा,—अन्यविषयक अपवादी यदि
कदाचित् सहनीय स्यात् पत्नीविषयकापवादस्तु न कदाचिदपि सहनीयः,
इत्यर्थं ‘हृदय विदरे,—‘माक् सीतालघम् इदानीं वृषक् अभूत् इत्यर्थः’ इति
दिक्कर ।

३३ । देयन बलवत् स्त्री- आशयानर (हातुडि) यदाऽऽ विदीर्ष इव उच्यते
देवःपत्नीरमःउर इव गतीर निन्दाऽभिड कलत्रं अकीर्तिर आर उऽ विदीर्ष इव
३३ ।

33 The report of this infamy, intolerable by reason of its connection with his wife broke the heart of Vaudehi's lord in the same way as a red-hot iron is broken with the stroke of a hammer.

किमात्मनिर्वाट्कयामुपेक्षे
जायामदीपामुत सन्त्यजामि ।
इत्येकपक्षाश्रयविल्लयत्वात्
आसीत् स दोलाचलचित्तहृत्तिः ॥३४॥

३४ । किमिति । आत्मनः निर्वाट् (१) अट्वाट् अट् अया
ती किम् उपेक्षे (२) ? उत अदोषां माध्वीं आयां (३) सन्त्यजामि ?

[३०] (१) निर, वट् to speak, एच् अट् (२) ईच् to see, with एच्

उभयथापि प्रश्ने कट। इत्येतपलायये अन्तरपटपरिग्रहे तिर
 त्यात् अपरिग्रहेणुत्वात्। सः रामः, दोला इव घला घिद
 दग्ग सः व्यापीत्।

२४। चाकनिरादकया किम् उपेले एत चदोषा ज्ञाया मन्त्रमिद
 एकपलायदविकारत्वात् स दोषाचपवितरतिः चापीत्। किम् (मदा) च
 निभादकया उपेत्यते, एत चदोषा ज्ञाया मन्त्रम्यते, तेन दोषाचवितरतिः
 चभूयत इति वाच्यत्वरम्।

२५। किं मदा मन्त्रिणे ईदमो ज्ञनापवादः कीदृश्य, एतापी वि
 राधाया धर्मपदा परिष्यागः कर्णभ्यः, इति किकर्णव्यविमुदतया राम विधि
 चित्त चापीदिति भिन्नदायः। 'दोषाचपवितरतिः,'—दोला यदा चान
 प्राय पुरत वृद्धतश्च पर्यायेण मन्त्रमति, रामचित्तमपि तथा चपवादसोम इव
 सीताया परिष्यागे 'परिष्यागे च पर्यायेण प्रावर्त्तन, इति भावः। 'उभयार्थ
 समग्रे लोट' इति मन्त्रिणादटोकाया पाठान्तरे तु 'उपेले' सत्यजानि' इति इ
 पाठान्तर कार्यम्। दिनकरव्याख्यायामपि एवमेव प्रतीयते यथा,—'चाक'
 निर्वन्दी निन्दा तत्कृत्वा किम् उपेले, चयत्रा लोकासत्यवाक्यात् चदोषां मन्त्रं
 सत्यजानि, समग्रे लोट' इत्यादि। 'एकपत्तनियममूढत्वात् असमर्दलात्' इति
 बल्लभ। 'हयो, मध्य' एकस्य पक्षस्य चाययं यत् विक्रयत् भीहलं तकात्' इति
 दिनदार।

२६। निचेर एहे अणुवाक्यकार उपेक्षा एकाण कवि, ना निरणरवा कडा
 पविताग करि, डिनि हेहार कोन गक आश्रर करिवेन तारा हिर करिउे पावि
 ना, डीडार छिउ कोनार नाग विउलिउ इहेउे नागिन।

३१ Not being able to decide whether he should disregard
 this reflection on his character, or abandon his innocent wife,
 the mind of Rāma was agitated like a swing.

to elight,—ईसते। ऐसत। ऐसिउ। ईचावभूव, &c. कर्णभ्य—ईसते।
 इति। &c. (२) अन् to be born, यक् aff.

निश्चित्य चानन्यनिवृत्ति वाच्यं
 त्यागेन पत्राः परिमार्ष्टुमैच्छत् ।
 अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थात्
 यशोधनानां हि यशो गरीयः ॥३५॥

३५। निश्चित्येति । किं च, वाच्यम् अपवादम्, नास्ति अन्येन
 त्यागातिरिक्तोपायेन निवृत्तिः यस्य सत् चानन्यनिवृत्ति, निश्चित्य (१),
 पत्राः त्यागेन परिमार्ष्टुं (२) परिच्छेत्तुं मेच्छत् । तथाहि, यशोधनानां
 पुंसां, स्वदेहादपि यशः गरीयः गुरुतरम्, इन्द्रियार्थात् अक्षयचन्दन-
 वनितादेः इन्द्रियविषयात्, गरीयः इति किमुत वक्तव्यम् ? पद्ममी
 विभक्ते इत्युभयत्रापि पद्ममी । सीता चेन्द्रियार्थं यव ।

३५। (किं च) वाच्यम् अन्यनिवृत्ति निश्चित्य पत्राः त्यागेन परिमार्ष्टुम्
 ऐच्छत्, (तथाहि) यशोधनानां स्वदेहान् अपि यशः गरीयः, इन्द्रियार्थात् किमुतः
 (निर) ऐच्छत्, इति वाच्यान्तरम् ।

३६। सीतायाः रावणवृद्धरामजनित लीलापवाद सीतापरिव्याज विना
 अन्येन उपायेन अपमेतु न शक्य, इति अवधार्य राम सीतां परिव्याजम् इत्येष,
 तथाहि रामसदृशा यशोधना यशोरसणार्थे अजीवितमपि लीलायाः परिव्याजनि
 इन्द्रियभीकसाधनं वनितादिकं परिव्याजनीति किमु वक्तव्यम् । अतएव रामश्च

[३५] (१) वि to collect, with निर, to decide, चिनोति-चिनुते ।
 चिनुते-चिनुत । चयेषीत्, चयेष्टाम्, चयेषु, ऽः चयेष्ट, चयेषाताम्,
 चयेष्टतः । &c चिकाय-चिकाय-चिक्ये चिक्ये । &c चदंसि,—चोदते । चयापि ।
 &c (१) परि, अङ् to clean, तुम्, ऽणि — मार्षिं, चष्ट, चञ्जनि-मार्जनि, &c.
 चमार्षं, चष्टाम्, चञ्जन्—चमार्षं । ऽः चमार्षीत्-चमार्षीत्, चमार्षिं
 चाम्-चमार्षाम्, चमार्षिषु-चमार्षुं । &c मज्जं, मज्जन्-मज्जन्तु । &c
 चयति,—चयते । चमार्षिं । &c चष्ट, । &c

पौरुषं मोक्षं वदन्मौभवन्म
 यथां तद्विद्विष्य तैमिन्दुम् ।
 मोक्षं न तत्पूर्वमवर्षमौषि
 धान्नानिजं म्यापुमिय द्विपेन्द्रः ॥२८॥

२८। पौरुषमिति । म. वदन्. यथा तद्विष्य तैमिन्दुम् ए
 पौरुषं वदन्मौभवन् (१) पददत्तं. मः एव पूर्वं यत् न तं
 पूर्वम्. अवर्षम् अपवादम्. "अवर्षोऽप्येतिर्भास्वदीशदानकारः
 इत्यमरः। द्विपेन्द्रः ध्यानात्ममेव ध्यानात्मिकम्। विजयात्मिक
 स्मार्थं तत्। अथवा ध्यानात्मं वदन् प्रयोजनमस्य इति ध्यानाधि
 कात्। प्रयोजनमिति तत्। स्मार्थं (२) साम्भम् इव, पुनश्च इति

[२८] (१) वदन् from वद with द्वि aff. and भू to be, इव अ
 (विनीया) (२) सा to stay, वु unādi aff. (इषोदरादित्याम् इवम्)

वत् सामान्यविशेषभावादपौनस्यत्वं द्रष्टव्यम् । सोढुं न ईशे ॥३॥
न शक्नोमि ।

१८ । सः अहम् अपां तरङ्गेषु तैलविन्दुमिव पौरुषे बहुशोभवन् तत्पूर्वम्
अवशे द्विषेन्द्र आलानिकं स्यादहम् इव सोढुं न ईशे । मया न ईश्यते, इति
शालानरम् ।

१८ । अलायस्य कृतचित् एकदेशे पतितः तैलविन्दुः यदा तरङ्गपरम्परया
प्रसरन् सञ्चलितं व्याप्नोति, रामस्य कृतचित् एकदेशे उत्थितः अहम् अपवा
दोऽपि तथा क्रमिष कर्षपरम्परया प्रसरन् सकलमिव राज्यं व्याप्नोति, अतएव
करीन्द्रो यदा अभिनव बन्धनसम्भं सोढुं न शक्नोति, अहमपि तथा सकलदेश
व्यापिनम् नवावतारम् अपवादमिव सोढुं न शक्नोमि, इति विग्रहार्थः । मर्मदम्
अहम् 'अरन्दुदमिबालानमनिष्ठांशस्य दलितः असह्यपीडम्' जातमिति भावः ।
'तत्पूर्वम्'—इत्याक विमने कुले ईदृशस्य परीवादस्य अयमिव प्रथम अवतार
इत्यर्थः । 'आलानिकं स्यादहम्' इत्यत्र 'वृत्तवृत्त इतिवत्' इत्यादिमहिमाधीनास्य
अभिप्रायी यदा,—वृत्तवृत्त इत्यत्र पुलिङ्गवृत्तमन्दादेव आसह्ये सिद्धे पुन
इत्यन्वयस्य यदा सामान्यविशेषभावात् न पुनरुक्तं भवति, तथा 'आलानिकं
स्यादहम्' इत्यत्र आलानिकमन्दादेव बन्धनसम्भं सिद्धे पुनः स्यादहमन्वयस्य
सामान्यविशेषभावात् न पुनरुक्तं । इत्यन्वयस्य इत्यसामान्यवाचित्वे, चूर्णव्ययस्य
अ इत्यविशेषवाचित्वे, एवञ्च स्यादहमन्वयस्य लक्षसामान्यवाचित्वम् आलानिकस्याह-
मन्वयस्य अ लक्षविशेषवाचित्वम् इति सामान्यविशेषभावी प्रत्ययः ।

३८ । स एतदत्रजे तैलविन्दुं वेदने प्रसारितं हृत् तैरनि शौर्यगन्धोऽहं
अपवाहं क्रमेण सः त्रितं हृत्तेह, एवः (ए वः) ए अपवाहेर एहं प्रथमं पृष्टं,
वेदने द्विषेन्द्र बन्धनवृत्तं सहिते पात्रे ना, आमि तेमनि ए अपवाहं सहिते पात्रिरेहि
ना ।

38 I am the infuriated king of elephants who can not bear
to be bound to the stake, I shall not be able to bear this first

(१) ईम् to be able,—ईष्टे, ईशति, ईशते । &c. ईष्ट । &c. ईशित्,
ईशितात्, ईशितम् । &c. ईशाचष्टे, ईशे ।

and only infamy (of my race) which is spreading from mouth to mouth among the citizens, like a drop of oil on a shed a troubled water.

तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तौ
उपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।
त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात्
समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव ॥ ३६ ॥

३६ । तस्येति । तस्य अरण्यस्य अपनोदाय, (१) फलप्रवृत्तौ
अपत्योत्वत्तौ, उपस्थितायां सत्याम् अपि, निर्व्यपेक्षः निःस्पृहः सः
वैदेहसुताम्, पुरस्तात् (२) पूर्वं, पितुः आज्ञया समुद्रनेमिं सदुः
नेमिरिव नेमिर्यस्याः सा भूमिं ताम् इव, त्यक्ष्यामि ।

३६ । तस्य अपनोदाय फलप्रवृत्तौ उपस्थितायाम् अपि निर्व्यपेक्षः ।
वैदेहसुता पुरस्तात् पितुः आज्ञया समुद्रनेमिम् इव त्यक्ष्यामि । निर्व्यपेक्षः
(मया) वैदेहसुता समुद्रनेमिरिव त्यक्ष्यते, इति वाच्यन्तरम् ।

३६ । यथाह पूर्वं पित्राज्ञापालनाय समागता वसुधारा त्यक्त्वान् तथाहम्
रघुकुलकलङ्मीचनाय आसन्नप्रसवामपि धर्मपत्नीं परित्यज्यामीति विप्रदाय ।
पृथीयामिनी वनितात्यागी न दुष्करः इति भावः । 'फलप्रवृत्तौ उपस्थिताया
मपि,'—पुत्रजन्मनि सन्निहितेऽपि, एतेन स्त्रीताया, अमत्याख्येयलम् उक्तम् ।
अमत्याख्येयामपि पत्नीं यस्मीरवशाय त्यज्यामीति फलितार्थः । 'वैदेहसुताम्'
महाकुलीनामिति भावः, अनेनापि अमत्याख्येयलम् उक्तम् ।

३७ । आनि येनन पूर्णं पित्रार आज्ञार नमुद्रनेमि गृध्रिवीके ताग रविः
द्विजान् देवनि आनि एहै कनकमोहनेर निरिख फलोऽपि (गृध्रवध) नः
दहेनेउ ताहाउ नमताभूना हदेना देवनेदीके परिताग वरिव ।

[३६] (१) उद् to send, with अप, to remove, यज् aff (१) पूर्वं
first, अस्तापि aff (पुरादेशः).

39. As I resigned on a former occasion the sea-girt earth to my father's command, so do I resign the daughter of Vidaha, or the purpose of removing this infamy without the least thought for the fruit which she is about to bear.

अवेमि चैनामनघेति किन्तु
लोकापवादी बलवान् मतो मे ।
छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वे-
नारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः ॥४०॥

४० । ननु सर्वथा साध्वी न त्याज्येत्याह, अवेमीति । एनां सीताम् अघघा साध्वी इति च अवेमि, किन्तु मे मम लोकापवादः बलवान् मतः । कुतः ? हि यस्मात्, प्रजाभिः भूमेः छाया (१) प्रतिविम्बं, शुद्धिमतः निर्मलस्य शशिनः, मलत्वेन कलङ्कत्वेन, आरोपिता, (२) अतो लोकापवाद एव बलवान् इत्यर्थः ।

४० । एनाम् अघघा इति अवेमि च, (कन्तु) मे लोकापवाद बलवान् मतः, हि (यस्मात्) प्रजाभिः भूमेः छाया शुद्धिमतः शशिनः मलत्वेन आरोपिता । वाच्यकार—(मया) इयम् अघघा इति अवेमि, प्रजा छायां आरोपितान्त इति ।

४० यथाहि निन्देलघादि चन्द्रस्य भूष्वादासम्बन्धं कथञ्च इति श्रीको भवति, तथा निन्देलघभाषाया अपि सीताया रावणघटनसम्बन्धं तथाः अरिचम उदप कथञ्च इति श्रीको भवति, भीकरघनागुरीधाम् मया अतप्यो इति अथ लोकापवाद न कदाचिदपि उपेक्षणीय, इति विप्रदार्थं, उदघ,— 'अतप्यलघ्यो वा उरति महिमान जनरवः' इति । 'छाया हि भूमेः' ३०— 'अथ प्रसाहं यथा मूर्ध्निद्वान्,—'मृष्वादा महिषपादा एवौ भावीनरक्षिते । अदा विप्रवर्षिचमचन्द्र खान् तदघटनदा' इ इति । 'शशिनो मलत्वे निरुपिता'

[४०] (१) छाया from ही to cut, (to cut off the light, &c) and
व aff (२) क्व to grow, चिच्, with वा to impute, न aff.

...ना न च मे प्रदानः
 व्यर्थः न वैरप्रतिमोचनाय ।
 चमर्षणः शोषितकान्धया किं
 पटा स्पृगन्तं दृशति द्विजिह्वः ॥५१॥

५१ । एष इति । किं च, मे एतेष्वथान् पदानः (१) दृशं
 न, किम् वा वैरप्रतिमोचनाय वैरशोधनाय । तथाहि, चमर्षणं
 चमर्षणः, द्विजिह्वं शार्प्यं, पटा पाटेन, स्पृगन्तं सुदृढं, शोषितकान्धया
 दृशति (२) किम् ? किम्, वैरनिर्दोषनाय इत्यर्थः ।
 ५१ । च (चम) मे एतेष्वथान् प्रदानं चमर्षणं च. (द्विजिह्वं शार्प्यं
 शोषनाय, चमर्षणं, द्विजिह्वं पटा मुञ्चनं चमर्षणकान्धया दृशति इति । ५१
 अर्थ—चमर्षणेन द्विजिह्वेन मुञ्चन् (चम) पटान् दृशति इति ।
 ५१ । ननु शोषितायां चमर्षणादेः तदुदाहरणं शोषिता तादृशी चमर्षणात्

(५१) (१) च, यम् to exert, चम् अर्षि (२) च नेट् यद् to bear. लुङ्
 अर्षि. (२) दृशम् to bite,—दृशति । चमर्षणम् । पटाशीत्, पटाश्यात् चमर्षणम्,
 च दृशय । &c. चमर्षि,—चमर्षते । चदशि । &c. दृशः । &c.

मर्द्धेव विफलं ज्ञानं दृश्यते न शक्यतेऽपि नः । यथा तिलोद्यान् कोपनं करो
यदाघातकारिणं जलं वैरनिर्व्यातनाय एव दृशति ननु तस्य शोचितायामाद्य तथा
तिलोद्यान् चतुर्दशमपि धर्मदारापकारिणं राक्षसं वैरनिर्व्यातनाय एव निहतवान् ननु
शोचितायामाद्य, इति विश्वदार्ढ्यं ।

४१ । अत्रैव देव ! शान्तवचनं पर्याप्तं आदिषु ते प्रयासं शोकारं कद्विषाहिं तादा
विकलं उद्वेगं मे मां, कारणं ते शत्रुं न केवलं वैरनिर्व्यातनेन विविक्षुं, अन्वयं
मर्द्धेव ननु मर्द्धं करिष्यामाकं ते वै शत्रुं न वदे ते किं शोचिताय ईच्छामि ?

41 Think not bootless those hard struggles which ended with the destruction of the Rākshasas (राक्षस), for their cause lay in my desire for revenge. Does the fiercely sensitive serpent bite the man who has trodden upon it with his foot for the sake of drinking his blood ?

तदेष सर्गः करुणाद्र्चिन्तैः

न मे भवद्भिः प्रतिषेधनीयः ।

यद्यर्घिता निहृतवाच्यगल्यान्

प्राणान् मया धारयितुं चिरं वः ॥४२॥

४२ । तदिति । तत् तस्मात् एष मे सर्गः (१) निश्चयः । “सर्गः
नभावतिर्मोक्षनिश्चयाध्यायदृष्टिषु” इत्यमरः । करुणाद्र्चिन्तैः
भवद्भिः न प्रतिषेधनीयः (२), निहृतं वाच्यमेव श्लोकं येषां तान्
प्राणान् मया चिरं धारयितुं धारयितुं, व. युष्माकम्, अर्घिता
अर्घितवम इच्छा, यदि अस्ति इति शेषः ।

४२ । तत्र एष मे सर्गं करुणाद्र्चिन्तैः भवद्भिः न प्रतिषेधनीयं निहृत-
वाच्यगल्यान् प्राणान् मया चिरं धारयितुं व. अर्घिता इति ।

[४२] (१) इच्छा to grant, &c अर्घ् to (२) शिष्ट to accomplish, with प्रति, to contradict, अनीदर aff

२ लुक्प्रथमं जनशक्त्यादां
 निगान्तरुषाभिनिर्देशनात् ।
 न कस्य भावसु तेषु गतः
 निर्देशुसामादितुं वा ॥ ४३ ॥

४३ । इतीति । इत्यत्रक । अत्रकस्यैव विषये । निश्च
 कस्याभिनिवेशम् अतिसुखात्कम् । ईदं (१) साम्निं तेषु कम् ।
 मध्ये कस्य कस्यि । निगोर्णुं निगारयितुम् । अतुमोदितुं (२) इत्येति
 वा । इति न कस्योपि । अत्रकस्यैव विषये । निगान्तरुषाभिनिवेशम् इति च ।

४३ । इति कस्येति । अत्रकस्यैव विषये । निगान्तरुषाभिनिवेशम् इति च ।
 भावसु कस्येति । अत्रकस्यैव विषये । निगान्तरुषाभिनिवेशम् इति च ।
 समुपत इति कस्याभावे ।

४३ । नीतावाः । अत्रकस्यैव विषये । निगान्तरुषाभिनिवेशम् इति च ।

४३) (१) ईदं to rule, क अ. (२) मुद to be pleased, with क.
 to approve,—भीदति । समोदत । समोदित, समोदिषाताम्, समोदितम् । &c.
 सुमुदे । &c.

।मूढोदमे च निरपराधाया पतिव्रतायाः अत्याहित म्दान, इति पञ्चदशमपि
 'कर मन्मथाना' भरतादय शुभ वा यदिवाऽदम न किञ्चित् क्तु', इति
 वचनार्थः । 'नितान्तदुःखभिनवेशः—नितान्तदुःख अतिदारुण, अभिनवेश
 वक्रान्ते परिस्थानदप व्यवसाय-यस्य. त तादृशम् ।

३० । राम एवैकप करिणे पर, जानकोः माऽ नितासु निहू रानत्र नैरे लज्जके
 नेवात्रन वा अशुभानन करिठ अ'कुण्ठेन सते; काशत्रऽ गथा हईत नः ।

43 None among the brothers was able to express himself approvingly or disapprovingly towards the lord who had thus delivered himself, and whose resolution in regard to the daughter of Janaka was so mercilessly severe.

स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वजन्मा
 विलोक्य लोकत्रयगीतकीर्तिः ।
 सौम्येति चाभाष्य यद्यार्थभाषी
 स्थितं निदेशे पृथगादिदेश ॥ ४४ ॥

३४ । स इति । लोकत्रयगीतकीर्तिः, यद्यार्थभाषी. लक्ष्मण-
 पूर्वजन्मा लक्ष्मणायज., स. राम, निदेशे स्थितम् व्याख्याकारिण,
 लक्ष्मणं विलोक्य, हे सौम्य ! (१) ममग ! इति चाभाष्य (२) च,
 एतद् भरतशुभुष्ठाभ्यां विनाशाय, आदिदेशे व्याख्यायामास ।

३५ । लोकत्रयगीतकीर्ति यद्यार्थभाषी लक्ष्मणपूर्वजन्मा & (राम) निदेशे
 स्थित लक्ष्मण विलोक्य सौम्य इति चाभाष्य च एतद् व्याख्येयम् ।

३६ । लोकत्रये गीता कीर्तिः यद्यार्थभाषी । पूर्वजन्म जन्म यद्य स पूर्व-
 जन्मा अयम्, लक्ष्मण पूर्वजन्मा । यद्यार्थभाषी त्रीक्ष्मण इति यद्यार्थ-

[३४] (१) सौम्य moon, चन्द्र or यद् अर्ध (सौम्य), (२) वा, भाव to speak, अर्ध अर्ध — भावते । अभाषते । अभाषित, अभाषिताताम् अभाषितम् ।
 &c यद्यार्थ । &c कर्त्तव्य, — भाषते । अभाषि । &c

श्रुतवान् । भाषायां सदयसश्रुव इति कसुप्रत्ययः । स कस्य
 च्यप्रजघासनं, प्रथमश्चेत्, हि यस्मात्, गुरुयाम्, चाद्या चरि
 योया ।

४६ । पितु निधीयान् भागेषु मातरि द्विवरत प्रहृतं सुपुत्रान् ।
 चदमप्रामन वर्यस्यहीत, ।ह (यथात्) गुरुयाम् चाद्या चरिचारयोया ।

४७ । भागेषु मातरि प्रहृतवान् इति सुपुत्रान्त्वयमेव तत् चदमप्राम
 प्रोह, इति वाच्यत्वरम् ।

४८ । पुरा किल परपुराम् अपनुराज्या ज्योतिरिह मातुं विरं वि
 लम्ब्य तद्वृत्तान् तुल्यम्, अनप्य दुरो चाद्या चरिचारतावर्तनं वा
 इति बुद्धं लम्ब्य पितृनिधिषेण्यं वामस्य चाद्या मातृनिधिषेण्यं चो
 पारिभ्यामप्यं सुदाहप्यनिधौ चोर्णभारं शोभतवान्, इति । प्रहृताद्ये ।

४९ । लम्ब्य बुद्धिर्बुद्धेः लम्ब्ये कृष्णम्ब्ये (लम्ब्युर्बुद्धेः) निहृतं चाद्यं
 म इत्यनेन द्वेष्यं वाच्यं कश्चिद्विहितम्, अत्रवा विहितं चेत्तत्र त्रयोक्तं
 कश्चिद्व्यतिथम्, तेषाम् तु लम्ब्यन्त्ये चाद्यं । १३३ कश्चिद्व्यतिथं ।

133. Lakshmana, who had led the Bhārgava party
 at the coronation of his father, struck down his mother
 and drove her away, and seized the command of the
 kingdom, took as the companions of those who are
 134. 135, etc.

अद्यानुद्गमयत्पार्याताम्

अनर्थाभयुक्तधुरं तुरङ्गैः ।

एवं ममन्तप्रतिपन्नरगिन्म

३० । अथेति । अथ असौ लक्ष्मणः, अनुकूलप्रवणेन प्रतीताम् (१) इष्टाकार्त्तनेन तुष्टां, वैदेहसुताम्, अश्वत्थुभिः (२) यन्भीरुभिः मर्मिंशी-
वहनयोग्यैः । अमिष्टधिच्छिपेः क्रूरिति क्रूरप्रत्ययः । तुरङ्गैः युक्तधुरं,
सुमन्त्रेण प्रतिपन्नरश्मिं गृहीतप्रयत्नं रथम् आरोप्य (३), प्रदक्ष्ये ।

३० । अथ (लक्ष्मण) अनुकूलप्रवणप्रतीता वैदेहसुताम् अश्वत्थुभिः
तुरङ्गैः सुमन्त्रप्रतिपन्नरश्मि रथम् आरोप्य प्रदक्ष्ये ।

३० । सुमन्त्रेण प्रतिपन्ना रश्मयो ध्वज तम् । लक्ष्मणेन प्रदक्ष्ये इति
वाचान्तरम् ।

३० । 'अनुकूलप्रवणप्रतीताम्'—अनुकूलस्य भागीरथीतीरतीरतपीवनदमंन-
वपस्य अमीटस्य, अथवेन लक्ष्मणमुखात् आश्रयनेन, प्रतीता इष्टा ताम् । 'अश्व-
त्थुभिः'—भीरुव खलु बाहा पांसु किञ्चित् नूतनदण्डवत् वीर्य भववेत्स्येन
विषम रथयोश्च जनयन्नि, तथा सति मर्मिंश्या मर्मिंशुत् स्यात्, अतएव
'अश्वत्थुभिः मर्मिंशीवहनयोग्यैः' इति मर्मिनायिन व्याख्यातम् ।

३१ । निर्भ्रं अथनवल उरुटाववनेन निष्ठावित इहेत इवइ उरुदि अरु
वदिलेन, लक्ष्मण, (उत्पावन्मन्त्रकण) अन्तितवित विरर अरुने शीटा देवयोःक
उरु लोटा अरुने वदिलेन ।

47. Thereafter, Lakshmana went away causing Sita who was delighted to hear the grateful news, to be seated in the car, to which fearless horses were yoked and where the reins were held by Sumantra.

मा नीयमाना रुचिरान् प्रदंशान्

प्रियहरो मे प्रिय इत्यनन्दत् ।

नावुड कल्पद्रुमतां विहाय

जातं तमात्मन्यनिपतवृक्षम् ॥ ४८ ॥

[४७] १। प्रतीता विष्णु इति, इक १० १०० ३ ३३ (१) अ ३० ३० ३०
१) ३० ३० ३० (२) अ ३० ३० ३० ३०, विद् ३० ३० ३०

३०. *कैः* - *कः* इति वाच्यः । *कैः* इति वाच्यः ।
 ३१. *कः* इति वाच्यः । *कैः* इति वाच्यः ।
 ३२. *कः* इति वाच्यः । *कैः* इति वाच्यः ।
 ३३. *कः* इति वाच्यः । *कैः* इति वाच्यः ।
 ३४. *कः* इति वाच्यः । *कैः* इति वाच्यः ।
 ३५. *कः* इति वाच्यः । *कैः* इति वाच्यः ।

३६. *कः* इति वाच्यः । *कैः* इति वाच्यः ।
 ३७. *कः* इति वाच्यः । *कैः* इति वाच्यः ।
 ३८. *कः* इति वाच्यः । *कैः* इति वाच्यः ।
 ३९. *कः* इति वाच्यः । *कैः* इति वाच्यः ।
 ४०. *कः* इति वाच्यः । *कैः* इति वाच्यः ।

४१. *कः* इति वाच्यः । *कैः* इति वाच्यः ।
 ४२. *कः* इति वाच्यः । *कैः* इति वाच्यः ।
 ४३. *कः* इति वाच्यः । *कैः* इति वाच्यः ।
 ४४. *कः* इति वाच्यः । *कैः* इति वाच्यः ।
 ४५. *कः* इति वाच्यः । *कैः* इति वाच्यः ।
 ४६. *कः* इति वाच्यः । *कैः* इति वाच्यः ।
 ४७. *कः* इति वाच्यः । *कैः* इति वाच्यः ।
 ४८. *कः* इति वाच्यः । *कैः* इति वाच्यः ।
 ४९. *कः* इति वाच्यः । *कैः* इति वाच्यः ।
 ५०. *कः* इति वाच्यः । *कैः* इति वाच्यः ।

५१. गीता इत्येतत् - अथवा कस्यैः कस्यैः इति वाच्यः ।

[३०] (१) *विवर from कृत् to please, किरष् unad. aff.* (२) *वी to carry, (कर्कळि) शासश् aff.* (३) *मिय beloved, कृ to do, यष् aff.* (४) *बुध् to know, -बुध्यते। अभुध्यत। अधीधि-अधुत, अभुक्तानाम्, अभुक्त। &c बुधुधि। कर्कळि, -कृयते। अधीधि। &c.*

सा दुर्निमित्तोद्यताद् विधातात्
 मध्यः परिष्कारानुसारिन्द्रा ।
 राघ्नः शिष्यं नामरजस्य भूयात्
 दुत्यानागंक्षि कार्यैरथाद्यैः १५० ॥

१०. इति । सा शीघ्रं, दुर्निमित्तोद्यता परिष्कारिण्डुवत्
 उद्यमताम् धातुः विधातात् (१) दु सत्, मध्यः परिष्कार (१) दुह
 रविन्द्रा शीघ्रं, नामरजस्य धातुजस्य राघ्नः रामस्य, शिष्यं भूयात् इति
 चकारे लट् लृट् कना चरत्, चकारेति । इति लृट् लृट् लृट् लृट् लृट्
 ति, इति । कार्यैः इति बहुवचनं शिष्याद्यभिधायं, तुत् तुत्
 इत्येति इत्यर्थः ।

१०. सा दुर्निमित्तोद्यतात् (वधादात् मध्यः परिष्कारिण्डुवत्) इति
 धातुजस्य राघ्नः शिष्यं भूयात् इति चकारे चरत्, चकारेति ।

१०. सुषम् परिष्कारिण्डुवत् इति सुषारविण्डु, परिष्कारिण्डुवत् इति
 धा। परिष्कारिण्डुवत् इति चकारेति इति चकारेति ।

[१०] (१) सह with वि, to be dejected, धञ् aff. (१) परि
 to be languid, क aff.

५०। सीता तत् दृष्ट्वापिस्वन्दनरूपं दुर्निमित्तं दृष्ट्वा तत्पक्षम् अनिट-
 पातप्रदया विषादैन घानमुखो सती कर्त्तव्यं करणे- इत्येव कामयामास यत्
 सानुजो महाराजः पतिर्मे सर्व्वदा कुशली भूयात्, इति विग्रदार्य्ये । मानुजस्य पत्युः
 महत्त्वेनैव आत्ममण्डलम् इति मन्व्यमाना सा पृथक् आत्ममण्डलं नागमने, इति
 श्रेयम् । अन्तःकरणात् बहुत्वात् 'करणे' इति बहुवचनानुपयोग इति दिगकर-
 वदभी मन्वेते ; यदा,—'अवाच्ये' करणेः मनोबुद्धाद्दृष्टारण्यैः अन्तःकरणे'
 इति दिगकरः । 'बुद्धिमतीऽदृष्टारैः' इति वद्वभ । तथाच वेदान्तस्यवार्त्तिके
 —'मनो बुद्धिरदृष्टारविधं करणमानरम् मगयी निययो मन्वे. अरणं विषया-
 चमो' इति । 'भूयात्' इति आशिषि लिट् ।

५१। दुर्निमित्तमिति विषय उदरकमल उदर इत्येव, इति
 मन्वेते; करणे नाशुक्तं द्वाभ्यां वचनं दृष्टेक एवै कानना कश्चित् नातिनेन ।

50 The sorrow caused by the evil omen cast at once a shade of melancholy over the lotus-like face of Sita who now began to pray with all the strength of her heart and soul,—' Let nothing untoward befall the king and his brothers

गुरोर्नियोगाद् वनितां वनान्ते

साध्वीं सुमित्रातनयो विहास्यन् ।

अवार्य्यतेवोत्थितवीचिहस्तैः

जङ्गोर्दुहित्रा स्थितया पुरस्तात् ॥५१॥

५१। गुरोरेति । गुरोः ज्येष्ठस्य, नियोगात् साध्वीं वनिताम्
 अन्त्याज्याम् इत्यर्थं, वनान्ते विहास्यन् (१) त्यस्यन्, सुमित्रातनयोः
 अन्त्याज्याम्, पुरस्तात् अग्रे स्थितया, जङ्गोः दुहित्रा जाङ्गया, उत्थितैः
 वीचिहस्तैः, अवार्य्यते (२) इव । अवार्य्ये मा कुर्व्विति वारितइव
 इत्युपेया ।

[५१] (१) वि, हा to quar, सह अ. (२) इ to
 अवार्य्यन् । कवीवरम् । ...

अति ।

५१ । सत्यसत्यं स' (सत्यम्) यस्या निगृहीतपादात् रथात् तौ भावजायां पुनिते अन्तर्गते निषादाइतमोविशेषः (सत्) यद्वा सत्याम् इव ततार ।

५२ । सत्या सत्या यस्य सः । निगृहीता, बाधा यस्य, तस्यात् । निषादीन आहत मौर्विदिष यस्य स । सत्यसत्येन तेन निषादहत मौर्विदिषेण (सता) सत्या इव यद्वा तपे, इति वाच्यम् ।

५३ । अथ सावधिना निवर्द्धेषु रथायेषु लक्षणं मेकते मौताम् अवारोय क्रमचित् किरानेन आनीतया मौक्या, सत्यप्रतिज्ञी यदा स्वप्रतिज्ञा तरति तदा यद्वाम् उनीचंवान्, इति निश्चयः । प्रतिगृहीतस्य अयजगामस्य पालनाम् 'सत्यसत्यं' इति विरूपयम् ।

४ । सावधि अवगतके वाग्देहेन नर, यदावधिना लक्षणं मेकते ताडुण्डाक मुक्तिन वाग्देहा, यदा निवर्द्धेषु रथायेषु लक्षणं मेकते ताडुण्डाक इति च ।

32 Lakshmana, true to his word, caused his brother's wife to be alighted from the car she horses whereof had been brought to a standstill by the driver and crossed the Ganges in a boat which was brought by a Nishada (निषाद--a man of a degraded tribe as Fowler fishermen &c) thereby fulfilling as it were his promise.

अथ व्यवस्थापितवाक् कथञ्चित्

सौमित्रिरन्तर्गतवाप्यक्रमः ।

सौत्पातिकं मेघ इवात्मयपे

सहीपतेः शासनमुत्तरगार ॥ ५३ ॥

५३ । अथेति । अथ कथञ्चित् व्यवस्थापितवाक् (१) इत्यस्मिन् आयादिना वाक् तेन स अन्तर्गतवाप्य अन्तर्गतस्य स अन्तर्गतमित्याद्यु इत्यर्थे सौमित्रि, सहीपतेः शासन, मेघः उन्तर्गते

५४ । सत इति । सतः, अभिघट्ट (१) पराभवः । “अभियङ्गः राभव” इत्यमरः । सः अगिल इव (उपमितसमासः) तेन विप्रविद्धा अभिहता. प्रभ्रश्यमानानि (२) पतन्ति आभरणानि प्रसूतानि इव उपमितसमासः) स्यात्, सा सीता, लता इव. सहसा स्मृत्ति-तामस्य स्वप्नरीरलाभस्य स्रोतसोः, प्रकृतिं कारणं, धरित्रीं (३) जगाम. भूमौ पपात इत्यर्थः ।

५४ । सत अभिघट्टानिलविप्रविद्धा प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूता सीता लता इव सहसा स्मृत्तितामस्य स्रोतसोः प्रकृतिं कारणं धरित्रीं जगाम । आद्यान्तरं—अभिघट्टानिलविप्रवेदया प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूतया सीतया सतया इव स्मृत्तितामसप्रकृतिः धरित्रीं जगाम, इति ।

५४ । यथा कश्चिन् लता वातवेगेन उन्मूलिता घनलतकुसुमा च मती मप्रमती भूमौ पतति तथा सीतापि शोकधीमेव उन्मूलिता सतलतद्वारा च मती मप्रमती भूमौ न्यपतत, इति विग्रहार्थः । त निदारुष इत्यन्तं युत्वं च सीता स्मृत्तितामसप्रकृतिः सचेत् । आद्यन्तरीं श्रुताया लताया भूमिरिव पतिसौभाग्यश्रुताया अलताया मातैव इत्यमित्यपि ध्वनते । लता यथा भूमौ उन्मूलिता, अथानिन्ना सीतापि तथा यन्मूमौ उन्मूलिता, अतएव धरित्रीं उन्मूलितेव उन्मूलितकारणमिति ‘स्मृत्तितामसप्रकृतिम्’ इति विशेषणम् उच्यते मज्जते ।

५४ । अन्तरं सीता आद्यन्तरेण सा लतायां च अन्तरं सीता लतायां च निवृत्तौ च सीतायां लतायां निवृत्तौ इत्यन्तं, अन्तरं सा लतायां च निवृत्तौ च सीतायां लतायां च इत्यन्तं इति ।

54 Suddenly Sitā overborne by as it were the blast of sorrow, fell on the earth which gave her birth like a creeper, whilst the ornaments which she wore, which were like so many flowers, fell off from her body

[५४] (१) अभि, मन्त्र to embrace, चम् अ. (२) इ, मन्त्र to drop down, प्रानच् अ. (३) इ to hold, इव usādi अ. धीर लता अ.

इत्याकुर्वन्प्रभवः य.घं तां
 लज्जेदकस्मान् पतिराव्यष्टतः ।
 इति धितिः संग्रयित्वेव तस्यै
 ददौ प्रवेशं जननी न तावत् ॥ ५५ ॥

५५.। इत्याकृतिः । इत्याकुर्वन्प्रभवः महाकुर्वन् इव
 कार्यं यथाः साधुपरितः, इतिः भर्ता, स्वाम्, इत्यङ्गात्, यथा
 फलं लजेत् ? अकस्मादितिम् इत्यर्थः, इति संज्ञिता (१)
 सन्दिहाना, इव, तावत्, स्वाम्, हेतुस्वाम्यायधेः प्राक् इत्यर्थः, ज
 धिति (२), तस्यै सीतायै, प्रवेशम् आत्मनि इति शेषः, न ददौ ।

५५ । इत्याकुर्वन्प्रभवः कार्यं यथा पति, स्वाम्, यथाकृत् इव इत्यङ्गात्
 संज्ञिता इव तावत् जननी धितिः तस्यै प्रवेशं न ददौ ।

५५ । इत्याकुर्वन्, प्रभवी दत्तम् । कार्यं इति यथा स्वाम् । सन्दि
 इव विद्या स्थानं न ददौ इति वाच्यत्वरम् ।

५५ । न खलु महाकुर्वन्प्रभवः साधुपरितमे भर्ता विना दीर्घं वा परिवर्त
 तदत्र केनापि कारणेन भवितव्यम्, चरिते कपित् कमद्वयं न तदत्र वा कदा
 तुभ्यं स्थानं दास्यामीति सीताचरिते पापमागच्छेत् सीताजननी धरणी ही
 आशयं न दत्तवती इति विशदायः ।

५५ । ईकृत्वःभावत् न आद्य उचितं लडि केन सकृदपि टोनात् पत्र
 न बनेन, उहाय जननी धरणी वृत्ति एहै नत्पेह करिशाई उहायके निरं गतेः
 कश्चित् विमेषेन वा ।

55. Her mother Earth refused to receive her as if and
 the suspicion that her husband, the scion of the Ikshvákhu race
 of noble character, could not have abandoned her without
 cause

[५५] (१) संग्रय doubt, इत्यङ्गात् aff. (स्वियाम्). (२) धि to dwell, ५
 तिनू unádt aff. "

सा लुप्तमंज्ञा न विवेद दुःखं

प्रत्यागतासुः समतप्यतान्तः ।

तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धः

मोहाद्भृत् कष्टतरः प्रबोधः ॥ ५६ ॥

५६ । सेति । लुप्तसंज्ञा नष्टचेतना मूर्च्छिता सा दुःखं न विवेद (१). प्रत्यागतासुः लब्धसंज्ञा सती व्यन्तः समतप्यत (२) दुःखेनादह्यत इत्यर्थः । तपे कर्मणि कट् । कर्मकर्त्तरीति केचित् तन्न, तपेन्तप कर्मकर्मैवेति यङनियमात् । तस्या सीतायाः सुमित्रात्मजयत्नलब्धः प्रबोधः (३), मोहात् कष्टतरः अतिदुःसहः, व्यभृत्, दुःखवेदनासम्भवात् इति भावः ।

५६ । लुप्तमज्ञा सा दुःखं न विवेद, प्रत्यागतासुः (सती) अन्तः समतप्यत, तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धः प्रबोधः मोहात् कष्टतरः अभवत् ।

५६ । लुप्ता मज्ञा यस्या सा । प्रत्यागता असव यस्या सा । सुमित्रायाः आत्मजः, तस्य दत्तः, तत्र लब्धः । लुप्तमज्ञया तथा दुःखं न विवेद सुमित्रात्मजयत्नलब्धेन प्रबोधेन कष्टतरिणः अभूयत, इति वाच्यत्वम् ।

५६ । सीता मोहान्न निकटंन्द्रियहानि सती तत्र असद्यवेदन परित्यागद व्यन्तत्वम् लुप्तमज्ञप्रयत्नान् सज्ञा लब्धा तु तत्र दुःखेन दग्धहृदया बभूव, अतस्तस्या इन्द्रियहानिरोपकीरिणी सीधी यत् ननु दुःखसाचीवीथक सज्ञाभावात्, इति विज्ञ

[५६] (१) विद to know.—वेत्ति-विद । &c वेत्तु-विदादरीतु । &c. अवेत्तु, अविताम्, अविद् अविदम् । &c अवेदीतु, अवेदिताम्, अवेदिदु । &c विवेद-विदादकार । &c कर्मणि,—विदते । अवेदि । &c विदित । &c (२) तप् to be pained—कर्मणि—तप्यते । अतप्यत । अत्रापि । तिरे । &c कर्त्तारि,—तपति । अतपत् । अताडोतु, अताताम्, अतातु । &c तताव । &c (३) अ, वृत् to know, यञ् aff.

दासः । तदा सीतां कुमारतन्त्रे,—तीक्ष्णभियङ्गमभयेप शक्तिं कीर्तय हस्तं
 श्रियायाम् । अज्ञातभक्तुंमद्यना मुद्रमे कर्त्तुं पकारेव रतिर्भूय । इति ।
 ५०. (51) सः यः टनादशः इः प चाविः ट नादन नारी, विः नः कः नः रतिं
 पयः इव इहेः ट नापितेन ; श्रियाः टनादन नारी, विः नः कः नः रतिं
 ट नः कः नः रतिं इहेः ट नापितेन ।

50 She felt no sorrow while she lay insensible; on return-
 ing to her senses she began to burn internally. The conceiv-
 ness which she re-required through the care and attention of
 the son of Sumitrā was more miserable than her state of insensibility

न चाऽवदङ्गर्तुरवर्णमार्या
 निराकरिणोर्वा जिनाहतेऽपि ।
 आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं
 पुनः पुनर्दुःखतिनं निनिन्द ॥ ५० ॥

५० । न चेति । आर्या साध्वी । सा सीता, वज्रिनात् (१)
 ऋते एनसा विनापि । “कलुषं वजिनैर्नोऽधम” इत्यमरः । कदा
 रादितरत्त इत्यादिना पद्यमी । निराकरिणीः (२) निरासकस्य ।
 अलंकारजित्यादिना इष्टुत्प्रत्ययः । भक्तुः अवयवम् अपवादं न
 व्यवदत् नैव अवादीत्, किन्तु स्थिरदुःखभाजम् अतएव दुःखति-
 चात्मानं, पुनः पुनः निनिन्द (३) ।

५० । आर्या (सा सीता) वज्रिनात् ऋते अपि निराकरिणी भक्तुः पार्श्वं

[५०] (१) वज्र to cover, इमम् unādi aff. (२) निर, वा, कृ to do,
 इष्टुत् aff. पद्यी. (३) निन्द to blame,—निन्दति । अनिन्दत् । अनिन्दीत्,
 अनिन्दिताम्, अनिन्दियु । &c. निनिन्द । &c. कर्मणि,—निन्दते । अनिदि ।

न च अवदत्, (किन्तु) स्थिरदुःखभाजं (घतएव) दुष्कृतितनम् आत्मानम् एव पुनः पुनः निनिन्द । आर्षया (मीतया) चवर्षः न चोद्यत, स्थिरदुःखभाज् दुष्कृती आत्मा निनिन्दे, इति वाच्यान्तरम् ।

५७ । यद्यपि रामी विना दीर्घं मीतां त्यक्तवान् तथापि पतिव्रता मीतां चण्डो न किञ्चित्पि निन्द्यावचनं प्रयुक्तवती, अहमिव स्वकर्माभि एवं विरदुःख भागिनी जातास्मि इति सम्माना सा आत्मानमिव पुनः पुनः धिक्कृतवती, इति विग्रहार्थः ।

५९ । अत्र विमर्शनाय परिहास्य कथितेन, उवाचि सास्त्री जीतां तीक्ष्णान् दृष्टितेन मा ; इति आपनायै द्रष्टव्यकारिणी उ चिरदुःखताग्निनी उवाचि वात्रवार आपनायै इति निन्दा कथितेन भागितेन

57 Although the noble Sītā was exiled for no fault of hers, yet not a word of reproach against her lord escaped her lips, she blamed only herself repeatedly as a sinner destined for eternal suffering

आश्रास्य रामावरजः सर्ती ताम्

आश्रातवाल्मीकिनिकेतमार्गः ।

निघ्नस्य मे भर्तृनिदेशरौच्यं

देवि चमस्वेति वभूव नमः ॥ ५८ ॥

५८ । आश्रास्येति । रामावरजः लक्ष्मणः सर्ती साध्वीं ताम् आश्रास्य (१), आश्रात' उपदिष्टं वाल्मीके-निकेतस्य आश्रास्यमस्य मार्गः देव स तद्योक्तः सन्, निघ्नस्य (२) पराधीनस्य । “अधीनो निघ्न आश्रात” इत्यमरः । मे, भर्तृनिदेशेन आश्रास्येति हेतुना यत् रौच्यं (३) पाठय्यं तत्, हे देवि ! चमस्य, इति नमः प्रकृतः, वभूव ।

(५८) (१) आ, इत् to breathe, श्च, श्चप् aff (२) नि, इत् to kill, च aff. (निघ्नस्येति निघ्नस्येति चर्त्ती इति निघ्न । इत्यधीनो, चमस्येति चमस्येति)

(३) चच hard, च्चप् aff

सीता तस्युत्पाद्य जगाद् वाक्यं
 प्रीतास्मि ते सौम्य चिराय जीव ।
 विङ्गीजसा विष्णुरिवापजेन
 भाचा यदित्यं परवानसि त्वम् ॥ ५६ ॥

५६ । सीतेति । सीता, तं लक्षणम्, उत्पाद्य वाक्यं जगद् ।
 किमिति ? हे सौम्य । साधो ! ते प्रीता स्मि, चिराय चिरं

(५६) (१) विक्रीजाः from विद् (विद् to परा)

श्रीव, यत् वस्त्रात्, विडौजसा (१) इन्द्रेण, विष्णुः उपेन्द्र इव, अयजेन ज्येष्ठेन भ्रात्रा, त्वम् इत्थं (२) परवान् परतन्त्रः, अस्ति ।

५६ । सीता तम् उत्थाप्य वाक् जगदा, (३) सीम् । ते पीता अस्मि चिराय श्रीव, यत् त्वं विडौजसा विष्णुः इव अयजेन इत्थं परवान् अस्ति । सीतया जगदे, (त्वया) जीवताम् इत्यादि वाच्यत्वात् ।

५६ । सीता पादपतितं लक्षणम् उत्थाप्य इदमुवाच, अयि सीम् । यथा विष्णुः सदा अयजन् इन्द्राय निर्देशं वर्धते तथा त्वमपि सदा अयजन् निर्देशं वर्धसे, तव अयया व्योमभक्त्या अहं त्वयि परमपरिशुद्धास्मि, त्वं विरजोवी भूया, इति विद्वदार्थः । 'विडौजसा'—विद्वेष्टि व्याप्नोतीति चिट् व्यापकम् पीज इत्यस्य विडौजा, तेजः । 'आदित्यत्वेन द्वि शक्यं विष्णुं कवीयान्' इति वदन्तः, अय्याद्यभिप्रायः,— इन्द्र प्राक् कथ्यपात् अदित्यां जज्ञे यदात् विष्णुं कथ्यपात् अदित्यां जज्ञे, इति विष्णोः कानिष्ठम् इति ।

५७ । सीता लक्षणम् अस्मिन् लुप्तम्, अत्र अस्मितम्, अत्र सीम् । अस्मिन् लक्षणम् अस्मिन् लुप्तम्, अत्र अस्मितम्, अत्र सीम् । अस्मिन् लक्षणम् अस्मिन् लुप्तम्, अत्र अस्मितम्, अत्र सीम् ।

59. Sita raised him up from the ground and addressed him thus,— Solace of the eye, I am delighted with you do you love for ever because you are as much subservient to the will of your eldest brother as Visnu is to Indra

प्रवश्यं ज्ञानं सर्व्वमनुक्रमेण

विज्ञापय प्रापितमत्रणामः ।

प्रजानिषिक्तं मयि वर्धमानं

मूनोरनुध्यायत चेतसेति ॥ ६० ॥

श्रीवस्य splendour (१) इत्यम् from इत्यत् ११, इत्य् अस्मिन् लुप्तम् अस्मितम् वा
 इत्यम् इत्यम् इत्यम् । अस्मितम् इत्यम् इत्यम् ।

उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं
वनं मया सार्द्धमसि प्रपन्नः ।

तदास्पदं प्राप्य तथाऽतिरोषात्
सोढाऽस्मि न त्वद्भवने वसन्ती ॥ ६३ ॥

६३। उपस्थितामिति । पूर्वम्, उपस्थितां प्राप्ता, लक्ष्मीम्
अपास्य (१), मया सार्द्धं, वनं प्रपन्नः असि प्रातः असि । तत् तस्मात्
तथा लक्ष्मा, अतिरोषात्, त्वद्भवने आस्पदं (२) प्रतिष्ठाम् । आस्पदं
प्रतिष्ठायामिति निपातः । प्राप्य वसन्ती अहं, सोढा (३) न अस्मि ।

६३। पूर्वम् उपस्थितां लक्ष्मीम् अपास्य मया सार्द्धं वनं प्रपन्नः असि, वद्
तथा अतिरोषात् त्वद्भवने आस्पदं प्राप्त वसन्ती (पद्) न सोढा अस्मि । (तथा)
प्रपन्नेन भूयते, सा वसन्ती सा न सोढवती, इति वाच्यकारम् ।

६३। अं पूर्वम् वनलक्ष्म्यान्कार्थं अहमतामाप राजलक्ष्मीम् अरधुम् मामिव
एत, लक्ष्म्यादिधीम् अकरो, अन्ये तत कारणात् ईर्ष्याकषायिता सा राजलक्ष्मी
अधुना अरधरे इत्येव अतिरोषात् ना त्वद्भवनात् निरास्यत, इति विशदार्थः ।
न अहम् अरधुना मयसौ पाषाणोर्वि मयसौसौभाग्यं यदने इत्याशयः । राजलक्ष्मे
स्मितेन लक्ष्मा राजलक्ष्मीरतिहायुरीधनेनैव एत न तु यदश्रया इति कथितार्थः ।

६०। आपनि पूर्वे ईर्ष्यादि राजलक्ष्मीक परित्राण करिहा आशरिगान् वनवन्त
करिहाहितेन, ताहे इति तेहे राजलक्ष्मी निरास्ये (आशरिगणः), अरि आपनरि गुरः
एडिगिउट इहेहा वस करिहेडिगिग, हेहा नरिउड परिहितेन ना ।

63 On a former occasion you forsook the goddess of royalty
that came over to you, and went with me into the forest, for
this reason, thorough excess of wrath, she has been unable to
brook me, who was living in your mansion

[६३] (१) अप, अद् to throw, अर अर् (२) आ, पद् to go,
derived irregularly (आपदते अर्धम्, आशय एह स्थाव वा । आस्पदं
प्रतिष्ठायामिति निपातकान् घट्) (३) अद् to bear, अ अर् (सोढाम्),

निशाचरोपप्रसभत् कान्ठां
 तपस्विनीनां भयतः प्रसादात् ।
 भूत्वा शरण्या शरणार्थिन्यं
 यद्यं प्रपत्ये त्वयि दीप्यमाने ॥ ६४ ॥

६४ । निशाचरोति । निशाचरैः उग्रैः ताः दीहिताः स्फूर्त
 प्राणां ताः निशाचरोपप्रसभत्काः । नदुत्तरोति इन्द्रप्रथमः । इत
 तपस्विनीनां, भयतः प्रसादात् अनुदद्यात्, शरण्या (१) शरणार्थि
 भूत्वा, अथ त्वयि दीप्यमाने (२) प्रसादमाने काले, शरणार्थि
 तपस्विनां यद्यं प्रपत्ये (३) प्राप्तुमिति ।

६४ । (बर्ह) निशाचरोपप्रसभत्काणां तपस्विनीनां भयतः प्रसादात् शरण
 भूत्वा त्वयि दीप्यमाने शरणार्थिन् यद्यं यद्यं प्रपत्ये, मया यद्यं यद्यं शरणार्थी
 इति वाच्यमस्ति ।

६४ । 'राजसविषयनेषु तापसीषु च शरणार्थी' तावमपवा मासि शरणे तु
 अर्हं न भवदनुदद्यात्' अशरणार्थी तदा शरणार्थी भवति, अथुग जीवन्
 त्वयि परिपूर्वभावे 'अथमेव आपदमिलादिनी' परलोकः नमिशाचर इव
 विददावे' । अती दुःखतरं किं तु यत् शरणार्थीभवाय जीवन्त्वयि न शरि
 अङ्गनाया विपद्ये, इति भावः ।

६४ । यैः शरणेन परित्रा शरणार्थीभवात् शरणार्थी इति शक्तिः अस्ति तेषां
 नाव अज्ञाने लोके तपस्विनीणाम् अज्ञानार्थी इति शक्तिः, अस्ति आपनि शरणार्थी
 धारिते अस्ति आशरणेन निमित्त केचन करिषा अवेः निकट उपविष्ट इति ।

64 How can I, who through your favour was the asylum
 of those hermit women whose husbands were oppressed by

[६४] (१) शरण shelter, यत् aff. (स्त्रियाम्). (२) दीप्य to shine.
 मान्त् aff.—दीप्यते । अदीप्यत । अदीप्य-अदीप्यत्, अदीप्यमानम्, अदीपि-
 यत । &c. दिदीपे । &c.

65. Or, I would have disregarded this misfortune if mine rendered useless by my lasting separation from your child in my womb which demands protection. No hindrance stood in my way.

साऽहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिः
 ऊर्ध्वं प्रसूतीद्यरितुं यतिष्ये ।
 भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि
 त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥६६॥

६६ । सेति । सा अहं, प्रसूतेः ऊर्ध्वं, सूर्यं निविष्टदृष्टिः । तस्याविधं तपः अरितुं यतिष्ये (१), यथा भूयो तेन तपसा मे जननान्तरे अपि, तस्मै यथा भर्ता मया, विप्रयोगश्च न भवति ।

६६ । सा अहं इत्येवम् । प्रसूतेः ऊर्ध्वं अर्धोत्थितं । सूर्यं निविष्टदृष्टिः अन्तर्निहितदृष्टिः । तस्याविधं तपः अरितुं यतिष्ये (१), यथा भूयो तेन तपसा मे जननान्तरे अपि, तस्मै यथा भर्ता मया, विप्रयोगश्च न भवति ।

६६ । सा अहं इत्येवम् । प्रसूतेः ऊर्ध्वं अर्धोत्थितं । सूर्यं निविष्टदृष्टिः अन्तर्निहितदृष्टिः । तस्याविधं तपः अरितुं यतिष्ये (१), यथा भूयो तेन तपसा मे जननान्तरे अपि, तस्मै यथा भर्ता मया, विप्रयोगश्च न भवति ।

नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत्
 स एव धर्म्मो मनुना प्रणीतः ।
 निर्वासिताऽप्येवमतस्त्वयाऽहं
 तपस्त्रिसामान्यमवेक्षणीया ॥६७॥

६७ । नृपस्येति । वर्णानां ब्राह्मणादीनाम् ध्याश्रमाणां ब्रह्म-
 चर्यादीनां च पालनं यत् स एव नृपस्य धर्म्मः मनुना प्रणीतः उक्तः,
 अतः कारणतः, एवं त्वया निर्वासिता(१) निष्कासिताऽपि अहं, तप-
 स्त्रिभिः सामान्यं (२) साधारणं यथा भवति तथा, अवेक्षणीया,
 कालवदृष्ट्याभावेऽपि वर्णाश्रमदृष्टिः कर्त्तव्या इत्यर्थः ।

६७ । वर्णाश्रमपालनं यत् स एव नृपस्य धर्म्मः मनुना प्रणीतः, अतः त्वया
 एव निर्वासिताऽपि अहं तपस्त्रिसामान्यम् अवेक्षणीया ।

६७ । सर्वेषां वर्णानां सर्वेषाम् आश्रमाणां यथागत परिदक्षयमेव मनु-
 प्रणीतो राजधर्मः तत् यद्यपि भोकापवादभीतिन त्वया अहं गृह्णात निष्कासि-
 ताऽहं, तथापि यथा अर्थे सापेक्षा तदा रक्ष्या तथा तदधिकारि वसन्तो तपस्त्रिभि
 अहमपि तदा रक्ष्या, इति विवक्षितम् । अर्थात् अन्तार ब्राह्मण्यं अथवा वैश्य-गृह-
 भेदान् आश्रमा अपि अन्तार ब्राह्मण्यं गार्हपत्य-राजसव्य-भेद-
 भेदान् । 'नृपस्य ५० ... प्रणीतः'—अथ मनु,—'अस्मिन् धर्म्मे निर्वासिताः सर्वे सामान्य-
 पुंसः । अस्मान्माश्रमाणां राजा शृणाति अरापता' इति । 'स एव धर्म्मः'—
 अतः अर्थे इति विशेषणद्वयं साधारणतः 'स' इति पुरुषेण निर्दिष्टः ।

६७ । वर्णं च आश्रमं सर्वत्रके (१) इत्यादि (२) जेहे इत्यादि वर्णं इतिवा मनु निर्दिष्टं
 अतिशयैव, अत्रि अद्वैतये निरुक्तिरु इहेतेत आश्रमके उपविनाशानेव एक इव
 अत्रिवा आश्रमं इत्यादि इति ।

67. To protect all classes (वर्णं) and orders (आश्रम) of men

[६७] (१) निर, वच् to live, विच्, न aff. (स्त्रिभाम्) (२) वसन्त
 common, अच् aff.

७५। यानि आंशुहै रतिव एहे रतिदा मीठांर नाका यश्रीनारपुलीक त्र'म'पुव
नान्न वनन मृशिनपेय वकिचू'न इहेलेन उगन मीठा अतरा इःपठारे याठहूक
इहेठा मीठा कुश्रीर ना.ह मूककळे अउ वु इन्वन वरिडेठ सागिलेन ।

७६. When after giving his promise to Sītā, the younger brother of Rāma disappeared from her sight. Sītā began to cry aloud like an affrighted Kúsurī (osprey), under the weight of her grief

मृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षाः

दर्भानुपात्तान् विजहुर्हरिण्यः ।

तस्याः-प्रपन्ने समदुःखभावम्-

अत्यन्तमासीद्द्रुदितं वनेऽपि ॥६६॥

६६। मृत्यमिति । मयूराः मृत्यं विजहुः व्यक्तवन्तः, वृक्षाः
कुसुमानि हरिण्यः उपात्तान् (१) दर्भान् (विजहुः) इत्यं तस्याः
सातायाः समदुःखभावं प्रपन्ने तुल्यदुःखत्वं प्राप्ते वने अपि, अत्यन्तं
द्रुदितम् (२) आसीत्, यथा रामगोष्ठेऽपि इत्यपिशब्दार्थः ।

६६। मयूरा मृत्यं विजहुः वृक्षा कुसुमानि (विजहुः) हरिण्यः उपात्तान्
दर्भान् (विजहुः) (इत्यं) तस्याः समदुःखभावं प्रपन्ने वने अपि अत्यन्तं द्रुदितम्
आसीत् ।

६६। वाक्यान्तरं,—मयूरे मृत्यं विजहुः, इत्यं कुसुमानि विजहुरे, इति
श्रीभिः उपात्ता, दर्भा विजहुरे, इत्यादि ।

६६। का कदा पार्ष्णीभवन्तु, वृक्षाणां पशुपतिवर्गिण्यः अनेनानां वरदीर्घां
श्रीतामोकेन तपमाना निजदुःखं विदुः तदाह, मयूराः विपतममपि मृत्यं
इत्या विपततामपि कुसुमानि हरिणा मृत्यं पतमानां दर्भानुपात्तान् तनपत्त

[६६] (१) उपात्त from उप, पा, दा to give, see aff. (१) वद to cry
see aff. (५) वद इत्यद.

पद्यते । “मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वम् अगमः श्वाश्र्वतीः समाः । यत्
 कौशमिद्युनादेकम् अश्वधीः काममोहितम् ॥” इति । तिरश्चामपि
 दुःखं न सेहे किमुतान्धेषाम् इति भावः ।

७० । कुशेन्द्रादरथाय वात कवि इदितामुसारी (एतु) ताम् अश्वध्वजम्,
 निषादविहाङ्गजदमनीत्य यस्य श्लोक श्लोकत्वम् आपद्यत ।

७१ । बाणानन्द—कुशेन्द्रादरथाय याति इदितामुसारीया कविना सा
 अश्वध्वजम्, निषादविहाङ्गजदमनीत्येन यस्य श्लोकैः श्लोकत्वम् आपद्यत, इति ।

७२ । निषादेन विह्वं कौशं दृष्ट्वा सञ्जातकादश्च श्लोकार्णव यस्य किल
 इदनात् श्लोकत्वा बाणो प्रज्ञाश्रीत स भगवान् वाद्य कवि बाणोक्ति तदा
 समित्कुशेन्द्रादरथाय निर्ययो, स तत् क्रन्दितमाश्रयं दयाद्रेषेता सतनुसरवक्रमेण
 शीतासमीपमाजयाम, इति असुदितार्थः । अत्र रामायणकथा,—स किल भग-
 वान् बाणोक्तिरेकदा अभिप्रेक्ष्य तमसातीरं जगाम, ददमं च तत्र काममोहित
 आह्वरवं कौशमिद्युनम्, पश्यतएव तस्य कथित् निषादः बाणेन तन्मिद्युनात्
 पुमान् कौशं जयाम । शीघ्रतपरोताङ्गं भूमौ चेतमानं तं कौशं दृष्ट्वा इदतीं
 कौशो व निश्चय मङ्गलैर्मनसि कारय्य समजायत, शीघ्रतश्च तस्य मुप्यात् अक-
 ङ्कान् ‘मा निषाद’ इत्यादिद्वया चतुष्टयच्छन्दसा परिचयता अपूर्णत्वा बाणो
 नि मस्य, सा च श्लोकार्णव मुप्यात् प्रप्रेति श्लोकनाथा प्रसिद्धिमगमत् । ततः
 पश्यति स भगवान् वाद्य कविरिति वृण्वति श्लोकि । मद्गादिग्राह्यं स तनेव हृदसा
 रामायणकथा प्रथिनाय, इति । ‘श्लोक श्लोकत्वम् आपद्यत’—अत्र रामायण,—
 ‘यादृक्श्लोकादरसनकथीतपसमभित । श्लोकार्णव प्रप्रेती मे श्लोको भवतु नाश्रया’
 इति ।

७३ । निरवधिह्य श्लोकवर्णन ईशार लोकाङ्गुल श्लोकवर्णन परिष्ठ इहेरहित,
 सेहे वरि (वाणोक्ति) वृत्तं च काः आश्रय कविवर निरिष्ठ वरिष्ठ इहेरहित,
 इति सेहे श्लोकवर्णन अश्वध्वजस्य शीतार निरिष्ठ उपरिष्ठ इहेरहित ।

The poet, whose grief, at the sight of a bird pierced by
 expression of Vālmīki's grief at beholding a bird killed by a
 fowler.

वर्षेण चरन्त्युत्तम, मनुष्येण देवैः प्रसिद्धेः तत्र चरन्ति, एत
 अथ चरन्ति । इति वाच्यं, इति विदितम् । इति विदितम् ।
 विदितम् । इति वाच्यं, इति विदितम्, इति वाच्यं । इति वाच्यं ।
 इति वाच्यं । इति वाच्यं । इति वाच्यं । इति वाच्यं ।

७१। इति वाच्यं । इति वाच्यं । इति वाच्यं । इति वाच्यं ।
 इति वाच्यं । इति वाच्यं । इति वाच्यं । इति वाच्यं ।
 इति वाच्यं । इति वाच्यं । इति वाच्यं । इति वाच्यं ।

72 I know by meditation that your husband and by
 false popular calumny has abandoned you, therefore I am
 not, O Vaidika, you have simply come to your father's house
 in another part of the country

उत्खातलोकत्रयकण्ठकेऽपि
 सत्यप्रतिज्ञेऽप्यविकल्पनेऽपि ।
 त्वां प्रत्यक्स्मात् कलुषप्रवृत्तौ
 अस्थिव मन्युर्भरतायजे मे ॥ ७३ ॥

७३। उत्खातेति । उत्खातलोकत्रयकण्ठके अपि रावणादि
 कण्ठकोद्धरणेन सर्व्वलोकप्रकारिण्यपि इत्यर्थः, सत्यप्रतिज्ञे सत्य
 मन्थे अपि, अविकल्पने (१) अज्ञाधिभ्यपि, इत्यं खेदपात्रेऽपि त
 प्रति, अकस्मात् अकारणात्, कलुषप्रवृत्तौ गच्छित्त्यापारे, भरताय
 रामे मे मन्युः (२) कोपः अस्थिव । सर्व्वगुणाच्छादकोऽयं शोभ
 इत्यर्थः । सीतानुनयार्थोऽयं रामोपलम्भः ।

७३। उत्खातलोकत्रयकण्ठके अपि सत्यप्रतिज्ञे अपि अविकल्पने
 त्वां प्रति अकस्मात् कलुषप्रवृत्तौ भरतायजे मे मन्युः अस्ति एव ।

(७३) (१) अ neg विकल्पन from वि, कल्प to boast; युष् अ (१)
 विकल्पनः) (२) मन् to know, युष् unádi aff.

०२ । उत्पत्तात्, लोकावयव्य कष्टको घन, तस्मिन् । सत्या प्रतिज्ञा यस्य, तस्मिन् । न विकचयनः अविचल्यनः, तस्मिन् । कस्तुधा प्रवृत्तिः यस्य, तस्मिन् । मनुष्या भूयते इति वाच्यत्वरम् ।

०३ । सर्वलोकाश्रयीऽपि सर्वगुणधन्योऽपि अर्मा राम अकारणात् धर्मं प्रतीयमानात् मे कीर्तिविषयी भवत्येव, इति संक्षेपः । 'उत्पत्तात्लोकावयवकष्टकेऽपि'—तिभुवनपीडक रावण समुत्पत्तात् इत्या विश्वीपकारमाधनात् यद्यपि सर्वदा मे प्रीतिविषयोऽस्मी राम न जातु मनु विषयः, यद्यपि इति भावः । दिङ्मान् 'मनुष्य' कष्टको यथा निरनरं दीदृषीद्वा जनयति, तथा दुर्गो रावणोऽपि निरनरं लोकापीडां जनयामास इति तस्य कष्टकसाध्यम् । 'सत्यप्रतिज्ञेऽपि'—सत्या अविचलया प्रतिज्ञा वनवासदिष्वप्यम् अङ्गीकृतं यस्य स, तस्मिन् । 'अविचल्यनेऽपि'—सत्यपि द्वापरीवे गुणदामे चाभद्राघातिरहिते । अकारणधर्मदारणात्पदोऽयं बलीयान् दीध, तस्य सत्यान् गुणान् चाश्वाय तस्मिन् मे प्रीति य दूरीकृत्य कीप निव जनयति इति फलितार्थः । उक्तञ्च, —'दारिद्र्यादीषु गुणराशिनाम्नी' इति ।

०४ । उरुडाग्रज इव जिलोःकीरुडकेर उग्रजनकात्री ह्रीलेख एवः सतःप्रदिश च आश्रयात्पूना ह्रीलेखे तिनिते मार मति अकारणे एहे गृहित आचरण कदा, कदाह उग्र अरणे कायाव ज्ञाव ह्रीलेखे ।

73 Although Bharata's eldest brother has slain the enemy of the three worlds although he is ever true to his word, and although he is free from pride I can not help feeling anger against him because he has without cause behaved towards you so improperly

तवोत्कीर्त्तिः प्रवशुरः सत्त्वा मे

सतां भवोष्प्रेदकरः पिता ते ।

धुरि म्यिता त्वं पतिदेवतानां

दिन्तन्न येनाऽसि ममाऽनुदम्प्या ॥७४॥

०४ । तवेति । उरुकीर्त्तिः तव अश्रुत् (१) इत्यर्थः, मे कदा,

न हि तं नमस्य, नमो विष्णवे । त्रयोविंशति-तम-सुखोऽयं
 त्रयोविंशति-तम-सुखोऽयं । त्रयोविंशति-तम-सुखोऽयं । त्रयोविंशति-तम-सुखोऽयं ।
 त्रयोविंशति-तम-सुखोऽयं । त्रयोविंशति-तम-सुखोऽयं । त्रयोविंशति-तम-सुखोऽयं ।

२०) त्रयोविंशति-तम-सुखोऽयं । त्रयोविंशति-तम-सुखोऽयं । त्रयोविंशति-तम-सुखोऽयं । त्रयोविंशति-तम-सुखोऽयं ।

२१) त्रयोविंशति-तम-सुखोऽयं । त्रयोविंशति-तम-सुखोऽयं । त्रयोविंशति-तम-सुखोऽयं । त्रयोविंशति-तम-सुखोऽयं ।

२२) त्रयोविंशति-तम-सुखोऽयं । त्रयोविंशति-तम-सुखोऽयं । त्रयोविंशति-तम-सुखोऽयं । त्रयोविंशति-तम-सुखोऽयं ।

23) Your father-in-law of far-spreading renown, your friend, your father cuts the tie that binds the virtuous to thy life; and you are foremost among those women who revere their husbands as their gods, so what is there not in you which you can be an object of my compassion?

तपस्वीसंसर्गविनीतसत्त्वे
 तपोवने वीतभया वसाऽस्मिन् ।

1 [०४] (१) चयत् from च a particle implying respect. चत् is pervade, उत्स्य unādi aff. (२) चत्, कपि to tremble, च aff. (स्त्रियाम्)

इतो भविष्यत्यनघप्रसूतेः

अपत्यसंस्कारमयो विधिस्ते ॥ ७५ ॥

७५ । तपस्वीति । तपस्विसंसर्गेण विनीतसत्वे श्रान्तजन्तुके, अस्मिन् तपोवने, वीतभया निर्भोक्ता, वस । इत' अस्मिन् वने, अनघप्रसूते' सुखप्रसूते', ते अपत्यसंस्कारमयः(१) जातकर्मोदिरूपः, विधि (२) अनुष्ठानं, भविष्यति ।

७५ । तपस्विमसर्गविनीतसत्वे अस्मिन् तपोवने वीतभया वस इत' अनघ प्रसूते, ते अपत्यसंस्कारमय विधि भविष्यति ।

७५ । तपस्विनां मसर्गं, तेन विनीता मत्वा यस्मिन्, तस्मिन् । वीतं भयं यस्याः, वस । अनघा प्रसूति यस्याः, तस्या । वीतभयया उच्यताम्, इति शाब्दानरम् ।

७५ । अत तपोवने महात्मना तपःप्रभावात् सर्वे जन्तव उपशान्तवैरा विनीतभावेन कश्चरन्ति, अतस्तमत्र शुकतीभया वस, सुप्रसवाननरघ ते पुत्रस्य जातकर्मोदिकाम् सम्काराम् अहमव यथाविधि सन्पादशिष्यामि, इति विद्युत्सर्पः । अतमे न कुचापि किञ्चिदपि उद्येगकारणमस्वीति भाव । जातकर्मं यदाह मनु,—'प्राक् नाभिवर्णान् पुंसो जातकर्मं विधीयते' । इति । अनुकूपभावी यदा हतीयमये,—'ऊन न मर्त्येषधिकी वचार्थे' । इति । वसा च हयोद्गमये—'अनिदहतासविनीतसत्वे' । यथा वा कादम्ब्यां,—'अस्य मनवत् प्रजावादेव उपशान्तवैरम् अपगतमसरे तपोवनम्' इति ।

७५ । एतानि उपासकानाम् मन्त्रैरे कृतानि विनीतकर्मव वास वस, इति एते उपासकानाम् अनुष्ठाने वास कर, तस्मिन् एतवैर पर उपासकानाम् पुत्रैरे कृतकर्म, वि मन्त्रा एते इत्येते मन्त्र इहेवे ।

[७५] (१) अपत्य from अ neg पत् to fall, एषु aff. the family being upheld by them मस्यार from मन् implying perfection, ह to make, घञ् aff. इत् augment, with मयद् aff. (अपत्यसंस्कारमय) (२) वि, वा to have, हि aff.

१७ । बाहार तीरकुमि मुनिपणेर कावासे परिपूर्ण, तूमि तेई तमोहादिही तमसार
हले अन्गाहन बरिठा एवः ताहार पुनिने (हेहेवेवठार उःचने) बनिकर्ष
गन्गाहन करिठ्ठ मनेव पाहि पाठ करिठ्ठ पाहिने ।

76 Having bathed in the Tamasā which destroys sorrow
(or sin) and whose banks are dotted with the huts of hermits
you will feel serenely delighted by presenting offerings to the
gods on its sandy lap.

पुष्यं फलं चार्त्तवमाहरन्त्यः

वीजञ्च वलियमकृष्टरोहि ।

विनीदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गाम्

उदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥७७॥

७७ । पुष्यमिति । चतुरस्य प्रात आर्त्तव (१) सकालप्रात
मित्यर्थः, पुष्यं फलं च, अकृष्टरोहि (२) अकृष्टलोचोत्थम् अकृष्ट-
पक्षम् इत्यर्थः, वलये द्रितं वासेय (३) पूजायोग्यम् । इदिरूपधिसि-
द्धिजिति हजप्रत्ययः । वीजं नीवारादिधान्यं च आहरन्त्य, उदार-
वाच प्रसक्तभगिरः मुनिकन्यकाः, नवाभिषङ्गा नतनदुखां स्तां
विनीदयिष्यन्ति (४) ।

७७ । चार्त्तव पुष्यं फलं च अकृष्टरोहि वासितं वीजं च आहरन्त्य उदार
वाच मुनिकन्यका नवाभिषङ्गा स्तां विनीदयिष्यन्ति ।

(७७) (१) अणु भाष्येण, अच् aff (२) अकृष्टरोहि from अकृष्ट (अ
होत् कृष्ट to till, अ aff.) and कृष्ट to grow, धिनि aff (३) वनि aff
ring, अच् aff (४) वि, इदृ to scud विच, -नीदयति : वनीदयत् । &
अकृष्टत् । इदं भीदयात्कृष्ट, इदं कृष्ट, -कृष्टति कृष्टते । & अकृष्टत्-अकृष्टत् ।
& वनीदयत्, वनीदयत्, वनीदयत् & -अकृष्टत्, अकृष्टत्-अकृष्टत् ।
इदं वनीदयत्-इदयत् । इदं

२२ वादवर्षीयं लक्ष्मणवर्षीयं शुकवर्षीयं शरणावर्षीयं
द्विदशति इति वादवर्षीयम् ।

२३ लक्ष्मणवर्षीयं शुकवर्षीयं शरणावर्षीयं
प्रभातं च आदं लक्ष्मणवर्षीयं, यत्कालं लक्ष्मणवर्षीयं शरणावर्षीयं
च शुभं लक्ष्मणवर्षीयं शुकवर्षीयं ते शुकवर्षीयं लक्ष्मणवर्षीयं शरणावर्षीयं
पञ्चमं च शरणावर्षीयं लक्ष्मणवर्षीयं, यत्कालं लक्ष्मणवर्षीयं शरणावर्षीयं
दशमं इति वादवर्षीयं लक्ष्मणवर्षीयं, यत्कालं लक्ष्मणवर्षीयं शरणावर्षीयं
'शरणावर्षीयं' इति वादवर्षीयं लक्ष्मणवर्षीयं, यत्कालं लक्ष्मणवर्षीयं शरणावर्षीयं
दशमं इति वादवर्षीयं लक्ष्मणवर्षीयं, यत्कालं लक्ष्मणवर्षीयं शरणावर्षीयं
लक्ष्मणवर्षीयं शरणावर्षीयं लक्ष्मणवर्षीयं, यत्कालं लक्ष्मणवर्षीयं शरणावर्षीयं
यत्कालं लक्ष्मणवर्षीयं शरणावर्षीयं लक्ष्मणवर्षीयं, यत्कालं लक्ष्मणवर्षीयं शरणावर्षीयं
२५ । लक्ष्मणवर्षीयं शरणावर्षीयं लक्ष्मणवर्षीयं, यत्कालं लक्ष्मणवर्षीयं शरणावर्षीयं
लक्ष्मणवर्षीयं शरणावर्षीयं लक्ष्मणवर्षीयं, यत्कालं लक्ष्मणवर्षीयं शरणावर्षीयं
लक्ष्मणवर्षीयं शरणावर्षीयं लक्ष्मणवर्षीयं, यत्कालं लक्ष्मणवर्षीयं शरणावर्षीयं
लक्ष्मणवर्षीयं शरणावर्षीयं लक्ष्मणवर्षीयं, यत्कालं लक्ष्मणवर्षीयं शरणावर्षीयं

77 By gathering the fruits and flowers of each season and
supplying paddy grain which grows without cultivation, as it
offerings for the gods, the hermit girls bold and blunt in speech
will minister to your delight, you, who are overwhelmed with
great grief.

पयोघटैराश्रमवालवृक्षान्
संबर्हयन्ती स्वत्वानुरूपैः ।
असंशयं प्राक् तनयोपपत्तेः
स्तनन्धयप्रीतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥ ७८ ॥

७८ । पय इति । स्वत्वानुरूपैः स्वशक्त्यनुसारिभिः, यस्तान्
अम्भसां घटैः । स्तन्यैः इति च ध्वन्यते । आश्रमनालवृक्षान्
संबर्हयन्ती (१) त्वं, तनयोपपत्तेः प्राक् पूर्वम्, असंशयं यथा तथा

तामर्पयामास च शोकदीनां

तदागमप्रीतिषु तापसीषु ।

निर्विष्टसारां पितृभिर्हिमांशोः

अन्त्यां वालां दृशं इवौषधीषु ॥ ८० ॥

७० । तामिति । शोकदीनां तां शीतां, तस्याः सीतायाः ध्याम-
मेन प्रीतिं यासां तासु तापसीषु, पितृभिः अधिष्ठातादिभिः । निर्वि-
ष्टसारां भुक्तसारां, हिमांशो अन्त्याम्(१) अवशिष्टां कलां, दृशं(२)
अमावास्याकालः, औषधीषु (३) इव, अर्पयामास (४) । अत्र परा-
शर, “विवन्ति विमल सोम विशिष्टाक्तस्य याः कला । सुधामृत-
मयीं युष्ठां तामिन्दोः पितरो मुने” इति । वासस, “अगायं तु
यदा सोमः औषधीः प्रतिपद्यते” इति ।

८० । शोकदीनां तां तदागमप्रीतिषु तापसीषु च, पितृभिः निर्विष्टसारां
हिमांशोः अन्त्यां कलां दृशं औषधीषु इव अर्पयामास ।

८० । शोकदिनां तासु । निर्विष्टसारां कलां ताम् । निर्विष्ट-
सारां अन्त्यां कलां दृशं इव शोकदीनां भागिनं अर्पयामास, इति वाचस्पत्यम् ।

८० । यथा हि अमावास्याकाले पितृभिः अर्पयितव्यमावृता इवावशिष्ट-
अवशिष्टां अन्त्यां अन्त्यां औषधीषु अर्पयति, तथा वाचस्पत्येन अमावास्याकाले
अर्पयितव्यमावृता इवावशिष्टां अन्त्यां औषधीषु अर्पयामास, इति
विश्वसायः । औषधीषु, शोकदिनां अर्पयितव्यमावृता इवावशिष्टां
अन्त्यां औषधीषु अर्पयति । अमावास्याकाले पितृभिः अर्पयितव्यमावृता इवावशिष्टां
अन्त्यां औषधीषु अर्पयामास ।

[८०] (१) अन्त्यां कलां दृशं (विश्वसायः) । इव १० २००. च २५
(इत्यनेन अर्पयितव्यमावृता इव) । इति अमावास्याकाले च । (२) अर्पयितव्यमावृता
Ighh, वा १० २१०. वि २५ (३) च १० २००. (विश्वसायः) । अर्पयितव्यमावृता
अर्पयितव्यमावृता इव ।

ବଦନ ବିଷୟକୁ ବ୍ୟାପକି, ଚକ୍ରୀ ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ବା ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ବସନ୍ତ
 ବାସନ୍ତୀ ଓ ବସନ୍ତ ବିଷୟବଦ୍ଧ ଚକ୍ରୀବର୍ଣ୍ଣ । ଏପ୍ରକାର ବସନ୍ତ ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣ
 ବିଷୟ : ଚକ୍ର ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ବିଷୟ ବସନ୍ତ । ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ବିଷୟ
 ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣ । ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ବିଷୟ ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ।

୩୦) ଚକ୍ରୀ ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ବିଷୟ ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ବିଷୟ ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣ
 ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ବିଷୟ ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ବିଷୟ ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ବିଷୟ ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ବିଷୟ
 ବିଷୟ ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ବିଷୟ ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ବିଷୟ ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ବିଷୟ

୩୦. He made over Sita, afflicted with grief, to the barren
 woman who felt delighted at her arrival, in the same way as the
 time of Amāsyā's makes over to the Oshadhi plants, the last
 thin crescent of the moon whose better crescents have been
 already appropriated by the progenitors of man.

ता इद्गुदीस्नेहकृतप्रदीपम्
आस्तीर्णमेध्याजिनतल्पमन्तः ।

तस्यै सपर्यानुपदं दिनान्ते
निवासहेतोरुटजं वितेरुः ॥ ८१ ॥

८१ । ता इति । ता तापस्यः, तस्यै मीतायै, सपर्यां-(१) नुपदं यजामन्तरं, दिनान्ते मायंकासे. निवासश्च हेतु तस्य निवासहेतोः निवासार्थम् इत्यर्थः । यत्थी हेतुप्रयोगे इति यत्थी । “इद्गुदी तापस-तरुः” इत्यमरः । इद्गुदी (२)-स्नेहेन कृतप्रदीप, अन्तरास्तीर्णं (३) मेध्यं (४) युद्धम् अजिनमेव तल्पं शय्या यस्मिन् तम्, उटज (५) पर्या-शालां, वितेरुः ददुः ।

८१ । ता तस्यै सपर्यानुपदं दिनान्ते निवासहेतो इद्गुदीस्नेहकृतप्रदीपम् अन्त आस्तीर्णमेध्याजिनतल्पम् उटजं वितेरुः । ताभिः इद्गुदीस्नेहकृतप्रदीप आस्तीर्णमेध्याजिनतल्प, उटजं वितेरु, इति वाच्यान्तरम् ।

८१ । ता सपर्यन्तं सीतां यथाविधि समुत्थय प्रदीपे वासायै तस्यै पर्य-शाला ददु, तत्र च इद्गुदीतैलिन प्रदीपं परिवर्धयपर्यंशा च सीतायाः शयनीय कल्पयामासुः, इति विग्रहार्थः । अर्चो दशाविपाको देहिना । या सकललीक नाद्यमहिषी पूर्वेषु कर्षणीभाग्योद्भासिते प्रासादे दधितकण्डलया अशित, या अथ कुतोऽपि विजने वने चौवालीके परंकुटीरे एकाकिनो अनाया शिते । तया मताया सीतायाः ताम्काशिकी इत्यावल्या न अमुं पर्ययितुं शक्ता, यभीर-

[८१] (१) सपर to worship, with यद्, सपर्य, च and टाप affs (सपर्यां). (२) इद्गुदी from इद्गु a disease, दी to cut, &c क aff. and कोष् fem aff. (३) आ, कृ to cover, ङ aff (४) सिध् to associate, अन् aff or सिध् a sacrifice, दन् aff. (५) उट statch, &c and जन् to be produced, क aff

अथ तद्विधिः । तत्र प्राथमे, अभिषेकेन खानेन प्रयता (१) नियता वसन्ती, विधिना शास्त्रेण अतिथिभ्यः प्रयुक्तपूजा इतस्तु वल्कलिभो (२) सा सीता, पत्युः प्रजासन्ततये सन्तानाविच्छेदात् वन्येन (३) कन्दमूलादिना, शरीरं वभार (४) सुपोष ।

८२ । तत्र अभिषेकप्रयता वसन्ती विधिना अतिथिभ्यः प्रयुक्तपूजा वल्कलिना सा (सीता) पत्युः प्रजासन्ततये वन्येन शरीरं वभार ।

८२ । At the close of the day, the beauty was, after finishing the ceremony of Sita's revelation, assigned for the day, a bath, in which burnt a lamp of ghee, the legend and a bowl of sacred deer skin lay equal.

तत्राभिषेकप्रयता वसन्ती

प्रयुक्तपूजा विधिनाऽतिथिभ्यः ।

वन्येन सा वल्कलिनी शरीरं

पत्युः प्रजासन्ततये वभार ॥ ८२ ॥

८२ । तत्र अभिषेकेन खानेन प्रयता (१) नियता वसन्ती, विधिना शास्त्रेण अतिथिभ्यः प्रयुक्तपूजा इतस्तु वल्कलिभो (२) सा सीता, पत्युः प्रजासन्ततये सन्तानाविच्छेदात् वन्येन (३) कन्दमूलादिना, शरीरं वभार (४) सुपोष ।

८२ । तत्र अभिषेकप्रयता वसन्ती विधिना अतिथिभ्यः प्रयुक्तपूजा वल्कलिना सा (सीता) पत्युः प्रजासन्ततये वन्येन शरीरं वभार ।

८२ । प्रयुक्ता पूजा यथा सा । प्रजायाः सन्तानम्, सन्ततिः परिच्छेदः

[८२] (१) प्र, यम् to restrain, त्र aff (२) वल्कल bark, इति aff (स्त्रियाम्), (३) वन forest, घत् aff (४) भू to maintain,--विभर्षि'-विक्रीः &c. विभर्षि-विभर्षित । &c. अभाषीत्-अभूत् । &c. विभराचकार-वभार-विभराचक्रे-वभे । &c. कर्षयि,--भियति । अभाषि । &c

मयी । अभिवेकप्रयतया वसन्त्या प्रपुरुपूजया वल्कलिन्या तथा शरीरं धमे, इति
वाच्यारम् ।

८१ । आत्मशरीरनाशे शभंस्यापि नाशान् पत्युर्भे वंशशोपः स्यात् इति मन्व-
साना सीता कन्दमूलादिना कदम्बिन् निजदेह ररत्न, सा वल्कल परिदधाना
निश्वं तमसाद्यानिज पुतदेहा ययाविधि अतिधिपूजादिना दिनानि वसयति अ,
इति विशदार्थः ।

८२ । वल्कलवाग्निं शोडा मेहे आशवे वन करत शानगूठ जेहे वधनिधि
अतिविषाणेर तेवार निरुल ईहेलेन, डिनि पतिर नष्टान इकार निरिक्त वन
शाना लयेर वाहन करिडे लागिलेन ।

82 Living there, dressed in the bark of trees, purified
by holy ablutions and duly performing the rites of hospitality
to guests Sītā continued to sustain her body with such food as
the forest supplied for the sake of preventing the extinction
of her husband's line.

अपि प्रभुः सानुशयोऽधुना स्यात्

किमुत्सुकः शक्रजितोऽपि हन्ता ।

शशंस सीतापरिदेवनान्तम्

अनुष्ठितं शासनमयजाय ॥ ८३ ॥

८३ । अपीति । प्रभुः राजा, अधुना अपि, सानुशयः (१) सानु-
ताय स्यात् किम् ? इति आहुः । उत्सुकः (२) शक्रजित इन्द्र-
जित हन्ता लक्ष्मणः अपि, सीतापरिदेवनान्तं सीताविद्यापान्तम्
अनुष्ठितं शासनम् अयजाय इहंस ।

(८१) (१) अ (इह) with, अनुशय repentance, from शो to sleep,
with अनु, to repeat, अच् अङ् (२) अनु, ह् to produce, द्विच् and अनु
अङ्

८३। प्रभुः अधुना अपि सानुशयः स्यात् किम्, उन्मुक्तः शक्रजितः इत्यादि अपि सीतापरिदेवनात्मन् अनुष्ठित शासनम् अयत्राय शक्यम् ।

८२। अनुशयेन सद्यः वर्तते इति सानुशयः, तुल्यधीने बहुव्रीहिः । उन्मुक्तः शक्रजितः उन्ना शासनं शक्यते. इति वाचान्तरम् ।

८१। न जाने आर्यां मे सीतां परित्यज्य एतावता कालेन अनुतापदम्बुदयः कीदृगाचरति, इति प्रतिकल्पेन अयत्रस्य महानि प्रमादस्थानानि शक्यन्ते अत्रणीऽपि उन्मुक्तकालितद्वयौ रामान्तिकम् प्रत्याययौ, तर्था च सीताविलयावत् सर्वं वृत्तान्तं यथावत् निवेदयामास, इति विश्वदायः । 'शक्रजितोऽपि' अपि अपिशब्दः दत्तान्तरवाचकः ।

८०। এদিত্যে, ইচ্ছাঙ্কিতের নিধনকারী লক্ষ্মণও, অতু এতকাল অরমাই কষ্ট সহ্য করিতেছেন এই ভাবিয়া বাস্তবিক্তে আনিয়া পুস্তকাদি সীতাবিলাপ পত্র তিনি বেক্রমে আদেশ প্রতিপালন করিয়াছেন তাহা অশ্রুতের নিকট বহিলেন ।

83 Lakshmana, the slayer of Indrajit, fearing that his lord must by that time have been feeling the pangs of remorse, hastened to him and related to him all the particulars connected with his execution of his command including Sita's lamentation

बभूव रामः सहसा सबाप्यः

तुषारवर्षीव सहस्यचन्द्रः ।

कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता

न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥८४॥

८४। बभूवेति । सहसा मपदि, सबाप्यः रामः, तुषारवर्षी सहस्र (२)-चन्द्र इव, बभूव, व्यत्ययापातात् तुषारवर्षिणा यौषधश्रेण तुल्योऽभूत् । 'पौषे तेषसहस्रौ द्वौ' इत्यमरः । युक्तं चैतदित्यादि कौलीनात् शोकापवादात् भीतेन तेन रामेण, वैदेहसुता सीता

अनुसन्धाने जागरूकः (१) अग्रमत्तः। जागरूक इति उक्तप्रत्ययः।
 रजोरिक्त (२) मनाः रजोगुणशून्यचेताः, सः रामः, स्वयमेव शोकं
 निःशब्द निरुध्य भ्रातृभिः साधारणभोगं शरीरस्थितिमाप्तोपयुक्तम्
 इत्यर्थः, 'अट्ट' राज्यं शशास।

८५। धीमान् वषांशमावेतलजागरूक' रजोरिक्तमना, स' स्वयमेव शोकं
 निःशब्द भ्रातृमाधारणभोगम् अट्ट राज्यं शशास। धीमता वषांशमावेतलजागरूक
 शक्ये रजोरिक्तमनसा तेन राज्यं शशासे, इति वाच्यम्।

८५। बुद्धिमान् राम स्वं भव धैर्यवर्धनं सौताशोकं हृदि निरुध्य भोगमद्वय
 भाटसात हत्वा स्वयं विमुक्तसद्व' सदा अवरहितेन चेतसा सर्वान् वशान् आप्तवान्
 यथावत् परिपालयन् सख्यं तत् राज्यं शशासितुमारभे। सौतथा महैव
 सर्वान् सुखाशाः विसर्जिताः, इदानीं राजकर्मस्थप्रजापालनादुरोधार्थं फलवि
 देहभाव ररच, इति फलितार्थः। 'धीमान्', - बुद्धिमान् प्रजावलेन शोकनिवृत्त
 समर्थ इति यावत्, उक्तम्, - 'वैषा शशासितुया बुद्धिर्भूते मुच्यन्ति भारत' इति।
 'रजोरिक्तमना', - रजोरिक्त कामक्रोधादिशून्य मनो यस्य स', मयताशा
 इत्यर्थः। रजोगुणशून्य काम, क्रोध लोभ, मान दर्पयेति।

८६। रघुवशम् नवनेत्र रघुवशम् आगच्छतु रघोः शक्तिः शशासितुया धीमान् राम निःशब्द
 लोहे नोद नवनेत्र गुरुक मग्नक वा'क र लोण'रिवार जा इत्यनेक अमान कश्चि' वश'
 उःहार मानन काशे निरुक्त इतिनेन।

85 The wise Rāma himself subdued his grief, and having
 with his heart freed from passion, devoted himself with
 earnest attention to the protection of all classes and or-
 of men, went on ruling his prosperous empire whose resources
 of enjoyment he made over to his brothers

तामेकभाष्यीं परिवाद्भीरोः
 साध्वीमपि त्वक्तवतो नृपस्य।

[८५] (१) शाय to awake, लक्ष all (१) रिप् to be emptied, * aff

वक्षस्यमंघट्टमुखं वसन्ती

रेजे सपत्नीरहितैव लक्ष्मीः ॥८६॥

८६ । तामिति । परिवादभीरोः निन्दाभीरोः । अतएव एकभाष्याम् अयि. साध्वीम अयि ता सीता त्यक्तवत्. नृपस्य वक्षसि अमहद्वृ. (१)-सुख अममभाष्यसुख वसन्ती लक्ष्मी सपत्नी (२) रहिता इव रेजे दिदीपे । तस्य स्वान्तरपरिग्रहो नाभूत् इति भाव ।

८६ । परिवादभीरोः 'अतएव' एकभाष्याम् (अयि) साध्वीम् अयि ता (सीता) त्यक्तवत् नृपस्य वक्षसि अमहद्वृ. वसन्ती लक्ष्मी सपत्नीरहिता इव रेजे । वसत्या लक्ष्मा सपत्नीरहितया इव रेजे, इति वाच्यालम्बम् ।

८६ । पृथ्वंम ईकविषय रामहृदय सपत्न्या मातया सह वासात्सर्वं राज लक्ष्मी साहाय्ये द्दंखं तस्यो, अधुना तु सीतापतनमात् राज्ञी दारान्तराभावाच्च निरासाधिव स्थिता दिदीपे, इति विशदाय । स सीता हित्वा अपरिग्रह मन्धात्मका साहाय्यलक्ष्मीमेव वर्द्धयामास, इति फलितार्थे । 'असवाधसुखम्' इति वक्षस पठति 'अनुपमहंसुख निवसन्ती' इति तदध्याख्या ।

८७ । राज्ञी लोकापदारो जित हरेरा सेह पत्रिपुत्रा एकमात्र पत्नीनेरु विनयन करिग्राहेन, एवम राजलक्ष्मी येन सपत्नीयुना हरेर इ आश्रयके विकटके शूरे वास वडत पोहितेन म'दिनेन ।

86 The Goddess of royalty as if freed from the colliding influence of her co-wife, began to dwell happily in the breast of the king who had abandoned his sole devoted wife for fear of popular calumny

सौतां हित्वा दशमुखरिपुर्नीपयमे यदन्वां

तस्या एव प्रतिकृतिसखो यत् क्रतूनाजहार ।

[८६] (१) अ नृप सन्. अत to move, अच् aff. (२) अ for समान the same, पति husband, हीच् aff नृच् augment.

हृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः
सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विपद्हे ॥२६॥

इति श्रीशुक्लवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
सीतापरित्यागो नाम चतुर्दशः सर्गः ।

२० । सीतामिति । दशमुत्तरपुः रामः, सीतां हित्वा कथा
चन्या शिरसि न उ उपेभ ॥१॥ न परिमोक्षवाम इति यत् । उगददनः
सीकरणे इत्याद्यनेपदम् । किं च, तस्या सीतायाः स्व प्रतिवृत्ते-
प्रतिमाया- हिरण्यन्या- स्या प्रतिवृत्तिरूपः सद्, सद् सद् व्याजहार
व्याहृतवान् इति यत्, तत्र श्रवणविषयप्रापिणा श्रोत्रदेशमानिना
मर्तुः हृत्तान्तेन वासंया हेतुना, सा सीता दुर्वारं (२) दुर्निरोधं
परित्यागेन यत् दुःखं तत् कथमपि विपद्हे (३) विपद्येऽवती ।

२० । दशमुत्तरपुः सीता हित्वा चन्या न उपेभे इति यत्, (किञ्च) तस्मा
एव प्रतिकृतिसर्ग (मन्) कथन् व्याजहार (इति) यत्, तेन श्रवणविषयप्रापिणा
मर्तुः हृत्तान्तं न सा दुर्वार परित्यागदुःखं कथमपि विपद्हे । दशमुत्तरपुणा चन्या
न उपेभे, प्रतिकृतिसर्ग कृत्य व्याजहारे तथा विपद्हे, इत्यादि वाच्यम् ।

२० । सीता यदा ययाव गत् सपति ता परित्यज्य नाग्यां परिषिनाद्य-
तत्या एव च हिरण्यन्यां प्रतिकृति यत्र सद्यश्चार्थिणीं परिकल्प्या अर्थमर्थ निर्वर्ण-
यामास, तत्र सपति सा उडसद्यश्चान्तेव दुःखमपि तत् पतिपरित्यागदुःखं
कथमपि सङ्ग्रीय भवेत् । सापवादुःखाभावे हि नारीणाम् अन्यत सर्वमेव दुःखं

[२०] (१) यम् to restrain, with उप, to marry. — उपयच्छते । &c यम्
— यच्छति । अयच्छत् । अयसीत्, अयसिताम्, अयसिपुः &c ययाम । &c
कथंनि, - ययते । अयमि-अयामि । &c. (२) दुर् with difficulty, इ to
resist, सत् all' (३) वि, सद् to bear, — सद्यते । असद्यत । असद्यत्, अस
हेपाताम्, असद्यत । &c. सद्ये । &c.

अदृष्टिन् महतीन् मूर्तिनि भावः । 'मतिरतिमय' १८ — अयदीकम् धर्ममाश्रये
अधिकारविहयन् मीतारिवहितो याम द्विषन्मयी मीतामतिरतिर्मर मद्यन्त
आदिनी कला अमुमधम् अन्तिष्ठत । अत्र च,—'मनीकी धर्ममाश्रये' : इति ।

७५ । अन्तिष्ठन्तु इत्यन्तिके परितः । कतिपयं वे मारापुर परितः कवेन
नरः, एवं द्वि न वे सेठ मीतारके (अन्तिके) अतिरतिमे नन्तिनी करिष्यं यज्जकल
अन्तिष्ठन्तु अन्तिके सेठ मीतारके अन्तिके मीतार सेठ मीतार परितः ।
इत्यत्र केनचित्पे नववप आरामेन ।

५७. When Sitā heard that her husband the slayer of the
ten-headed demon (दास्य) had taken no other wife after aban-
doning her and performed sacrifices with an image of herself
at his side, she found it somehow possible to bear the unbear-
able grief of her separation

— — —

NOTES

CANTO XIV

Sts 7, 8 — 'अथाभिषेकम्' &c At the royal inauguration, water taken from the confluence of the Ganges and Jumna, from the sacred rivers in all directions and from all oceans, and golden jars filled with the water of the Ganges, or water in which various articles have been immersed, form an essential part of the rites. Unless a person is inaugurated according to the ordinance, he is not entitled to the title of *Rájá*. This inauguration is in fact an oath to govern the kingdom justly, an oath which is taken with a clean body, and with a pure spirit, sitting on a sacred cushion. This inauguration was celebrated with great pomp and *e'clat*. The day before, the destined king and queen had to fast, with a clean body, and with purity of heart, and the royal priest worshipped the deities, for happy termination of the event. On the day of the inauguration, after the king and queen had bathed auspiciously, the royal priest, surrounded with the ministers and the subsidiary princes, made the king and queen touch gems, gold, earth, flowers and other auspicious things. Then the priest conducted them to a hall overhung with a rich awning, and made them sit facing the east, on a flaming jewelled throne, covered with a tiger-skin.

Then he placed sacrificial fire upon a raised ground in front, and performed the *Homa*, reciting *Mantras* from the *Vedas*. Next, the royal priest, accompanied with other priests and virgins, took with a gold-inlaid conch, scented and sanctified waters contained in golden silver, copper and earthen vessels, and brought from various places of pilgrimage. He sprinkled the royal personages with the waters reciting various *Mantras* from the *Vedas*. Auspicious instruments kept playing during the ceremony. Afterwards, the ministers and other principal persons of the kingdom sprinkled the persons of the king and queen in the same manner. Then the royal priest, the ministers, the tributary princes, and virgins decked in ornaments, together painted the fore head of the royal couple with a paste composed of *Aguru* (*Aquilaria agallocha Rox*), *Kastūri* (musk) etc. Then the crown was placed on the head of the monarch, and the emblems of royalty were presented to him. Then after extolling the line of the *Rājā* they were to say to him, "You have become a *Rājā*." Saying this, they offered to his head white flowers, fried grains, *Aksāta*, and other auspicious things. Next, the musicians eulogists, bards, etc., in a sweet voice sang the praises of the *Rājā*, and the dancing men and dancing girls danced gracefully. Afterwards, the *Brāhmins* blessed the king and queen, and the ministers, the feudatory princes and other principal persons of the kingdom, offered him fit presents. Then the king gave gold, kine, cloths, ornaments, lands, to the *Brāhmins*, and after bestowing honours upon the ministers and subsidiary princes and others, he bade all farewell.

St 42.—'वधव्याजस्य' इति परम्परा इति वदन्ति—Kāśīya. the god of war and the tutelary god, was born of Sita with-
out the interferences of the wife. He generated energy born
cast into fire and then received by the Gangā, whence he
sometimes described as son of Arun and Gangā; when born he
was fostered by the Krittikās or Pleiades in number, in order
to suckle whose breasts he man fostered six breasts, and hence he is
called षड्भ्रूवर्ष or six breasted. He is called षड्विंशति because he
was reared by the six Krittikās षड्विंशति नामानि तु षड्विंशति
रिदं कृतं (हरिवंश).

St 45.—'वाल्मीकियर' or the place of Vālmīki. According
to Mr. Cust (Calcutta Review XLV), Vālmīki resided on the
banks of the Jumna, near its confluence with the Ganges at
Allahabad, and tradition has marked a hill in the district of
Banda in Bundelākhund, as his abode. Some actually assert
that he began life as a highway robber, but repenting of his
misdemeanors, betook himself to a hermitage, on this hill, where he
eventually received Sita, when banished by her husband.

St 46.—'मातरि भगवति' &c. See Page 214.

St 48.—'असिपत्रवृक्षम्'. In one of the hell, the 7th in
number, the Bhāgavata Purāna (Skandha V Adhyāya 26th)
prescribes a forest of असिपत्रवृक्ष 'sword leaved trees', which
those who, except in times of adversity, neglect the rites enjoined
by the Vedas and accept doctrines which are not orthodox,
have to enter as a penalty for their heresies'.

St 70.—'निषादनिहास्यजर्मनीकः श्रीकलमापयत यस्य शीब' Ac

According to the Rāmāyana, the word 'Sloka' is derived from S'ōka (sorrow) the first verse ever composed, having been the voluntary expression of Vālmiki's grief at beholding a heron (क्रीच) killed by a fowler. The story thus related:—

"One day at the time of noon the sage Vālmiki went to the river Tamusā (1) for the purpose of ablution. There he saw one of a pair of herons (the male bird) being pierced by a Nishāda and uttered the goddess of speech who suddenly revealed herself to his mind, orderly arranged in an ँनुष्टुप् verse: (2) saying —

‘मा निषाद । प्रतिष्ठा त्वमयम्, शश्वती ममा ।

यत् क्रीचमिद्युनादिक्रमवधौ कामभीष्टितम् । (3)

St. 60 — 'पितृभिः'—The Pitris are progenitors of mankind. They may be called a race of divine beings inhabiting celestial

(1) The river Tamusā or 'Tonsa', rising in the पृथ्वी mountains, and falling into the Ganges.

(2) 'Sloka' or the ँनुष्टुप् metre is found in the Veda. The invention of the Sloka is attributed to Vālmiki, with the object doubtless of establishing his claims to be regarded as one of the earliest and most ancient of Indian poets.

(3) Thus translated by Professor Wilson —

'Hope not, barbarian, length of days to know,
Whose hand could deal so merciless a blow,
One of a harmless pair cou'd thus destroy,
Consigned to death, amidst the thoughts of joy.'

Thus more faithfully translated by Griffiths —

'No fame be thine for endless time,
Because, base outcast, of thy crime,
Whose cruel hand was fain to slay,
One of this gentle pair at j'ay.'

regions of their own. The original Pitris are divided into seven classes, viz. 1. वैराजा, 2. वरुणाचार, 3. वरुण, 4. वरुणाचार, 5. वरुणाचार, 6. सुश्रवा, and 7. वीरवा. The first three orders are without form (अमूर्त) or composed of intellectual not elementary substance, and assuming what forms they please. The other four orders are corporeal (समूर्त) (1) According to a legend given by the Vāyupurānā and the Harivanśa, the first Pitris are the sons of the gods (2) Again, the Vāyupurānā declares the seven orders of Pitris to have been, originally, the first gods, the Vairājas, whom Brahmā, with the eye of Yama beheld in the eternal spheres and also in the grade of gods (3)

(१) 'समेते जयतां येन । मर्त्ये पित्र्यभाः कृता ।

अत्वारो मूर्धिमनी ये जय उषाममूर्तयः' । &c. (हरिवंश)

(२) The gods, having offended Brahmā, by neglecting to worship him, were caused by him, to become fools; but upon their repentance he directed them to apply to their sons, for instruction. Being taught, accordingly, the rites of expiation and penance, by their sons, they addressed them as fathers, whence the sons of the gods are the first Pitris.

(३) 'लौकाः साक्षात्तिका नाम यत्र तिष्ठन्ति मानवाः ।

ते वैराजा इति ख्याता देवानां दिवि देवताः ।

.....चादिदेवा इति ख्याता रुद्राश्चत्वारो महोजसः' । &c

SCHEME OF THE METRES

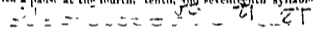
CANTO XIV.

The 14th canto is composed in the metre उक्त्वाति See page 441

The concluding stanza is composed in the metre मन्दाक्रान्ता every foot of which consists of seventeen syllables

मन्दाक्रान्ता, Scheme, - - - - - , - - - - - , - - - - -

with a pause at the fourth, tenth, and seventeenth syllables

नी तां हि त्वा । द श मु ख रि पु । गो प ये मे य द न्या ।

त म्या ष ष । प्र ति कृ ति स खो । यत् क यू ना ज हा र ।

ह ता भो ज । अ व ष वि ष य । प्रा पि या ते न भ र्त्सु ।

सा दु वा र । अ य म पि प रि । आ ग दु ख वि षे षे ।

Handwritten notes or signatures at the bottom of the page.

THE ARGUMENT.

CANTO XIV.

चतुर्दशसर्गे वर्णिता इत्थान्ता यथा,—पुरीषवने रामलज्जयथीः मातममात्म-
 चिरात् पुत्रसभागमेन च जनन्वी, एषंभीकवाक्कल्यादिभावानाम् उच्छ्वास । वद-
 मानां सीतां प्रति श्रुत्य हयस्य खेहसम्भाषणम् । रामस्य अभिषेकः, पुरराजैरस्य
 च रामस्य स्वगणैः सह महीकवमग्रायामयीध्याया प्रवेशः । यात्रायां वधे लज्ज-
 शत्रुघ्नयोः क्षामरञ्जन भरतस्य च ह्यधधारणम् । सीताया, पुरपथे पुरनारीसौ
 साङ्गलिप्रथामः । लङ्कासमरसुहृदां वानरराक्षसानां वामार्थे मञ्जोपचारसम्प्राप्ति-
 गृह्णाणि निर्दिश्य आलेख्यार्थे पिहमन्दिरे च सायु प्रविश्य रामस्य कैकेयीसम्भा-
 षणम् । रामगोष्ठे लङ्कासमरसुहृदां मन्त्र्यातीतमत्तकारलाभः । यथाविधि मन्त्रता-
 नाम् चयस्यादीना मुखात् रामस्य रावणजन्मादिहत्तान्त्वयवणम् । करीण कपीनां
 रत्नकपीन्द्राणां पुषकस्य च यथाविधि विसर्जनम् । भाद्रतु मातसु प्रजासु च
 रामस्य व्यवहारः । सीतारामयोः मर्थागमुखम् । सीतागर्भलक्षणदर्शनेन रामस्य
 हर्षः । गर्भदीहृद पृष्ठवति राम भार्गोरथीतीरतथोवनदर्शनार्थं सीतायां अभि-
 लाषः । सीतादीहृद प्रतिश्रुत्य यथीध्यादर्शनार्थं साकुचरस्य रामस्य प्रामादधर्-
 चारोहस्य, प्रजाता मुखससाज्जदर्शनेन च प्रमोदः । मङ्गलमुद्दिश्य भद्रनामके च
 जनश्रुति पृष्ठवति रामे भद्रस्य सीताचरिते जनापवादकथनम् । तत्पुत्रा
 दलितहृदयस्य रामस्य क्लिक्कस्य विमुटता, ततय सीतापरित्यागमकल्पः । यमुत्र
 नाह्वय रामस्य तदहत्तानकथनं लज्जणे च पृथक् सीताविदामनादर्शनः । सीतां रथ-
 सारोप्य तपोवनदर्शनव्याजिनं लज्जणस्य प्रम्यानम् । रम्यभ्यानदर्शनमुदितां पवा-
 दुर्निमित्तदर्शनविषयां सीतां भीला मौक्त्या लज्जणस्य मन्त्रातरणम् । राजाष्टाव-
 सेन मुक्तिं तया लज्जणयवेन लभमग्रायाय सीतायां निजभाषयित्वा । यमुत्र
 राज्ञि च निर्दिष्टे सीतां विद्याना लज्जणस्यकारि कथनम् । गर्भनाशभयादीं स-
 थात् विरताभिः जननाभिरपि राममेव पतिं लभु दुपर तयपरिव्याप्तं इत्यादि
 उक्तवती सीतां विद्याय स्ते ल, २०० सीतायां लक्ष्मिं पापः । मभिनृष्टाङ्ग-
 षाय निर्दिष्टस्य वाकीकेः हीदनामसारेण सीतां-किं तमनम् । वन्दमान-
 सीताये मृगमांसि च दत्त्वा मुनिं सीताशाननम् । सायभाषमासीत् सीतां लभु
 मद्रुस्य च सीताना तादमीना तदावामार्थं पर्लेखाप्रादानम् । वन्दमाना ता-
 दचर्त्तितरीचान्निरवाया सीताया वन्देन दीहृतावनम् । लज्जणमुखात् सी-
 विवादयुना रामस्य वीदनम् । निरहृतेतमोक्षस्य विमुक्तमहत्तं च राम-
 मन्त्रावनेन चाप्यमन्येनम् । अस्तदावामर्षिक सीतावतिरुतिमयेन च रामेन
 चर्त्तितं अत इति इत्यान्वयवनात् सीतायां हीदनापयसः इति ।

रघुवंशम् ।

पञ्चदश सर्गः ।

हृतमीतापरित्यागः स् रत्नाकरमेखलाम् । -

बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमिव केवलाम् ॥१॥

१ । हृतमिति । हृतमीतापरित्यागः स पृथिवीपालः (१) रामः । रत्नाकरः एव मेखला यस्या तां मार्गवाग इत्यर्थः । केवलाम् एकाम् इत्यर्थः । पृथिवीम् एव बुभुजे ०) भूतवान् । - र. म. घाटिं वीम् (मीता) इत्यर्थः । माऽपि रत्नरघितमेखला । एगिष्ठा कान्ता समाधि व्यज्यते । रामस्य रत्नसुरपरिदहो नास्तीति श्लोकाभिधाद ।

१ । हृतमीतापरित्यागः स रत्नाकर-मेखला । रत्नाकरमेखला यस्या पृथिवीम् एव बुभुजे

१ । हृत मीतायाः परित्यागः यतः स हृतमीतः पृथिवीपालः । केवला पृथिवीम् एव बुभुजे । इति श्लोकाभिधादः ।

१ । कृपा विदग्धा पृथिवीपालः स रत्नाकरमेखला । रत्नाकरमेखला यस्या पृथिवीम् एव बुभुजे । इति श्लोकाभिधादः ।

[१] (१) पृथिवीपालः, यो रत्नाकरः । यस्याः केवला पृथिवीम् एव बुभुजे । इति श्लोकाभिधादः ।

१ । नेहै पृथिवीगतं शोभाके गरिडभाग कश्चिन् वडाकस्येवता इत्ये
पृथिवीकहे लोभ कश्चिच्छे ताभिः सम ।

1. Having abandoned Siva, the lord of the earth began to enjoy the earth alone, begirt all round by the sea, the treasury of all treasures.

लवणेन विलुप्तेज्याः तामिस्रिणा तमभ्ययुः ।
मुनयो यमुनाभाजः शरय्यं शरयाधिपः ॥२॥

२ । लवणेनेति । लवणेन लवणाग्नेन, तामिस्रिणे (१) तस्मिन्
माघादिना स्थिता इत्यर्थः, विलुप्तेज्याः (२) लस्यमाग्न्याः, य
एव शरयाधिपः, यमुनाभाजः यमुनातीरवासिनः मन्थः, शरय्यं (३)
शरयाद्ये स्थितसमर्थे, सं रामं स्थितारम्, अभ्ययुः (४) प्राप्त
यातेर्लट् ।

१ । लवणेन तामिस्रिणे इत्येव ज्ञा शरयाद्ये यमुनाभाजः मन्थः इति
तम अभ्ययुः

२ । लवणाग्नेनाग्नेः यमुनाभाजः यमुनातीरवासिनः विलुप्तेज्याः यमुना
भाजः शरयाद्ये स्थितसमर्थे इत्यर्थः शरयाद्ये यमुनाभाजः मन्थः इति

३ । यमुनातीरवासिनः यमुनातीरवासिनः यमुनातीरवासिनः यमुनातीरवासिनः
यमुनातीरवासिनः यमुनातीरवासिनः यमुनातीरवासिनः यमुनातीरवासिनः
यमुनातीरवासिनः यमुनातीरवासिनः यमुनातीरवासिनः यमुनातीरवासिनः
यमुनातीरवासिनः यमुनातीरवासिनः यमुनातीरवासिनः यमुनातीरवासिनः

४ । लवणेनेति । लवणेन लवणाग्नेन, तामिस्रिणे (१) तस्मिन्
माघादिना स्थिता इत्यर्थः, विलुप्तेज्याः (२) लस्यमाग्न्याः, य
एव शरयाधिपः, यमुनाभाजः यमुनातीरवासिनः मन्थः, शरय्यं (३)
शरयाद्ये स्थितसमर्थे, सं रामं स्थितारम्, अभ्ययुः (४) प्राप्त
यातेर्लट् ।

4 The descendant of Kikutsaha promised to remove the wrongs, for, it is for the sake of maintaining Dh. rna (धर्म-moral and religious merit), that Vishnu appears incarnate on earth

ते रामाय वधोपायमाचम्युर्विवुधद्विषः ।

दुर्जयो लवणः शूली विशूलः प्रार्थ्यतामिति ॥५॥

५ । ते इति । ते मुनयः, रामाय विबुधद्विषः (१) सुरारो-
लवणस्य, वधोपायम् आचम्युः । लुनातीति लवणः । नन्द्यादि-
त्वात् न्युः । (यथा नन्दयति इति नन्दन्) । तत्रैव निपातनात् सत्वम् ।
लवणः शूली (२) शूलवान् दुर्जयः (३) अक्षयः किन्तु विशूलः शूल-
रहितः, प्रार्थ्यताम् अभिगम्यताम् । 'याचञायामभिधाने च प्रार्थना
व्ययते बुधैः' इति केशवः ।

५ । ते रामाय वधुपरिव वधोपाय माचम्युः लवणः शूली लवण-
(किन्तु) विशूलः प्रार्थ्यताम् इति ते वधोपायः पापवधः शूलः (वधः) दाह-
वधः, इति वाच्योत्तरम् ।

६ । 'दुर्जयो लवणः शूली' इति - सुरा इत्येव लवणीयं देवाः लवणदेवान्
अनेकं शूलं कथं - अहं हि देवि च लवणदेवताः तत्र शूलं च लवणं च लवण-
दाहः । न च लवणं दाहदेवः अहं देवताः इति । अल्लोकात्तत्र लवणी अक्षयनी च
लवणदेवताकाम् लवणी लवणीं वदन् इति । च लवणं च लवणं च लवणं
दुर्जयोः अभिधातुं सुमन्त्रे । अथवा अल्लोकात्तत्र लवणी अक्षयः । इति
'विशूलः शूलरहितः' - इति च लवणं शूलरहितं लवणं इति च लवणं च लवणी-
लवणे । अत्र 'प्रार्थ्यताम्' इति अभिधानं हेतुद्वयं च लवणं च लवणी-
लवणे ।

[५] (१) विबुधः प्रोक्तः, 'वधुः १५ १५०' 'वधुः १५ १५०' इति । (२) शूल-
रहितः इति च । (३) इति च । (४) इति च । (५) इति च । (६) इति च । (७) इति च । (८) इति च । (९) इति च । (१०) इति च । (११) इति च । (१२) इति च । (१३) इति च । (१४) इति च । (१५) इति च । (१६) इति च । (१७) इति च । (१८) इति च । (१९) इति च । (२०) इति च । (२१) इति च । (२२) इति च । (२३) इति च । (२४) इति च । (२५) इति च । (२६) इति च । (२७) इति च । (२८) इति च । (२९) इति च । (३०) इति च । (३१) इति च । (३२) इति च । (३३) इति च । (३४) इति च । (३५) इति च । (३६) इति च । (३७) इति च । (३८) इति च । (३९) इति च । (४०) इति च । (४१) इति च । (४२) इति च । (४३) इति च । (४४) इति च । (४५) इति च । (४६) इति च । (४७) इति च । (४८) इति च । (४९) इति च । (५०) इति च । (५१) इति च । (५२) इति च । (५३) इति च । (५४) इति च । (५५) इति च । (५६) इति च । (५७) इति च । (५८) इति च । (५९) इति च । (६०) इति च । (६१) इति च । (६२) इति च । (६३) इति च । (६४) इति च । (६५) इति च । (६६) इति च । (६७) इति च । (६८) इति च । (६९) इति च । (७०) इति च । (७१) इति च । (७२) इति च । (७३) इति च । (७४) इति च । (७५) इति च । (७६) इति च । (७७) इति च । (७८) इति च । (७९) इति च । (८०) इति च । (८१) इति च । (८२) इति च । (८३) इति च । (८४) इति च । (८५) इति च । (८६) इति च । (८७) इति च । (८८) इति च । (८९) इति च । (९०) इति च । (९१) इति च । (९२) इति च । (९३) इति च । (९४) इति च । (९५) इति च । (९६) इति च । (९७) इति च । (९८) इति च । (९९) इति च । (१००) इति च ।

ति नाम सायंभवेत्, रामः इति मत्वा एव शत्रुघ्नं स्वस्वभावे प्रेरयामास
इति विशदार्थः ।

७। कनकस्य इन्द्रमन, शक्रस्य मासि शक्रस्य शत्रु गार्भक करिनेन रलिदाहे
एव तेहे इविगणेर दिडार्थे शक्रसुके आयेन करिनेन ।

6 To secure the peace of the hermits. Rāma then gave
his commands to S'atrughna as if for the purpose of justifying
his name by killing an enemy

यः कश्चन रघूणां हि परमेकः परन्तपः ।

अपवाद इवोत्सर्गं व्यावर्त्तयितुमीश्वरः ॥७॥

७। रामस्य स्वयमप्रयागे हेतुमाह. य इति । हि यस्मात्.
राम् शत्रून् तापयतीति परन्तप (१) । दियत्परयीक्षापेरिति
इष्यत्ययः, खिचि ऋक्ष इति ऋक्ष । रघूणां मध्ये यः कश्चन एक,
अपवादः (२) विशेषशास्त्रम्, उत्सर्गं (३) सामान्यशास्त्रम् इव, पर
त्तु, व्यावर्त्तयितुं बाधितुम्, ईश्वर समर्थ । अतः शत्रुघुमेवा-
देदंशेति पूर्वैर्यान्वयः ।

७। हि (यस्मात्) परन्तप रघूणा य कश्चन एक, अपवाद एतत्सर्गम् इव
ए व्यावर्त्तयितुम् ईश्वरः ।

७। ननु कथं तादृशदृष्ट्यंशशत्रुघ्ने स्वयमवस्था कश्चिद् शत्रुघ्नं प्रेषयामास,
तादृश इति । यथाह विश्वेश्वरस्य सामान्यशास्त्रस्य निराकरणे समर्थं, तथा
विश्वेश्वरस्य कश्चिन् एक एव (ईश्वरी वा केश्वरी वा) एवो निराकरणे समर्थ
इति विशदार्थः । 'अपवाद इवोत्सर्गम्, &c - एतत्सर्गम् इति समर्थम् सामान्य
शास्त्रं, यथा, - 'मा इह भ्याम अस्मावि भूताः न' इत्यादिदृश्यम् । अर्थापत्ते इति
विशदार्थः विश्वेश्वरस्य, यथा, - 'अः' एवोत्सर्गम् इत्यादिदृश्यम् । मा

[७] (१) पर enemy, तत् to I am, (विषयः अथ अर्थात्) (१) अथ, एव
0 amak, अर्थात् (१) अर्थात्, एत, to out अथ अर्थात्

हिंसादित्यादिसामान्यशास्त्रेषु प्राणिमात्सृष्टिसानिधिषः अत्र गम्यते, नातालभेतेष्वपि विशेषशास्त्रेषु च यज्ञीयगवादिबधरूपः वैदिकहिंसाविधिः अत्र गम्यते । अत्र विशेषशास्त्रीको वैदिकहिंसाविधिः सामान्यशास्त्रीकं प्राणिमात्सृष्टिसानिधिष बाधते । एवमन्यत्रापि विशेषविधिः सामान्यविधिं बाधते ; अतएवोक्तं,—‘सामान्यविशेषो भेदो विशेषविधिर्बलवान्’ इति । ‘व्यावर्तयितुम्’,—बाधितुम्, बाधय एतदर्थे पक्षे विषयसङ्घोषरूपः, ‘विषयसङ्घोष एव बाधः’ इत्याचार्यः । पूर्वोक्तस्य निधिषशास्त्रस्य वैदिकहिंसापरिहारेण लौकिकमात्रे व्यवस्थापनात् विषयसङ्घोष इति । अत्र दिगन्तरे,—‘यथा एतस्यै कर्षणम्’ इत्यादिसामान्यविधिं विशेषरूपवाटः आसीत्तुपक्षे, के इत्यादि विशेषविधिः कृतः तथा इत्यर्थः । अत्रुक्तं श्रीको यथा कुमारे,—‘लक्ष्मणतिष्ठा प्रथमं यय किं चलन्तरेः । अथादौरवोः सर्गा कृतव्याघ्रस्य परे’ ॥ इति ।

१ । वेचन विशेष भाष्ये नामाले भाष्येन निराकरणे नमर्थ, उच्यते, अत्रुक्तं पत्रे जेठे रघुनन्दनगणेश अर्थोपेते केहे एकवहीहे अत्रुक्त निराकरणे नमर्थ ।

7 Any persecutor of enemies among the Raghus can alone put out a foe in the same way as a special rule puts out a general one.

अयजेन प्रयुक्ताशीस्ततो दाशरथी रथी ।

ययौ वनस्थलीः पश्यन् पुष्पिताः सुरभीरभीः ॥८८॥

८ । अयजेनेति । ततः, अयजेन रामेण, प्रयुक्ताशीः क्षताशी-
वांशः, रथी, अभीः निर्भीकः, दाशरथिः, पुष्पाणि आसां सज्जातानि
पुष्पिताः (१), सुरभीः (२) ध्यामोदमानाः, वनस्थलीः पश्यन् ययौ ।

८ । ततः अयजेन प्रयुक्ताशीः, रथी अभीः दाशरथिः पुष्पिताः सुरभी-
वनस्थली पश्यन् ययौ ।

[८] (१) पुष्प flower, इतच्. अर् (२) सु well, रम् to begin इत्
अर् (इतोवाक्ये).

८। बाष्पाभारम्,—प्रयुक्तमिवा रदिना अभिया दामरदिना वनस्यसौः
व्यस्ता येते इति ।

९। प्रयोत्सुकसि रामः शत्रुघ्राय चाग्रोर्थादं प्रयुयुजे, ततश्च निर्भीकः
दुःखः रदमाद्यस्तु कुटुम्बोभितान् सीरभसुवासितान् रम्यान् वनीह्वैमान् पश्यन्
जयाम, इति विग्रहायेः ।

१०। अनन्तर, अग्रव आनोर्थात् आशोक करिले पर, वनरवतवर् निर्द्वर शत्रु
पारोहये कुहवपोठित व्वाहित वनहृदिसकल वेषिठे वेषिठे गवन करिठे
पणिलेन ।

8. Then, having received blessings from his eldest brother,
the fearless son of Dasaratha ascended a chariot and drove on
looking at forests full of the fragrance of flowers

रामादेशादनुगता सेना तस्यार्थसिद्धये ।

पश्चादध्ययनार्थस्य धातोरधिरिवाऽभवत् ॥६॥

६। रामेति । रामादेशात् अनुगता सेना (१), तस्य शत्रु-
घ्नस्य, अध्ययनम् अर्थः अभिधेयः यस्य तस्य । धातोरिदध्ययन इत्यस्य
धातोः (२), पश्चात् अधिः उपसर्गः इव, अर्थसिद्धये प्रयोजनसाधनाय
इत्येवञ्च, अन्यत्र अभिधेयसाधनाय, अभवत् । “अर्थोऽभिधेयैवस्तु-
प्रयोजननिवृत्तियु” इत्यमरः । यथा इतिज्ञावध्युपसर्गे न अभि-
धरत इति न्यायेन अध्युपसर्गः स्वयमेवाप्येवाधकस्य धातोः सन्निधि-
मात्रेणोपपन्नोति, सेनापि तस्य तद्वत् इति भावः ।

६। रामादेशान् अनुगता सेना तस्य, अध्ययनार्थस्य धातोः पश्चात् अधि-
इव अर्थसिद्धये अभवत् ।

६। यथा अदादिनदीय इन्द्रायु (इत् अन्वयमे इति इत् धातु) उपसर्ग

[६] (१) सि to bind, नञ् and टाप् aff. (२) धा to kill, दुन् aff
(नदी).

निरपेक्षतया एव अशुभनक्षत्रम् चर्षे माधयति, अथिः उपसर्गेषु तदर्थकं
 उपकर्तुं त धातुं शिल्पम् अनुवर्त्तते, शतुधोऽपि तथा सेनानिरपेक्षतया ।
 शत्रुजननक्षत्रं प्रयोजनं माधयितुं शक्नोति, मीना तु तस्य तत्प्रयोजनकारणं
 उपकर्तुं तम् अनुवर्त्तते च, इति विशदार्थः । नहि द्यौःसन्तान्न तस्य शत्रुविषयं
 परापेक्षा इति भावः । उरुच द्वितीयसर्गे,—‘न चान्तमस्य शरीररथा मरीचि-
 युता हि मनोः प्रसृतिः’ इति । तस्य च प्रथमसर्गे,—‘मीना परिच्छेदस्य न
 मीनार्थसाधनम् । शान्तिवक्रुण्डिता बुद्धिर्नीची धनुषि चातता’ इति । ‘ददा
 धातुरूपसर्गे न व्यभिचरति उपसर्गेषु धातु व्यभिचरति एवमादि महाभाष्यं
 धातोरेव अर्थत्वात् उपसर्गे सद्योतकत्व’ निरुपाधि’ इति दिनकरः । ‘तामार्थ
 दत्तपद सेनाङ्गं तस्य निद्वये’ इति वल्लभः पठति ।

१ । येन (ईद) शत्रुः अशुभनक्षत्रं अर्थे नाने नदर्शयते ७ “ अर्षि
 एते उपसर्गं निता छाहाय अशुभनक्षत्रे, एतन्नि पञ्चमः वरः शत्रुनाशकः
 एतौबनेनः नामने नदर्शयते ७ सेना दानेन आनेन ईहाय अशुभनक्षत्रे ।

9. (Although he was able himself to accomplish his object
 yet) an army followed him at the command of Rām, in the
 same way as the root ‘इङ्’ although itself implying ‘अशुभन’
 (study) is (invariably) preceded by the prefix ‘अधि’.

आदिष्टवत्मा मुनिभिः स गच्छंस्तपतां वरः ।
 विरराज रघुप्रष्ठैः वालखिल्यैरिवांशुमान् ॥१०॥

१० । आदिष्टेति । रघुप्रष्ठैः (१) रघोऽयगामिभिः । प्रष्ठोऽ
 यगामिनीति निपातः । मुनिभिः पूर्वोक्तैः, आदिष्टवत्मां निर्दिष्ट-
 मार्गैः, गच्छन्, तपतां देदीप्यमानानां मध्ये वरः श्रेष्ठः, सः शत्रुघ्नः,
 वालखिल्यैः (२) मुनिभिः चांशुमान् स्वयं इव, विरराज । तेषां
 रघुप्रष्ठा इत्यनुसन्धेयम् ।

[१०] (१) रघु car, 'end प्रष्ठ from प्र pre-eminent, स्या to star.
 aff (२) वाल boy, विल a name of Brahmā, यत् aff. (विहण

१० । रघुपतेः मुनिभिः आदिष्टवर्णा गच्छन् तपता वरः, सः (शत्रुघ्नः) बालविलम्बे चञ्चमान् इव विरराज ।

१० । वाक्यान्तरम्.—आदिष्टवर्णा गच्छता तपता वैरिण तैम चञ्चमता इव विररेज, इति ।

१० । तेजस्विना श्रेष्ठ मूर्ध्नि यथा मरयेन गच्छन् पुरीशासिभिः सहाप्रभावेः बालविलम्बे दर्शितमार्गं, सन् शोभते, तेजस्विना श्रेष्ठ, शत्रुघ्नोऽपि तथा रतेन गच्छन् पुरीशासिभिः सहाप्रभावे यमुनातीरवासिभिर्मुनिभिः दर्शितमार्गं, सन् प्रथमं, इति विज्ञेयार्थः । 'तपता वरः'.—शत्रुघ्नपते, तेजस्विना जनानां वरः श्रेष्ठ, सत्प्रातिरिक्तप्रभाव इत्यर्थः । मूर्ध्निपते, तपता तेजस्विना चन्द्रमण्डलादि-ज्योतिःपदार्थानामिति यावत्, वर श्रेष्ठः । 'रघुपते',—मुनिपते, शत्रुघ्नरथाश-वासिभिः, पञ्चानरे मन्थरयायनासिभिः । वातरहसः मूर्ध्निपतरक्षका बाल-विलम्बा मेव प्रदर्शयतीकृष्येत मूर्ध्निप रथाशे धावन्ति इत्यात्म । पुलक्यकन्यायां सप्रथमं क्रती पठितसहस्रसंज्ञका अङ्गुलीद्वयप्रमाणा ऊर्ध्वरेतसः अथवा बाल-विलम्बा, यथा मार्कण्डेये—'क्रतीथ सप्ततिभास्यां बालविलम्बाननूयत । पठितानि सप्तशानि अथानामुर्ध्वरेतमान्' इति । तेषां सौररथरथस्य यथा विश्वपुराणे,— 'बालविलम्बाननूयैव परिवार्य सप्तशाने' इति । यथा च भागवते,—'बालविलम्बा सप्तशानि पठितान् ऊर्ध्वरेतमान् । पुरतोऽभिमुख यानि सुवनि सुतिभिर्विभुम्' इति ।

१० । तेजस्विनेषु जेई मरुपु वनन करिके जागिलेन, आर मुनिपन ऊँकार-रथेः अथे अथे नथ वेधाईयां ठगिलेन, वोर हईल येन, तेजस्विनेषु मूर्ध-निपते ऊँकारेहन, आर बालविल-मुनिपनि मूर्ध्निपते अथे अथे ठगिलेहन ।

10 With those hermits walking before his car, shewing the way. S'atrughna, foremost among the powerful, looked like the sun in his chariot, the first of luminaria, preceded by Balaahilyas.

मरुपु' अथयानि, विलम्बा, बाला उर्ध्वरेतमान् बालविलम्बाः ये विलम्बा मरु-पुरा) Divine sages of the size of the thumb, sixty thousand of whom were produced from the hair of Brahm's body

११ । तस्यामिव यामिन्याम् अस्य अन्तर्वन्दी प्रजावती, पितृः सम्पन्नो कीदृ
दृष्टौ इव, सुती चतुत् ।

१२ । वायानारम्,—अन्तर्वन्द्या प्रजावत्या सुती चतुत्वाताम्, इति ।

१३ । 'तस्यामिव यामिन्याम्',—अनुष्ठुः यं राधिं तत्र उचितः तस्मान्न
राज्ञी, इत्यर्थः । 'सम्पन्नो कीदृदृष्टौ राजशक्तिद्वय सूते तथा स्यान्वी गुणवती सीमा
भूमिः सर्वान्नसम्पन्न राजपुत्रद्वय सूतवती, इति विशदयार्थः । यथा भूमिगुणं
सर्वसुखस्यसम्पन्न राजपुत्रद्वय सूतवती, इति विशदयार्थः । यथा भूमिगुणं
राष्ट्रीत्कर्षः तथा प्रसूतिगुणेन प्रसूतीत्कर्ष इति भावः; उक्तञ्च कामन्दकेन,—
'भूगुणैर्वर्द्धते राष्ट्रं तद्वहसिर्नृपवडये । तस्माद् गुणवती भूमिं भूयै भूयानु कार
येत्' ॥ इति ।

१० । नेहे इमनीऽउहे नञ्पुत्र गडिणी जाडुवारा गीडा इरेडि पूड उवा
करितेन, येन भुविती कोण उ मरेडरे विगवानेन करितेन ।

13. On that very night, his brother's wife who was
ancient, gave birth to two sons (सम्पन्नो : e. of perfect make
and noble physiognomy), in the same way as the (well ruled)
earth gives birth to a full treasury and strong sceptre of
command.

सन्तानथवणाद् भ्रातुः सौमित्रिः सौमनस्यवान्
प्राञ्जलिर्मुनिमामन्ता प्रातर्युक्तरथो ययौ ॥१४॥

१४ । सन्तानेति । भ्रातुः ज्येष्ठस्य, सन्तानथवणाद्धेतोः, सौम-
नस्यवान् (१) प्रीतिमान्, सौमित्रिः शत्रुघ्नः, प्रातः युक्तरथः सन्-
रथः सन्, प्राञ्जलिः क्षताञ्जलिः, मुनिम् ध्यामन्ता ध्याष्टव्य, ययौ ।

सन्तानमय विधीयते, ततश्च सन्तानेति इति लोपः । (१) सू to produce,—सूते ।
चतुत्, चतुत्वाताम्, चतुत्वात् । &c. असीष्ट-असिष्ट । &c. सुपदे । &c. कर्षणे,
सूयते । अन्नादि । &c.

[१४] (१) सुमनस् content, ध्यष्ट् aff., and सन्तानेति

१३ । धानुः सनातनस्यवात् सीमनस्यवात् सीमित्तिः प्रातः युक्तस्यः (सन्)
 अस्तिः सुनिम् आमन्त्रय यदी । सीमनस्यवता युक्तस्यैव प्राञ्चलिना सीमित्तिवा
 ये, इति बाष्पान्तरम् ।

१४ । ज्येष्ठस्य कुलप्रतिष्ठाभूतं पुत्रद्वयं जातमिति श्रुत्वा प्रफुल्लितदयः शशुघ्रः
 ततः कृताञ्जलिः वाञ्छीकिः यदाविधिं गमनानुष्ठां लब्ध्वा सत्त्वं रथम् आरुह्य
 तस्ये, इति विशदाह ।

१५ । श्रुतिश्रोतवत् जातारं पूज-कथं ज्वरने अकूतवत् इहेहा, अलाट उडा-
 निगुटे श्रुतिके नद्यावन करिडा इथात्रोहणे गयन करिलेन ।

15. Feeling intensely delighted on hearing of the birth of
 his brother's sons, the son of Sumitrā, bowed to the sage at
 break of day with clasped hands, and went away in his car.

स च प्राप मधूपघ्नं कुम्भीनस्याश्च कुञ्जिजः ।

वनात् करमिवादाय सत्त्वराशिमुपस्थितः ॥१५॥

१५ । स चेति । सः शशुघ्रश्च, मधूपघ्नं (१) नाम लवणपुरं,
 प्राप, कुम्भीनसी (२) नाम रावणस्यैव तस्याः कुञ्जिजः (३) पुत्रः
 लवणस्य, वनात् करं बलिमिव, सत्वानां प्राग्भिनां राशिम् आदाय
 उपस्थितः प्राप्तः ।

१६ । सः च मधूपघ्नं प्राप कुम्भीनस्याः कुञ्जिजश्च वनात् करम् इव सत्-
 त्वराशिम् आदाय उपस्थितः ।

१७ । शशुघ्रो लवणपुरं यावदेव प्रपेदे तावदेव लवणोपि अभस्यं प्राञ्च
 मधुघ्नवनात् सगृह्य तत्राययी, इति विशदाहः । 'स च कुम्भीनस्याः च' इति
 वकारद्वयं शशुघ्रस्य-लवणायमनयो-अबिलम् एवयति ; अबिलम्भेन च शशु

[१५] (१) may the demon, and उपघ्न shelter, &c. from उप, जन्
 to go, &c. च aff. (मधुदेवस्य उपघ्न आनव.) (२) कुम्भी a pitcher, and
 कुञ्जि from नासा nose, कौप् aff.; having wide nostrils (३) कुञ्जि
 womb, जन् to be born, च aff.

घ्न्य कार्यमिद्विः अदूरवर्तिनीति गम्यते ; तथा च प्रथमसर्गे,—‘अदूरवर्तिनी
सिद्धिं राजन् विगणयाम्बनः । उपस्थितेय कस्यापी नाधि कीर्त्तित एव शतं ।
इति । एवञ्च दशमे,—‘ते च प्रापुरुदन्वन नुबुधे चादिपूरुषः । पञ्चाक्षरी
भविष्यन्त्या. कार्यसिद्धेर्हि लघुशम्’ इति । ‘वनात् करनिवादाय’ ६०—
यया कथित् राजा स्वाधिकारात् स्वभागधेय कर सगृह्णाति तथा सीऽपि, रावसः
स्वाधिकृतात् वनात् कररूप प्राणिनिधय संजयाह, इत्यर्थः ।

१० । त्रिनिष्ठ मधुपधुनामक नवनपूत्रे पिशा उपहित इहेनेन, कुञ्जीनरीः १३३
नवनपु वन इत्तु कवेर छात्र आपित्राभि मः३३३ वत्रिशा उपहित इहेन ।

15 Lavana the son of Kumbhīnāsi came from the forest
with a large number of animals as his tribute, just at the time
when Sātrughna arrived at the city Madhūpaghna

धूमधूमो वसागन्धी ज्वालावभ्रुशिरोरुहः ।

द्राव्याङ्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः ॥१६॥

१६ । धमेति । किम्भतो लवणः ? धूमः इव धूमः (१) कृष्ण-
लोहितवर्णः । “धूमधूमलौ कृष्णलोहिते” इत्यमरः । वसागन्धः
हृन्मेदोगन्धः सः व्यस्यान्तीति वसागन्धी । “हृन्मेदस्तु वसा वसा”
इत्यमरः । ज्वालाः (२) इव बभ्रवः (३) पिशाङ्गाः शिरोरुहाः (४)
केशाः यस्य सः तथोक्तः । “विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुः स्यात्
पिङ्गले त्रिषु” इत्यमरः । क्रय्यं मांसम् व्यदन्ति इति क्रय्यादः (५)
राक्षसाः तेषां गणः एव परीवारः (६) यस्य सः तथोक्तः. एतद्व

[१६] (१) धूम smoke, रा to get, क aff. (पृषीदरादित्वात् हाय्) ।
(२) ज्वल् to blaze, च aff. टाप् fem. aff. (३) बभ्रु, from ब्र to fill, उ aff.
and the initial repeated. (४) शिरम् head, रुप् to grow, च aff.
(५) कृष्ण flesh, अद् to eat, षिट् aff. (कथ्यम् चामभासम् चानि इति षिट्
विट् प्रत्यय) (६) परि around, ष to cover, च्च् aff., and the final of

रहितं, तं लवणम्, आसाद्य रुरोध (१) ।- तथाहि, रन्ध्रप्रहारिणो
 रन्ध्रप्रहरणशीलानाम्, अयश्रुत्तैवात्र रन्ध्रम् । जयः सम्मुखीनः (२)
 हि सम्मुखस्य दर्शनः हि । यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः ख. द्वि
 खप्रत्ययः । अधिकारलक्ष्योऽर्थस्तु दुर्लभ एव ।

१७। लक्ष्मणानुजः अपश्यत् तम् आसाद्य रुरोध, हि (तथाहि, रन्ध्रप्रहारिणो
 त्रयः सम्मुखीनः । लक्ष्मणानुजेन (सः) रुरोध इति वाच्यान्तरम् ।

२०। शत्रुघ्नः तदानीं त राघवस्य शूलरहितं दृष्ट्वा 'दुर्जेयो लवणः दृष्टो'
 इत्यादि मुनिवाक्यं श्रुत्वा तं ततश्चणमेव अभियुक्तवान् । यीहि शचीः प्रमादज्ज्ञानं
 दृष्ट्वैव तं प्रहरति स भुवमेव विजयं लभते, इति विश्वासः । अत्र, लवणम्
 शूलरहितरूपं प्रमादं दृष्ट्वैव तं अभियुक्तवान् शत्रुघ्नः तमवश्यमेव अजितं
 भवितुम् । तथाच कामन्दकः—'अणनापि प्रविश्यातिं विद्वेषे बलवत्तरम् ।
 निःशेषं सज्जयेद्वाट्टं पानपात्रमिषोदकम्' ॥ इति ।

११। तत्र शूल, तत्र एकं मूलविशिशिष्टं देविडा उहाके आकृष्टं करिणम्,
 काटं, रीहाडा मरुतं द्विषं बुभिडा उहाके अहाड करिणम् प. देव, सत्र उं हरिणम्
 तदुत्तरं ३ ।

17 Seeing Lavana without his trident, the younger
 brother of Lakshmana attacked him. Victory lies in front of
 him who attacks at the weakest point.

नातिरय्याप्तमालव्यं मत्कुक्षेरव्यं भोजनम् ।

दृष्ट्वा त्वमसि मे धात्रा भोतेनेवोपपादितः ॥ १८ ॥

१८। अथ मुकुक्षेः भोजनं न प्रतिपश्यामि चामस्य भोतेन इव धात्रा
 दिव्यं मे त्वम् उपपादितः असि । तथा उपपादितेन भुषते इति वाच्यान्तरम् ।

(१०) (१) दृष्ट्वा abstract. ३०—दृष्ट्वा । अथ मुकुक्षेः भोजनं न प्रतिपश्यामि चामस्य भोतेन इव धात्रा दिव्यं मे त्वम् उपपादितः असि । तथा उपपादितेन भुषते इति वाच्यान्तरम् ।
 (२) (१) अथ मुकुक्षेः भोजनं न प्रतिपश्यामि चामस्य भोतेन इव धात्रा दिव्यं मे त्वम् उपपादितः असि । तथा उपपादितेन भुषते इति वाच्यान्तरम् ।

१८। यतीत्येवमया पुत्रस्य, चादारी न खञ्जः कृतचेत् कोपेन सृष्टिमवर्षं
 इत्येवम् इति भीत इव विधाता मम भोजनार्थं तामस्य प्रेरितवान्, इति रिम्
 शब्दः । अस्य श्वपशुशस्त्रम् अन्तरङ्गीकृतं अन्वयः ।

१९। "दुःखि क्वचित् क्वचित् देवदेव नमोऽस्तु त्वाहाव 'दुर्लभं वाहे देविना विधाता
 च नः शिवाहे उपायः कश्चिद्विधाते इत्येवम्" ।

18' "Seeing that my materials for repast this day will be
 insufficient, it seems that the divine ordainer has through fear,
 fortunately brought you in my way."—

इति सन्तर्ज्यं शत्रुघ्नं राक्षसस्तज्जिघांसया ।

प्रांशुमुत्पाटयामास मुक्तास्तम्बमिव द्रुमम् ॥१८॥

१८। १८। नेति । इतीति । राक्षसः स्वयम् । अथ सतकृपे,
 भुञ्जते इति भोजनं भोज्यं मन्त्रादिषु नातिदुर्लभम् (१) इत्यति
 समयम्, आनस्य दृष्ट्वा, भंतिव इव धात्वा दिष्ट्वा वा मन्त्रेण, ये
 तम् उपपादितं कल्पितं क्वचित् इति इत्येवम् अन्वयः । अन्वय
 इत्येवम् अर्थात् (२) इत्येवम् इति इत्येवम् इत्येवम् इत्येवम्
 इत्येवम् इत्येवम्, उत्पाटयामास ।

रहितं, तं लवणम्, आसाद्य रुरोध (१) । : तथाहि, रन्ध्रप्रहारिण
 रन्ध्रप्रहरणशीलानाम्, अपमूषतैवात्र रन्ध्रम् । जयः सम्मुखीनः (२)
 हि सम्मुखस्य दर्शनं हि । यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः ख इति
 खप्रत्ययः । अधिकारलक्ष्योऽर्थस्तु दुर्लभ एव ।

१७। लक्ष्मणानुजं अपमूष तम् आसाद्य रुरोध, हि (तथाहि, रन्ध्रप्रहारिण
 जय सम्मुखीनः । लक्ष्मणानुजेन (सः) रुरोधे इति वाच्यान्तरम् ।

१७। शत्रुघ्नं तदानीं त राघवस्य शूलरहितं दृष्ट्वा 'दुर्लभो लवणः इती'
 इत्यादि मुनिवाक्यं श्रुत्वा त ततश्चणमेव अभियुक्तवान् । यीहि शत्रोः प्रमादस्तै
 दृष्ट्वै त प्रहरति स धुवमेव विजयं लभते, इति विशदार्थः । अत्र, शूलर
 शूलराहिरूप प्रमाद इष्ट्वै त अभियुक्तवान् शत्रुघ्नः तन्मद्यमेव उच्यते
 मूषितम् । तदाच कामन्दकः—'अनापि प्रविश्यादि द्विष्टे ख लवणम् ।
 निःशेषं मन्त्रघेनाह पानपात्रमिषोदकम्' इति ।

१७। लक्ष्मणानुजं, जयः एकं मूषितं इति (२) 'विश्वं आशाकं आशकं अशाकं
 आशाकं, अशाकं अशाकं अशाकं अशाकं अशाकं अशाकं अशाकं अशाकं अशाकं
 अशाकं' इति ।

17 Seeing Lavana without his trident, the younger
 brother of Lakshmana attacked him. Victory lies in fr at
 him who attacks at the weakest point.

नातिपर्याप्तमालव्य मत्कुचेरद्य भोजनम् ।

दिष्ट्या त्वन्नसि मे धावा भोतेनैवोपपादितः ॥१८

१८। अद्य मत्कुचेः भोजनं न कतिपर्याप्तम्, आलव्य भोजनं इव धा
 दिष्ट्या मे तन्नं उपपादितः सति । तथा उपपादितेन भोजनेन तन्नं उपपादितं

[१७] (१) कश्चिद् obstruct. ५३—इति

श्रीरघु, १८० इति, अशाकः । ५३. अशाकः ।

५३. ५३—(१) कश्चिद् obstruct. ५३. अशाकः ।

he tree in pieces before it reached him (चलरा lit.—mid way) it did not on his body; the pollen of its flowers only fell on him.

विनाशात् तस्य वृक्षस्य रक्षस्तस्मै महोपलम् ।
प्रजिघाय कृतान्तस्य मुष्टिं पृथगिव स्थितम् ॥२१॥

२१ । विनाशादिति । रक्षः लवणः, तस्य वृक्षस्य विनाशा-
दतोः, महोपलं महान्तं पाषाणं, पृथक् स्थितं, कृतान्तस्य यमस्य,
मुष्टिम् (१) इव । मुष्टिशब्दो द्विलिङ्गः । तस्मै प्रजुघाय प्रजि-
घाय (२) प्रहितवान् ।

२१ । एष तस्य वृक्षस्य विनाशात् महोपल पृथक् स्थितं कृतान्तस्य मुष्टिम्
इव तथै प्रजिघाय ।

२१ । वाचालरम्,—रक्षसा महोपल पृथक् स्थित कृतान्तस्य मुष्टिरिव
प्रजिघाय, इति ।

२१ । वाचम त महावृक्षं द्विष्टं दृष्ट्वा यममुष्टिभीषणी महतोऽपि तद्
वधाय निषिद्धेय । पिण्याकारत्वात् विपुलत्वात् क्षतिवर्जितत्वात् महावृक्षत्वात्
महोपलस्य यममुष्टिसाम्यम् । केवलभेदमुष्टं साहस्यर्थात्तत्राप्येवम् इति उक्तम् ।
'इष्टम्'—अस्यभावेन, यममुज्जात विपुली भूत्वा स्थितम् इति वाचम् ।

२१ । वाचम, जेहे दुक विष्टे इति (विष्टः, वृष्टः इति) मुष्टिं इति वाचम् ।
विष्टः इति वाचम् इति निरूपणं कर्तव्यम् ।

21. In consequence of the destruction of the tree, the
demon flung at S'atrughna a huge stone which was like the fist
of the king of Death separately cast.

[२१] (१) मुष्टिं लक्ष्मी, विष्टं इति (विष्टः, वृष्टः इति) मुष्टिं इति वाचम् ।
विष्टः इति वाचम्, विष्टः इति (विष्टः, वृष्टः इति) मुष्टिं इति वाचम्,—इति वाचम् ।
विष्टः इति वाचम् ।

इति । सव्येतरं बाहुम्, उद्यम्य, एकः तालः तदाख्यवृत्तः यस्मिन्
स. एकतालः, उत्पातपवनेन प्रेरितः गिरिः इव, तं शत्रुघ्नम्
उपाद्रवत् (२) अभिद्रुतः ।

२२ । निशाचरः दक्षिणं दीः उद्यम्य एकताल उत्पातपवनप्रेरितः गिरिः
इव तम् उपाद्रवत् ।

२३ । एकतालैव उत्पातपवनप्रेरितेन गिरिणा इव निशाचरेण स' उपाद्रु-
त इति बाध्यान्तरम् ।

२३ । पञ्चताकार स' राचस तालवृत्तमदृश विशाल बाहुम् उद्यम्य शत्रुघ्न
घ्नम् अभधावत्, इति विशदार्थः । एकस्य बाहो माहय्यार्थम् 'एकताल'
इत्युक्तम्, धावती निशाचरस्य सादृश्याद्येव 'उत्पातपवनप्रेरित' इत्युक्तम्, धावन्
स' राचसः प्रलयमारुतस्य अतिप्रचण्डेन वेगेन सद्यजन् पञ्चतद्वैव अलक्ष्यत,
इत्यर्थः । "दक्षिण दीः",—'भुजवाङ्ग प्रवेष्टी दी' इति दी शब्दः पृषि, अत्र
महाकविना क्लीबे प्रयुक्तः । एतद्दीपपरिजिहीर्षया 'दीप रवीशय दक्षिणम्'
इति यति केचिन् कुर्वन्ति । एकाक्षरनिघण्टुमालायां तु 'पु अप सफदीरांही दी
पान् इति दी शब्द अपसकैःपि निघण्टुकारे अभिहितः । यदा, "दीप रवीशय
दक्षिण' इति पाठः कस्यैव" इति दिनकरः ।

२० । निशाचरः कश्चिन् रश्मिः कुर्वन्नेन त्रैलोक्येण त्रिभिः शक्तिः इति, येन
२१-२२-३३-३४-३५-३६-३७-३८-३९-४०-४१-४२-४३-४४-४५-४६-४७-४८-४९-५०-५१-५२-५३-५४-५५-५६-५७-५८-५९-६०-६१-६२-६३-६४-६५-६६-६७-६८-६९-७०-७१-७२-७३-७४-७५-७६-७७-७८-७९-८०-८१-८२-८३-८४-८५-८६-८७-८८-८९-९०-९१-९२-९३-९४-९५-९६-९७-९८-९९-१००-१०१-१०२-१०३-१०४-१०५-१०६-१०७-१०८-१०९-११०-१११-११२-११३-११४-११५-११६-११७-११८-११९-१२०-१२१-१२२-१२३-१२४-१२५-१२६-१२७-१२८-१२९-१३०-१३१-१३२-१३३-१३४-१३५-१३६-१३७-१३८-१३९-१४०-१४१-१४२-१४३-१४४-१४५-१४६-१४७-१४८-१४९-१५०-१५१-१५२-१५३-१५४-१५५-१५६-१५७-१५८-१५९-१६०-१६१-१६२-१६३-१६४-१६५-१६६-१६७-१६८-१६९-१७०-१७१-१७२-१७३-१७४-१७५-१७६-१७७-१७८-१७९-१८०-१८१-१८२-१८३-१८४-१८५-१८६-१८७-१८८-१८९-१९०-१९१-१९२-१९३-१९४-१९५-१९६-१९७-१९८-१९९-२००-२०१-२०२-२०३-२०४-२०५-२०६-२०७-२०८-२०९-२१०-२११-२१२-२१३-२१४-२१५-२१६-२१७-२१८-२१९-२२०-२२१-२२२-२२३-२२४-२२५-२२६-२२७-२२८-२२९-२३०-२३१-२३२-२३३-२३४-२३५-२३६-२३७-२३८-२३९-२४०-२४१-२४२-२४३-२४४-२४५-२४६-२४७-२४८-२४९-२५०-२५१-२५२-२५३-२५४-२५५-२५६-२५७-२५८-२५९-२६०-२६१-२६२-२६३-२६४-२६५-२६६-२६७-२६८-२६९-२७०-२७१-२७२-२७३-२७४-२७५-२७६-२७७-२७८-२७९-२८०-२८१-२८२-२८३-२८४-२८५-२८६-२८७-२८८-२८९-२९०-२९१-२९२-२९३-२९४-२९५-२९६-२९७-२९८-२९९-३००-३०१-३०२-३०३-३०४-३०५-३०६-३०७-३०८-३०९-३१०-३११-३१२-३१३-३१४-३१५-३१६-३१७-३१८-३१९-३२०-३२१-३२२-३२३-३२४-३२५-३२६-३२७-३२८-३२९-३३०-३३१-३३२-३३३-३३४-३३५-३३६-३३७-३३८-३३९-३४०-३४१-३४२-३४३-३४४-३४५-३४६-३४७-३४८-३४९-३५०-३५१-३५२-३५३-३५४-३५५-३५६-३५७-३५८-३५९-३६०-३६१-३६२-३६३-३६४-३६५-३६६-३६७-३६८-३६९-३७०-३७१-३७२-३७३-३७४-३७५-३७६-३७७-३७८-३७९-३८०-३८१-३८२-३८३-३८४-३८५-३८६-३८७-३८८-३८९-३९०-३९१-३९२-३९३-३९४-३९५-३९६-३९७-३९८-३९९-४००-४०१-४०२-४०३-४०४-४०५-४०६-४०७-४०८-४०९-४१०-४११-४१२-४१३-४१४-४१५-४१६-४१७-४१८-४१९-४२०-४२१-४२२-४२३-४२४-४२५-४२६-४२७-४२८-४२९-४३०-४३१-४३२-४३३-४३४-४३५-४३६-४३७-४३८-४३९-४४०-४४१-४४२-४४३-४४४-४४५-४४६-४४७-४४८-४४९-४५०-४५१-४५२-४५३-४५४-४५५-४५६-४५७-४५८-४५९-४६०-४६१-४६२-४६३-४६४-४६५-४६६-४६७-४६८-४६९-४७०-४७१-४७२-४७३-४७४-४७५-४७६-४७७-४७८-४७९-४८०-४८१-४८२-४८३-४८४-४८५-४८६-४८७-४८८-४८९-४९०-४९१-४९२-४९३-४९४-४९५-४९६-४९७-४९८-४९९-५००-५०१-५०२-५०३-५०४-५०५-५०६-५०७-५०८-५०९-५१०-५११-५१२-५१३-५१४-५१५-५१६-५१७-५१८-५१९-५२०-५२१-५२२-५२३-५२४-५२५-५२६-५२७-५२८-५२९-५३०-५३१-५३२-५३३-५३४-५३५-५३६-५३७-५३८-५३९-५४०-५४१-५४२-५४३-५४४-५४५-५४६-५४७-५४८-५४९-५५०-५५१-५५२-५५३-५५४-५५५-५५६-५५७-५५८-५५९-५६०-५६१-५६२-५६३-५६४-५६५-५६६-५६७-५६८-५६९-५७०-५७१-५७२-५७३-५७४-५७५-५७६-५७७-५७८-५७९-५८०-५८१-५८२-५८३-५८४-५८५-५८६-५८७-५८८-५८९-५९०-५९१-५९२-५९३-५९४-५९५-५९६-५९७-५९८-५९९-६००-६०१-६०२-६०३-६०४-६०५-६०६-६०७-६०८-६०९-६१०-६११-६१२-६१३-६१४-६१५-६१६-६१७-६१८-६१९-६२०-६२१-६२२-६२३-६२४-६२५-६२६-६२७-६२८-६२९-६३०-६३१-६३२-६३३-६३४-६३५-६३६-६३७-६३८-६३९-६४०-६४१-६४२-६४३-६४४-६४५-६४६-६४७-६४८-६४९-६५०-६५१-६५२-६५३-६५४-६५५-६५६-६५७-६५८-६५९-६६०-६६१-६६२-६६३-६६४-६६५-६६६-६६७-६६८-६६९-६७०-६७१-६७२-६७३-६७४-६७५-६७६-६७७-६७८-६७९-६८०-६८१-६८२-६८३-६८४-६८५-६८६-६८७-६८८-६८९-६९०-६९१-६९२-६९३-६९४-६९५-६९६-६९७-६९८-६९९-७००-७०१-७०२-७०३-७०४-७०५-७०६-७०७-७०८-७०९-७१०-७११-७१२-७१३-७१४-७१५-७१६-७१७-७१८-७१९-७२०-७२१-७२२-७२३-७२४-७२५-७२६-७२७-७२८-७२९-७३०-७३१-७३२-७३३-७३४-७३५-७३६-७३७-७३८-७३९-७४०-७४१-७४२-७४३-७४४-७४५-७४६-७४७-७४८-७४९-७५०-७५१-७५२-७५३-७५४-७५५-७५६-७५७-७५८-७५९-७६०-७६१-७६२-७६३-७६४-७६५-७६६-७६७-७६८-७६९-७७०-७७१-७७२-७७३-७७४-७७५-७७६-७७७-७७८-७७९-७८०-७८१-७८२-७८३-७८४-७८५-७८६-७८७-७८८-७८९-७९०-७९१-७९२-७९३-७९४-७९५-७९६-७९७-७९८-७९९-८००-८०१-८०२-८०३-८०४-८०५-८०६-८०७-८०८-८०९-८१०-८११-८१२-८१३-८१४-८१५-८१६-८१७-८१८-८१९-८२०-८२१-८२२-८२३-८२४-८२५-८२६-८२७-८२८-८२९-८३०-८३१-८३२-८३३-८३४-८३५-८३६-८३७-८३८-८३९-८४०-८४१-८४२-८४३-८४४-८४५-८४६-८४७-८४८-८४९-८५०-८५१-८५२-८५३-८५४-८५५-८५६-८५७-८५८-८५९-८६०-८६१-८६२-८६३-८६४-८६५-८६६-८६७-८६८-८६९-८७०-८७१-८७२-८७३-८७४-८७५-८७६-८७७-८७८-८७९-८८०-८८१-८८२-८८३-८८४-८८५-८८६-८८७-८८८-८८९-८९०-८९१-८९२-८९३-८९४-८९५-८९६-८९७-८९८-८९९-९००-९०१-९०२-९०३-९०४-९०५-९०६-९०७-९०८-९०९-९१०-९११-९१२-९१३-९१४-९१५-९१६-९१७-९१८-९१९-९२०-९२१-९२२-९२३-९२४-९२५-९२६-९२७-९२८-९२९-९३०-९३१-९३२-९३३-९३४-९३५-९३६-९३७-९३८-९३९-९४०-९४१-९४२-९४३-९४४-९४५-९४६-९४७-९४८-९४९-९५०-९५१-९५२-९५३-९५४-९५५-९५६-९५७-९५८-९५९-९६०-९६१-९६२-९६३-९६४-९६५-९६६-९६७-९६८-९६९-९७०-९७१-९७२-९७३-९७४-९७५-९७६-९७७-९७८-९७९-९८०-९८१-९८२-९८३-९८४-९८५-९८६-९८७-९८८-९८९-९९०-९९१-९९२-९९३-९९४-९९५-९९६-९९७-९९८-९९९-१०००

23. The demon flew towards Satrugna with his right arm
uplifted, and in so doing looked like a hill crowned with a tall
palm tree driven by some destructive hurricane.

कार्प्येन पत्रिणा शत्रुः स भिन्नहृद्यः पतन् ।

यानिनाय भुवः कर्म्यं जहाराथमवासिनाम् ॥२४

२४ । कार्प्येनेति । सः शत्रुः शययः, कार्प्येन (२) वैष्येन,

(२४) (१) दीः from दम् to subdue, कर्षि अर्षि (दमेः कर्षि, इति
कर्षिप्रत्यय) (२) उप, दु to run,—द्रवति । अद्रवन् । अद्रुवन् । द्रदाव औं.

२३. वयसां पङ्क्तयः पेतुर्हतस्योपरि विद्धिषः ।
 तत्प्रतिदन्दिनो मूर्च्छि दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥२॥
 २४. वयसानिति । घतस्य, विद्वेद्येति विद्धिष तस्य विद्धिष (१)
 राघसस्य, उपरि वयसां (२) पङ्क्तिषां पङ्क्तयः पेतुः, तत्प्रतिदन्दिनः
 अन्वृष्टस्य मूर्च्छि तु दिव्याः कुसुमवृष्टयः पेतुः ।

[२३] (१) काष् from लष् the goal, षष् aff. (२) पङ्क्ति from पङ्
 the feather of an arrow, इति aff.
 [२४] (१) वि, विष् to hate, क्विप् aff (वही). (२) पङ् to ५०, षष्

अथ यथा मादंती जात इति मत्तयः । न च यु युवतिवत् अतिरिक्तः सोऽपि
श्रीभक्त इति भावः ।

२० । (नेत्रे रीड = कुरु नरकं २२ उदितः इव कायवत्, हे प्रियः ३३ न
लोडते प्र. उमान २४ (३३) उड्या (३४) नः इव इव वल्लि २. निम्न ।

20. Then the hero, when he had slain Lavana, considered
himself as the brother (सौदर्य - born of the same mother) of the
valourous Lakshmana to whom belonged the glory of slaying
Indrajit.

तस्य संस्तुयमानस्य चरितार्थैस्तपस्विभिः ।

शुशुभे विक्रमोदयं व्रीडयाऽवनतं शिरः ॥२७॥

२७ । तस्येति । चरितार्थैः कृतार्थैः कृतकार्यैः, तः स्विभिः
संस्तुयमानस्य (१) तस्य शत्रुघ्नस्य, विक्रमेण उदयम् (२) उड
व्रीडया लज्जया, अवनतं नमः, शिरः शुशुभे । विक्रान्तस्य लज्जे
भूयणम् इति भावः ।

२७ । चरितार्थे तपस्विभिः संस्तुयमानस्य तस्य विक्रमोदयं व्रीडया अवनतं
शिरः शुशुभे ।

२७ । चरित. शत्रुघ्नेन सकलौकतः अथः लवणवधकथ प्रदीयत येना ते तै ।
विक्रमोदयेण अवनतेन शिरसा शुशुभे, इति वाच्यान्तरम् ।

२७ । लवणवधेन पूर्वकामात् सुनिश्चयात् निजगुणमृति प्रकृतः शत्रुघ्न
वीर्योन्नतमपि शिरः तत्क्षणं विनयजनितया लज्जया अवनतं बभूव, तत्र च नैव
किञ्चिन् विनयमाहात्म्येन सः अतिनाच प्रियदर्शनोऽभवत्, इति विशदार्थः ।
विनयएव सूक्ष्मं शिराणां न प्रागल्भ्यमिति भावः । तदा च लवणवधे
विषदर्शनप्रस्तावे भार्गवदमनहृत्तान्तं दर्शयति लज्जया निजगुणव्यवस्थितस्य राक्षस
निर्वण्डं सीताया उक्तिः—'सुदुःखं सीदसि अश्वत्थ' ! एदिषा विषममाहर्षं
(शत्रु श्रीभते चार्थपुत्र एतेन विनयमाहात्म्येन) । इति ।

[२७] (१) सम्, शु to praise, (कथंवि) शानम् all (वही). (२) उ
up, and अथ end.

२१ । उपशोका पूर्वनोदरं हरेत्त ऊहाह उव कशा ऊहाह विजयोवत्त पूष
द.इ अवनत्त हरेत्त लोभा पाशेत्त कागिन ।

27. The hermits, whose desire was fulfilled, sang the
raises of Sātrughna, in consequence of which the head of the
tro though fall of the pride of victory, was hung down with
blushing modesty.

उपकूलं स कालिन्द्याः पुरीं पौरुषभूषणः ।

निर्ममे निर्ममोऽर्घ्येषु मधुरां मधुराकृतिः ॥२८॥

२८ । उपेति । पौरुषभूषणः, अर्घ्येषु विषयेषु निर्ममः (१)
निस्पृहः मधुराकृतिः सौम्यरूपः, स धृत्रुष्टुः, कालिन्द्या (२) यम-
नाथाः, उपकूलं कूले । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । मधुरां (३) नाम
पुरीं निर्ममे (४), निर्ममो व्याख्यातः ।

२८ । पौरुषभूषण अर्घ्येषु निर्मम मधुराकृति स कालिन्द्या उपकूलं
मधुरां पुरीं निर्ममे ।

२८ । पौरुष भूषणं यम्य स । निमत ममकार । ममेति एतद्य यजान
स. निर्ममः । मधुरा आकृति यम्य स । पौरुषभूषणं निर्ममं मधुराकृतिना
तेन मधुरा पुरी निर्ममे. इति वाचान्तरम् ।

२८ । 'निर्ममोऽर्घ्येषु' इति — 'अर्घ्येषु विषयेषु निर्ममं विम्व' इति अत्रि
पाद्यो व्याचष्टे, — तस्मादनुभिप्रायः — स ममदा निर्ममोऽर्घ्येषु निर्ममोऽर्घ्येषु पौरु

[२८] (१) निर्म, मम name (मम इति अन्वयं ममतावधि, मम इति
निर्ममं). (२) कालिन्दी from कालिन्दी a mountain, part of the
Himalaya range, and the seat of the river's source, पौरु, and
सु, जीष् अस् (३) मधुरा from मयु the father of the देवो a Locals
या लो ह्यत्, ज् अ and टाष् अस् (४) निर्म, भा लो मम्य, — निर्म, इ
निर्मा, विम्वः । इति अत्रिपाद्यो, अत्रिपाद्यो, अत्रिपाद्यः । इति अत्रिपाद्यो
अत्रिपाद्यो, अत्रिपाद्यः । इति अत्रिपाद्यो, अत्रिपाद्यः । इति अत्रिपाद्यो, अत्रिपाद्यः ।

योमार्ग" इति वैजयन्ती । उग्रमुखा (३) रमंज्जेरा रमंज्जिरः ।
तौ कुम्भपरोन्मुष्टरमंज्जेरो । तौ गैदिसेधो । तेषां कुम्भपरो मगत
प्यागदा नामतः प्राधा, यदागोःवा कुम्भपरो इव यदार विव
कुम्भोन्मुष्ट कुम्भ, लरोन्मुष्ट लवः ।

१० । म कोर कुम्भपरोन्मुष्टरमंज्जेरो तौ तदापदा नामतः कुम्भपरो वा
यदार विव ।

११ । नेन चविना तौ नामत, कुम्भपरो यदाने, इति वाचानरम् ।

१२ । 'कुम्भपरोन्मुष्टरमंज्जेरो' । इमे लरेव पुन्मुष्ट, मद्यासिंहः चवरो
इति वाचत्, रमंज्जेरा रमंज्ज्जोपितादिनि सिद्धवाचायाम् चाटंभावर इवे
ययो तौ । 'किम्' - एतिद्ये एतिद्य नाम पारस्वयंपिदेम, इदमन्नि
वृक्षपरम्परया नृत्तम् इति 'किम्' म्पत्त निष्पत्तेः । अत्र 'कुम्भपरोन्मुष्टरमंज्जेरो'
इति कनिदाभीर न रामायणमवादि । रामायणे, वाच्योक्तिः कुम्भमुष्टि'सव
उपादाय भूतश्चे मने मन्त्रय ताभ्या मयो'जातयो सीताभूतयोः यदाहम नृ-
विनाशिनो रचा कथितवान् । तत्र मन्त्रमन्त्रनेन कुम्भमुष्टिना अंठस्य मन्त्रज
नेन च लवेन कनिठस्य यत् गात्रप्रमाथेन तत् भूतयो रचासाधनारंभेव नृ
गमंज्जेरदरगादंम् चभृत् । 'लवे सीपुत्रमीमभिः' इति मन्त्रिनादम्पाकारमवि
न रामायणटीकासवादि । अत्र रामायणश्लोकाः टीकाज्जतो म्पाप्लानव उदा-
'कुम्भमुष्टिमुपादाय लव खेव तु स विज । वाच्योक्तिः प्रददौ ताक्षा रचां भूत
विनाशिनोम् । यमयो, पूर्वजो जातः स कुम्भेश्वरसत्ज्जतेः । निष्कारंतीदनु
तदा कुम्भ इत्यस्य नाम तत् । यदावरोऽभवताभ्यां लवेन सुसमाहितः । त्रिधा-
ज्जनीयो वृद्धाभिर्भवेति च स नामतः' इति । 'कुम्भमुष्टि' खर्व च उपादाय
रचा प्रददौ । लूतकुशानाम् अयभाग, कुम्भमुष्टिरित्युच्यते, तेषाम् अधीभावी
भव इति । तत्र कतिपयसामयकुशान् गृहीत्वा मध्ये विधा द्विवा तत्रवाधो-
भावाभ्या क्रमात् अंतरकनिठयोः प्रमाजंदफलकं तद्रूप रचादान वृद्धानां स्त्रीणां
इत्ये इति बोध्यम् । निष्कारंतीयो निष्कारंतीयो यतो जातः ततोऽस्य कुम्भ-
इति नाम भविष्यतीत्यर्थः । लवेन कुम्भाधीभावमुष्टिना वृद्धाभिः निष्कारंतीयो

१४ । (दो) सुतो रामस्य इत्तं मातुः अथतः मपुटं (यथा तथा) बायसो
दक्षिणोऽव्ययं किञ्चित् शिपिलीचक्रतुः ।

१४ । बायान्तरम्.—बायङ्गा सुताभ्यां तद्विद्योमव्यया शिपिलीचक्रे, इति ।

१४ । तो कुशस्यो अथतनिष्पन्दिना कण्ठेन मावसमीपे निव्यं रामपरितं
बायसो रामविरहविपुलाया मातुः अलम्बायं किञ्चित् स्रग्भूतवन्तो, इति विश्व-
सायं । 'दक्षिणोऽव्ययम्',—तथात् रामात् विद्योमः विश्वेद', तेन या व्यया-
अन्वेदना, ताम् ; यद्वा, तस्याः सीतायाः नियोगेन पतिविरहेण या व्यया ताम् ।
'शिपिलीचक्रतुः',—अशिपिलां शिपिलां चक्रतुः, अभूततद्भावे निप्रत्ययः ।

०४ गृह्यसूत्रेण अन्वोऽन्वुः च इत्येव इति कथा मयूरादाय दानं कइठ उाशर
दिशादवापारं किञ्चिद् देगनम् करिज ।

34 By singing before their mother the sweet account of
Rama the sons slightly lightened the grief of her separation

इतरेऽपि रघोर्विश्यास्त्रयस्त्रेताग्नितेजसः ।

तद्योगात् पतिवन्नीषु पत्नीध्वासन् द्विसूनवः ॥३५॥

३५ । इतरेऽपीति । रघोः वश्या (१) वंशे भवाः, चेतेति
अप्रयः त्रेता-(२) प्रयः तेषां तेजः इव तेजः येषां ते चेतामितेजसः,
इतरे रानात् अन्ये, प्रयः भरतादयः अपि. तद्योगात् तेषां योगात्
भरतादिसम्बन्धात्, पतिवन्नीषु (३) भर्तृमतीषु जीवत्पतिक्कासु
खगतिमतीषु इत्यर्थः । "पतिवन्नी समर्द्धका" इत्यमरः । अन्तर्वन्त्यति-
वन्नीगिति ङीप्-प्रत्ययो नृणागमश्च । पत्नीषु, द्विसूनवः ध्वासन् ।
दो दो सन्, येषां ते द्विसूनवः इति विग्रहः । इचित् संख्या-
शब्दस्य अक्षिविषये वीप्सायत्वं सप्तपञ्चादिवत् ।

[३५] (१) वंश from वश family. यत् aff (१) वंश from व
शुव इ च) to go, च aff. (इतरेऽपिद्विनाम् वाच्यं). (२) पति husband,
अप्रय, aff, feminine form is irregular, नृष् being inserted. (इतरी-
वत्).

१०। अथतस्त्वयोः क्रमवर्षयोः रामायणमहावीतिरथैव विमुक्तः पर्यय
 होवा पञ्चदशोऽपि पञ्च अन्वहोवा, विद्यापिता इव सञ्जाता, मरुती वरुणो
 मरिचं वायोहराचमं मुनेः पुनरपि तयोर्हानिप्रदया अगिञ्च इवै, इ।
 विजडाके । पद्यनामपि विजडादिभ्यमभ्येव सवीतस्य, यथा च सवीतस्य -
 'पद्यः सिद्धमेवी आवी नार्हेन परिगुप्यति । अती नारुण माहाकां कां
 केन सञ्चरे' इति । 'तयोर्हयो वा मरु' इ. - तयोर्हया द्वि मरुयोः यान्त्र
 तयस्य अथ मरुतस्य, तन्मरुतस्योऽपि तेषां तारुहेव तत्र, श्रीपरीः तयोर्
 वायोः, पुण्य अन्वह अन्वहेव तयोर्हयात् वायोर्हयात् आगिञ्चयात् तयो
 मरुतस्य, यथा अथ तयोर्हयात् तयस्य, अथो मरुत, अथवा पुनरपि तत्र
 च 'अन्वहस्य पुनरपि मरुत तयोर्हयो मरिचता, इत्याजस्य मरुतस्य च तत्र
 इति अन्वहस्य' ।

११। अथतस्त्वयोः क्रमवर्षयोः रामायणमहावीतिरथैव विमुक्तः पर्यय
 होवा पञ्चदशोऽपि पञ्च अन्वहोवा, विद्यापिता इव सञ्जाता, मरुती वरुणो
 मरिचं वायोहराचमं मुनेः पुनरपि तयोर्हानिप्रदया अगिञ्च इवै, इ।
 विजडाके । पद्यनामपि विजडादिभ्यमभ्येव सवीतस्य, यथा च सवीतस्य -
 'पद्यः सिद्धमेवी आवी नार्हेन परिगुप्यति । अती नारुण माहाकां कां
 केन सञ्चरे' इति । 'तयोर्हयो वा मरु' इ. - तयोर्हया द्वि मरुयोः यान्त्र
 तयस्य अथ मरुतस्य, तन्मरुतस्योऽपि तेषां तारुहेव तत्र, श्रीपरीः तयोर्
 वायोः, पुण्य अन्वह अन्वहेव तयोर्हयात् वायोर्हयात् आगिञ्चयात् तयो
 मरुतस्य, यथा अथ तयोर्हयात् तयस्य, अथो मरुत, अथवा पुनरपि तत्र
 च 'अन्वहस्य पुनरपि मरुत तयोर्हयो मरिचता, इत्याजस्य मरुतस्य च तत्र
 इति अन्वहस्य' ।

१८। वशी सः सवणम् वधान् पीरेः अत्यन्तगीरवम् (यथा तथा) ईक्षितः
(सन् रघ्यासम्कारश्रीभिनीम् अयोध्यां विवेश च ।

१९। पीरेः ईक्षितेन वशिना तेन रघ्यासम्कारश्रीभिनी अयोध्यां विवेश,
इति वाच्यत्वरम् ।

२०। विजयिनः प्रत्यागच्छतः अन्तस्त्व सन्धावनाथं रामं पुरमांश्रीभाम्
वधारयन्, जितेन्द्रियं शत्रुघ्नं शोभमानां तामयोध्यां प्रविशेश, पुरवासिनश्च सर्वे
पदमसौ दुर्मयत्नवशात्क समायातीति सवहमानगीरवं तं विलीकयामासुः,
इति विज्ञेयं । 'रघ्यासम्कारश्रीभिनीम्', रघ्यासंस्कारे राज्ञामांश्रीभा-
साधनेः शोभमानाम्, मायांश्रीभासाधनानि च उदकसेधनतीरवनिष्पन्नपताका
पुष्पवद्वरवनादीनि । 'वशी', —जितेन्द्रिय, जितेन्द्रियत्वात् सवणवधाजधानी-
निष्पादादिषु सत्सुखि प्राप्ताकारणेषु अतिक्रयन इति भावः ।

२१। विजितेन्द्रियं शत्रुघ्नं (उदारगतिं) वधासंस्कारे लोकावनां वधेणात्र शरवण
वशिजन, लवणवद्वेषु पुरवनिषेध अतिमज्ज गौरववत् नहिष्ठ ऊताके वर्जन करिष्ठ
वचितः ।

28. The self-controlling Śātrughna entered the city of
Ayodhyā appearing gay with its streets cleaned and decorated
(on account of his auspicious advent) whilst the citizens looked
at him with pride as the slayer of the demon Lavana.

स दृश्यं सभामध्ये सभासद्भिरुपस्थितम् ।

रामं सीतापरित्यागाद्सामान्यपतिं भुवः ॥३६॥

३६। स इति । सः शत्रुघ्नः, सभामध्ये सभासद्भिः (१) सभ्यैः,
उपस्थितं सेवितं, सीतापरित्यागात् भुवः असामान्यपतिम् असा-
धारणपतिं, रामं दृश्यं ।

३७। सः सभामध्ये सभासद्भिः उपस्थितं सीतापरित्यागात् भुवः असामान्य-
पतिं रामं दृश्यं ।

(३६) (१) सभा court, सह to take seat, द्विषु अर्ध (सभासद्भिः).

३० । अदशः उदयानकं प्रवतं तं, कालनेमिवधात् प्रीतः तुराघाट्, शार्ङ्ग-

धम् इव चभ्यनन्दत् ।

३० । अदर्शनं प्रवतः सः उदयानकः प्रीतिन तुराघाट् शार्ङ्ग इव चभ्य-
नन्दत, इति वाचानरम् ।

३० । यथा क्विच पुरा इन्द्रः कालनेमिनाथो दुर्जयदानवस्य इननात् अच-
रत्रे विष्णो प्रीतः सन् त साटरं सम्भावयामास, तथा राम' दुर्जयसुवर्षराघसस्य
इननात् अचरत्रे शशुष्मि प्रीतः सन् त साटर सम्भावयामास, इति विग्रहार्थः ।
विष्णोः इन्द्रावरजस्य' वामनरूपेण अदिन्या पञ्चाग्रासत्वात्, अतएव 'उपेन्द्र इन्द्रा-
वरजसकपाशियतुभुञ्ज' इत्यमर' । कालनेमिवधादित्यादौ पौराणिकी कथा
व्या, — चासीत् पुरा द्विरभ्यकश्चिपुषुवी महासुरी दुर्जय कालनेमिनाम् ।
स क्विच प्रतपाहुः प्रताननी इत्यया सुरलोकम् अजयत वैश्वव पदस्य जिह्वीर्ष',
शारापचमभधभवत् । अथ प्रहृषे महति संयामे तस्य भगवान् चक्रपाश' स-
चक्रेण बाहून् शिरांसि च चिच्छेद । यथा हरिवंशे, — 'तमप्रतिभक्त्यां च समानं
दुर्वचसंसा । चक्रमुद्यम्य समरे क्रीधदीप्ती मदाधर । स सुषुप्तं दानव तेजः
समरे स्नेन तेजसा । चिच्छेद बाहू चक्रेण शीघ्रं कालनेमिनम् । तस्य वक्रप्रत
धीरं सापिचूर्णाहृदांसि वै । तस्य दैत्यस्य चक्रेण प्रममाद्य वञ्चाहरि' ॥ इति ।

३० । ईश्वररूपेण कालनेमिवधे शीत इन्द्रो विक्रम अतिमन्थन करिणाहितेन ।
३० (३३) नेत्रेक्षण लवणहृत्वा प्रवत नन्दत्पुत्र अतिमन्थन करिनेन ।

40 The eldest (Rāma) welcomed the slayer of Lavana who was bent before him in obeisance, in the same way as Indra welcomed Vishnu, delighted at his destruction of Kālanemi.

स पृष्टः सर्व्वतो वार्त्तमाख्यद्राक्षे न सन्ततिम् ।
प्रत्यर्पयिष्यतः काले कर्वेराद्यस्य शासनात् ॥४१॥

४१ । स इति । सः प्रवृष्टः, पृष्टः सन्, सर्व्वतः वार्त्तं (१)
कृष्यं, राक्षे आख्यात् आख्यातवान् । पृष्ट, अतिष्ठः ख्याप्ति
ख्यापारिभः, अस्त्यति बह्वीत्यङ्, आसीत् शीघ्र इति चेत्याचारपोषः,

ख्यातेर्वा लुप्तः । सन्ततिं कुशब्धवोत्पत्तिं, न व्याख्यात् । कुतः ? क
 व्यवसरे प्रत्यर्पयिष्यतः (२) व्यासस्य कवेः वाल्मीकेः शासनात् ।

४१ । सः पृष्टः सर्वतः वार्ताम् प्राप्तात्, काले प्रत्यर्पयिष्यतः प्रायश्च
 शासनात् सन्तति न प्राप्स्यत् ।

४१ । तेन पृष्टेन वार्ताम् प्राप्त्वायि न सन्ततिः इति वाच्यत्वरम् ।

४१ । शत्रुघ्नो रामाय सर्व्वेव कुशब्धवार्तां विप्रापयामास सीतापुत्र
 सम्बन्धिनीं वार्तां तु त न आवयामास । यती वाच्यीकिः प्राप्ते काले तौ रा
 पुत्री रामाय प्रत्यर्पयिष्यतीति तौ वार्तां राम आवयितुं शत्रुघ्नं क्वेधीत् इ
 विप्रदार्थे । 'वार्ताम्',—स्त्राय्यम्, 'वार्ता' वस्तुत्वरीमे च' इत्यमरः । 'वार्तां प्रा
 भारीग्यं' भव्यं स्त्राय्यमनामयम्' इति यादवः । 'कवेरायस्य'—कविसम्प्रदाय
 प्रवर्तयितुं वाच्यीके ।

१३ । लक्षणं विद्वान्निष्ठं ह्येवैवा ३३० एक सकल विशद कुशलवार्तां कश्चित्नेन केन
 कीदृशं पुत्रश्रेयस कथा कश्चित्नेन नः । कात्रण, यारि कवि वाच्यीकि दयाकामे उः
 विगते अड.पुत्र कश्चित्नेन वनिष्ठा केडा वनिष्ठे निवेष कश्चिद्वा विप्रह्निनेन ।

41. On being asked, he delivered good tidings in al
 matters with the exception of the birth of his sons which he
 forebore from mentioning at the command of the first of poets
 who intended to make them over (to their father) in due time.

अथ जानपदो विप्रः शिशुमप्राप्तयौवनम् ।

अथ ताव्याङ्गशय्यास्थं द्वारि चक्रन्द भूपतेः ॥४२॥

४२ । अथेति । अथ जनपदे भवः जानपदः (१) विप्रः (२)
 कश्चिदिति श्रेयः, अप्राप्तयौवनं शिशुं पुत्रम् इति श्रेयः, भूपतेः रामस्य

[४२] (१) वार्ता from इति being, अथ aff. (२) अ to go (विष्)
 with अति, to return, अथ aff. (वर्ते).

[४२] (१) जनपद country, अथ aff. (२) विष् from वि, वा (वी-
 धत्) to ill or complete, (the essential observers), and अ aff.

हारि, अद्भुतव्यास्यं यथा तथा अथताम्यं अद्भुतव्येनैवावरोष्य चक्रन्द
(१) घुफोष ।

४१ । अथ जानपदः विप्र. अमात्रयीवने शिष्य भूपतेः हारि अद्भुतव्यासम्
(यथा तथा) अथताम्यं चक्रन्द ।

४२ । ततश्च जनपदवासी कश्चित् ब्राह्मणः अकाले सतं शिष्य पुत्रमुपादाय
राजसभाहारमागत्य अद्भुतव्येनैव तम् अवरोष्य वक्ष्यमाणप्रकारेण रामनिन्दा-
रूपेण परिदेयनमकरोत्, इति विशदार्थं ।

४३ । अथपुत्र, अथपुत्रवती एक उच्छ्वस्य एकेन वृत्तं निवृत्तं पूज्यं चैव कश्चिद्
राजसभार नानाहेतुं कञ्चन कश्चित् सांगितेन ।

52. After that a Brahmana from the country who bore in
his arms a dead infant child, placed it gently at the king's door
and began to wail, saying,—

शोचनीयाऽसि वसुधे या त्वं दशरथात् च्युता ।
रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात् कष्टतरं गता ॥४३॥

४३ । शोचनीयेषु । हे वसुधे ! दशरथात् अथता या त्वं राम-
हस्तमनुप्राप्य कष्टात् (१) कष्टतरं गता सती शोचनीया (२) असि ।

४३ । वसुधे ! दशरथात् अथता या त्वं रामहस्तम् अनुप्राप्य कष्टात् कष्ट-
तरं गता (सती) शोचनीया असि । तया अथता गता (अथता) शोचनीयया
सुते, इति वाच्यम् ।

४४ । अथो वसुधे महराजदशरथदशरथधिकारे वीरश्रीविरहितता भवन्मुष-
णवपुत्र, इत्य इदानीम् अशिवरामराजाधिकारे अकालवसुधा इत्या अथरथा
कृष्णा अतएव वसुधे ! तव इदानीं शोचनीयं दशरथम् आपतितम् इति

(1) इत्, to cry,—कन्दति । अकालम् । अकालीनम्, अकालिकम्, अकालिकम् ।

अथता । शोचनीया,—कथयति । अकालम् । शोचनीया ।

(2) इत् (१) अत् from अत् to cry, अत् (२) इत् to cry,

अथता अत् (अथताम्) ।

विदतायः । दमरघुमरुचमेव तावत् नवत् दुःखं, रामहर्षे पतन्तु तु प्रजातां नवत्
दुःखम्, इति भावः । 'कटात् कटतरम्',—कटात् दमरघुहस्तश्चुत्किपत्
दुःखात्, कटतरं रामहर्षे पतनरूपम् अधिष्ठतरं दुःखम् । दमरघादिबारे दीन-
शोकसाहित्यं 'अनपदे न मदः पदमादधी' इत्यादिना नवमसर्गे बर्तितम् ।

४० । हा वरुचरे ! तामात्र कि लोचनीर अरुहा ! वे तुवि ननरुचरे ह
हरेते फूठ हरेडा एवः वापेर हण्डे गुठिठ हरेडा, एक कटे हरेते कात्र ।
अधिकठठ कटे कात्र हरेडाह ।

43. "O Earth, you have really become miserable! by losing
Dāsāratha and falling into the hands of Rāma, you have been
reduced from a state of painfulness to one which is still more
painful."

श्रुत्वा तस्य शुची हेतुं गीप्ता जिज्ञाय राघवः ।

न ह्यकालभवो मृत्युरिक्ष्वाकुपदमस्पृशत् ॥४४॥

४४ । श्रुत्वेति । गीप्ता (१) रत्नकः राघवः, तस्य विप्रश्नः
शुचः (२) शोकस्य, हेतुं पुत्रमरणरूपं, श्रुत्वा, जिज्ञाय (३) लज्जितः ।
कुतः ? हि यस्मात्, अकालभवः मृत्युः, इक्ष्वाकुयां पदं राघुं न
अस्पृशत् (४) । वृद्धे जीवति यवीयान् न म्रियते इत्यर्थः ।

४३ । गीप्ता राघवः तस्य शुची हेतुं श्रुत्वा जिज्ञाय, हि (यस्मात्) अकाल-
भवः मृत्युः इक्ष्वाकुपदं न अस्पृशत् ।

४४ । अकालभवेन मृत्युना इक्ष्वाकुपदं न अस्पृशत्, इति वाक्यान्तरम् ।

४४ । समैव अधन्यस्य दीपान् विजग्निप्ररथमकारे कालवज्रं ग्रामः, पती 'न

[४४] (१) गृप् to protect, वृच् aff. (२) श्रुच् to sorrow, क्तिप् aff.
(पठो). (३) क्री to be ashamed,—जिज्ञेति, जिज्ञीत, जिज्ञियति । कृच्
अजिज्ञेत् अजिज्ञीवान्, अजिज्ञयुः । कृच् अजिज्ञीत्, अजिज्ञीत्, अजिज्ञेत् । कृच्
जिज्ञाय—जिज्ञयाश्चकार । &c. क्रीतः—क्रीवः । कृच् लृच् to touch,—लृश्ति ।
अस्पृशत् । अस्पाचीत्—अस्पाचीत्—अस्पृशत् । &c. पश्यं । &c. कर्षति,—
समते । अस्पृशं । कृच्.

रात्रापचारमन्त्रेषु प्रजायामकालमनुसरति' इति शाश्वदीषपरिधानात् रामी
धन्वासदुचितो बभूव, इति विश्वदायं । 'न ह्यकालमवी सत्युः', ५८—प्रजा-
पात्रने अधिष्ठतानां रामस्य पृथ्वीपुरुषाणां मध्ये न कस्यापि शासनकाले धर्मव्यति-
क्रमः चासीत्, तेन च अकालमनुसरति तदा न मृयते सः, यदुमा अत्रभ्रमैव कथित्
धर्मव्यतिक्रमं प्रकृतं, अथवा कदमकालमनु स्यादिति भावः ।

४३। इकाकर्त्ता इयुनमन उरोर ने ककारग काउ इरोरा कृष्टिठ हरेलेन, केन
ने, ककारगुहा अत्र कवन हेत्वाकुर मन्तिकार मर्न करे नाई ।

४३. Having heard the cause of his grief, Rama the protec-
tor felt ashamed; for untimely death never occurred within the
precincts of Ikswāku's domains

स मुहूर्त्तं क्षमस्विति द्विजमाश्रवास्य दुःखितम् ।

यानं सस्मार कौविरं वैवस्वतजिगीषया ॥४५॥

४५। स इति । स. रामः, दुःखितं द्विजं, मुहूर्त्तं क्षमस्विति
शाश्वदास्य (१), वैवस्वतस्य (२) अन्तकस्य जिगीषया (३) जेतुमिच्छया,
कौविरं (४) यानं पुप्यक, सस्मार ।

४५। सः, मुहूर्त्ते क्षमस्व इति दुःखितं द्विजम् आश्रवास्य वैवस्वतजिगीषया
कौविरं यानं सस्मार ।

४५। विवस्वतः सूर्यस्य अपत्यं पुमान् वैवस्वतः तस्य जिगीषया, तथा । कुवे-
रस्य इदं कौविरम् । तया अन्तकताम् इति, तेन सस्मारे इति च भाष्यान्तरम् ।

४५। ई ब्रह्मन् । कियन्त कालम् अदेवस्य यावदहं क्रतान्तकरान् तव शिष्यं
मन्वाहरामीति तस्यै पुत्रशीकार्तायां ब्राह्मणाय अभयं दत्त्वा राम क्रतान्तविश्रयाय
गन्तुं तन् 'शाश्वदिनासुवम' पुत्रार्थं यानं सूतवान्, इति विश्वदायं ।

[४५] (१) दम् with आ, to console, लृप् aff. (२) विवस्वन् sup,
षष्, aff. (३) जि to conquer, in the लृन् or desiderative form, षष्
and टाप् affs (२तीया). (४) कुवेर the god, षष्, aff.

४८। 'मूर्च्छं काम क्रमा करुण' एते वनिष्ठा इति लोकार्थे उक्तः कदा
निरतः, एतः वनके लय कश्चित् अतिनावे कुर्यात्तत्र गूढम् यान् यत्र कश्चिन्मनः ।

45. Consoling the distressed Bráhmaṇa by saying:
'Forgive me for one moment,' he remembered the car (पुष्पक
of Kúvera for the purpose of conquering the king of Death.

आत्तशस्त्रस्तदध्यास्य प्रस्थितः स रघूद्वहः ।

उच्चचार पुरस्तस्य गूढरूपा सरस्वती ॥४६॥

४६। आत्तेति । सः रघूद्वहः रामः, आत्तशस्त्रः सन् तत्
पुष्पकम् अध्यास्य प्रस्थितः । अथ तस्य पुरः गूढरूपा सरस्वती
(१) अशरीरा वाक्, उच्चचार उद्बभूव ।

४६। सः रघूद्वहः आत्तशस्त्रः सन् तत् अध्यास्य प्रस्थितः, तस्य पुरः गूढरूपा
सरस्वती उच्चचार । तेन रघूद्वहेन आत्तशस्त्रेण (सता) प्रस्थितं, गूढरूपया सर-
स्वत्या उच्चरे, इति वाच्यम् ।

४६। अथ वैदशतजिगीषया पुष्पकं विमानमारुह्य गृहीतशस्त्रे प्रस्थानीयुषे
रघुनन्दने सहसैव तस्य पुरतः, अशरीरिणी वाक् उच्चरत्, इति विशदार्थः ।
'गूढरूपा सरस्वती'—सरस्वती वाणी, गूढम् अदृश्य रूपम् उच्चारयित्वाशरीर यसाः
सा, वाक्यवाचीत्यर्थः । 'प्रस्थितः सः' इत्यत्र 'प्रस्थितय' इति, 'पुरस्तस्य' इत्यत्र
'पुरस्तस्य' इति च बभ्रुभादिमभ्रत पाठः, स यावदेव प्रस्थितः तावदेवाथ पुरतः
इति अविलम्बन्पूर्वकं अकारवर्गं श्रेयम् ।

४७। अमूर्च्छनाद्यत्र दान नद्य अहण पूर्णक तेने इवे आदेवाहन कश्चिन्मनः
करिन्मनः, उहात्र नमूच एहे आकानवाधि उविउ इहेन ।

46. Taking his weapons and ascending the car, the glory
of Raghu's line went away; in front of him an aerial voice
sounded. (गूढरूपा सरस्वती lit. a voice, the form of whose utterance
is invisible).

(४६) (१) सरस्वती from सरम् (य to go, अयन् aff.) lake, मनुष्य
and fem. जोषु affs.

राजन् प्रजासु ते कश्चिदपचारः प्रवर्त्तते ।
तमन्विष्य प्रशमयेर्भवितासि ततः कृती ॥४७॥

४७। राजन्निति । हे राजन् ! ते प्रजासु कश्चित् अपचारः(१)
बंधमंथतिकारः, प्रवर्त्तते, तम् अपचारम् अन्विष्य, प्रशमयेः (२),
त कृती (३) कृतकृत्यः, भवितासि भविष्यसि ।

४७। राजन् ' ते प्रजासु कश्चित् अपचार प्रवर्त्तते, तम् अन्विष्य प्रशमयेः
तः कृती भवितासि । कश्चित् अपचारेण प्रवर्त्तते, स, प्रशम्येत (लया)
दि वाचान्तरम् ।

४७। हे राजन् ! तत्राधिकारे कश्चित् बंधमंथन्यतिक्रमरूप पापमाचरति, त
पापिणम् अनुसन्धाय हसि चेत तदा मृतीयं विजमिष्य पुन जीवेदिति विश्वदार्यं ।

४७। राजन् ! आपनात् प्रशमये कोन अपचार (जातीय बर्द्धन वाठिकन)
ःइह, कश्चिदपचारं विना ताहार विनाश कश्च, ताहा इहेतेहे कृतकृत्य इहेते
मदितेन ।

47. " O King, something contrary to the law is being per-
formed among your people seek out and put an end to that and
you will gain your purpose "

इत्याप्तवचनाद्रामो विनेष्यन् वर्गविक्रियाम् ।

दिशः पपात पत्रेण वेगनिष्काम्यकेतुना ॥४८॥

४८-। इतीति । इति आप्तवचनात्, राम, वर्गविक्रियां वर्ग-
पपातं, विनेष्यन् (१) अपनेष्यन्, वेगेन निष्काम्यकेतुना पत्रेण (२)

[४७] (१) अप, चर to go, घञ् aff (२) प्र, शम् (चुरादि)—प्रमदति ।
अप्रमदन् । अश्रीमभत् । प्रमयामास । &c (३) कृत done, इति aff.

[४८] (१) नी with वि, to check, ज्. कृत् aff. (२) पत् to go, इन्
aff (दतीया).

वाहनैः पुष्पकेण । 'पथ' वाहनपक्षयोः' इत्यनरः । दिशः पथात्
धावति स्म ।

४८ । राम इति शान्तश्चनात् वर्षविक्रिया विनेष्यन् वेगनिष्कम्भेना
पथेण दिशः पपात ।

४८ । 'शान्त' विशासाधारं बधनम् शान्तश्चनं, तस्यात् । वर्षस्य वर्षवर्षस्य
विक्रिया व्यतिक्रमः, ताम् । वेगेन निष्कम्भः केतुः यन्, तेन । वर्षविक्रिया
विनेष्यता रामेण दिशः पतिरे, इति वाच्यानरम् ।

४८ । अथ तामाकाशवाणीमुपगृह्य रघुनाथः तस्य धर्मविश्रुतिः कर्त्तव्यता
प्रज्ञविना पुष्पकेण सर्वथा दिशः सञ्चरितुमारब्धवान् इति विशदयं । 'वेग
निष्कम्भकेतुना',—वेगेन अतिमयितेन रथजवेन निष्कम्भः नियन्त्रित लज्जमात्रः
केतुः ध्वजो यस्य तेन ।

४९ । राम, एहै आशुनाको, वर्षवर्षेण व विक्रिये निगदन् कश्चित्नेन बलिहा, उवा
चोद्येण विद्वन्नेन सवारिठ इहेनेन, पत्रिबेणे वषकेकु निष्कल इहेन ।

48 On the faith of the words, in order to put an end to
what was being done in contravention of the rules enjoined for
the observance of the different casts Rāma drove 'his car in
space with a speed which made the banner flying over it
motionless.

अथ धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बितम् ।

दृश्यं कञ्चिद्देह्वाकुस्तपस्यन्तमधोमुखम् ॥४९॥

४९ अथेति । अथ देह्वाकुवशे भवः देह्वाकुः (१) रामः ।
कोपधादणित्यण्यि कृते दागिडनायनेत्यादिना उकारलोपनिपातः ।

[४९] (१) देह्वाकु the king, अण्, अलि. (२) तपस्यन्तम् from तपस्य
penance, with कञ्, तपस्य a nominal root, अण् अलि. (द्वितीया) (तप-
यदन् तपस्यन्तम्, कश्चिन्ना दीमन्तपदीया) कश्चिद्दीरिति कञ्, तपसः परस्मैपद-
संति वक्तव्यम्).

नेन पीयमानेन अभितामाच्च, दक्षशाखावलम्बिनम् अधोमुखं,
पश्यन्तं (२) तपस्वरन्तं, कश्चित् पुरुषं, ददर्श ।

३८ । अथ ऐत्साकः धूमाभितामाच्च इक्षशाखावलम्बिनम् अधोमुखं तप-
स्य कश्चित् ददर्श ।

३८ । धूमेन अभितामि अक्षिणी यस्य स', तम् । इक्षशाखाम् अवलम्बने
इति तम् । अधो मुख यस्य, तम् । ऐत्साकेण धूमाभितामाच्च इक्षशाखावलम्बि
अधोमुख तपस्यन् कश्चित् ददर्श, इति वाच्यान्तरम् ।

३८ । इक्षशाखाम् अवलम्ब्या अधोमुखं लम्बमानम्, अथ प्रज्वलितस्य वज्रे
धूमं पिबन्तं, तेन धूमेन आलोडितवीचनं, तथाविधेन अवस्थानेन कठोर तपस्य
एव कश्चित् पुरुषं रामी ददर्श, इति विग्रहाद्य ।

३९ । अनसुइ हेम्, वृन्त्यन (शिवलेन, एक व कि दुक्कन्वा वाटन् नुभक अ'व'
दूर लपदान इहवा उपना कश्चित्छे, (अवःविठ) अत्रिः दूमे टाहाइ इप् अट प्र
इहर्ष इहेइ छे ।

49. The descendant of Ikkwáku beheld a man performing
devotions, suspended from the branch of a tree, with his head
downward and his eyes redened with smoke.

पृष्टनामान्वयो राज्ञा स किलाचष्ट धूमपः ।

आत्मानं शम्बुकं नाम शूद्रं मुरपदारिद्र्यिनम् ॥५०॥

५० । एष्टेति । राज्ञा नाम च अन्वप्य तौ एष्टौ नामान्वयो
पश्य सः तद्योक्तः, धूमं पिबतीति धूमपः (१) । एष्टीति द्यौर्मविना
मात्कप्रत्ययः । सः शूद्रधः, आत्मानं मुरपदारिद्र्येन शम्बुकिं ।
अनेन प्रयोजनमपि एष्ट इति श्लेष्टम् । शम्बुक (२) नाम शूद्रम्
आचष्ट वभाषे द्विव ।

(१) (१) धूम smoke, वा to drink & अ (२) इष्टु to be true, -
इष्टु अ, and इष्टु अ, which, also with the word इष्टु, इष्टु

५० । राधा इदमाम्बुधेन, धूमपेन च, चाप्याज मुरपदार्येन शम्भुं नम
युद्धम् चापह क्रियते ।

५० । मुरपदम् अर्पयति इति मुरपदार्यो, तम् । वाच्यानरम्,—राधा
इदमाम्बुधेन तेन धूमपेन चाप्याज मुरपदार्यो शम्भुः नाम युद्धः चाप्याज इति ।

५० । कौमवान् कश्चिन् कृते वा जातः, इति रामेण त्रिप्राहितः कः
पुरुषः, शम्भुकनामो गृहीतश्च स्वर्गकामलपदराभीति प्रत्युवाच, इति विद्वदाने ।

५० । राधा उवाच नम उवाच विद्वाना कथाः, नेहै धूमपत्रो वाच्यानरः
श्रुतगवाधो मयूढ मानक मूढ रजिद्रा मदिड इति ।

50. It is said, that, that inhaler of smoke, on being asked
by the king what his name and pedigree were, replied that he
was a S'udra of the name of S'ambuka, desirous of acquiring
the rank of a god.

३

तपस्यनधिकारित्वात् प्रजानां तमघावहम्

शीर्षच्छेदां परिच्छेदा नियन्ता शस्त्रमाददे ॥५१॥

५१ । तपसीति । तपसि अनधिकारित्वात् प्रजानाम् अघावहं,
ते शूद्रं (१) शीर्षच्छेदम् । शीर्षच्छेदात् यचेति यत्प्रत्ययः । परि-
च्छेद (२) निश्चित्य, नियन्ता रत्नक रामः, शस्त्रम् आददे जयाह ।

५१ । तपसि अनधिकारित्वात् प्रजानाम् अघावहं त शीर्षच्छेदां परिच्छेद
नियन्ता शस्त्रम् आददे ।

५१ । अघम् अमङ्गलम् आवहतीति अघावहं, तम् । अधिकारितो भारः
अधिकारितं न अधिकारितम् अनधिकारितं, तथात् । नियन्ता (रामेण) शस्त्रम्
आददे, इति वाच्यानरम् ।

५१ । विमार्गप्रस्थितानां नियामकः स रामः, शूद्रत्वेन अननुष्ठेयस्य तपस-
चतुष्टानात् प्रजानाम् अमङ्गलहेतुं त शूद्रतापस शिर्षच्छेदनाहं नियित्य तदवधाय

[५१] (१) शूच् to lament, श्चि रक् unadi affix, the vowel made
long, and च changed into द. (शीर्षच्छेद, इति रक्, दश्चनादेः, धातोः
शीर्षश्च). (२) छिद् with परि, to decide, ल्यप् aff.

‘सं गृहीतवान्, इति विग्रहार्थः । ‘तपस्यनधिकारित्वात्’,—द्विजातिमात्र-
 पोषे तपसि गृहस्य तस्य अधिकाराभावात् । नालि खलु गृहाणां द्विजस्युप-
 रन्तु कर्मांतरम्, यथाह मनु—‘एकमेव तु गृहस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ।
 धर्मैव वषांनां पशूनामनभ्यया’ ॥ अपि च, ‘गृहं तु कारयेत् दास्यं क्रीत-
 तीतमेव वा । दाम्पत्यैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवा’ ॥ इति । ‘प्रजा-
 मघारदम्’,—राज्ये अकालमरणादीनामनघांती जनकम् । सकर्मश्च्युती हि
 ॥ श्लोके भद्रदण्डं जनयतीति धर्मशास्त्रज्ञो मन्वन्ते, तथाच मनु,— वैश्वदेवो
 ग्रेवैव म्यानि कर्माणि कारयेत् । ती हि च्युती स्वकर्मभ्यः शोभयतामिदं
 यत् ॥ इति ।

१० । तादात्र उपायाश्च अधिकार नास्ति यथा जे उपना । कदाचि प्रभागपत्र
 निरलेख सूचीरूढ इहैवरे कतश्च ते निरलेखकं योणा, एते विवेचना करिया
 निमकर्ता दात्र च उड्डालन करिलेन ।

51. The ruler of men took up his weapon, thinking, that
 he, who, by reason of his want of right to perform ascetic
 devotions had become the cause of evil to his people, deserved
 to be decapitated

स तद्वत्त्वं हिमस्निग्धकिञ्चलमिव पङ्कजम् ।

ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु करुणालादपातयत् ॥५२॥

५२ । स इति । सः रामः, ज्योतिष्कणैः स्मृत्किञ्चिः आहतानि
 श्मश्रुयि यस्य तत् तस्य वक्रं, हिमस्निग्धकिञ्चलम् (१) पङ्क-
 जम् (२) इव, करुणः एव नाल तस्मात् अपातयत् ।

५१ । सः ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु तद्वत् हिमस्निग्धकिञ्चलं पङ्कजम् इव
 करुणालात् अपातयत् ।

[५१] (१) किञ्चलं from किञ्चित् somewhat, जन to life or
 cover, च अति. (किञ्चित् अवति, एव अपराधे, बाह्वुजात् च) (२) पङ्क-
 जम्, जन् to grow, इ अति.

गमात् अपमंघनिश्रमे नभसि प्रकाशमानेन, इन्दुना चन्द्रेण । 'महीप्रसा'-
प्रशासनपक्षेण शान्तिना, अथ च सुखिण्यकिरवार्थीकशान्तिना । एव रत्नसो
गुणाधारत्वात् रामस्य शरत्कालमाहम्, रमणीयगुणाधारत्वेन शरदः कल्प
कामादिविद्यासात् शान्तिशाहलशान्तितात् सलिभाकाशनेकंभ्यात् जनचरिणा
रात् चन्द्रतारकादिसुप्रकाशात् च प्रियम् । अगस्त्यस्य च शरदिन्दुसामं प्रसादी
अव्ययतेजोनिधित्वात् प्रियम् । महीना अमर्त्याऽपि शरदि नक्षत्रद्वयेन ददनकारे
प्रकाशते, इत्यपि अन्यते ।

४३ । एविके, उग्रनाथ, अग्रः पश्चिमतो अन्वित् उग्रनाथस्य अग्रः उग्ररिति
त्रिनिष्ठ इडेलेन, गोप इडेलेन देन, नक्षत्रकाल, उग्ररूपे अकानिष्ठ अग्रुत्सव इडरा
नहिष्ठ त्रिनिष्ठ इडेलेन ।

४४. On the other hand, the chief of the Raghus obtained
the company of the most powerful Agastya whom he met on
the way, just as the autumn becomes united with the bright
moon (as it emerges from the clouds of the rainy season).

कुम्भयोनिरलङ्कारं तस्मै दिव्यपरियहम् ।

ददौ दत्तं समुद्रेण पीतेनेवात्मनिष्कृत्यम् ॥५५॥

५५ । कुम्भेति । कुम्भयोनिः अगस्त्यः, पीतेन समुद्रेण आत्म-
निष्कृत्यम् (१) इव आत्ममोचनमूल्यम् इव दत्तम्, अतएव परिमृष्टते
इति व्युत्पत्त्या परियहः (२) दिव्यानां परियहः परियाहः इत्यर्थः,
तम् अलङ्कारं, तस्मै रामाय, ददौ ।

५५ । कुम्भयोनिः पीतेन समुद्रेण आत्मनिष्कृत्यम् इव दत्तं दिव्यपरियहम्
अलङ्कारं तस्मै ददौ ।

[५५] (१) निष्कृ, क्री to purchase. अच् aff. (निष्क्रीयते प्रत्याङ्गिते
अनेन परिमृष्टीतम् इति निष्कृत्यः, एरच् इति अच्प्रत्ययः). (२) परि, दृ
to take, अच् aff.

३३। कुम्भदीपिता चास्मिन्कुम्भे एव दत्त. दिव्यपरिवहः खलुदारः ददे, विवाचानरम् ।

३४। अश्वत्थः प्रीतिविश्रुतम् अमूर्च्छं वाङ्मुषण रामाय प्रददी । स किल
 हरिरेकदा कश्चित् दिव्यपुरुषश्च मन्मनादुद्भूय तस्मात् प्रतिपद्यरूपेण तत् भुषणं
 त्वयान्, अथ क्वचि उग्रप्रचने, भवे स महर्षिं चादौ पीत समुद्र पशान् मङ्गलेः
 तेष्वपिता तस्मादात्ममीचनमूर्च्छामिव तत् खन्ववान्, इति विशदायं । वस्तुतस्तु
 इत्यः कुतश्चित् दिव्यपुरुषान् तदीयम् आत्ममीचनमूर्च्छं तत् भुषणं लभे, कविरथ
 उग्रैवाहपर्वैवित्वाविश्रुतेषु तस्य भुषणस्य परमीत्कर्षतां क्षीतयितु समुद्रदत्तम्
 आत्ममीचनमूर्च्छामिव तत् इत्याह । दिव्यपुरुषदत्तं तत् भुषणोत्तमं सकलरत्ना-
 हरस्य लक्षणेः मङ्गलरवश्चे ह किमपि अतिविचित्रं रत्नमिव, इत्येव कवेरभिप्रायः ।
 'दिव्यपरिवहम्',—दिव्यस्य ब्रह्मलोकवासिनः कश्चित् पुरुषस्य, परिवहः प्रति-
 रहः, तस्मान् प्रतिपद्यरूपेण लभ इति यावत्, तम् । तदा चात्र रामायणकथा,—
 एष कश्चि भववान् अश्वत्थः दिशः पर्यटन् एकदा किञ्चित् विजने वन विवेश ।
 तत्र च सरसः सलिले सुपुष्ट समुज्ज्वलं शबदेहं दृष्ट्वा पर विस्मयम् अगच्छत् ।
 कुटीरं विजने वने अपूर्वमरुपस्य शवस्य सश्वर, इत्येव चिन्तयति तस्मिन् एकी
 दिव्यपुरुषो दिव्याभरणभूषितो विमाने दिव्याङ्गनाभि संख्यमानलवाजगाम ।
 अतीर्य च स तस्मिन् सरसि तस्य शवस्य माम सन्सृष्ट भक्षयामास । अथ स
 कारन् पुनर्विमानमारुह्य प्रयाति तावत् तम् अगच्छ परमच्छ, की भवान् कथं वा
 कश्चित् शरभासभोजनमाश्नसीति । स उवाच, पुराणं विदुर्भनगरे श्वेतनामा
 राजा वासन् । तत्र च मुषिर राज्यं कृत्वा तपस्वरथायंम् अस्मिन् विदिते वने
 पश्यन् । अथ चाऽहं मुषिर तपस्तप्त्वा ब्रह्मलोकं प्राप्त् । ब्रह्मलोकं गच्छन् मानव
 दुर्भवेन वक्ष्यतां सुविपासादु विन पीद्यमानो ब्रह्माणमस्य कारणमपश्यन् ।
 ब्रह्माणां, यतश्चया तपस्वरथाऽपि सुविपासे अमहमानेन भोजनपाने सस्यञ्च
 सदेव पुष्टिं भोक्त, ततस्तान्नापि वक्ष्यन् सुविपासाङ्गं वाधते, तत्र तत् श्व
 शरीरं सजीवमिव अविहृतं तिष्ठति । त्वं प्रतिदिनं तत्र यत्ना तस्य शवस्य
 सुधासुतं मांसं भक्षयन् सुधानिर्वाणं कुरु । यदा च भववान् अश्वत्थ तत्र वने
 कामिक्विति तदा तस्मै तत्र दिव्यम् आभरणीयं दत्त्वा तत्पुष्पादान् अस्मान्

लुष्णात् विभीक्ष्यसे इति । इत्येवमगस्त्यः सर्व्वं वृत्तान्तं श्रुत्वा तस्मात् दिव
रण लब्ध्वा त तस्मात् लुष्णात् मोचयामास । शम्भुकवधानतरं तदेव वा
स रामाय दत्तवान् । इति । 'पीतेन समुद्रेण' &c.—चतुर्थं पीरापिकी
—पुरा किल शक्रेण विनिष्ठते इति तदनुचराः कालिया नाम देव्याः शक्र
समुद्रगर्भे विविधः रात्री च निर्गत्य मुनिजनान् हनुमारेभिरे । एवं मुनि
मत्तये प्रकृते नष्टधर्मं भयात् जगदालोक्य शक्रपुरःसरा देवा भारायत्वं प्ररथं
ऊचुथ भगवन् । कालियैः मुनिकुलवधेन अगदिदं शीघ्रधर्मं क्रियते, शीघ्रं च
पृथिवी चयमेष्यति, शीघ्रायाश्च पृथिव्या विदिवमपि चयमेष्यति, समुद्रगर्भ
ते देव्या न शक्या हनुमत्याभिरिति । अथ तान् विष्णुदवाच, उपयस्यन्तु भव
भगवन्तमगस्त्य, स एव समुद्रं शोषयितुं समर्थं, नि.शोषयिते तेन समुद्रे इतावत्
देव्याः भवता बध्यतामुपयाम्यभीति । अथ सर्व्वदेवैरभ्यर्चिंती भगवान्
महार्चं च तं अथादेवापिबत्, देव्याश्च देवैर्निहता इति ।

४४। कृत्तयानि अथवा, विरापुत्रवैर विकट इहेते अतिशयानर अथ
इत्येव परान कर्तव्येन । समुद्र अथवा कर्तृक पीड इहेता वृत्ति ताहा आहर्वा
इत्यावत्तय अथवा के वान करिह सिनेन ।

[प्राक्त्रिके ए अमहात् समुद्र अथवाके वान करेन नःहे, एका अथवा
विवा पुत्राके विरक्त इहेते वृत्ति वान करिहा ताहा विकट इहा अतिशयानर
अथ इव । कवि अहमेव अहमेव अहमेव करिहेतेन, 'समुद्र वृत्ति आहर्वा'
इत्येव इहा अथवाके विरहितेन । समुद्राकर समुद्र अहर्वा इत्येव
अथ इ अमहात्त इत्येव, अथैव ए अमहात् वेवितेन वान इह इव इहा
इत्येव इत्येव इत्येव ।]

55 The jar-loggia which presented to him an
ornament which was the gift of a celestial being, and which
was so small that it seemed as if there was, with respect
by the eye, but inferior to the look as a rainbow.

तं दृधन्मथिर्नाकृष्टनिर्व्यापारिण याधुना ।

पथात्रिभटते रामः प्राक् परामुद्रिजात्मनः ॥३६६

५६। तमिति । मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाह्वना, तम्
दृष्टारं दधत् रामः, पश्चात् निवहते निवृत्तः, परासुः (१) मृतः
द्विजात्मजः प्राक् (२) रामात् पूर्व्वं निवहते ।

५६। राम मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाह्वना त दधत् पर्याप्त निवहते
गन्तु. द्विजात्मजः प्राक् (निवहते) ।

५६। मैथिल्या कण्ठः मैथिलीकण्ठः मैथिलीकण्ठे नास्ति व्यापारी यस्य स,
न। दधता रमेण पर्याप्त निवहते, परासुना द्विजात्मजेन प्राक् निवहते, इति
उच्यते ।

५६। सीताकण्ठादिद्वनविरहिते बाह्वी तम् अगम्यत्पुनः चतुर्दशं परि
स्य रामो राजधानौ प्रत्याययी, मृतो द्विजशिशुः रामायमनात् पूर्व्वमेव प्रत्यापन्न-
श्रीरितो भूव, इति विज्ञेयम् । 'मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण' अस्य तात्पर्यं
यथा,—रामो माननीयस्य पुत्रे प्रणयमङ्गी मा भविति तदाभरणं परिदधे,
एवञ्च तस्य प्रियतमाविरहितस्य किं वा तेन विभूषणम् । विरहितो मण्डन
विरहमेवेति भावः ।

५६। अत्रेति वृत्त उक्तपुत्र (एव उच्यते इति) अत्रेति इति,
एवञ्च तस्य प्रियतमाविरहितस्य किं वा तेन विभूषणम् । अत्रेति इति,
इति ।

56 Placing the ornament on the arm which was no longer
thrown round the neck of Mithili Rāma returned, after the
dead son of the Brahmana has returned to life.

तस्य पूर्व्वदितां निन्दां द्विजः पुत्रसमागतः ।

स्तुत्या निवर्त्तयामास वातुर्वैवस्वतादपि ॥५७॥

५७। तस्येति । पुत्रसमागतः, पुत्रेण मृतः द्विजः, वैवस्वतात्
एकदादपि, वातुः (१) रक्षकस्य । भीषणादी भयहेतुरित्यना-

156) (1) परा away, एव Mithil Brahmin (2) प्राक् fr. 56, एवञ्च
57 80, किञ्च 57.

दानात् पञ्चमी । 'तस्य रामस्य' पूर्वोदिता पूर्वोक्तां निन्दां, सुखा निवर्त्तयामास (२) ।

५७ । पुत्रसमागतः द्विजः वैवस्वतादपि शत्रुः तस्य पूर्वोदिता निन्दा सुखा निवर्त्तयामास ।

५७ । पुत्रेण समागतः पुत्रसमागतः । पुत्रसमागतेन द्विजेन पूर्वोदिता निन्दा निवर्त्तयामास, इति वाच्यान्तरम् ।

५७ । अपुना सः ब्राह्मणो मृत पुत्रं पुनर्जीवित जग्ध्वा यमादपि अभयदा तार त राम सीतुमारेभे, तेन च सुतिवाग्नेन रामे पूर्वप्रयुक्तं 'श्रीचनीशासि वसुधे' इत्यादिरूप निन्दावचनम् अपाचकार, इति विशदार्थः ।

५७ । ज'कण मृतपूज पुनराश नाठ कविश, यन इहेउउउ जाणकठी नेहे रामे अति पूरुले अयुल निन्दाके एकणे छन शारा निराकु उ करिणन ।

57. Being re-united with his son, the Brahmana retract by praise the censure which he had pronounced against Rān who was a protection even against the king of death,

तमध्वराय मुक्ताश्वं रक्षःकपिनरेश्वराः ।

मेघाः शस्यमिवाशोभिरभ्यवर्षन्नुपायनैः ॥५८॥

५८ । तमिति । अध्वराय अश्वमेधाय, मुक्ताश्वं तं रामं, रक्षः कपिनरेश्वराः सुधीवविभीषणादयः राजानस्य, मेघाः अशोभि शस्यम् इव, उपायनैः (१) अभ्यवर्षन् (२) ।

५८ । रक्ष.कपिनरेश्वराः अध्वराय मुक्ताश्वत, मेघाः अशोभिः शस्यम् इव उपायनैः अभ्यवर्षन् ।

[५७] (१) वं to protect, जग्ध्वा अस्मि (वायते, इति लता). (२) नि, इत् to say (विष्वा.—वर्त्तयति । अवर्त्तयत् । अवोदयत्—अववर्त्तयत् । वर्त्तयामास । &c.

[५८] (१) उपायनं from उप, इत् to go, or अय to go, श्युट्, अस्मि (उपेयते उपायते वा, इत् यती, अय यती वा कर्मणि श्युट्). (२) अस्मि, इत् to rain,—वर्षति । अवर्षत् । अवर्षात् । अवर्षं । &c.

१८। एवाहि च कपयथ नरेश्वराह ते । मुक्तः अश्वी येन सः, तम् ।
एवमिदं नरेः अश्वराय मुक्ताश्च सः मध्ये शस्यन्ति च भवन्त्यतः, इति
पञ्चानरम् ।

१९। यथा हि मेषाः शस्यन्त उपरि अविरली जलधारा वर्षन्ति, तथा राध-
वेन्द्रा वानरेन्द्रा नरेन्द्राय सर्वे अकलितम् उपहाररामि रामस्य अन्तिके प्रेषणा-
वाप्तुः इति विशदार्थः । मेषवारिसाम्यात् उपायतानाम् अमेयत्वं गम्यते । अत्र
उपायनदानेन रात्र्याम् रामाधीनत्वं सूचितं, विप्रविजयित एव अविजयस्य अत्र मेषे
अधिकारित्वात् ।

१९। यत्र अश्वमेधेन उक्तं अथ नरेन्द्राय कर्तव्यम्, येषु येषु नरेण केषुचिद् वाचि
अथ उक्तं, तेनैव अकलितम् कपोलं च नरेन्द्राय उपायतानाम् अमेयं कर्तव्यं
इति ज्ञेयम् ।

१९ As clouds shower rain upon corn so the chiefs of
Rashtreas, monkeys and men showered presents upon Rama
who had let loose the steed for the performance of
an Aswamedha

दिग्भ्यो निमन्विताद्यैर्नमभिजग्मुर्महर्षयः ।

न भोमान्येव धिष्यानि हित्वा ज्योतिर्मयान्यपि ॥५८॥

५८। दिग्भ्य इति । निमन्विता (१) आश्रिता, महर्षयश्च
भूष्याः सम्बन्धीनि, भौमानि (२) धिष्यानि (३) स्यान्नेव न ।
'धिष्या स्थाने ऋषे भेदौ' इत्यमरः । किन्तु ज्योतिर्मयानि नक्षत्र-
रूपाणि धिष्यान्यपि हित्वा, दिग्भ्य एव रामम् अभिजग्मुः ।

(५८) (१) नक्षत्र to consult, with विज्ञानेन इत्यर्थः (२) बौष्या
from बुष्मि earth, अथ् अर्थः (३) धिष्या (to) धिष्णु to be
froad, &c for that an irregular (धिष्यन् इति वा, धिष्णु इति, इति
इति वा । मानसिर्वर्षसिर्वर्षाति वा । इति अथर्ववेद इति, इति अथर्ववेद
इति इति इति इति)

६१ । वैदेह्याः त्यागः अपि ज्ञाष्यः, यस्मात् प्राग्बंधवासिनः पनस्यन्ते।
पत्युः हिरण्ययी सा एव जाया आसीत् । त्यागेन ज्ञाष्येन (भूयते), हिरण्यया
तया एव जायया अभूयत, इति वाच्यन्तरम् ।

६१ । पतिहृतपरित्यागः लोके सौतायाः दुःसङ्खज्जाहृतेरपि, यथा
ज्ञाघाहृतेरेव सञ्जातः, यतः तत्पतिः सदारकर्त्तव्येऽपि अश्वमेधे दारान्तरपरिसङ्घ
शून्ये यशशालाया सौतायाएव सुवर्णमयीं प्रतिहृतिं सवहुमानं सङ्घर्षचारिणी
पदे वरयामास, इति विशदार्थः । अहो धन्या सा नारी यस्याः प्रतिहृतिमपि
भर्ता बहुमेने, इति भावः । तथा च उत्तरचरिते, आत्मनी हिरण्ययीं प्रतिहृतिं
पत्युरश्वमेधाय सङ्घर्षचारिणीं युत्वा—‘सौता । (सौहृदास सासम्)—अजउत्तौ
दाणिं सि तुभं । अम्हणे उम्हताणिद मे दाणिं परिष्ठाअलज्जासन्न अजउत्तौण ।
धन्या सा जा अजउत्तौण बहुमणाअदि’ &c. (पार्य्यपुत्रः इदानीम् असि तम् ।
अम्हणे उत्प्रातं मे इदानीं परित्यागलज्जाशून्यम् पार्य्यपुत्रेण । धन्या सा या
पार्य्यपुत्रेण बहुमन्यते, &c).

७१ । पतिं ये परिउत्ताग करिष्ठाहृतेन से० गोठारं प्राघारं तथा, एतेन वा, उदाहर-
णैर्नर्नन्ती अतिमूर्तिं रज्जनातावानो पादाखरमूखं ज्ञानं न सहर्षं अशिधिं इहेहास्मि ।

61. Since the husband of Vaidehī, without taking a
second wife, made a golden image of her own, his wife, whilst
residing in the hall of sacrifice, even her abandonment by him
was for her a matter of pride and glory.

विधेरधिकसम्भारस्ततः प्रवृत्ते मखः ।

आसन् यत्र क्रियाविघ्ना राक्षसा एव रक्षिणः ॥६२॥

६२ । विधेरिति । ततः, विधेः शास्त्रात्, अधिकसम्भारः अति-
रिच्यमानपरिष्करः, मखः (१) प्रवृत्ते प्रवृत्तः । यत्र मखे विहन्यन्ते
यभिरिति विघ्नाः प्रत्युद्वाः । घट्ये अविधानमिति कः । अथ

[६१] (१) मख to ६०, य अर्थ. (१) रक्ष to preserve, पितृव. अर्थ.
(द्विधा ६१)

वर्णलक्षणायाः क्रियायाः विघ्नाः अनुष्ठानविघातकाः, राक्षसाः
एव रक्षियः (२) रक्षकाः आसन् ।

६१ । ततः विधेः अधिकसम्भारं मयः प्रवृत्ते, यत्र क्रियाविघ्ना राक्षसाः
एव रक्षियः आसन् । अधिकसम्भारेण मयेन प्रवृत्ते, क्रियाविघ्ने, राक्षसैः रक्षिभिः
पशुपत, इति वाच्यान्तरम् ।

६१ । अद्भुतपथे तस्मिन् रामान्वयेषु सर्वमेव लोकीतरं ज्ञातम्, तथाहि,
शास्त्रदृष्ट्य विधेः अतिरिक्ता, यत्रसम्भारान्त्र परिकल्पिता, यत्रविघातकाश्च सर्वे
राक्षसा एव यत्ररक्षकाः आसन्, इति विशदार्थः ।

६२ । अनन्तर, नाग एतद्वृत्तं निर्दिष्टे कच्छे उडा इहेतेषु अतिक्रम्य नगदोह
रश्चकार इहेत, ये एतेषु रक्षविपातक शकनेषु अककण निवृत्त इहेत ।

G2. Then began the sacrifice on a scale larger than is pre-
scribed in *Sastras*, and the *Rākshasas* who had been des-
troyers of sacrifices began to act as sentinels.

अथ प्राचेतसीपन्नं रामायणमितस्ततः ।

मैथिलियौ कुशलवौ जगतुर्गुरुचोदितौ ॥६३॥

६३ । अथेति । अथ मैथिल्यौ मैथिलीतम्यौ । स्त्रीभ्यो उच्-
प्रत्ययः । कुशलवौ, गुरुणा वाच्यीकिना, चोदितौ (१) प्रेरितौ गतौ,
प्राचेतस (२) वाच्यीकि, उपघ्रायते इति उपघ्रा (३) । आतपोपसर्गे
इति कर्मण्युत्प्रत्ययः । प्राचेतसस्य उपघ्रा प्राचेतसोपघ्रा प्राचेतसे-
वारी आतम् इत्यर्थः । “उपघ्रा आरमाद्यं ह्यात्” इत्यमरः ।
उपघ्रापक्रमं तदाचिन्त्यासायामिति कर्तुंसकलम् । अथते आरते
अनेन इत्यनेन रामस्य अथन चरितं रामाद्यं रामाद्यःभ्यं
आरम् । पूर्वपदात् संघ्रायामय इति कलम् उपघ्रायर्त्निविवत् ।
इत्यन्तः अगन्तु (४) । मादोर्भिट् ।

(१) (१) चोदित from चृह to अह, च अह (१) अहोह the
father of the poet, च अह (१) उपघ्रा from चह, हा to अह, (१)

६४ । अथ मेदिनेदीं कुशलयौ कुशलोदितौ-यन्तौ) कावेतयोश्च राम-
यम् इत्येतत् प्रथम् ।

६५ । मेदिनेदीनां कुशलयाम् कुशलोदिताम् रामायणं प्रथं, इ-
त्यात्मवम् ।

६६ । यत्र द्विन रामपरितः अथवा रामोदितौ नारदप्रपन्नादाय कावे-
तयुथा प्रथमं प्रथमम् इह यथायं प्रोक्तवन्तः उपनिषद्, कुशलयौ तन् काशय-
नालोदितयुथा तत्र प्रथममायाम् इत्येतत् वागुमारभयन्तौ, इति शिवा-
'कावेतयोश्च राम-
यम् इत्येतत् प्रथमं रामायणं प्रथमम्, तदाच रामायणे रामोदित-
युथा राम-
यम् इत्येतत् प्रथमं रामायणं प्रथमम् इत्येतत् प्रथमम् । इति शिवा-
यम् इत्येतत् प्रथमं रामायणं प्रथमम् इत्येतत् प्रथमम् । इति शिवा-

६७ । (१) रामायणं प्रथमं रामायणं प्रथमम्, तदाच रामायणे रामोदित-
युथा राम-
यम् इत्येतत् प्रथमं रामायणं प्रथमम् इत्येतत् प्रथमम् । इति शिवा-

63 Then Kāśī and Lāṅā, the sons of Mithilā, १२५, by
order of their preceptor to go about singing that Rāmāyaṇ
which had been first revealed to Vālmiki.

वृत्तं रामस्य वाल्मीकिः कृतिस्तौ किन्नरस्वनौ ।
किं तद् येन मनो हर्तुमलं स्यातां न शृण्वताम् ॥६६

६६ । वृत्तमिति । रामस्य वृत्तं वर्ण्यं वस्तु इति शेषः- वाल्मीके
कृतिः (१) काव्यं गेयम् इति शेषः, तौ कुशलयौ किन्नरस्वनौ किन्नर-
कण्ठौ गायकौ (२) पुनरिति शेषः, अतएव तत् किं येन निमित्ते
तौ शृण्वतां मनः हर्तुम् अलं शक्तौ न स्याताम् ? सर्वे सरसा-
इत्यर्थः ।

अङ्क ॥ (४) गे to sing,—गायति, अगायत् । अगासीत्, अगासिद्यत्
अगासिषुः । जनी । &c. कर्मेण,—गीयते । अगायि । &c. गीतः । &c.

[६६] (१) कृ to do, तिन् अङ्क (२) गायक from गे to sing, शुष् अङ्क

६५। तज्ञ्घैः निर्दिष्टतयोः रूपं बोधे च मापुष्यं सावुजः रामः कुतूहलं
 सन् ददर्श यथाव च। सावुजनं रामं च कुतूहलिना (सता) मापुष्ये ददर्श इत्यु-
 च, इति बाष्पारणम्।

६५। कुमलवयोः दपदसंनत गीतश्रवणेन च विमुग्धाः केचित् पत्रि-
 ज्ञाः रामाय तदृष्टान्तं निर्दिष्टयामासुः, रामः समुपजातकुतूहलो धावमि-
 माह तयोः अभिराम रूपं प्रत्यर्थाज्ञतवान् नपुरथ सद्योतम् चाकषितवान्
 इति विशदायं। 'तज्ञ्घैः',—तं रूपमापुष्यं गीतमापुष्यं जानन्तीति तज्ञ्घाः वै-
 दगुपवशमीकिर इति कप्रत्ययः।

६६। योशाशो उतावेर मधुरं नृपिं वरने च मधुरं नःभीठ अरुण करिजन उतावेर
 निकटं छाड उठेडा इत्यं कुतूहलो इच्छा प्रयुक्तगणेश नरिठ वरः वरने च अरुण करिजेन-

65 On being informed of their beauty of appearance and
 sweetness of voice, by persons who had seen them, Rāma
 with his younger brothers with excited curiosity, saw their
 beauty and the pleasant melodious songs

तद्गीतश्रवणैकाया मंसदश्रुमुखी वभौ ।

हिमनिष्यन्दिनी प्रातर्निर्वातेव वनस्थली ॥६६॥

६६। तदिति। तयो संगीतश्रवणे रकाया व्यासक्ता अश्रु-
 मुखी चानन्दात् इति भाव संसत् (१) सभा, प्रातर्हिमनिष्यन्दिनी
 (२) निर्वाता वातरहिता वनस्थली इव, वभौ श्रुश्रुभे। चानन्दपार
 वश्यान्निःस्पन्दमास्तेत्यर्थः।

६६। तद्गीतश्रवणैकाया अश्रुमुखी ससत् प्रातः हिमनिष्यन्दिनी निर्वाता
 वनस्थली इव वभौ।

६६। अश्रुणि मुखे यस्याः सा। हिमानो निष्यन्दी विद्यते यस्याः, इति
 हिमनिष्यन्दिनी। नास्ति वातो यस्याः सा। तद्गीतश्रवणैकाया अश्रुमुष्णा
 सदा हिमनिष्यन्दिन्या निर्वातया वनस्थल्या इव वभे, इति बाष्पारणम्।

[६६] (१) सम्, सद to go, क्तिप् aff. (२) हिम dew, नि, स्पन्द to
 drop down, णिनि aff (स्त्रियाम्)

कीसाहस्य निरीत्य तत्र समेतः सर्वो जनः विश्वयात् अभिमिषन्वीचनसज्जो, त
 विजयाप । 'वयोवदविमवादि',—तथोः वाजन्तात् सुनिवेशपरत्वात् वयोवेका
 मेव सामान्य निष्कल्पत्वम् इतरथा तु अभिमिषकत्वम् इति भावः । 'साहस्यम्'
 'वयं तदीर्वाश्च तदेव वीर्यं तदेव नेयमिच्छामुपगतत्वम्' इत्यादि सन्नेयकारणे
 इत्यम् इति भावः । उक्तप्रसामासत्वे,—'अथुः परस्यत् वेदं सन्नेयस्य समीपतः'
 उभो रामश्च सहस्रो विश्वादाविश्वभिर्बोद्धतोऽ । अटिभो यदि न आता न वत्स
 परो इति । विदेह वाश्विभ्यःभी वावतोः वापवत्स च' इति ।

७५ । इत्येव तत्रैव तेषां पुनःपुनः अभिजननं च, तत्रैव पुनःपुनः पुनः
 तत्रैव पुनःपुनः पुनःपुनः पुनःपुनः इत्यादि च ।

७६ । On the other hand perfectly they resembled Rama so
 only in appearance and outward, the people remained dumb and
 dumb as they were.

उभयोर्न तथा लोकाः प्राचींश्वेन प्रिमिप्रिये ।
 नृपतेः प्रीतिदानेषु रीतस्युहताया यथा ॥६८॥

७७। उक्तवेषु नामनेनगुणो लोकेषु यत्तद्विद्युत्तमं विद्युत्तमं वाचिनः वाचिनः एतद्विद्युत्तमं
युववत्त उक्तवेषु निष्कृष्टा वेदिषु लोकेषु उक्तविक विद्युत्तमं वाचिनः ।

68. Their want of desire to possess the gifts showered upon them by the king (Rāma) in delight, excited more wonder in the people than their skill in the art of music.

गेये को नु विनेता वां कस्य चेयं कृतिः कवेः ।

इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमशंसताम् ॥६६

६६। गेये- इति । गेये (१) गीते, को नु, वां युवयोः,
विनेता (२) शिक्षक ? नुशब्दः प्रश्ने । “नु पृच्छाया वितर्कं च”
इत्यमरः । ‘गेये केन विनीतौ वाम्’ इति पाठे वामिति युष्मदर्थ-
प्रतिपादकमव्ययं द्रष्टव्यम् । तच्चाचार्यमर्थः, केन पुंसा वां युवां गेये
विषये विनीतौ शिक्षितौ ? कर्मणि निष्ठाप्रत्ययः । इयद्य कस्य
कवेः कृतिरिति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ कुशलवौ वाल्मीकिम् अशंस-
ताम् उक्तवन्तौ, विनेतारं कवि च इत्यर्थः ।

६६। गेये कः नु वां विनेता, इयं च कस्य कवे कृतिः, इति राज्ञा भयं पृष्टौ
तौ वाल्मीकिम् अशंसताम् । पृष्टाभ्यां ताभ्यां वाल्मीकिः चमत्पत, इति वाच्यममरः ।

६६। कः च नु स महापुरुषो यस्य सजायान् युवाभ्यं ईदृशौ विद्वन्भीतिनी
वाच्यवृत्तिं शिक्षितवन्तौ, को वा स कवेः कविः यः ईदृशं लीकोत्तरं काव्य
मनीतरान्, इति पृष्टवति महाराजे रामे, तौ कुशलवौ चमत्पतः स हि भी संवीत
इह । रामायणकविश्च भयवान् वाल्मीकिरिति, इति विश्वदासः । ‘गेये को नु
विनेता वाम्’ इत्यत्र ‘गेये केन विनीतौ वाम्’ इति संज्ञादिनिष्ठाप्रत्ययस्य
वाच्यः । एतद् दिनकरव्याख्या यथा,—‘वामिति युष्मदर्थप्रत्ययस्य सजायान् अथ
भाषा भीमो भीमशंसः । वां युवां गेये केन शिक्षितौ कस्य कवेरित्यं इति । वां

[६६] (१) गेये from ई to २.०५, यन् ३६ (१) की ३३३ वि, ६६

३३३, यन् ३६

युवयोः सन्मन्धिनः कस्य कवेरिति केचित् व्याचक्षते । 'गेषु केन विनीतिर्बान्' इति दक्षिणावर्षः पठति ।

७२ । ठोभावेन ए गौठेर निरुक्ताता के ? ए कावाइ वा कोन कवि
ब्राना वधः ईश ब्रिज्जाना करार, भाशारा वाग्शीकर नाम करिन ।

69. The king having personally asked them who was the musical preceptor and who was the poet by whom this poem was composed, they mentioned the name of Vālmīki.

अथ सावरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवान् ।

उरौकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत् ॥७०॥

७० । अथेति । अथ सावरजः रामः, प्राचेतसं वाल्मीकिम् उपेयिवान् (१) प्राप्तः सन्, देहम् आत्मनः उरौकृत्य (२) आत्मानं स्थापयित्वा इत्यर्थः, राज्यम्, अस्मै प्राचेतसाय, न्यवेदयत् समर्पितवान् ।

७० । अथ सावरजः रामः प्राचेतसम् उपेयिवान् आत्मनः देहम् उरौकृत्य अस्मै राज्यं न्यवेदयत् ।

७० । सावर्जेन रामेण प्राचेतसमुपेयुषा राज्यं न्यवेदयत्, इति वाच्यकारम् ।

७० । तयोर्मुखात् तद्वृत्तान्तश्रवणानन्तरं रामो भावभिः साई वादीकि-
मुपगम्य तत्पादपत्रेषु राज्यादिकं सर्वमेव समप्यं तस्य भयवतः समीतयुरोः रामो
यथाकवेः पुरस्क्रियामकरोत्, इति विश्वदायं । 'उरौकृत्यात्मनो देहम्'—आत्मनो
देहं शरीरम्, उरौकृत्य स्वीकृत्य, शरीरमात्रं स्वयमेव स्थाप्य इत्यर्थः । इति
वादीकिप्रतिपादितसर्वस्यः केशव शरीरमात्रं तस्यो इति तात्पर्यम्, उक्तं
पद्यमसर्वं—'शरीरमात्रेण नरेन्द्रे । तिष्ठन् आभासि तीर्थप्रतिपादितदि' इति ।
'उरौकृत्यात्मनो देहम्' इति वक्ष्यते पठति, 'अथे मुनये आत्मदेहं उरौकृत्य राज-
न्यवेदयन् ददौ, यत्रपरायतं देहं न ददौ, इत्यर्थः', इति व्याचष्टे च ।

[७०] (१) उप, इत्, to go, सम् अि. (२) उरौ a particle, imply-
(especially in composition), promise, assent, &c., क् to do, अत् अि

१० । अनन्तर राम अशुभप्राणैः सहित वायोकिन्नर निकटे शयनं करिष्येन, एवमपि तेनैवात्र अर्चयित्वा वायोकिन्नरान् यत्र शक्तिः उद्दिश्यैव उद्धारणं करिष्येन ।

70. Rāma, with his younger brothers, next went to Vālmīki, and with the exception of his own body, offered to him his kingdom and all.

स तावाख्याय रामाय मैथिलीयौ तदात्मजौ ।

कविः कारुणिकी वने सीतायाः सम्परियहम् ॥७१॥

७१ । स इति । कदम्बा प्रयोजनम् यस्य कारुणिक (१) दयालुः । प्रयोजनमिति । ठञ् । “स्याद्दयालु कारुणिकः” इत्यमरः । सः कविः, रामाय तौ मैथिलीयौ तदात्मजौ रामसुतौ आख्याय, सीतायाः सम्परियहं स्त्रीकारं वने (२) ययाचे ।

७१ । कारुणिकः स कविः तौ मैथिलीयौ तदात्मजौ आख्याय सीतायाः सम्परियहं वने ।

७१ । कारुणिकेन तेन कविना सीतायाः सम्परियहो वने इति वाच्यताम् ।

७१ । एतौ सीतासुतौ कुमरौ तवैव आत्मसम्पत्तौ इति रामाय अर्चयित्वा तदात्मजेताः वायोकिन्नरान् निरपराधां सुपुत्रां धर्मपत्नीं परित्यज्येति प्रार्थयामास । सीतादुःखहरणार्थं प्रार्थनात् ‘कारुणिकः’ इत्युक्तम् ।

७१ । रामः कारुणिकः कविः वायोकिन्नरान् कुम्भस्य तत्र उद्धारणं (उद्धारणं) कृत्यैव उद्धारणं करिष्येन ।

71. Saying to Rāma that Lava and Kusā were his (Rāma's) own sons, the tender-hearted poet prayed that Sītā might be taken back.

तात शुद्धा समर्चं नः स्तुपा ते जातवेदसि ।

दौरात्माद्रघसस्तान्तु नात्रत्याः श्रद्धधुः प्रजाः ॥७२॥

७२ । तातेति । चे तात ! ते घृया (१) नः कम्पाकम् घृया
समीपं समक्षम् (२) । अथर्थाभावे प्ररत्यमतिभ्य इति समासान्त
उष् । ज्ञातवेदसि (३) वञ्चो युद्धाः नाम्नाकमविद्यासः इत्यर्थः
किन्तु रघुसः रावणस्य दौरात्म्यात् (४) अत्रत्याः (५) प्रजाः तां
न अद्भुः (६) न विद्मश्चुः ।

७२ । (३) तात ! ते घृया नः समक्ष ज्ञातवेदसि युद्धाः, (किन्तु) रघुसः
दौरात्म्यात् अत्रत्याः प्रजाः न अद्भुः । घृया युद्धा (भूये) अत्रत्याभिः प्रजाभिः
सा न अद्भुः इति वाच्यम् ।

७२ । राम एवं सीतापहृषपायमभ्यर्चिती वाञ्छीकिं प्रत्युवाच, हे वित ! तव
पुत्रवधुः सीता प्रणालं समक्षमेव वञ्चो चाक्यमहिं प्रदर्शितवती, अतो नाकारं
तत्परिवे कथिदविश्वासं, किन्तु अतिदुर्बलदमानन्यहोपितायाः सीतायाः प्रति-
दूरहतां ताम् अप्रियहिं नावस्थिती लोको विद्मश्वासं, अतो लोकारावदरतेव
मया लोकायादभयादेव निपपराधा धर्मपत्नी विमर्जिता, इति विदितार्थः ।
'तात्रत्याः अद्भुः प्रजाः' — तथा च उक्तपरिवृत्ति — 'घोरं लोके विततमयमो या च
वञ्चो विद्यद्विर्लङ्घनीये कथमिव जनस्त्रामिह अद्भुतु' इति ।

७२ । हे पिता ! यागनात्र पुत्रवधु यत्रादेशे नमस्करे अग्नि-परीकर अङ्क-
उक्ति अर्पण करिद्वारेण, किन्तु तत्रादेशे प्रःपीतताःहेतु उवाच (मोडार) उवाच
उवाच लोकार विधान नाहे ।

[७२] (१) घृ to distil, सू un&d; aff. (२) सम् in the sense of समीपे,
efore, अचि eye, टच् aff. (३) ज्ञातवेदस् from ज्ञात created, विद to
now, अमुन् aff (ज्ञात वेदी धनं यस्यात् । यदा, ज्ञातं वेदि वेदयते वा, विद
तनादी, अमुन्प्रत्ययः । युद्धा, ज्ञातानि भुवजानि अत्राचराणि सर्व्वप्रत्वेन अद्यात्,
त्प्रत्वेन च वेदि । यदा, ज्ञातानि सर्व्वकारत्वेन यं विदन्ति). (४) दौरात्मा
दौरात्मान् wicled, घञ् aff (५) अत्रत्या from अत्र here, लप् aff.
अत्रत्यात् लप्) (६) अत् a particle, implying faith or respect, and
to have, (विटि वञ्चवचने).

72. O sire, the wife of your son has proved in our presence her purity by passing through an ordeal of fire, but the Rāk-
asa (राक्षस) having been a reprobate character, the people here
believed it not.

ताः स्वचारित्रमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली ।

ततः पुत्रवतीमेनां प्रतिपत्स्ये त्वदाज्ञया ॥७३॥

७३ । ता इति । मैथिली. स्वचारित्रम् (१) उद्दिश्य तां प्रजां,
प्रत्याययतु (२) विश्वासयतु । विश्वासस्य बुद्धिरूपत्वात् श्रौ गमि-
त्यबोधन इति श्रौ गम्यादेशो नास्ति । ततः पश्चान्तरं, पुत्रवतीप्
एनां सीता त्वदाज्ञया प्रतिपत्स्ये श्लोकस्थे ।

७३ । मैथिली स्वचारित्रम् उद्दिश्य तां प्रत्याययतु, ततः पुत्रवतीम् एनां
त्वदाज्ञया प्रतिपत्स्ये । मैथिल्या तां प्रत्याययन्ताम्, पुत्रवती एषा (मया) प्रति
पत्स्ये, इति वाच्यान्तरम् ।

७३ । सीता पुनरेव चात्मदृष्टिं प्रदर्शयं चतुर्ध्वंस्वीकृतमग्र्यं निराकरोतु ।
ततश्च वचनीयमुक्त्वा सपुत्रां धर्मपत्नीं भवदनुग्रहाय वदामि, इति विमदात् ।
सीतायादनिराकरणत्वात् पूर्वं नाहं तां वदामि इत्येवमिति भावः ।

७३ । वचनीयं अत्र निश्चयं इति उच्यते । अत्रानेन विधानेन इत्येवमिति भावः ।
अत्रानेन विधानेन इत्येवमिति भावः ।

73. Let Maathili produce in the minds of the people a
belief in the purity of her character, and I shall then take her
back with her sons at your command

[७३] (१) चारित्र from चरित्र character, चर्च् अ. (चरित्रमेव चर्चित
इत्, आर्त्ते चर्च् प्रत्यय) (२) इच् to go, (विच्), with इति, to cause
believe, प्रत्याययति; but when इच् (विच्) used to mean वीर्य,
it is declined as वीर्यइति । &c.

७२ । तातेति । हे तात ! ते युवा (१) नः अस्माकम् अहम् समीपं समक्षम् (२) । अथर्थाभावे अरक्षभतिभ्य इति समासान्त एषु । ज्ञातवेदसि (३) बहौ युवाः नाम्नाकमविद्याय इत्यर्थः किन्तु इत्यसः रावणस्य दौराक्यात् (४) अथत्याः (५) प्रजाः त न अहधुः (६) न विद्मश्चुः ।

७२ । (१) तात ! ते युवा नः समक्ष ज्ञातवेदसि युवा, (किन्तु) एषु दौराक्यात् अथत्याः प्रजाः न अहधुः । युवया युवया (भूवे) अथत्यानि इत्यस्मिन् वा न अहधुः इति वाच्यमत्रम् ।

७२ । राम एवं सीतावद्वपायंमभ्यर्क्षन्ती वाचोक्तिं प्रयुवाच, हे पितः । इति पुत्रवधुः सीता प्रकृतं समक्षं च बहौ वाच्यमिदं प्रवर्णितवती, अतो नाकारं तपरिणे कथिदविशस, किन्तु अतिदुर्बलतमानमप्यहोवितायाः सीतायाः अतिदूरतया ताम् अग्रिमिदं नातप्यिती लोकी विश्रान्त, अतो लोकाराध्वजनेन मया लोकावाटभयादेव निपपराधा धर्मपत्नी विमर्शिता, इति विवर्ता । 'नाथत्याः अहधुः प्रजाः'—तथा च उपरचरिते—'घोरं लोके विततमयमी वा च बहौ विद्यद्विर्लङ्घादीये कथमिव जनस्त्रानिह अहधुः' इति ।

७२ । हे पिता ! आगत्य पुत्रवधुं अहधुः नमस्केहे अग्रि-परीक्षे इत्युक्तं अत्र न करिष्ये इत्यत्र, किन्तु रावणस्य दुःशीतः एषु उवाच (भीकार) इति अत्र ताः लोकार विवर्तनम् ।

(७२) (१) सु to distal, सु युक्तः अर्धः (२) सम् in the sense of समीपे, before, अर्धः eye, एषु अर्धः (३) ज्ञातवेदस् from ज्ञात created, विद to know, अहधुः अर्धः (ज्ञात वेदी धर्म यस्यात् । यथा, ज्ञात वेत्ति वेदयते वा, विद वेतनादी, अहधुः अर्धः १-यथा, ज्ञातानि भुषणानि पराचरति सर्व्यत्वेन भक्ष्यात्, अहधुः अर्धः २-यथा, ज्ञातानि सर्व्यकारणत्वेन यं विदन्ति). (४) दौराक्यात् from दुराक्यन् wicked, अहधुः अर्धः (५) अथत्याः from अथ here, (अथत्यात् अथ). (६) अत् a particle, implying faith or धा to have, (लिटि अहधुः अर्धः).

अन्येद्युरथ काकुत्स्थः सन्निपात्य पुरीकसः ।

कविमाहाययामास प्रभुतप्रतिपत्तये ॥ ७५ ॥

७५ । अन्येद्युरिति । अथ काकुत्स्थ रामः, अन्येद्युः (१) अन्यस्मिन्नहनि, प्रभुतप्रतिपत्तये प्रकृतकार्यान्सन्मानाय, पुरीकसः पौरान्, सन्निपात्य मेलयित्वा, कविं बाल्मीकिम्, आहाययामास (२) आकारयामास ।

७५ । अथ काकुत्स्थ अन्येद्युः प्रभुतप्रतिपत्तये पुरीकसः सन्निपात्य कविम् आहाययामास ।

७६ । प्रभुतस्य प्रतिपत्तये तस्यै । पुरम् श्रीकी येषाम्, ते पुरीकस नगरासिनः, तान् । काकुत्स्थेन कविः, आहाययामास इति वाच्यान्तरम् ।

७६ । ततः परदिने रामः सर्वजनसमर्थं सीतायाः चारित्र्यमहिं प्रमाणीकृत्यै सन्तान् नगरवासिनी मेलयित्वा भवतीं सभाम् आकारयन्, प्रकृतकार्यान् नगरवास्य च तत्र भगवन्तं बाल्मीकिम् आहूतवान् इति विग्रहाय ।

७६ । अमरुतं पुराणिने उवाच पौत्रगणके नमस्ते कविषा अकृत विरहैर अष्टररु निविद्ध कश्चि क्काक्षुन् कविषा पाठाहेलेन ।

75 Having on the following day assembled all the citizens, Rama invited the poet (बाल्मीकि) to open the business arranged for.

स्वरसंस्कारवत्याऽसौ पुत्राभ्यामथ सीतया ।

ऋचेवोदञ्चिपं सूर्य्यं रामं मुनिरुपस्थितः ॥ ७६ ॥

७६ । सरेति । अथ स्वरः उदात्तादिः संस्कारः प्रव्यञ्चिः

[७५] (१) अन्य another, एद्युस् all (अन्यस्मिन् अहनि इत्यर्थे अन्येद्युः) एद्युस्प्रत्ययी विपातितः. (२) ई with च, to call, (विच), - आहयति । आहाययन् । आहूयवान् । आहयामास । ५८

इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमाश्रयमान्मुनिः ।

शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिव ॥७४॥

७४ । इतीति । राज्ञा इति प्रतिश्रुते प्रतिश्रावते सति, मुनि-
आश्रमात् जानकीं, शिष्यैः प्रयोज्यैः, स्वसिद्धिं स्वार्थसिद्धिं, नि-
तपोभिः इव, आनाययामास (१) ।

७४ । राज्ञा इति प्रतिश्रुते मुनिः आश्रमात् जानकीं शिष्यैः सति
नियमैः इव आनाययामास ।

७४ । मुनिना स्वसिद्धिरिव जानकी आनाययाद्युक्ते, इति वाच्यम् ।

७४ । बाण्डीकिराज्या बाण्डीकिशिष्या आश्रमात् सीतां तत्र आनिशुः ।
शिष्यैः आनीता सीता मुनेः शिष्योभिः उपस्थापिता तत्र मुनेः साक्षात् तपःसिद्धिं
वभाषी, इति विद्वदार्थः । अतिपुष्ट्यभावा सीता भयवती बाण्डीकेः शिरहा-
पार्श्वताना पुत्रानाम् अक्षयः फलराशिरिव दिदीपे इति भावः । 'मुनि' इ-
प्रयोजककर्तृपदम्, 'शिष्यैः' इति प्रयोज्ये कर्त्तरि तृतीया, नायतेः प्रयोज्यकर्त्त-
कर्मसम्प्रानियेधात् । तपःसिद्धिसाध्यात् सीतायाः कीदृषि पवित्रतातिशयो व्यज्यते
तथा च कुमारे,—'साक्षादिव तपःसिद्धिर्वभाषी बद्धहस्तती' इति । एवं
शाकुन्तले,—'दृष्टं पुत्रानां फलमिव च तदूपमनघम्' ; 'शकुन्तला मूर्त्तिवती
सत्क्रिया' इत्यादि ।

७४ । राजा एहे अश्रीकार करिले, महर्षि'निष्ठ शिष्या द्वारा जानकीके आश्र-
म इहेत आनाईलेन, येन योगनले वरीय तपःसिद्धिके तथार उपहित करिणन ।

74. The king having thus promised, the sage caused Jánaki
to be brought from the hermitage by his disciples, which seem-
ed like his bringing the success of his devotions by the force
of those devotions.

[७४] (१) नी to carry, (विच्), with आ, to cause to bring,—
नाययति । आनाययत् । आनीनयत् । नाययामास । &c.

अन्येद्युरथ काकुत्स्थः सन्निपात्य पुरीकसः ।

कविमाहाययामास प्रस्तुतप्रतिपत्तये ॥ ७५ ॥

७५ । अन्येदुरिति । अथ काकुत्स्थ रामः, अन्येद्युः (१) अन्यस्मिन्नहनि, प्रस्तुतप्रतिपत्तये प्रकृतकार्यानसन्धानाय, पुरीकसः पौरान्, सन्निपात्य मेलयित्वा, कविं वाल्मीकिम्, आहाययामास (२) आकारयामास ।

७५ । अथ काकुत्स्थः अन्येद्युः प्रस्तुतप्रतिपत्तये पुरीकसः सन्निपात्य कविम् आहाययामास ।

७५ । प्रस्तुतस्य प्रतिपत्तौ तस्यै । पुरम् श्रीकी वेषाम्, ते पुरीकसः नगरासिनः, तान् । काकुत्स्थेन कवि आहाययामास इति वाच्यकारम् ।

७५ । ततः परदिने रामः सर्वजनसमर्थं सीतायाः चारित्र्यार्थं प्रमाणीकृत्य मन्त्रान् नगरवासिभ्यो मेलयित्वा महतीं सभाम् आकारयन्, प्रकृतकार्यान् प्रसाय च तत्र भगवन् वाल्मीकिम् आहूतवान्, इति विशदार्थः ।

७५ । अनन्यत्र पुराणिने रामः (नौराज्येण नगरैः कविः) अकृतं विराट् नगरं अहूतवान् इति कविक आहूतं कविः आहूतवान् ।

75 Having on the following day assembled all the citizens, Rāma invited the poet (वाल्मीकि) to open the business arranged for.

स्वसंस्कारवत्याऽसौ पुत्राभ्यामथ सीतया ।

ऋत्वेवोदञ्चिपं सूर्यं रामं मुनिरुपस्थितः ॥ ७६ ॥

७६ । स्वरेति । अथ स्वः उदात्तादिः संस्कारः प्रसूतः इतिः

[७५] (१) अथ another, एद्युः अथ (अन्येद्युः अथ इति अथ अथान् एद्युः अथ विपादित) (२) इति with वा, to call, (विप),— आहूतवान् । आहूतवान् । आहूतवान् । आहूतवान् ।

तद्वत्या ऋषा (१) सावित्र्या, उदधिंयं स्यंम् इव. सुप्राभाम् उद-
 क्षितया सीतया करजेन, उदधिंयं रामम् असी मुनिः, उदधितः
 उपतस्थे।

०५। इय, स्वरसम्भारवत्या ऋषा उदधिंयं स्यंम् इव सुप्राभाम् (उद-
 क्षितया) सीतया (उदधिंयं) रामं असी मुनिः उपस्थितः। उदधिः इयं।
 (उदधिः रामं अनुना मुनिना उपस्थितः, इति वाचानुसरम्।

०६। यदा स महर्षिः स्वरसम्भारवत्यां सावित्र्या (गायत्र्या) सर्वलोके-
 नमस्कृतं परमसंज्ञीनिधिं सवितारम् उपासी, तदा स कुशलवसिष्ठितया सीतया
 सर्वलोकेपूजितं परमसंज्ञीनिधिं रामम् उपतस्थे. इति विश्वदायः। वाचीकिः
 कुशलवसिष्ठिता सीतायां वाचाय सभायां रामसमीपमायसी इति सर्वेः। गायत्री
 साम्यात् सीतायाः सर्वलोकीकरं पावनत्वम् सूचितम्, तदा सीते,—‘गायत्री
 वेदजननी गायत्री लोकेपावनौ। न गायत्र्याः परं जप्यम् एतद्विघ्नानुघ्नते’।
 इति। स्वरसंस्कारसाम्यात् कुशलवसिष्ठिरपि पवित्रत्वं सीतानुवर्तिन्त्वञ्च सूचितम्।
 तथाहि, पवित्री स्वरसंस्कारो यदा नियतं गायत्र्याः अनुवर्तिनी, परिपूतसमाप्तौ
 ऋषिशिष्यौ कुशलवो अपि तथा नियतं जनन्या अनुवर्तिनी इति। सर्वसाम्यात्
 रामस्य पावनतेजीनिधित्वपरमाराध्यत्वञ्च शक्यते। अहो तत्र परिभाषा समवाहः।
 तथाहि, पवित्रा यज्ञसभा, पवित्रा ज्ञानकी, पवित्री रामः, पवित्री कुशलवो,
 नक्षत्रपवित्रसैलनगुरोः पवित्रतमः स्वयं भगवान् रामायणकविः वाचीकिश्च, इति।
 ‘स्वरसंस्कारवत्या’,—स्वरनि शब्दायने इति धरा’। नै च उदात्तानुदात्तस्वरित-
 भेदात् विविधाः, तदुक्तं,—‘उदात्तवानुदात्तञ्च स्वरितञ्च त्रयः सराः’ इति।
 तत्र उक्ते उच्चार्यमाणः उदात्तः, नीचै उच्चार्यमाणः अनुदात्तः, यत्र च पूज्याः
 उदात्ततया उत्तरार्धेण अनुदात्ततया उच्चार्यते स स्वरित इति।

१०१ अनेकर नरिं वचनं गूढं इहेति नरिड मोडारक नरेड शारव

[०६] (१) अङ् from अच्, to praise, क्प् affix; 'celebrating the praises of the gods. (अथ्यनी मयूने देवाः अनया, इति अङ्; अच् लुटी क्प्प्रत्ययः).

सूत्र उपरिष्ठ इत्येवम उच्यते चेन्न येन विमि चरुं नर्यातेर नरिष्ठ
 यद्विष्टो रात्रि उपरिष्ठेन नर्यातेर उपरिष्ठेन कश्चित्तेन ।

76 Thereupon, the sage arrived before Rāma bringing
 with him Sitā with her two sons, in the same way as he ap-
 proached in prayerful attitude the resplendent sun with the
 divine verse *Sāstīrī* conjoined with right intonation and right
 pronunciation

काषायपरिवीतेन स्वपदार्पितचक्षुषा ।

अन्वमीयतं शुद्धेति शान्तेन वपुषैव सा ॥७७॥

७७। काषायेति । काषायेण रक्तं काषायम् (१) तेन रक्तं
 रामादित्यम् । तेन परिवीतेन (२) संवृतेन, स्वपदार्पितचक्षुषा
 शान्तेन प्रसन्नेन वपुषैव, सा सीता, शुद्धा साध्वी इति अन्वमीयत (३)
 अन्वमिता ।

७७। काषायपरिवीतेन स्वपदार्पितचक्षुषा शान्तेन वपुषा एव सा सा शुद्धा इति
 अन्वमीयत । (जना) तां पृच्छति अन्वमु, इति वाच्यं लक्षम् ।

७७। रक्तान्ध्रसुवीता निरुपादापनिवृद्धाश्चि शान्तापारण विमिदि चान
 परिश्रमीयत तां सीताया मुनिं इष्टेव जनायां परिचा कश्चि, इति विष्ट
 दाद, । यथा मुनिं विष्टे विष्टे, यथायं जनाय विष्टा तथा विष्टे जनाया
 कश्चित्तिभार, तथा च उत्तरपरिने.—'अन्वमिपरिपुतादा विमिदा वापना
 कश्चि । तीर्थोदकश्च वद्विष्ट जन्तुः परिश्रमं' इ इति ।

७७। इत्युच्यते गीतं इत्युच्यते अन्वमि, विष्टमन्व मुनिं न इष्ट, विष्टे एव अन्वमि
 इत्युच्यते गीतं इत्युच्यते अन्वमि इति अन्वमि इति अन्वमि ।

[७७] (१) काषाय from कषाय extract of the bark of a tree, and
 अन्व, अन्व (२) परिवीतेन from परि, वि, इत्, to एव, अन्व (३) सा सीता वपु
 शान्तेन, अन्वमि,—सीतेन । अन्वमीयत । अन्वमि, अन्वमि इति अन्व-
 मीयत इति ।

77 Glad in a red garment and with her eyes fixed on her feet the sacred serenity of the very appearance of Śitā implied her purity

वनाम्रशालीकपवात् प्रतिसंघृतचक्षुषः ।

तस्युस्तेऽवाङ्मुखाः सर्व्वे फलिता इव शालयः ॥७८॥

७८ । जना इति । तस्याः भीतायाः कर्मणः, शालीकपवात्
दण्डनमाणात् प्रतिसंघृतचक्षुष निर्वर्णितदृष्टयः, सर्व्वे जनाः,
फलिताः (१) शालयः इव, अवाङ्मुखाः (२) अवनतमुखाः, तस्युः ।

७८ । तदाश्लीकपवात् प्रतिसंघृतचक्षुषः ते सर्व्वे जनाः फलिताः शालयः ।

शालयः तस्युः ।

७८ । प्रतिसंघृतानि चक्षुषि विषाम, ते । अवाङ् मुखं ध्यायाम्, ते । फलिताः
सम्प्राप्तानि धियां ते फलिता । प्रतिसंघृतचक्षुषिं ते सर्व्वेः जनैः फलिताः शालि-
भिरिव अवाङ्मुखैः तस्यै, इति वाच्यत्वरम् ।

७८ । अहो परिवर्तन्तीराश्रित्यं जानकी ! अस्मान्नि पापमाश्रितितनकाभिः,
इति आत्मनः सापराधान् मन्यमाना जनाः ता सीतानूर्णं द्रष्टुं नैव शक्नुः । जनाः
मयसंभिताय सर्व्वे फलभरनताः धान्यशालाः इव अधीमुखाः तस्युः, इति समुद्रि-
तायः ।

७८ । ये, त्रिके ऊर्ध्वके वेष्टिते पाण्डुरा वस्त्रे, लोकरा, चाहिते वा परित्रा
से त्रिके इहेते चक्षुः किराहेना नयेत्, एवम् तादृशा नकले जगामनत धान्यशाले
आत्र अधोमुखे अवस्थान कश्चित् भाषितम् ।

78 The people, turning their eyes away from Śitā, re-
mained bending down their heads, like stalks of paddy pender
with ears of corn.

[७८] (१) फलिता from फल fruit, इतश्च affix (२) अवाङ् from अव,
अन्च् to ष, क्विप् affix, and मुख face.

तां दृष्टिविषये भर्तुर्मुनिरास्थितविष्टरः ।

कुरु निःसंशयं वत्से स्वहृत्ते लोकमित्यथात् ॥७६॥

७६ । तामिति । आस्थितविष्टरः (१) अधिष्ठितासनः, मुनिः
 वे वत्से ! भर्तुः दृष्टिविषये समक्षं, स्वहृत्ते स्वचरिते विषये, लोकं
 निःसंशयं कुरु, इति तां सीताम् अथात् (२) आस्थितम् ।

७६ । आस्थितविष्टरः मुनिः, (६) वत्से । भर्तुः दृष्टिविषये स्वहृत्ते लोकं
 निःसंशयं कुरु इति ताम् अथात् ।

७६ । आस्थितः विष्टरो येन स । नास्ति संशयः यच्च, तम् । आस्थित
 विष्टरेण मुनिना सा अधिष्ठित लोकः (लया) निःसंशयं कियताम् इति वाच्यम् ।

७६ । अथ महर्षिर्वाञ्छीकः पदविवे दभांसने उपनिष्ठा सीतां आदिदंश,
 पति वत्से ! पत्युः समक्षं त्वमथ आत्मचरितं सर्वलोकसमक्षं दूरीकुरु, इति
 विप्रदासः ।

७६ । इति विष्टरः काशीन हृत्ते भोडात्क एहे कश्चन कश्चित्, — वत्से ।
 इति त्वोदार पतिव्यसने निः संशयं विष्टरः लोकं निः संशयं कुरु ।

79 Having taken his seat, the sage thus commanded Sita,
 — O child, do you before your husband's eyes free the people
 from suspicion regarding your character.

अथ वाल्मीकिशिष्येण पुण्यमावर्जितं पयः ।

आचम्योदीरयामास सीता सत्यां सरस्वतीम् ॥८०॥

८० । अथेति । अथ वाल्मीकिशिष्येण आवर्जितं (१) इतं
 पुण्यं पयः आचम्य (२), सीता, सत्या सरस्वतीं वाधम्, उदीरयामास
 उदारयामास ।

(७९) (१) विष्टर from sit, मु to spread, च्च affix, and च changed
 to व (२) आत् to command, — आत् । अथात्, अथात्, अथात् । &c.
 अथात् । &c. अथात् । &c. अथात्, — अथात् । अथात् । &c. अथात् । &c.

(८०) (१) आ, इत् to quit, च्च aff. (२) आ, च्च to eat, ल्यप् अत्,
 — अथात् । अथात् । अथात् । अथात् । &c.

माधवी देवी विवरं दातुमर्हति । मनसा कर्मणा वाचा यथा राम समर्पये ।

मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति' इति ।

२। "इति यानि काश्चनोपायोः पठि ह्येते विहिते ह्येते नान्यकि, उच्यते विवरे । आमातक अर्हति क्व" ।

51. "If I have never been untrue to my husband in word, thought, or deed, then O Goddess Earth, take me away"

स्मृक्ते तथा साध्या रन्ध्रात् सद्योभवाद्भुवः ।

तद्भ्रमिव ज्योतिः प्रभामण्डलमुद्ययौ ॥८२॥

२। स्वमिति । साध्या पतिव्रतया तथा सीतया, एवम् । सति, सद्योभवात् भुवः रन्ध्रात्, प्रातःकर्म (१) वैद्यतं ज्योतिः । प्रभामण्डलम् उद्ययौ ।

८१। - साध्या तथा एवम् उक्ते (सति) सद्योभवात् भुवः रन्ध्रात् प्रातःकर्म । ततिः इव प्रभामण्डलम् उद्ययौ ।

८२। अतः कदा विद्युत्-तस्या इदं, प्रातःकर्म । प्रातःकर्म ज्योतिषा इव । तस्यैव उद्ययौ, इति वाच्यम् ।

८३। यही प्रभावः पतिव्रतया । सीतामुखात् तदर्थं नि सतमानपव । एता परचोत्तलं निस्वा वैद्युत् ज्योतिरिव किमपि अतिमंलम् तत्र उद्यति इव, इति विवरे ।

८४। जैसे माधवी ऐसे कथा बजिरामाज उच्यते जैसे इव विवेर उद्यति इति उच्यते ।

62. As soon as the virtuous Sita spoke these words, up rose, from the rent in the earth which was furrowed at once, a column of light bright as lightning.

तत्र नागफलोन्त्रिप्तसिंहासननिषेदुषी ।

समुद्ररथजा नाञ्चान् प्रादुरासीदनुन्धरा ॥ ८३ ॥

(८२) (१) प्रातःकर्म । अतः कदा विद्युत्-तस्या इदं, प्रातःकर्म । प्रातःकर्म ज्योतिषा इव । तस्यैव उद्ययौ, इति वाच्यम् ।

८६ । तत्रेति । तत्र प्रभामण्डले, नागफणोत्क्षिप्ते सिंहासने,
निषेदुषी (१) व्यासीना, समुद्ररचना समुद्रमेखला, साक्षात्, वसुनि
धारयति इति वसुन्धरा (२) भूमिः । खचि ङस इति ङसः ।
प्रादुरासीत् ।

८७ । तत्र नागफणोत्क्षिप्तसिंहासननिषेदुषी समुद्ररचना साक्षात् वसुन्धरा
प्रादुरासीत् ।

८८ । नागानां फणैः उत्क्षिप्तं यत् सिंहासनं तस्मिन् निषेदुषी । समुद्रापर
रचना मेखला यस्या सा । नागफणोत्क्षिप्तसिंहासननिषेदुष्या समुद्ररचनाया
वसुन्धरया प्रादुरभूयत, इति वाचान्तरम् ।

८९ । तस्मिन् ज्योतिर्गुणमध्यं, नागशिरोभिः उद्दृश्यमासे प्रदीप्ते एव
सिंहासने समासीना रवाकरमेखला मूर्च्छिमती देवी विश्वम्भरा प्रादुर्भूय, इति
विश्वदार्थः । अथ एमावणकया यथा,—‘तथा अपत्या वैदेष्वा प्रादुरासीत्
तददभुवम् । भूतलादुत्थितं दिव्यं सिंहासनमनुत्तमम् ॥ भिषमाणं शिरोभित्तुं
नागैरमितविक्रमैः । दिव्यं दिव्येन वपुषा दिव्यरत्नविभूषितैः’ ॥ इति ।

९० । तेनै उडानउवणकया नागफणोरकिष्ठ निरसनाने आनीना नदूडनने
सुर्विनडी वरकडा तेषो आइडूड इद्वेन ।

83. In the centre of that circle of light, seated on a throne
heaved upward by the hoods of the serpents, appeared the God-
dess Earth herself with the broad sea encircling her waist.

सा सीतामङ्कमारोप्य भर्तृं प्रणिहितेक्षणां ।

सामेति व्याहरत्येव तस्मिन् पातालमभ्यगात् ॥८४

८४ । सेति । सा वसुन्धरा, भर्तृरि प्रणिहितेक्षणां दत्तदृष्टिं
सीताम्, अङ्गम्, आरोप्य, तस्मिन् भर्तृरि ‘मा’ ‘मा’ इति व्याह-

[८३] (१) सद with नि, to sit, कसु aff. (स्रियाम्). (२) वसु wealth,
ध to hold, यच् aff. fem. टाप् aff.

इति (१) वदत्येव व्याघरन्तमनादृत्य इत्यर्थः । घठी घानादरे इति
घनमी । पातालम् (२) अभ्यगात् ।

८४ । सा, भर्तृप्रणिहितेषु सीताम् अहम् आरोप्य तच्छिन्नु, (भर्तृरि)
'ना' 'मा' इति व्याघरति एव पातालम् अभ्यगात् ।

८५ । भर्तृरि प्रणिहिते ईक्षणे यथा सा ताम् । तथा भर्तृप्रणिहितेषु
सीता अहम् आरोप्य पातालम् अभ्यगायि, इति वाच्यानरम् ।

८६ । आश्रयवलयकानि पतिमेव निर्भरं निरोधमाणां सीताम् वसुधरया
निरोधमाणा हृष्टा धावदेव रामी 'मा' 'मा' इति निरोधारम् उच्चारयति
रदेव सीतामहिता वसुधरा पाताले विभयमगमन इति विशदयति । सीता
वदनिवारकम् तन् अक्षरद्वयं रामकृष्णं अस्मिन्तमेव तस्यै पतिपादवहनयना
ना च विविक्ष्ये । अर्धा उन्नादकर श्रीक 'तीवसवेगी' च करण । पादमात्रे
व मूर्च्छितमिव घूर्णितमिव जायते उद्वेगम् । यथाच अपूर्णकक्षरसम्य मूर्तिं
सा रोदरस्य मूर्च्छिर्यथा कुमारे — 'कीध प्रभी । अक्षर सक्षरति धारदगिरि से
रवां चरन्ति । तावत् स वशिष्ठरमेदजय्या अस्मावरेष नदन चकार' इति ।
इत् अक्षरसम्य मूर्च्छिर्यथा आकलने — 'सा निन्दनी भ्यानि भाग्यानि बाधा
तद्वर्षे रोदिमुच प्रवृत्ता । स्त्रीसप्यानशास्त्ररक्षीप्रमाराततत्तित्यादे ज्योति
नां तिर्योभूत्' इति । अत्र रामायणकथा यथा — 'तस्मिन् धरणी देवी
पृथ्वा यथा मैदिलीम् । स्वायतेनाभिनन्दीनामासने श्रीपवेशयत् । तामासन्नता
ता प्रविशतीं रसातलम् । पुष्पदित्तिरविश्विद्रा दिव्या सीतामवाहिरत् । साधु
कारश्च मुमहान् देवाना यद्वसीत्यित' इति ।

८७ । उच्यते शोभः नमश्च लडित् इति विदोक्त २२४४ शोभः के १२५ १३
एव, २२५ इत्य, "न" "ना" इति वलिउ वलिउई एत'उत एवैव इतिः २ ।

84. Even whilst Rāma was exclaiming—"no" 'no,' the

(८४) (१) इ with वि and आ, to speak, इव ही (घनमी) (२) पाताल
from घन to fall, आलञ् unādi ही (वसति अक्षिन् अर्थे च, इति पातालन्
अर्थे घनम्, पतिअक्षिन्वाभाषञ्, इति आलञ्प्रत्यय)

Goddess Earth placing on her lap Sītā with her eyes now fixed on her husband, vanished away into the regions below.

धरायां तस्य संरम्भं सीताप्रत्यर्पणैषिणः ।

गुरुर्विधिवलापेक्षी शमयामास धन्विनः ॥८५॥

८५ । धरायामिति । सीताप्रत्यर्पणम् इच्छति इति तथोक्तं धन्विनः (१) आत्तधनुषः, तस्य रामस्य, धरायां विषये संरम्भं विधिवलापेक्षी दैवशक्तिदर्शी । गुरुः ब्रह्मा, शमयामास (२), अथ म्भावी विधिः इति भावः ।

८५ । सीताप्रत्यर्पणैषिणः धन्विनः तस्य धरायां संरम्भं, विधिवलापेक्षी, शमयामास ।

८५ । विधिवलापेक्षी अपेक्षते इति । विधिवलापेक्षिणा गुरुणा तस्य संरम्भयाचक्रं, इति वाच्यान्तरम् ।

८५ । उन्मत्त इव रामः पृथिवीसंकाशात् सीताप्रत्याहरणाय सीताप्रहारिणं पृथिवी शरैर्बिन्दारयितुं कीपात् धनुर्जयात्, त तथा प्रहृतं दृष्ट्वा स्वयं विश्वगुरुर्ब्रह्म दैवशक्तौ रनतिक्रमणीयताम् बोधयन् तस्य कोपशान्तिमकरोत्, इति विश्वदर्शीः 'धरायां तस्य संरम्भम्' ६० — अथ रामायणम् — 'वसुधै देवि भवति ! सीता निर्घातयता मम । दर्शयिष्यामि वा रीथ यथा मामवगच्छसि ॥ न मे दास्यति क्व सीता यथाकृपा मञ्जीतले । सपर्वतवनां कृत्या व्यथयिष्यामि ते स्थितिम्' इति । 'गुरुर्विधिवलापेक्षी' ६० — अथ रामायणम्, — 'एवं मुवाच काकुत्स्थः कोपशोकसमन्विते । ब्रह्मा सुरराजेः सार्द्धमुवाच रघुनन्दनम् । राम ! राम ! न सनातं कर्तुमर्हसि सुव्रत ॥ इत्यादि ।

८६ । राम, नौटाके किराहेयां लहेवाङ्ग जना वरात्र डेपत्र बहाज्जोषे वन् प्रह कत्रिलेन, लोकगुरु उका,—ए मकलहे निश्रुतिः बल—इहा दुवाहेया रामेन कोप नाधि करिलेन ।

[८५] (१) धन्वी from धनुः bow, इति aff. (धनुयापीऽस्यासीति, प्रीत्यादि-त्वान् इति); (२) शम् to cease, (णिच्),—शमयति । अशमयत् । अशमयत् । शमयामास । ६०.

85. Brahmā who beheld in this the decree of fate, appeared Rāma who enraged against the Earth had taken up his bow in order to compel her to give back Sītā

ऋषीन् विसृज्य यज्ञान्ते सुहृदथ पुरस्कृतान् ।

रामः सीतागतं खेहं निदधे तदपत्ययोः ॥८६॥

८६। ऋषीनिति । राम, यज्ञान्ते, पुरस्कृतान् पूजितान् ऋषीन्, सुहृदथ (१) विदध्य सीतागतं खेहं तदपत्ययोः कुम्रजवयोः निदधे ।

८६। रामः यज्ञान्ते पुरस्कृतान् ऋषीन् सुहृदथ विदधत्य सीतागतं खेहं तदपत्योः निदधे ।

८६। रामेण सीतागतं खेहं तदपत्यो निदधे इति वाचान्तरम् ।

८६। अश्वमेधसमये राम तान् सभ्यान् मर्षान् बभूवन्तश्च यथाविधि तत्रैव प्रस्थाप्य च, मिथतमागतं तत्र प्रेम चतुर्णां दिव्यतमाहृदयमन्वेषी तत्रैव वसिष्ठश्च इति विदधत्यर्थः । सीतानाशान् निवामन्वसिश्च रामहृदयं सीता प्रीत्यवस्थां स्वीयंमापेते, इति भावः ।

८६। इति पञ्चाशत्सर्गस्य अन्तर्गतं अष्टमं अध्यायं समाप्तं । अत्र रामः सीतां पुनः प्राप्तुं इच्छति । अत्र रामः सीतां पुनः प्राप्तुं इच्छति । अत्र रामः सीतां पुनः प्राप्तुं इच्छति ।

86 At the conclusion of the sacrifice, Rāma went away the Rishis and his friends duly honoured and contented at his bow for Sītā to her two sons

युधाजितश्च सन्देशात् न दिशं निभ्युनामकम् ।

ददौ दत्तप्रभावाय भरताय भृतप्रजः ॥ ८७ ॥

८७। युधाजित इति । विष्णु, भृतप्रजः स. राम. दृष्टा

८६। (१) सुहृदथ from सुहृदथ, सुहृदथ, सुहृदथ, सुहृदथ, सुहृदथ.

८७। (१) युधाजितम् from युधा-युध १०:११, 'दृष्टम्' इति.

जितः (१) भरतमातुलस्य, सन्देशात् सिन्धु-(२)-नामकं देशं द
प्रभावाय दत्तैश्वर्याय, रामेण इति श्रेयः, भरताय ददौ ।

८०। (क्रिच) भरतप्रजः सः (रामः) युधाजितः सन्देशात् सिन्धुनामकं
दत्तप्रभावाय भरताय ददौ ।

८०। भरताः प्रजाः येन, सः । दत्तः प्रभावी यश्चैः सः, तथैः । भरतः
तेन सिन्धुनामकं देशं भरताय ददौ, इति वाच्यान्तरम् ।

८०। राम, भरतमातुलस्य युधाजितः सादेशात् भरते राजप्रज्ञा पत्वा
सिन्धुदेशाधिपत्ये स्वयोजयत, इति विशदयाः । 'दत्तप्रभावाय'—प्रभावी न
राज्ञो कीयदण्डज तेजः, 'स प्रताप, प्रभावाय यत् तेज, कीयदण्डजम्' इत्यमरः ।

८१। अजापालक राम, (उत्तरमाकुल) युधाजितस्य अरण्ये, उत्तरके राजद्वारे
अजापालक निम्बु नामक जेनेर यशोवत् इदित्येन ।

87 By the order of Yudhājī, Rāma the supporter of his
people, made over the country called Sindhu to Bharata whom
he also invested with regal splendour.

भरतस्तत्र गन्धर्वान् युधि निर्जिता केवलम् ।

आतोद्यं चाकृत्यामास समतयाजयदायुधम् ॥८८॥

८८। भरत इति । तत्र सिन्धुदेशे, भरतः युधि गन्धर्वान् (१)
निर्जित्य, केवलम् एकम्, आतोद्यं (२), 'तत् वीणादिकं वाद्यमानसं
सुरजादिकम् । वशादिकं तु सुधिरं काम्यतालादिकं घनम् । चतु-

and जि to conquer, क्रिप् aff. (२) सिन्धु from स्यन्द् to flow, उ un-
aff. (सन्द् भ्रमसारण धय । स्यन्द् प्रसवणे, अतः उ. स्वात, सप्रसारण्य, धाती.
प्रकारय अलादिभः । 'सिन्धुनाम्नी नदी देशे सिन्धुसु सरिति क्षियाम्' इत्यमरः ।)

[८८] (१) गन्धर्व from गन्ध smell, अर्च्य to go, &c. अच् aff. (गन्धं
सौरभम् अर्चन्ति, अर्चं गतौ, ऊर्ध्वण्य) ; or गन्ध to smell, अच् aff., and
अर्च्य to go, अच् aff. (गन्धघासी अर्च्य). (२) आ, मुद् to beat, अच् aff.

बिंधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् इत्यमरः । साहयामास(३),
 चायुधं समन्याजयत् (४) त्याजितवान् । यद्विद्यज्योर्णन्तयोर्दि-
 कर्मकत्वम् इत्यनुसन्धेयम् ।

८८ । तत्र भरतः दुधि गन्धर्वांन् निर्व्विण्णं केवलम् आतीयं साहयामास
 चायुधं समन्याजयत् ।

८९ । भरतेन गन्धर्वाः आतीयं साहयाञ्चकुरि चायुधं समन्याजयन्, इति
 साधारणम् ।

९० । भरतः तत्र सिन्धुदेशे समरप्रवृत्तान् गन्धर्वांन् पराभूय तेषां समरीन्
 निराकरोत्, विनीताश्च ते अत्रियीकितं ब्रह्मयद्वर्षं विधुञ्ज्य गन्धर्वाञ्चिनी
 तीतवियां भोजिरे, इति विशदाण ।

९१ । उरुड उवाच पञ्चदशोऽङ्के युद्धे पराभूय कश्चिः उवाच 'वराक' केरत
 उरु उवाच कदाचित्केन, पञ्चदश उवाच कदाचित्केन

68 Having there defeated the Gandharvas in war Bharata
 simply made them lay down the sword and take up the lyre

उ तत्रपुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाम्ययोः ।

सभिषिच्याभिषेकार्हा रामान्तिकमगात् पुनः ॥८८

८८ । स इति । स भरतः । सभिषेकार्हा तत्रपुष्कलौ (१)
 राम पुत्रौ, तदाख्ययोः तत्रपुष्कलाख्ययो इत्यर्थः । पुष्कलं पुष्क-
 लाख्यां तत्रकं तद्यज्ञिष्यायाम् इति राजधान्यो (२ प्रधानवद्व्यां),
 सभिषिष्य, पुनः रामान्तिकम् आगत ।

(१) सभन्तात् पुष्कले ताद्यत इति आतीत्यम्, तुल्यं ८८८. ८८९ (१) ६६८
 ६६९, (विष्),—साहयामास । साहयामास । ६६९-८८९ (१) (२)
 ६६९, ६७० to ६७०, (विष्),—साहयामास । साहयामास । ६६९-८८९
 ६७० । ६६९

(८८) (१) तत्र विष्णु सत् (२) ६७ ८८९, ६७० (६७-८८९)

८१ । गं चमिषंजादौ तत्रपुत्रयोः पुत्री तदाश्रयीः राजधानीः चमिति
पुत्रः रामानिकम् चक्रत् । तेन रामानिका चक्र वि इति वाच्यकारम् ।

८२ । अथ भरतः तत्र नाम पुत्रं तत्राश्रितायां पुत्रस्य नाम च पुत्रं पुत्रा
यथा राजधान्या यदाश्रितं निरुद्धं पुत्रैव राममन्वामाश्रयाम्, इति विप्रदाय
'राजधानी', - यथाश्रयणी, 'यथाश्रयणी राज्या राजधानीति चक्रते' इति
शब्दात् । 'तदाश्रयी', - तत्रपुत्रभाषायी, 'मनुदायेव हि राजाः इव
चरन्त्येवमपि यथा' इति व्यादाय तत्राश्रितापुत्रभाषयीः तत्रपुत्रभाषयान्देव
इति चारिचरत् । भरताश्रयणं तत्रस्य भाषा तदाश्रयणी तत्राश्रितिः पुत्र
स्य च भाषा तदाश्रयणी पुत्रभाषणीति श्लोके चमिषंजादौ । 'चमिषंजादौ'
यीवराशे चमिषंजादौ, राज्याश्रयणीदशममन्वामो इति वाच्यम् । 'रामा
निकमवात् पुत्रः', - अनेन महात्मनो भरतस्य राजधानीःसुहृत् शंकापुत्रस्य
स्य गृहितम् ।

८३ । इति, अश्रितेकवाच्यं उक्तं च पुत्रस्य नामकं इहे पुत्रस्य उक्तम् (उक्तं
च पुत्रस्य नामकं) इहे राजधानीः अ उक्तं कश्चिद् पुत्रस्य उक्तं निरुद्धं च
इति कश्चित् ।

89 Having installed his two deserving sons Taksha and Pushkala, as governors of the two capitals named after them (Takshashilā and Pushkalavati), Bharata again went to Rāma.

अङ्गदं चन्द्रकेतुञ्च लक्ष्मणोऽप्यात्मसम्भवौ ।

शासनाद्रघुनाथस्य चक्रे कारापथेश्वरौ ॥ ६० ॥

६० । अङ्गदमिति । लक्ष्मणः अपि, रघुनाथस्य रामस्य,

यति श्रुतिः (तत्रः). पुष्कल from पुष् to nourish, कलन् unādi aff.
(२) राजा a king, धा to have, ल्युट् aff. (राजानो धीयन्ते चक्राम् इति
राजधानीः कालाधिकरणयोरेति ल्युट्, लघोः लक्षणा यौ समसते इति
वक्रव्यात् समासः).

[६०] (१) अङ्गद from अङ्ग the body, दे to nourish, or दे to

शासनात्, अङ्गदं (१) चन्द्रकेतुं (२) च तदाख्यौ आत्मसम्भवी
पुत्रौ, कारापथः नाम देशः तस्य ईश्वरौ चक्रौ ।

८० । अथः अपि रघुनाथस्य शासनात् अङ्गदं चन्द्रकेतुं च (तदाख्यौ)
आत्मसम्भवी कारापथशरो चक्रौ ।

८० । कारापथस्य ईश्वरौ । अथेन आत्मसम्भवी कारापथशरो चक्रात्
इति वाचान्तरम् ।

८० । अथोऽपि रामाग्रया अङ्गदचन्द्रकेतुनामकौ पुत्री कारापथनामक
रिभ्यश्चिपती चकार, इति विश्वटायं ।

८० । लक्ष्मण उच्यते अथ येन, अथ उ चन्द्रकेतुं नामकं पुत्रं कारा-
पथशरीश्वरं कश्चिन्नम् ।

80. Lakshmana too, at the command of Rāma, made
his two sons Angada and Chandraketu sovereigns of Kārāpatha.

इतिारोपितपुत्रास्ते जननीनां जनेश्वराः ।

भर्तृलोकप्रपन्नानां निवापान् विदधुः क्रमात् ॥६१

६१ । इतीति । इति आरोपितपुत्रा ते जनेश्वरा रामादयः,
भर्तृलोकप्रपन्नानां स्वर्गातानां, जननीनां क्रमात् निवापान् (१)
आह्वदीन्, विदधुः चक्रुः ।

६१ । इति आरोपितपुत्राः ते जनेश्वराः भर्तृलोकप्रपन्नानां जननीनां क्रमात्
निवापान् विदधुः ।

६१ । आरोपिताः पुत्रा इ, ते । भर्तृ लोके प्रपन्ना तासाम् । आरोपित
पुत्रैः ते जनेश्वरैः निवापान् विदधिर इति वाचान्तरम् ।

cleanse, or ही to cut, क all (अङ्ग दधने, दादति, दति वा, दित् रवने,
दित् रवने, ही अरवच्छने वा । आरोपिते क) (१) अङ्गं लक्ष्मण, and केतु
Lanner.

• [६१] (१) निवाप, from नि, वप् to give, चक्रु, अर्

६१. लोकायान् वान् इवः आतव, इव पुत्रान् राजद्वेषु अनिरेत,
 अदाताना मा-पुत्रा पित्रोऽवनीदृशा, शिवा, यदाकम निवर्तयन्, इति विप्र
 दाप । अचिरं च मयं कीदृशं त्रिदामकम् पारिवर्तयौदृशात मयं च त्रय
 मन्दाददातामुर्वति भाव । 'मन्मोऽकद्वयाना' - माप्यान् न पुत्रावित्तु
 भ्रातादिषु पुत्रैव पतिममादम आनातामिचदः । पतिवता हि देवान् यदा
 मङ्ग पश्याचरथेन अचित्तु पुत्रमोक्षितु यदा मङ्ग मोदते इत्यादम, यदाह मङ्ग

'पति या म. निचरति मन्मोऽकद्वयाना । मा मन्मोऽकद्वयाना इति पति
 साधीति शोचान' इति । 'निवादान्', पित्राद्युद्देशेन पित्रोऽवनीदृशात्
 निवाप, 'पितृदान निवाप यान्' इत्यमर ।

६२. (गानव च जेष्टे च पुत्रा इव क. म पुत्राः एक (१००००) अत्रिंशे कवि-
 लेन यन्मङ्ग म दत्ताकः (१) वनेने मयं च यदाह. न च क विद्विडा निव द् कविः च

'६१. The lords of men having thus placed their sons in the
 government of the empire, performed duly the *Śradhā* ceremonies
 of their mothers who had departed to the realm where their
 husbands were

उपेता सुनिवेशोऽय कालः प्रीवाच राघवम् ।
 रहःसंवादिनौ पश्येद्वावां यस्तं ताजैरिति ॥६२॥

६२। उपेत्येति । अथ कालः (१) अन्तकः, सुनिवेशः सत्,
 उपेत्य राघवं प्रीवाच । किम इत्याह. रहति (२) एकान्ते संवादिनौ
 सम्भाषिणौ आवा यः पश्येत् रहस्य-भङ्गं कुर्यात् इत्यर्थः, तं तजैः
 इति ।

[६२] (१) कल to count, चल् or घञ्, or चल् aff (कलयति चायुः,
 इति काल, कल सङ्गाने, पचायजन्तात प्रजायश् । यदा. कल्यते, कल सङ्गाने
 मन्त्रे च, कर्मणि घञ् । यदा, कलयति सञ्चम्, कल प्रेरणे यन्तात् पचायश्)
 (२) रह् to abandon, चसुन् aff

८१। अथ कालः मुनिवेशः (सन्) उषेत् राघवं प्रीवाच, रङ्ग मन्वादिनी
प्राप्ता यः पर्यंत तं त्यजे, इति ।

८१। मुने, देशदृश देशी यस्य, स । मुनिवेशेन कामेन राघवं प्रीये,
इति वाचान्तरम् ।

८१। अथ ब्रह्मादेशात् स्वयं कालः तापसवेशपरिवर्द्धेन निजकर्म प्रकृत्या
राममभीष्टकृत्य प्रीवाच, अस्ति मे त्वयि कश्चित् गोपनीयं मन्वादं, तत्कथनकाले
एतद् वक्ष्यामि त्वम् जीवलोकान् निराकरणं चेत् अङ्गीकरोषि, तदाहं तन्
रहस्यं कथयामि, इति निशेधार्थः । 'कालः'—क्रियाशब्दप्रकृतं सर्व्वस्य सङ्घातं
सर्व्वसाची मन्वाधारः अनादिनिधनः ईश्वरविभक्तिर्भेदः, उक्तञ्च,—'अनादिनिधनः'
वादी इदः सङ्घर्षः व्यूतः । कलनात् सर्व्वभूतानां च कालः परिकीर्तितः । इति ।

८१। कनकद्वारं, कालः मुनिवेशेन उल्लिखितं उद्वेगं च नाकं नष्टं कथा वनिनेन ये,
अनादिनिधनोऽयं सङ्घातः समस्तं विनिःशब्दं शिष्टं च न कश्चिदेव उद्वेगं कश्चित् न
इति उच्यते ।

92 Thereafter, Kāla, in the guise of a hermit came and
said to Rāma — 'You must forsake whoever shall see us conver-
sing in private'.

तथेति प्रतिपन्नाय विवृतात्मा नृपाय सः ।

आचख्यौ दिवमध्याम्स्त्र शासनात् परमेष्ठिनः ॥८३

८३। तथेति । सः कालः, तथेति प्रतिपन्नाय नृपाय रामाय,
विवृतात्मा प्रकाशितनिजरूपः सन्, परमेष्ठिनः (१) ब्रह्मण्य, शास-
नात्, दिवमध्यास्त्रेति (२) आचख्यौ ।

(८३) (१) परमेष्ठी from परम the most exalted place in heaven,
आ to live, इति unádi añt गतिर्भवेत् परमेश्वर्यं उपपद्ये इति क्लिप्तं सान्
विवृतात्मा, इति अनुक्तं । व्याप्तिर्भवति इत्यर्थः (२) आस to see, (अर्थात्) —
आसे, आसते, आसते । ३० आस । ३१. आसिष्ठ आसिष्ठात्मा, आसिष्ठत्वात् ।
३२. आसाधके &c.

८३ । मन्वन्तहृद्धाररक्षणे नियुक्ती लक्षण, रामकाली, मवादकाले तत्र
 रत्ने चाभविनाशो भुवइति जानन्नपि, सयो राममन्त्रग्रन्थिभक्तः विषमं
 राज्ञ एतुल्य महारिप्यतः दुर्धवाससः आगमने रामाय गत्वा निवेदयामास,
 इति विश्वदासः । दुर्धवासो नाम अश्विनतनय. शङ्कराश्रमातः कीपनी महर्षिः ।
 'कन्दम्'—निधम, 'रश्मिनादिभौ पश्यंतावा दम्भ त्वज्ज.' इत्युक्तम् ।
 एव रामायण,--'य. श्रुत्वाति समीपेदवा स रक्षी भविता तव' इति । 'भीती
 दुर्धवास. श्रापात्',—भीचापाना भयहेतुरिति श्रापात् इति अपादानम् ।
 राम मदायमन रामाय निवेदयसि न चेत् श्रापादिना सरान्तर रङ्गुल
 पद्याकीर्ति दुर्धवाससो वाक्यात् भीत, इत्यर्थः । अत्र रामायण,--'तदा ययो.
 मवदतीदुर्धवासो भववाचसि. । रामस्य दर्शनाकाङ्क्षी राजदासमुपायमन्त्र ।
 -अस्मिन् अये मा सोमिये । रामाय प्रतिवेदय । विषय सा पुर येन प्रपिष्ये
 एव तदा ॥ भरतं चैव मीमिषि मुष्माक या च ममति । न हि अस्यान्वहं
 मी मनु भारयितु इदि' ॥ इति ।

८४ । इत्युक्तं निरुद्धमन्त्र उच्यते इति वा अत्र अत्र उच्यते इति वा अत्र अत्र उच्यते इति वा

७४ Lakshmana who was at the door though aware of their engagement, broke through it for fear of curse of Durshās who desired an interview with Rama

म गत्वा मरयुर्त्तरं देहतागिन योगवित् ।

अकारावितथां भ्रातुः प्रतिज्ञां पूर्वजन्मनः ॥८५॥

८५ । स इति । योगवित् (१) योगमात्रेणैव स अन्वयः.
 सरयुर्त्तरं गत्वा, देहतागिन पूर्वजन्मनः भ्रातुः, अविद्याम् (२)
 अवितां गत्वा अकार ।

(१) (१) योग union with the Supreme Being, fit to know.
 (२) (२) अवि, या to know, अ, अवि (१) एव इत्यर्थे इति

८५ । योगवित् सः सरयुतीरं गत्वा देहत्यागेन पूर्वजन्मनः भागुः प्रतिज्ञाम् अवितथा चकार ।

८५ । योग वेत्तीति योगवित् । पूर्वं जन्म यस्य सः, तस्य । योगविदा तेन प्रतिज्ञा अवितथा चक्रे, इति वाचान्तरम् ।

८५ । ज्येष्ठस्य मे प्रतिज्ञाभङ्गी मा भूदिति लक्षणः सरयुतटं गत्वा योग-मार्गेण स्वदेहं विससर्ज, इति विशदार्थः । 'अही वीरल' लक्षणम् ! धीहि स्व-देहमपि सत्सृज्य चिरकालपालितं ज्येष्ठभक्तिव्रत समापयामास, इति फलितार्थः । 'योगवित्'—योगमार्गाभिज्ञः, सर्वेन्द्रियनिरोधपूर्वकपरमात्मानुसन्धानरूपेण उपा-येन भौतिकदेहपरित्यागे समर्थ इति यावत् । अथ रामायणं,—'स गत्वा सरयु-वीरम् उपसम्यक् कृताञ्जलिः । निरुद्ध सर्व्वस्योतासि निद्रास न सुमीष ह' इति ।

२६ । योदकाननम्भ्रं लक्षणं नरपुत्रोत्तरे गयनपूर्वकं अनेह विनश्यत करिष्ये कोऽं जातार अठिञ्जा इका करिनेन ।

95. Lakshmana, who was master of Yoga, went to the bank of the Sarayu, and resigning his body made good the promise of his eldest brother.

तस्मिन्नात्मचतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुषि ।

राघवः शिथिलं तस्यै भुवि धर्मस्त्रिपादिव ॥८६॥

८६ । तस्मिन्निति । चतुर्षुः भागः चतुर्भागः । संज्ञाशब्दस्य वृत्तिविषये, पूर्यार्थत्वं श्रुतांशवत् । आत्मचतुर्भागे तस्मिन् लक्षणे, प्राङ् नाकम् अधितस्थुषि (१) पूर्वं स्वर्गं जग्मुषि सति, राघवः शानं, भुवि शिपात् (२) धर्मः इव, शिथिलं तस्यै । पादविक्रमो हि शिथिलं तिष्ठति इति भावः । चेतया धर्मस्त्रिपादिव्याहुः । पादः चतुर्धांशः अद्विष धन्यते । "पादा रश्मिर्द्भित्तूर्यं प्राः"

[८६] (१) शिथिल, was to stay, अगु अत् (उत्तरी). (२) शिथिलं, was to be the end as is rejected in the compound.

॥ ६० ॥ ॥ ६८ ॥ स इति । उदगिति । युग्मम् । स्थिरधीः
 रिपवः एव नागाः गजाः तेषाम् अद्भुशं निवारकं कुशं,
 पुथ्यां, निवेश्य स्यापयित्वा, सक्तौ (१) समीचीनवघने, सता
 अश्रुलवाः अश्रुलेशोः येन तं, लव लवांख्यं पुत्रम् । “
 विलासे च क्लेशे रामेनन्दने” इति विश्वः । शरावत्यां
 शरादीनाञ्चेति शरकुशयोः दीर्घः । निवेश्य, सानुजः अमि
 सन्, पत्न्यौ भर्तारि वात्सल्यात् (२) अनुरागात्, गृहान्
 गृहवर्जम् । द्वितीयायाञ्चेति यमुक्त् । अयं क्वचिदपरीष
 इष्यते, अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येकाचः शेषतया व्याख्य
 परीषा त्वरा । अयोध्यया अन्वितः अनुगतः, उदक् (३) प्र

६० । ६८ । स्थिरधीः स. (राम) रिपुनागादुभ कुशं कुशावत्या
 मूकै सता जनितायुनेव लवं शरावत्या (निवेश्य), सानुजः अपिपुर
 वात्सल्यात् गृहवर्जम् अयोध्यया अन्वितः सन्, उदक प्रतप्ये ।

६० । ६८ । स्थिरा धी. यस्य स । रिपव एव नागा, तेषाम्
 तम् । अनुजाभ्यां (भरतशत्रुप्राभ्यां) सद्य वर्तते इति सानुजः । अपि
 यस्य स । पत्न्यौ वात्सल्यं तस्मात् । स्थिरधिया तिन सानुजेन अपि
 अयोध्यया अन्वितेन प्रतप्ये, इति वाचान्तरम् ।

६० । ६८ । अय राम रिपुपर्वहरे कुश कुशावत्याः राजपदे मया
 अनहदवाहादन भव च शरावत्याः राजपदे संख्याय, भरतशत्रुप्राभ्यां स
 शीचं पुरस्कृत्य अभरानिमृग्य प्रतप्ये, सर्वे च अयोध्यावासिनी राजनस्य
 विहाय रामम् अनुजम्, इति विश्वदासः । ‘रिपुनागादुभ कुशं,
 यथा दुराणाम् भागवान् दहयति, अर्धः इति मया-दुराणान् प्रहृन्तु
 इति एष च दृष्टव्यम् । ‘सता मूकै’ इ. — पुरभङ्ग विषयद्वयं शीघ्रं
 तस्य दुराणैः शीघ्रं शत्रुनाशकत्वात् साधव. चानुदात्तश्चि मुच्यते च, इति

(६०, ६८) (१) मूक, from म् कुश, अत्र अङ्गिः (२) वात्सल्य
 अन्वितः, अन्वितः (३) उदक् अन्वितः (४) अन्वितः

'अपिपुत्रस्य',—यावत् न दीक्षान्तस्तत्रदेव आदितापीनाम् अपिपुत्रीस्य चवर्ग-
पाशनीयतात् 'अपिपुत्रस्य' इत्युक्तम् । रघूनाम् आदितापित्तत्र उक्तं प्रथम-
म्,—'यथाविधि इत्यापीनाम्' इत्यनेन ।

२१। २०। विनि विपुत्रेण नाठेभ्यः अङ्ग-वर्गण सेहै कृणके कृणावतीर उभयपदे
विहित करिष्य, एवः यीहात्र उवचने नापुत्रनेर अङ्गपाठ इह सेहै लणके पत्रावतीर
उपल उठिष्ठि करिष्य, अथीर राम अङ्गुलहरेर नहिठ अङ्गिहोत्रे सद्गुणे लईडा
इह हिन्दु च अङ्गान करितेन ; राडकक्रियणतः सवत्र अयोदावासी गृहठाण करिष्य
इह नञ्ज् उलिन ।

97. & 98 Having placed Kūśa, who was in regard to
his enemies what the goad (अङ्गुष्ठा) is to the elephants, on the
trone or Kūśāvati, and Lava whose sweet words drew tears
from the eyes of the virtuous on that of S'arāvati, the steady-
minded Rāma departed northward with his brothers and the
sacrificial fire proceeding before him and followed by all the
citizens of Ayodhyā, who had left their homes out of love for
their king

अङ्गुष्ठस्य चित्तज्ञाः पदवीं हरिराक्षसाः ।

कदम्बमुकुलस्यूलैरभिदृष्टां प्रजाशुभिः ॥ ९९ ॥

९९। अङ्गुष्ठरिति । चित्तज्ञा (१) हरिराक्षसाः । कदम्ब-
मुकुलस्यूलैः प्रजाशुभिः अभिदृष्टां तस्य रामस्य पदवीं (२) अङ्गुष्ठाः
दृष्टव्यजन्मः इत्यर्थः ।

९९। चित्तज्ञाः हरिराक्षसाः कदम्बमुकुलस्यूले इह सुनि चित्तज्ञाः तस्य
(रामस्य) पदवीं अङ्गुष्ठाः ।

९९। चित्तम् अभिज्ञानं जानतीति चित्तज्ञाः कदम्बमुकुलस्यूले अङ्गुष्ठा-
ः । चित्तज्ञैः हरिराक्षसैः, अभिदृष्टा पदवीं अङ्गुष्ठा, इति वाच्यं च ।

.९९। (१) चित्तज्ञ, from चित्त ज्ञानं, इति वाच्यं, च । (२) पदवीं
अङ्गुष्ठा इति वाच्यं च ।

। कपिराक्षसाः अपि रामस्य सर्वलोकपरिहाररूपम् अभिप्रेक्ष्य
 येना प्रजावन्दानां नेत्रजलप्रवाहेः अभिप्रेक्षां रामसरणीम् अनुससुः इति
 अर्थः । रामविरहितं जीवलीक जिह्वासुवः सर्वे रामभक्ताः समन्तादात्
 अनुगन्तुमारीभिरे, इति भावः ।

१०० । रामेण यत्किञ्चिद् बुधिते पात्रिज्ञा कपि उ शक्यते, एष पथे राम
 गच्छेत् तस्यै पथेण अनुगमनं कर्तव्यं, प्रजासुखेण नश्येत् इत्येते कथयन्तुः नारा
 यश्च विन्यसकञ्च विप्रनिष्ठ इहेइति तस्यै पथके अतिविक्रं करिष्याहिम् ।

99 The monkeys and Rakshasas, on perceiving what
 Rama's intention was, followed his route which was drenched b
 the citizens' tear-drops big as the blossom of the Kadamba.

उपस्थितविमानेन तेन भक्तानुकम्पिना ।

चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणिः सरयूरनुयायिनाम् ॥१००॥

१०० । उपस्थितेति । उपस्थितं प्राप्तं विमानं यस्य तेन,
 भक्तान् अनुकम्पते इति भक्तानुकम्पिना, तेन रामेण, अनुयायिनां
 सरयूः त्रिदिवनिःश्रेणिः (१) स्वर्गाधिरोहणी चक्रे । "निःश्रेणि
 स्वधिरोहणी" इत्यमरः ।

१०० । उपस्थितविमानेन भक्तानुकम्पिना-तेन सरयूः अनुयायिनां विदित
 निःश्रेणिः चक्रे ।

[१००] (१) त्रिदिव from वि the three, -Brahms, Vishnu and
 Siva, and दिव् to sport, affix चक्र्, the place where the three
 gods take divine pleasure (पथी ब्रह्मविष्णुशुक्राः दिव्यनि च च इति त्रिदिव
 इत्येति चक्र, सप्तपूरुषकत्वान् न गुणः । यदा, साध्विकराजसतानसमोः
 त्रिविधाः दिव्यनि व्यवहरन्ति पञ्चायने वा, इत्युपपत्तान् चः । यदा, इतीया दी,
 चक्रं करिष्यामि, इतिविषय सङ्गामध्यस्य पूरणावत्त्वम्), and निःश्रेणि, from
 निश्चिन्त्य certainty, and श्रेणि line. (निविता श्रेणिः पङ्क्तिः चक्रः)

१०० । उपस्थितविमानः भक्तानुकम्पी सः, सरयूँ विदिवनिःश्रेणिं चकार,
व वाचानाम् ।

१०० । भक्तवत्सली रामः चात्मनः देववामं उपस्थितं दृष्ट्वा, भक्तानां तेषां
नीषाणां स्वर्गारीह्वयार्थे सरयूँ सीपानभृतां चकार, इति विशदार्थः । रामा-
नरणकर्मण सरयूँ देहल्यानात् सपदि लभदिव्यदेहा सर्वे रामेण सदैव सर-
देवमारुहदुरिति भावः । “विदिवनिःश्रेणि”,—निधिता श्रेणिः पङ्क्तिः अत्र
विनिःश्रेणिः अधिरोहणी, सीपानपरम्परा इति यावत्, विदिवन् स्वयम्
न श्रेणिः, स्वर्गारीह्वयसाधनमिति भावः ।

१०० । रामेण दत्ता विमानं उपस्थितं दृष्ट्वा, भक्तवत्सलं रामं, ननुपूज्यं सपुत्रिक-
तः स्वर्गारोहणाय जोगानं वरुणं करिष्येति ।

100 Rāma, who was full of kindness to his votaries, and
whose celestial car was ready made the Sarayu the ladder of
heaven as it were for those who had followed him.

यद्गोप्रतरकल्पोऽभूत् संमर्दस्तत्र मञ्जताम् ।

अतस्तदाख्यया तीर्थं पावनं भुवि पप्रथे ॥१०१॥

१०१ । अदिति । यत् यस्मात् तत्र सरयूँ मन्वतां समर्दः (१)
गोप्रतरः (२) गोप्रतरखं तत्कल्पः अभूत्, अतः तदाख्यया गोप्रतरा-
ख्यया पावनं श्रीधकं तीर्थं भुवि पप्रथे (३) ।

१०१ । यत् तत्र मन्वतां समर्दं गोप्रतरकल्पं अभूत्, अतः तदाख्यया
पावनं तीर्थं भुवि पप्रथे । समर्दं गोप्रतरकल्पेन अर्धे वि पावनं तीर्थं
पप्रथे इति वाचानाम् ।

१०१ । अत्र दत्ता दत्तं ज्योतिं तं प्रदीपः दृष्ट्वा लभदिव्यं च, तत् सपदि
पदां गोप्रतरकल्पानि च सत्कल्पं, अतस्तदाख्यं तत् कल्पं च तीर्थं तदाख्यं वा

[१०१] (१) कम्, अत्र to grind, अर्धं to be divided, 1000 to 1000,
१०० to 1000, अर्धं (१) कम्, to be divided, — १००० । अत्र च ।
१०१०० । १००० । १००० । १००० ।

—'वीरतारु ततो मध्येत् सव्यास्तीरमुत्तमम् । यत्र रामो नतः मरे हव-
 वनः । देह भङ्गा महाप्राज्ञः । तस्य तीर्थस्य तत्रस्य । रामस्य च महादेव
 आयास भारत । । तद्विस्तीर्णं नरः धाता वीरतारुं नराधिप ! । सुभंगार-
 हाय्या धर्मलोके महीयते' इति ।
 १०१ । ननु यत्र वे एतेन लोकत्रयं निरुप इहेते तानि नरे एव नोऽप्यु-
 त् (कोनक नयुरने वे तान रिडा पात्र इव, नरे एतेन यत्र) तत्रिड इव ।
 'कोनक'—नामक पावन तीर्थ व'दशाः पूरणं त्रिड इहेन ।

101. Since the throng and jostle of the men who were
 crowning themselves there, was like that of a Gopratara or
 herd of cattle crossing a river, the place has become famous as a
 holy spot on earth under that name.

स विभुर्विवुधांशेषु प्रतिपन्नात्मसूर्तिषु ।
 त्रिदशैभूतपौराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥१०२॥

१०२ । स इति । विभुः प्रभुः स रामः, विवुधानाम् अंशेषु
 सुधीवादिषु, प्रतिपन्नात्मसूर्तिषु सतस्र, त्रिदशैभूताः (१) देवभुवनं
 गताः ये पौराः तेषां नूतनसुराणां, स्वर्गान्तरम् अकल्पयत् (२) ।
 १०२ । सः विभुः, विवुधांशेषु प्रतिपन्नात्मसूर्तिषु (सतस्र), त्रिदशैभूतपौराणां
 स्वर्गान्तरम् अकल्पयत् ।
 १०२ । विवुधानाम् अंशाः, तेषु । प्रतिपन्नाः आत्मसूर्तयः ये, तेषु ।
 त्रिदशाः त्रिदशाः सन्त्यमानाः भूताः, त्रिदशैभूताः, त्रिदशैभूताश्च ते
 पौरायेति, तेषाम् । तेन विभुना अकल्पयत्, इति वाच्यान्तरम् ।
 १०२ । सूर्यादिदेवांशसभूतेषु सुधीवादिषु वानरादिदिष्ट विद्यन् पुनरेव

[१०२] (१) त्रिदशैभूत, from त्रिदश gods, with वि, त्रिदशै-
 and भू to be, क aff. (२) कृप. (विच).—कल्पयति । अकल्पयत् । अची-
 कृपत् । कल्पयामास । ५८.

क्षीदिदेवमूर्तिं प्रविष्टं तु, रामं, देवलीकं आयतानाम् अघोष्यावासिनीं विशेष-
 प्राणाय तदर्थं स्रगांठपि द्वाप्यतरान् (सलानकान् जान) लीकान् कल्पयामास,
 ति विशदार्थः । अथ रामादर्थं,—‘अथ विश्वमंडालेजा पितामहमुवाच ॥
 रां लीकं जनौवानो दातुमर्हसि सुव्रत ॥ इमं हि सर्वं खेडाग्राममुयाता
 र्हासिन् । तन् यत्वा विश्ववचनं ब्रह्मा लीकगुरुः प्रभुः । लीकान् सलान-
 गान् नाम वास्यन्तीमे भुमागता ॥ इति ।

१०२ । देवान्मनुष्यं च योऽवत न च न शक्तिं मातु कश्चित् पत्र, जेहे विष्ट
 एवदारजादु गोदण्डेन बना विष्टोऽवतरे शक्तिं कश्चित् ।

102 They (Sugriva and others), who had been born of the
 gods, having resumed their proper forms the lord (Ra'ma) crea-
 ted a new heaven for the citizens who had attained divinity

निर्वर्त्यैवं दशमुखशिरस्कृद्कार्यं सुराणां

विष्वक्सेनः स्वतनुमविशत् सर्व्वलोकप्रतिष्ठाम् ।

लङ्गानाद्यं पवनतनयं चोभयं स्थापयित्वा

कीर्त्तिस्तम्भद्वयमिव गिरी दक्षिणे चोत्तरे च ॥१०३॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदानकृतौ

श्रीरामस्वर्गारोहणो नाम

पञ्चदशः सर्गः ।

१०३ । निर्वर्त्यैति । विष्वक्सेनः (१) विष्टुः, एवं सुराणां दश-
 मुखशिरस्कृद्कार्यं निर्वर्त्यं निष्पाद्य, लङ्गानाद्यं विभीषणं, पवनतनयं
 वज्रमन्त्रं च उभयं कीर्त्तिस्तम्भद्वयम् इव, दक्षिणे गिरी विष्टुटे च

[१०३] (१) विष्टुः everywhere, देना सुश्रुत्य इ. ए. पू. ७७; किं
 [१०३] (१)

St 29.—'निर्मले मथुरा' & Mathurá.--An ancient and celebrated city on the right bank of the Jumna, surviving in the modern Muttra, in the province of Agra. It was the birth place of Krishna and one of the seven sacred cities. The Vishva-purána states that it was originally called Madhu or Madhuvana, from the demon Madhu, who reigned there, but that when Lavaṇa, his son and successor, was killed by Śatrughna, the conqueror set up his own rule there and built a city which he called Mathura or Madhurá (1) 'माधव लवण इत्या गत्वा मधुवनं च तत् । शत्रुघ्नं पुत्री तत्र मथुरा सन्निवेशिता' ॥ १८ (वायुपुराणे). 'शत्रुघ्न मधी. पुत्र लवण नाम राक्षसम् । इत्या मधुवन चक्रे मथुरा नाम वै पुरीम्' & (भागवते)

St. 30—'यमुना चक्रवाकिनीम्' & Chakravaka.—The *chakra ca'ka* is the ruddy goose (*Anas Kassarca*) These birds are always observed to fly in pairs during the day, but are supposed to remain separate during the night. The sandy margin of the river is generally their favourite haunt. "This bird in the poetry of the *Hindus*, is their turtle-dove, for constancy in connubial affection (See Meghaduta, Wilson's note St. 22)

St 33—'माङ्ग' च वेदम्' & The Vedas are four, viz. the Rgveda, the Yajurveda, the Sāmaveda, and the Atharvaveda, The Vedāngas are regarded as auxiliary to and even in some sense as part of the Vedas; six subjects are usually enumerated under which those works are comprised, and six works are given as representatives of these subjects mostly written in the Sa'tra or aphoristic style. 1—'Śikṣhā', 'the science of proper articulation and pronunciation,' comprising the knowledge of letter accents, quantity, the use of the organs of pronunciation, and phonetics generally. 2—'Chandas', 'metre,' represented by a treatise ascribed to Piṅgala na'ga, which, however, treats of Pr-

(1) Many read मथुरा instead of मथुरा. It is not altogether that मथुरा was not the original name.

as well as Sanskrit metres, and includes only a few of the leading Vedic metres 3.—Vyākaraṇa, 'linguistic analysis or grammar,' said to be represented by Pāṇini's celebrated Sūtras, but as this work only treats of Vedic grammar exceptionally, this Vedāṅga is more properly identified with the last grammatical Sūtras which preceded Pāṇini 4 —Nirukta, 'explanation of difficult Vedic words,' represented by the Nirukta of Yāska. 5 —Jyotiṣa, 'astronomy,' or rather the Vedic calendar, represented by a small tract, the object of which is to fix the most auspicious days for sacrifices 6 —Kālpa, ceremonial, represented by a large number of Sūtra works intended to systematize the ritualistic precepts of the Brāhmanas, each of the Vedas has its own Kālpa or S'rāuta Sūtras 'शिवो कल्पो व्याकरणं निवृत्तं इत्यसौ त्रयः । ज्योतिषमथमथैव वेदाङ्गाणि पञ्चैव तु' ।

St. 36 —'मधुराविदिशे' &c Vidisā,—It is described in the Meghadūta as the capital of Das'arnā (दशार्ण). It appears to be the modern *Bālisā* in the province of *Malwa*. It is still a place of some note, and is well known in India for superior quality of the *Tobacco* raised in its vicinity (See Meghadūta, St. 25, Wilson's notes)

St. 42 —53 The incident of the young Brāhman's death is thus related in the Uttara Kānda of the Rāmāyana — 'A Brāhman had come to the door of Rāma's palace in Ayodhyā carrying the body of his dead son (1) and bewailing his loss, the blame of which (as he was unconscious of any fault) he attributed to some misconduct on the part of the king (2). Rāma

(1) The boy is said to have been "अज्ञानपूर्वकं वाच पञ्चवर्षं स हसन्नु" "a boy of five thousand years who had not attained to puberty" The commentator says that 'वर्षं' here means not a year, but a day ('वर्षं ह्यर्द्धोत्तरं दिनस्य' and thus some interpreters made out the boy's age to be six: 11, 2 and others under fourteen.

(2) नैवेद्यं हसन्नुत्तं भि द्रुतं वा घोरदग्धं वम् ।

॥ ५३ ॥ नवाशाना वाचस्य शिवो हसन्नु ॥

in consequence convoked his councillors, when the divine sage Nārada spoke as follows (1) :—“Formerly in the *Kṛtāyuga*, Brāhmins alone practised austere fervour (तपः) none who was not a Brāhmin did so in that enlightened age. In the *Tretāyuga*, both the Brāhmins and Kshettriyas practised austere fervour, and the rest of mankind obedience. When this deterioration of the age numbered as the *Dvāpara* (द्वापरयुग) had come into existence, unrighteousness and falsehood increased, and austere fervour entered in to the *Vaiśyas*. Thus in the course of three ages it entered into three castes, and in the three ages righteousness (धर्म) was established in three castes. But the S'ūdra does not attain to righteousness through the lapse of these three ages. The observance of austere fervour (तपः) will belong to the future race of S'ūdras in the *Kālīyuga*, but is unrighteous in the extreme if practised by that caste in the *Dvāpara* (द्वापरयुग). On the outskirts of thy territory a man of low caste (शूद्र) performs a great act of austere fervour. Hence this death of the boy”.

Here then was a clue to the mystery of the young Brāhmin's death. Rāma mounts his car *Pushpaka*, makes search in different regions, and at length comes upon a person who was engaged in the manner alleged. The S'ūdra on being questioned, avows his caste, and his desire to conquer for himself the rank of a god by the self mortification he was undergoing. Rāma instantly

रामस्य दुष्कृतं किञ्चिन्महदक्षि न समयः ।

यथा हि विषयस्याग्नी बाधनां यत्पुरागतः ॥

... ..

रामदीपैर्विपद्यन्ते मन्त्राः सविधिपाविताः ।

यमहूतो हि यूपती यथापि विद्यते जनः ॥ &c.

(1) We only give here the purport of Nārada's speech.

cuts off the offender's head (1) The gods applaud the deed, and a shower of flowers descends from the sky upon the vindicator of righteousness. Having been invited to solicit a boon from the gods, he asks that the Bráhmaṇ boy may be resuscitated, and is informed that he was restored to life at the same moment when the Śūdra was slain (2) (See Muir's Sanskrit Texts, vol I., page 118).

St. 55. 'कुम्भवीनिरुद्धार तस्यै दिव्यपरिषदं ददौ' &c — दिव्यपरिषदं i. e. received by Agastya from a celestial being as a return for the benefit conferred on him The story of the ornament is thus related in the Rámáyana (Uttarákanda, Adhyáya 36) : Once on a time, Agastya, on his pilgrimage, entered a solitary forest where he saw a beautiful lake, and while walking round its banks, a corpse fresh as life floating upon its surface met his eyes. Struck with wonder while he was pondering on the strange sight, there appeared a heavenly car descending from above. On its nearing the lake, a heavenly being adorned with celestial ornaments alighted from it, and began to eat voraciously the flesh of the corpse. When after finishing his repast the cannibal was about to depart Agastya inquired who he could be and why he feasted on the corpse. The celestial replied I was a king of Videha, named Śūeta. After reigning a long

(1) 'घटहीनां प्रजातीर्लक्ष तप एव यथाजिह्वः ।

द्वैतस्य प्रादंय राजः सङ्घरीरी अङ्गादस्य । ३

न किञ्चाह वही राजः । द्वैतस्यै कश्चिदपिदा ।

एव भी विहि काकुमस्य । इत्युक्तं वाच सावयः ।

मायतस्यस्य एतस्य अहं दुरविदस्येन्द्रः ।

निम्बुस्य कीचाह विभवस्य विदस्येन्द्रस्य एतस्यै । ३८

(2) अकिञ्च एवमेव स. ३३३३ । एते, ए विभवस्येन्द्रः ।

संकिञ्च एवमेव वाचो, श्री कीचक उक्तुमस्यै । ३८

time I came to this forest and practised austerities for a long time and finally ascended the heaven of Brahmá. Hunger and thirst though unknown to that blissful region, began to torment me, and on my asking Brahma' the cause, he thus replied : As you have nourished yourself very richly while practising austerities, you are destined even in this blissful region to suffer the pangs of hunger and thirst, to appease which you are to feed daily upon the corpse of your former self which will ever remain undiminished, till you meet Agastya who on receiving your ornament will grant you redemption. The celestial thus relating his own account prayed Agastya to deliver him from his painful state and to take in return his excellent ornament. As soon as Agastya received the ornament from him, the corpse disappeared and the car with the celestial being re-ascended the heaven (1).

St. 55. 'पीतेन समुद्रेष' &c — On one occasion, when Vritra was slain by Indra, his followers named Káleyas, to escape from the hands of the gods, hid themselves beneath the ocean. Thus sheltered they used to come out at night in order to kill the pious sages for the sake of destroying religion and righteousness on earth. To free the earth from their violence, the gods, with Indra at their head, went to Vishnu and prayed for redress. Whereon, Vishnu bade them to go to the sage Agastya, saying

(१) 'तत्र मे जज्ञभृतम् जज्ञादव्याह विभीषण ।

अन्वेषा न वसिष्ठं न कृश्यानिधन विसम् ।

इदमाभरत्न मीथ्य । धारणाव विभीषणम् ।

वसिष्ठधीम भद्र ते प्रसाद कर्तुमर्हसि ।

... ..

तथाह अविंशो वासु नृणां नृपसमन्वितम् ।

धारणाधीनवाह तदानरत्नमुत्तमम् ।

वसिष्ठधीते नृपसिद्धिं प्रामरत्नं वने ।

भाद्रकः पूषेको दीर्घो वासुदेवोऽस्य नाम ह' । ६८८

that he alone would be able to drink up the ocean. At the request of the gods, Agastya drank up the ocean. The hiding places of the Káleyas being thus exposed they were killed by the gods 'समुद्रं ते समाश्रित्य दारुण निधिमन्त्रणम् । काष्ठेया समवर्तन्त वैशो-
 क्त्य विनाशने । ते रात्री समभिकुडा भयदन्ति सदा मुनीन् । आदमेव च धी-
 र्जन पुच्छेन्नायतर्कवु च । अगस्त्यसहिता देवा समन्वर्धमङ्गीरता । अपयय
 महाभागाः समासदुर्मङ्गीदधिम् । समुद्रं तु समाश्रित्य दारुणभर्तवान् सवि ।
 दराच सहितान् देवान् सपोषेव समागतान् । अह भीकहितार्थे वै पिबामि
 णवषाण्डयम् । भवद्विदं दनुडेयं तन् शीघ्रं मविधीयताम् । एतावदुज्जा वचनं
 देवावस्विरिष्युत । समुद्रमपिबन् क्रुद्ध सञ्ज्भीक्य पश्यतः । दद्या कृत
 निरुत्थिल महाशंखं सुरा समस्ता परमप्रदटाः । प्रमृष्ट दिव्यानि वरायुधानि
 तान् दानवान् जङ्घरतीनमत्वा ' । §c See महाभारत, वनपर्वणं तीर्थयात्रा-
 पर्व, अध्याय 101, 102, 103, 104, 105)

St 70 'सवित्रीदक्षिणं सूर्यम्' &c — Here (सूक्त) means Gáyatri (सायत्री) or Sávitrī सावित्री, a celebrated verse of the Rígveda (111 62 10 regarded as the most sacred verse of the Veda. From being addressed to Savitri or the sun as generator, it is called Sávitrī (सावित्री). It is to be repeated by every Bráhmaṇ at his morning and evening devotions, and should a Bráhmaṇ neglect to repeat it at the sun rise and at the sun-set, he was to be degraded to the condition of a S'ú'dra. This verse is personified as a goddess the wife of Brahma' and mother of the four Vedas. It thus follows — (चीम्, भू भुव स्व) तन् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् (1)

(1) Thus translated by Professor H. B. Wilson — "We meditate on that desirable light of the Divine Savitri (the sun) who influences our holy rites" The paraphrastic translation of Sir William Jones is as follows — "Let us adore the supremacy of that divine sun, the godhead, who illuminates all, recreates all, from whom all proceed, to whom all must return, whom we invoke to direct our understandings aright in our progress towards his holy seat."

time I came to this forest and practised austerities for a long time and finally ascended the heaven of Brahmá. Hunger and thirst though unknown to that blissful region, began to torment me, and on my asking Brahmá the cause, he thus replied : As you have nourished yourself very richly while practising austerities, you are destined even in this blissful region to suffer the pangs of hunger and thirst, to appease which you are to feed daily upon the corpse of your former self which will ever remain undiminished, till you meet Agastya, who on receiving your ornament will grant you redemption. The celestial thus relating his own account prayed Agastya to deliver him from his painful state and to take in return his excellent ornament. As soon as Agastya received the ornament from him, the corpse disappeared and the car with the celestial being re-ascended the heaven (1).

St. 55. 'पौतेन समुद्रेण' &c.—On one occasion, when Vritra was slain by Indra, his followers named Káleyas, to escape from the hands of the gods, hid themselves beneath the ocean. Thither they used to come out at night in order to kill the pious sages for the sake of destroying religion and righteousness on earth. To free the earth from their violence, the gods, with Indra at their head, went to Vishnu and prayed for redress thereon, Vishnu bade them to go to the sage Agastya, saying

(१) 'तस्य मे कृच्छ्रभूतस्य कृच्छ्रादध्याद विभीषय ।

चरन्त्या न गतिर्घ्नव कुशयोनिवते विजम् ।

इदमाभरण सीय । धारणायं द्विजीपम ।।

प्रतिगृह्णीष्य भद्रं ते प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

... ..

तस्माद्द सन्निधी वाक्यं युत्वा दुःखसमन्वितम् ।

तारणायीपजसाद् तदाभरणमुत्तमम् ।

मया प्रतिगृह्णीते तु तद्धिन् चाभरणं यमे ।

'मातृपुः पूर्वंकी देही राजर्षेर्विजनाय च' । &c.

name of Lakshmana appears to be still preserved in the modern name of Lucknow.

St. 96. 'भुवि चर्द्धस्त्रिपादिव' &c 'त्रिपात' literally.—'three-footed' or standing with three feet. Righteousness (धर्म) in its complete and perfect state in the *Kṛitayuga* is represented with four feet; at the close of the *Kṛitayuga* and at the advent of the *Tretá*, righteousness becomes reduced to a quarter of its original perfection, and therefore called '*Trispád*' According to the Puráns, the *Kṛitayuga* was the most excellent of *Yugas*, then victims were not allowed to be slaughtered, complete and perfect righteousness prevailed, every thing had been done (कृत) and nothing remained to be undone (अकृत) Duties did not then languish, nor did the people decline But when the *Kṛitayuga* had died out, and *Tretá* succeeded, righteousness peculiar to the former was in all respects reduced to a quarter (of its original sum) and perfection vanished In the *Tretá*, sacrifices prevailed, men acted with an object in view, seeking after reward for their rites and their gifts, and no longer disposed to austerities and to liberality from simple feeling of duty In the *Drápara yuga*, righteousness was diminished by two quarters, and in the *Kálí*, it remained to the extent of one-fourth only Four thousand years are specified as the duration of life in the *Kṛitayuga*, three thousand in the *Tretá*, and two thousand in the *Drápara*. There is no fixed measure in the *Kálí yuga*, embryos die in the womb, as well as children after birth.

St. 97. 'स निवेद्य कुशावत्या रिपुनागादुग्र कुमम् । शरावत्या सतां द्धुर्जनितामुत्तवं सवम्' । The capital of Southern Kosálá built by Kusa on the brow of the Vindhvas, was called after his name कुशावती or कुशवती (1) Lava reigned at शरावती or शवती, the

(1) Raghuvansa (canto XVI. St. 25) describes Kusa as returning from कुशावती to चयोद्या, after his father's death; but it seems not unlikely, that the extending power of the princes of the Doab, of the lunar family, compelled Ráma's posterity to retire more to the west and south. (See Wilson's Vishnupurána, vol. III. page 220, note 1).

St. 87. 'देशं सिन्धुनामकम्', Sindhu --The country around the Indus, commonly called *Sindh*.

St. 88. 'भरतस्तत्र गन्धर्वान् युधि निर्जित्वा' &c. Here Gandharvas are probably the people of गन्धार or Candahar, and it is probable that Bharata extended his dominion from Panjab to Candahar.

St. 89. 'तत्रपुष्कली पृथ्वी राजधान्योत्सदाख्ययोः' &c. Taksha the son of Bharata founded तक्षशिला or Taxila, in the Panjab Pushkala, the younger brother of Taksha founded the city of पुष्करावती not far from the Indus It is identified with the *Pousskielofatu* of Hiouen Thsang, the Chinese traveller. (See Wilson's *Vishnupurán* vol II. page 174, note 2) 'गन्धारस्थे सिद्धे तयोः पृथ्वी महात्मनी' । तत्रस्य दिक्षु विख्याता रसा तक्षशिला पुरी । पुष्करस्यापि वीरस्य विख्याता पुष्करावती । &c. (वायुपुराणे).

St 90. 'चन्द्रचन्द्रकेतुश्च कारापथेश्वरो' Kárápatha.--A country near the Himálaya The capital of Angada was चन्द्रदी, and that of Chandraketu was चन्द्रवन्ता (1)

St 92, 93, 94, 95 'उपेत्य मुनिवेशीऽथ काळः' &c. When Ráma's earthly career was drawing to a close, Brahmá sent Kál or Time to inform him that he must return to the place from whence he had come Kála appeared to Ráma in the disguise of a Muni and immediately asked for a private conference. Ráma ordered Lakshmana to keep the door shut against every one on pain of death While they were in conference, the incredible sage Durvásá came and demanded to see Ráma, and threatened to curse Ráma unless admitted immediately. To save his brother Ráma from the threatened curse, but aware of the consequences that would ensue to himself from breaking in upon Ráma's interview with Kál, he went in and brought Ráma out. Lakshmana knowing his fate retired to the River Sarayú and resigned himself It is worthy of remark that the

(1) 'सिन्धुवत्पुष्पताभासे खीली जनपदी तयोः । चन्द्रवन्ताचन्द्रो या तु देशे कारापथे पुरी' । &c. (वायुपुराणे)

name of Lakshmana appears to be still preserved in the modern name of Lucknow.

St. 26. 'सुवि चर्मस्त्रिपादिव' &c. 'त्रिपात' literally,—'three-footed' or standing with three feet. Righteousness (धर्म) in its complete and perfect state in the *Kṛitayuga* is represented with four feet; at the close of the *Kṛitayuga* and at the advent of the *Tretā*, righteousness becomes reduced to a quarter of its original perfection, and therefore called '*Tripād*' According to the Purāns, the *Kṛitayuga* was the most excellent of *Yugas*; then victims were not allowed to be slaughtered, complete and perfect righteousness prevailed, every thing had been done (कृत) and nothing remained to be undone (अकृत) Duties did not then languish, nor did the people decline. But when the *Kṛitayuga* had died out and *Tretā* succeeded, righteousness peculiar to the former was in all respects reduced to a quarter (of its original sum) and perfection vanished. In the *Tretā*, sacrifices prevailed, men acted with an object in view, seeking after reward for their rites and their gifts and no longer disposed to austerities and to liberality from simple feeling of duty. In the *Dvāpara yuga*, righteousness was diminished by two quarters, and in the *Kālī*, it remained to the extent of one-fourth only. Four thousand years are specified as the duration of life in the *Kṛitayuga*, three thousand in the *Tretā*, and two thousand in the *Dvāpara*. There is no fixed measure in the *Kālī yuga*, embryos die in the womb, as well as children after birth.

St. 27. 'सु निवेश्य कुशावलीं विपुनादाहुर्म कुशम् । प्रशावलीं यतां सुकेशंजितायुषं च वम्' । The capital of Southern Kāśā built by Kusa on the brow of the Vindhya, was called after his name कुशावली or कुशवली (1). Lava reigned at प्रशावली or शावली, the

(1) Bhāgavatana (canto XVI. St. 25) describes Kusa as returning from कुशावली to चावली, after his father's death, but it seems not unlikely, that the extending power of the princes of the Doab, of the lunar family, compelled Kāśā's posterity to retire more to the west and south (See Wilson's *Vedas*, vol. III. page 220, note 1).

capital of Northern Kosalá. (उत्तरकोशला). This city seems to have stood near Faizabad in Oude. (1).

THE ARGUMENT.

CANTO XV

पद्मशसर्गे वर्णिता विषया यदा ;— लवणपीडितानां यमुनातीरवासि-
 चपीणां रामाययवहणम् । रामस्य अभयदानं, मुनीनाञ्च लवणवधीपायकथनः
 लवणवधाय प्रेषितस्य सवालवाहनस्य शत्रुघ्नस्य रम्यवनीर्द्देशदर्शनक्रमणं गमनम्
 पवि तस्य बाष्पीकृतपीवने एकराविवासः, मुनेस्तपीवखिन श्रेष्ठसत्कारलाभयः ;
 तदा च तत्र सीतायाः पुत्रद्वयप्रसवः । प्रातर्मुनिमामन्त्रा प्रस्थितस्य शत्रुघ्नस्य
 लवणनरप्राप्तिः, ऋतसत्त्वरशिनादाय बीभत्साहते लवणस्य च तत्रागमनम् ।
 अमीघशूलरहितं लवणं दृष्ट्वा शत्रुघ्नस्य तदाक्रमणं, शत्रुघ्नं सन्तर्ज्यं लवणस्य च
 तदाक्रमणम् । युद्धं वैश्वानरस्य शत्रुघ्नस्य लवणवधः । लवणं हत्वा शत्रुघ्नस्य
 यमुनातटे अपूर्वमथुरापुरीनिष्क्रान्तम् । सीतासुतयोः जातकर्मनामकरणादिकं
 कृत्वा कामिं वान्शीके मातृवेदाध्यापनम् । बाष्पीकेरधिगतं रामायणगीतं शायतीः
 कुशलवयोः मातृविभक्तिनीदनम् । भरतादीनामपि प्रत्येकं पुत्रद्वयस्य खानः ।
 शत्रुघातिनि सुवाह्यौ च पुत्रे यथाक्रमं मथुरां विदिशाञ्च निधाय शत्रुघ्नस्य रामा-
 लिके प्रस्थानम् । सुसज्जिताम् अवीध्या प्रविष्टस्य पौरैः समीरव दृष्टस्य शत्रुघ्नस्य
 सभामध्ये रामदर्शनं रामस्य च तदभिनन्दनम् । अकालघतं शिशुं पुत्रमादाय
 राजद्वारमागतस्य कश्यपित् ब्राह्मणस्य रामनिन्द्यापूर्वकविलापः । ब्राह्मणम् आश्रय्य
 शमनदमनाय रामस्य प्रस्थानम् । राज्यं कुत्रचित् प्रवृत्तायाः वर्णविक्रियायाः

(1) We find in the Vāyupurāna :

‘कुशस्य कोशला राज्यं पुरी चापि कुशस्यली ।
 रम्या निवेशिता तेषु विन्ध्यपर्वतसानुषु ॥
 उत्तरकोशले राज्यं लवस्य च महात्मनः ।
 शारवती क्षीकविख्याता कुशवशं निवीधत’ ॥ &c.

मन्मनादेव अकालमृतस्य जीवनलाभः स्यादित्योकाशवाणी श्रुत्वा पुष्पकेच सचरती
 रामस्य मृदतापसदृशनम् । वर्षविक्रियामाचरतः अकालमृत्युहेतो मृदतापसस्य
 हिरण्येदः, रामहर्षे निधनाय तस्य मर्गलाभः । पथि अगम्येन सङ्गतस्य तथाय
 दिव्याभरणं लभ्यवती रामस्य अयोध्याप्रत्यागमनः । तदागमनात् प्रागेव च ब्राह्मण-
 शिरोर्जाविजलाभः । अश्वमेधाय मुक्ताश्वस्य राजमण्डलात् उपायनानि लभ्यवती
 रामस्य निमनस्येन दिव्यानामपि सङ्घर्षात्प्राप्तमागमनम् । हिरण्ययोः सीताप्रतिवृत्तिं
 यज्ञे सङ्घर्षेचारिणीं कृत्वा रामस्य यज्ञारम्भः, रत्नसाय यज्ञरत्नसम् । तत्र यज्ञे
 कुशलशोद्धीत रामायण श्रुत्वा सर्वेषां मन्थोह मातृजस्य रामस्य च तद्गीतश्रवणम् ।
 कुशलवयोः रामसीताद्वयेन कीर्तनैपुच्छेन नि सङ्गतादृशनेन च लीकानां विषयः ।
 वयोः सङ्गीतशुद्ध श्रेयकविद्य वाञ्छीक ज्ञात्वा वाञ्छीकी रामस्य मन्थेननिवेदनम्,
 वाञ्छीकेच कुशलवयोः परिचयदानानन्तर सीतायङ्गणाय प्रादना । अदिप्रद्वी
 ज्ञानव्रदि पीरप्रत्ययाय पुन प्रमाणोक्तचारिणी सीता दृष्टीप्यामीत्यङ्गीकृतवति
 रामे वाञ्छीकेः स्तुतिरथैराश्रमात् सीताजयनम् । पवित्रमूर्तिं सीतां दृष्टेव लीकानां
 वरिषे समयच्छेदः, लब्धया चाधीमुच्छेनावध्यानम् । पुनः अहि प्रदमयत्यादिष्ट
 रति वाञ्छीकी, वायन कण्ठमि पत्नी अन्विचारी न मे यदि तस्या विचक्षरे अल
 धांशुमर्हसीति सीतावाक्यात् ततश्च अटिताया भूमि प्रभामण्डलमध्यवर्तिन्या
 सिद्धासनव्याया विदग्धरादेव्या समुत्थानम् । मार्मति निवधायरमुधारदमेव रामे
 सीतामादाय विदग्धरायाः पातालप्रवेशः । अश्रुदा प्रकृष्टितल इच्छया च प्रवी-
 धितस्य रामस्य यज्ञाने मुनिवशुद्विमर्चनम् रामस्य मित्प्राप्त्ये, निवधितस्य
 भरतस्य दग्धान् जित्वा व्यपुर्षा आनिषिष्य रामानिष्ठ पुनरागमनम् । रामा
 यदा अश्रुदपुत्रयोः कारापटाधिपत्यम् । रामादीनां कर्मच अश्रुतानां प्रववीवी
 आहादिसम्पादनम् । दुःखासह प्रापाह सीतस्य लज्जवस्य आश्रयान्ती रक्ष-
 ष्यादभेदनम्, अहिप्रतिहारव्याय च सख्युतीरे कीर्तन देहलम् । कुशावल्या
 इव आश्रयन्ती च सख निवेश सातृजस्य रामस्य अहादस्यारव्य सीतादीनां च अज्ञा
 रामाद्वदनम् । अश्रुती देहत्यागात् सर्वेषु च अश्रुतल्लक्षणे न विचोच राम
 अपित्री निजमूर्तिप्रवणः । इति ।

ERRATA.

Page.	Line.	For	Read
4	12	जनिष्यति	जनिष्यते
170	25	कर्मणि	भावे
200	23	वर्षायां	वर्षासु
261	3	वर्षायां	वर्षासु
264	12	वभय	वभाय
289	24	यद	यानच्
